

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY

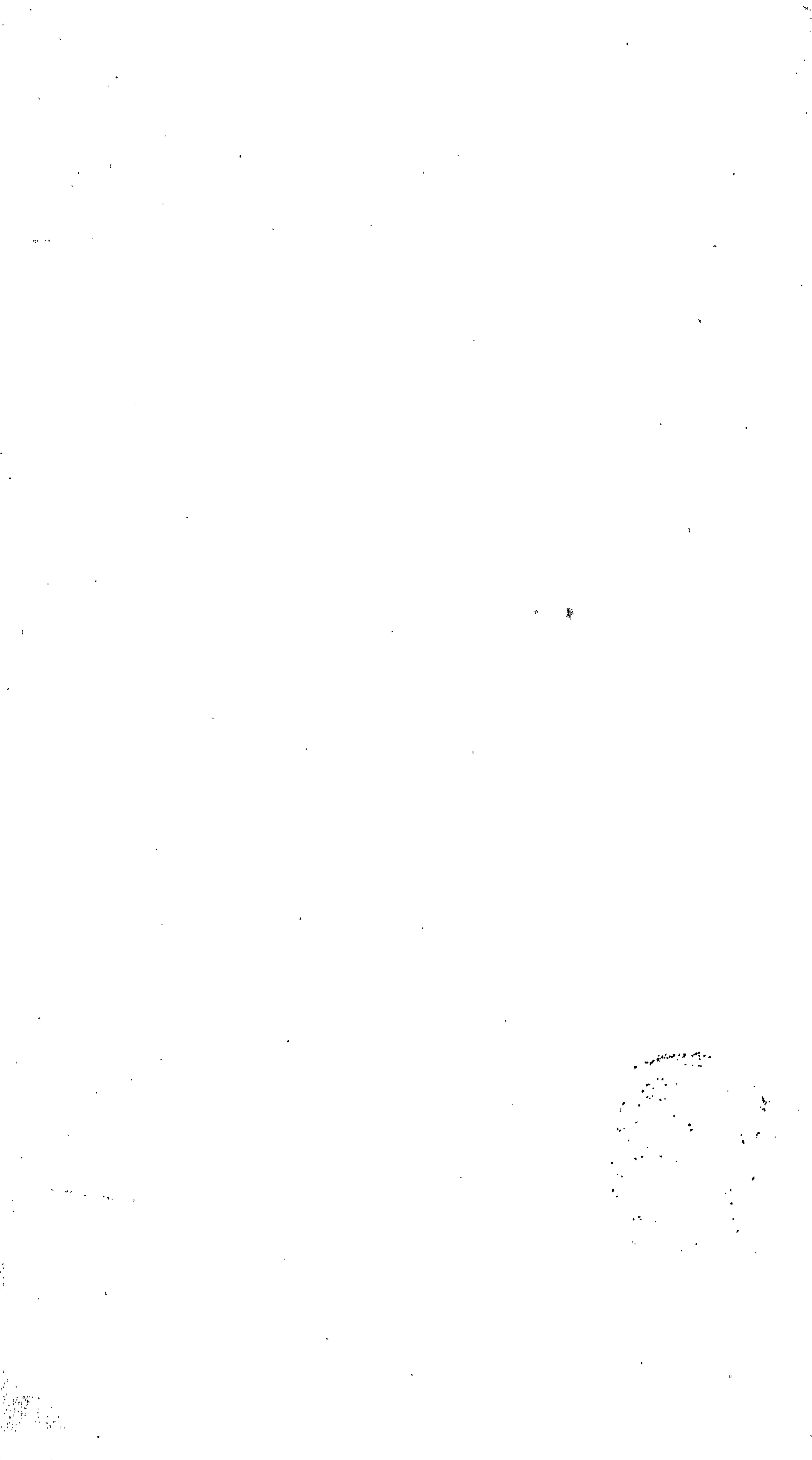
CALL NO. Sa2V22 | Tai | Aga

ACC. NO. 1900

L

D.G.:

1900

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

संख्या ४२ ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

तत्र षष्ठसप्तमाष्टकद्वयरूपोऽष्टमो भागः (८) ।

एतत्पुस्तकं

वे. शा. सं. रा. काशीनाथशास्त्री आगाशे, इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

राधकहादुर इत्युपपदधारिभिः

‘ गंगाधर बापूराव काळे ’

इत्येतैः

पुण्यारूपपत्तने

श्रीमन् ‘ महादेव चिमणाजी आपटे ’

इत्यभिधेयमहाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

द्वितीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८७३ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९५१ ।

(अस्य सर्वे अधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं रूपकपत्रकम् (६) ।

१४१४ -

CENTRAL

LIB.

Acc. No. 1898.1900

Date. 25. 8. 54

SA 2V22/kas/Agar

T. curu

Agar

(कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठोऽष्टकः) ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

*प्राचीनवःशं करोति देवमनुष्या दिशो व्यभ-
जन्त प्राचीं देवा दक्षिणा पितरः प्रतीचीं मनुष्या
उदीचीं रुद्रा यत्प्राचीनवःशं करोति देवलोकमेव
तद्यजमान उपावर्तते परि श्रयत्यन्तर्हितां हि देव-
लोको मनुष्यलोकास्माह्लोकात्स्वेतव्यमिवेत्याहुः
को हि तद्वेद् यद्यमुष्मिँह्लोकेऽस्ति वा न वेति
दिक्ष्वन्तिकाशान्करोति (१) उभयोर्लोकयोरभि-
जित्यै केशश्मश्रु वपते नखानि निःश्रन्तते मृता
वा एषा त्वर्गमेध्या यत्केशश्मश्रु मृतामेव त्वर्च-
ममेध्यामपहत्य यज्ञियो भूत्वा मेधमपैत्यङ्गिरसः
सुवर्गं लोकं यन्तोऽप्सु दीक्षातपसी प्रवेशयन्नप्सु
स्नाति साक्षादेव दीक्षातपसी अथ रुन्धे तीर्थे
स्नाति तीर्थे हि ते तां प्रवेशयन्तीर्थे स्नाति (२)
तीर्थमेव समानानां भवत्यपोऽश्नात्यन्तरत एव
मेध्या भवति वाशसा दीक्षयति सौम्यं वै क्षौमं
देवतया सोममेष देवतामुर्धति यो दीक्षति सोमस्य
तनूरसि तनवं मे पाहीत्याहु स्वामेव देवतामुपै-

* एतत्पाण्डुव्याख्यानं भाष्यकृता प्रथमकाण्डव्याख्यानेन सहैव कृतमिति तत्रैव
दृश्यम् । तत्रैतदनुवाकस्य भाष्यम् १९५ पृष्ठे दृश्यम् ।

(क्षुरकर्मादिसंस्कृतस्य प्राग्वंशप्रवेशाभिधानम्)

त्यथो आशिषमेवैतामा शास्तेऽग्नेस्तूषाधानं
वायोवतिपानं पितृणां नीविरोषधीनां प्रघातः
(३) आदित्यानां प्राचीनतानो विश्वेषां
देवानामोतुर्नक्षत्राणामतीकाशास्तद्वा एतत्सर्वदे-
वत्यं यद्वासो यद्वाससा दीक्षयति सर्वाभिरेवेनं
देवताभिर्दीक्षयति बहिःप्राणो वै मनुष्यस्तस्या-
शनं प्राणोऽश्नाति सप्राण एव दीक्षत आशितो
भवति यावानेवास्य प्राणस्तेन सह मेधमुपैति
घृतं देवानां मस्तु पितृणां निष्पक्कं मनुष्याणां
तद्वै (४) एतत्सर्वदेवत्यं यन्नर्वनीतं यन्नर्वनीतेना-
भ्यङ्क्ते सर्वा एव देवताः प्रीणाति प्रच्युतो वा
एषोऽस्माल्लोकादगतो देवलोकं यो दीक्षितोऽ-
न्तरेव नर्वनीतं तस्मान्नर्वनीतेनाभ्यङ्क्तेऽनुलोमं
यजुषा व्यावृत्त्या इन्द्रो वृत्रमहन्तस्य कनीनिका
पराऽपतत्तदाञ्जनमभवद्यदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृ-
व्यस्य वृङ्क्ते दक्षिणं पूर्वमाऽङ्क्ते (५) सव्य-
ङ्हि पूर्वं मनुष्या आञ्जते न नि धावन्ते न वि हि
मनुष्या धावन्ते पञ्च कृत्व आऽङ्क्ते पञ्चाक्षरा
पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे परि-
मितमाऽङ्क्ते परिमितं हि मनुष्या आञ्जते
सतूलयाऽऽङ्क्तेऽपतूलया हि मनुष्या आञ्जते
व्यावृत्त्यै यदपतूलयाऽऽञ्जते वज्र इव स्यात्सतू-
लयाऽङ्क्ते भिन्नत्वाय (६) इन्द्रो वृत्रमह-
न्तसोऽप्योभ्यङ्घियत तासां यन्मेध्यं यज्ञियं

(क्षुरकर्मादिसंस्कृतस्य प्राग्वंशप्रवेशाभिधानम्)

सदे॒वमा॒सीत्तद॒पोद॑काम॒त्ते द॒र्भा अ॒भव॒न्यद॒र्भपु॒-
 ओ॒लैः प॒वय॑ति या ए॒व मे॒ध्या य॒ज्ञियाः सदे॒वा
 आ॒प॒स्ताभि॑रे॒वैनं॑ प॒वय॑ति द्वा॒भ्यां प॒वय॑त्यहो॒रात्रा॒-
 भ्या॑मे॒वैनं॑ प॒वय॑ति त्रि॒भिः प॒वय॑ति त्रय इ॒मे
 ला॒का ए॒भिरे॒वैनं॑ लो॒कैः प॒वय॑ति प॒ञ्चभिः॑ (७)
 प॒वय॑ति प॒ञ्चाक्ष॑रा प॒ङ्क्तिः पा॒ङ्क्तो य॒ज्ञो य॒ज्ञा॒-
 यै॒वैनं॑ प॒वय॑ति ष॒ड्भिः प॒वय॑ति षड्वा ऋ॒तव॑ ऋ॒तु॒-
 भि॑रे॒वैनं॑ प॒वय॑ति सप्त॒भिः प॒वय॑ति स॒प्त छ॒न्दांसि॑
 छ॒न्दो॑भि॒रेवैनं॑ प॒वय॑ति न॒वभिः॑ प॒वय॑ति न॒व वै
 पुरु॑षे प्रा॒णाः स॒प्राण॑मे॒वैनं॑ प॒वय॑त्येक॒विंश॑त्या
 प॒वय॑ति द॒श ह॒स्त्या अ॒ङ्गुल॑यो द॒श प॒द्य
 आ॒त्मैक॑विंशो या॒वाने॒व पुरु॑षस्तमप॒रिव॑र्गम्
 (८) प॒वय॑ति चि॒त्पति॑स्त्वा पु॒नात्वित्या॑ह
 मनो॑ वै चि॒त्पति॑र्मन॒सैवैनं॑ प॒वय॑ति वा॒क्पति॑स्त्वा
 पु॒नात्वित्या॑ह वा॒चैवैनं॑ प॒वय॑ति दे॒वस्त्वा स॒विता
 पु॒नात्वित्या॑ह स॒वितृ॑प्र॒सूत ए॒वैनं॑ प॒वय॑ति तस्य॑ ते
 प॒वित्र॑पते प॒वित्रे॑ण यस्मै कं पु॒ने तच्छु॑के॒यमित्या॑
 हाऽऽशि॑षमे॒वैता॒मा शा॑स्ते (९) ॥

(अतीकाशा॒न्करो॒त्येव॑शयन्ती॒र्थे स्ना॑ति प्रघा॒तो म॑नु॒ष्याणां॑ तद्वा आऽङ्क्ते
 मि॒त्रत्वाय॑ प॒ञ्चभि॑रप॒रिव॑र्गप॒ष्टार्च॑त्वारिंशच्च ॥ १ ॥)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके प्रथम-
 प्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

यावन्तो वै देवा यज्ञायानुनत त एवाभवन्
 एवं विद्वान्यज्ञाय पुनीते भवत्येव बहिः पवायि-
 त्वाऽन्तः प्र पादयति मनुष्यलोक एवैनं पवायित्वा
 पूतं देवलोकं प्र णयत्यदीक्षित एकयाऽऽहुत्येत्याहुः
 स्रुवेण चतस्रो जुहोति दीक्षितत्वाय स्रुचा पञ्चमीं
 पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्ध
 आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये (१) स्वाहेत्याहाऽऽकूत्या हि
 पुरुषो यज्ञमभि प्रयुङ्क्ते यजेयेति मेधायै मन-
 सेऽग्नये स्वाहेत्याह मेधया हि मनसा पुरुषो
 यज्ञमभिगच्छति सरस्वत्यै पूणेऽग्नये स्वाहे-
 त्याह वाग्वै सरस्वती पृथिवी पूषा वाचैव
 पृथिव्या यज्ञं प्र युङ्क्त आपो देवीर्वृहतीर्विश्वशंभु
 इत्याह या वै वर्ष्यास्ताः (२) आपो देवीर्वृहती-
 विश्वशंभुवो यदेतद्यजुर्न ब्रूयाद्विव्या आपोऽशान्ता
 इमं लोकमा गच्छेयुरापो देवीर्वृहतीर्विश्वशंभुव इत्या-
 हास्मा एवैनां लोकाय शमयति तस्माच्छान्ता इमं
 लोकमा गच्छन्ति द्यावापृथिवी इत्याह द्यावापृथि-
 व्योर्हि यज्ञ उर्वन्तरिक्षमित्याहान्तरिक्षे हि यज्ञो
 बृहस्पतिर्नो हविषा वृधातु (३) इत्याह ब्रह्म वै
 देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै यज्ञमव रुन्धे यद्ब्रूया-
 द्विधेरिति यज्ञस्थाणुमृच्छेद्बृधात्वित्याह यज्ञस्थाणुमेव
 परि वृणाक्ति प्रजापतिर्यज्ञमसृजत सोऽस्मात्सृष्टः परा-

(दीक्षाहृत्यभिधानम्)

हेत्स प्र यजुरव्लीनात्प्र साम तमृगुदयच्छद्यहगुदय
 च्छत्तदौद्ग्रहणस्यौद्ग्रहणत्वमृचा (४) जुहोति यज्ञ-
 स्योद्यत्या अनुष्टुप्छन्दसामुदयच्छदित्याहुस्तस्मादनु-
 ष्टुभा जुहोति यज्ञस्योद्यत्यै द्वादश वात्सवन्धान्युद-
 यच्छन्नित्याहुस्तस्माद्द्वादशभिर्वात्सवन्धविदो दीक्ष-
 यन्ति सा वा एषर्गनुष्टुग्वागनुष्टुग्यदेतयर्चा दीक्ष-
 यति वाचैवैनं सर्वया दीक्षयति विश्वे देवस्य नेतु-
 रित्याह सावित्र्येतेन मर्तो वृणीत सख्यम् (५) इत्याह
 पितृदेवत्येतेन विश्वे राय इषुध्यसीत्याह वैश्वदेव्येतेन
 द्युम्नं वृणीत पुष्यस इत्याह पौष्ण्येतेन सा वा एष-
 क्सर्वदेवत्या यदेतयर्चा दीक्षयति सर्वाभिरेवैनं देवता-
 भिर्दीक्षयति सप्ताक्षरं प्रथमं पदमष्टाक्षराणि त्रीणि
 यानि त्रीणि तान्यष्टावुपयन्ति यानि चत्वारि
 तान्यष्टौ यदष्टाक्षरा तेन (६) गायत्री यदेकादशा-
 क्षरा तेन त्रिण्डुग्यद्द्वादशाक्षरा तेन जगती सा
 वा एषक्सर्वाणि छन्दांसि यदेतयर्चा दीक्षयति
 सर्वाभिरेवैनं छन्दोभिर्दीक्षयति सप्ताक्षरं प्रथमं पदं
 सप्तपदा शकवरी पशवः शकवरी पशूनेवाव रुन्ध
 एकस्मादक्षरादनाप्तं प्रथमं पदं तस्माद्यद्वाचोऽनाप्तं
 तन्मनुष्या उपे जीवन्ति पूर्णया जुहोति पूर्ण इव
 हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै न्यूनया जुहोति न्यू-
 नाद्धि प्रजापतिः प्रजा असृजत प्रजानां सृष्ट्यै (७) ॥

(अग्नये ता वृधात्वृचा सख्यं तेन

जुहोति पञ्चदश च) ॥ २ ॥

(कृष्णाजिनादिभिर्दक्षिाकरणाभिधानम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञायाऽतिष्ठमाने कृष्णो
रूपं कृत्वाऽपक्रम्यातिष्ठतां तेऽमन्यन्त यं वा इमे
उपावत्स्यतः स इदं भविष्यतीति ते उपांमन्त्रयन्त
ते अहोरात्रयोर्महिमानमपनिधाय देवानुपावर्ते-
तामेष वा ऋचो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाजिनस्येष
साम्नो यत्कृष्णमृक्सामयोः शिल्पे स्थ इत्याह-
क्सामे एवाव रुन्ध एषः (१) वा अहो वर्णो
यच्छुक्लं कृष्णाजिनस्येष रात्रिया यत्कृष्णं यदे-
वैनयोस्तत्र न्यक्तं तदेवाव रुन्धे कृष्णाजिनेन
दीक्षयति ब्रह्मणो वा एतद्रूपं यत्कृष्णाजिनं ब्रह्म-
णैवेन दीक्षयतीमां धियं शिक्षमाणस्य देवेत्याह
यथायजुरेवैतद्गर्भो वा एष यद्दीक्षित उल्बं वासः
प्रोर्णते तस्मात् (२) गर्भाः प्रावृता
जायन्ते न पुरा सोमस्य क्रयादपोर्णति यत्पुरा
सोमस्य क्रयादपोर्णति गर्भाः प्रजानां परापा-
तुकाः स्युः ऋते सोमेऽपोर्णते जायत एव तदथो
यथा वसीयांसं प्रत्यपोर्णते ताद्गोव तदङ्गिरसः
सुवर्गं लोकं यन्त ऊर्जं व्यभजन्त ततो यदत्य-
शिष्यत ते शरा अभवन्नूग्वै शरा यच्छरमयी
(३) मेखला भवत्यूर्जमेवाव रुन्धे मध्यतः सं

(कृष्णाजिनादिभिर्दीक्षाकरणाभिधानम्)

नह्यति मध्यत एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्म-
 ध्यत ऊर्जा भुञ्जत ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाभ्यै मेध्य-
 मवाचीनममेध्यं यन्मध्यतः संनह्यति मेध्यं चै-
 वास्यामेध्यं च व्यावर्तयतीन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राह-
 रत्स त्रेधा व्यभवत्स्फयस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूप-
 स्तृतीयम् (४) येऽन्तः शरा अशीर्यन्त ते शरा
 अभवन्तच्छराणां शरत्वं वज्रो वै शराः क्षुत्खलु
 वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यो यच्छरमयी मेखला भवति
 वज्रैणैव साक्षात्क्षुधं भ्रातृव्यं मध्यतोऽप हते त्रिवृ-
 ष्णवति त्रिवृद्वै प्राणस्त्रिवृतमेव प्राणं मध्यतो यज-
 माने दधाति पृथ्वी भवति रज्जनां व्यावृत्त्यै
 मेखलया यजमानं दक्षियति योक्त्रेण पत्नी
 मिथुनत्वार्य (५) यज्ञो दक्षिणामभ्यध्यायत्ताः
 समभवत्तदिन्द्रोऽचायत्सोऽमन्यत यो वा इतो
 जनिष्यते स इदं भविष्यतीति तां प्राविशत्तस्या
 इन्द्र एवाजायत सोऽमन्यत यो वै मदितोऽपरो
 जनिष्यते स इदं भविष्यतीति तस्यां अनुमृश्य
 योनिमाऽच्छिनत्सा सूतवशाऽभवत्तसूतवशायै
 जन्म (६) तां हस्ते न्यवेष्टयत तां मृगेषु
 न्यदधात्सा कृष्णविषाणाऽभवदिन्द्रस्य योनिरसि
 मा मां हिःशीरिति कृष्णविषाणां प्र यच्छति
 सयोनिमेव यज्ञं करोति सयोनिं दक्षिणां
 सयोनिमिन्द्रं सयोनित्वार्यं कृष्यै त्वां सुस-
 र्याया इत्याह तस्मादकृष्टपञ्चा ओषधयः पच्यन्ते

(दण्डादानादिकरणपूर्वकनियमानुष्ठानविधिः)

सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इत्याह तस्मादोषधयः
 फलं गृह्णन्ति यद्धस्तेन (७) कण्डूयेत पाम-
 नंभावुकाः प्रजाः स्युर्यत्स्मयेत नमंभावुकाः कृष्ण-
 विषाणया कण्डूयेतेऽपिगृह्य स्मयते प्रजानां गोपी-
 थाय न पुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः कृष्णविषाणामव-
 चूतेद्यत्पुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः कृष्णविषाणामव-
 चूतेद्योनिः प्रजानां परापारुका स्यान्नीतासु दक्षि-
 णासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यति योनिर्वै-
 यज्ञस्य चात्वालं योनिः कृष्णविषाणा योनिवैव-
 योनिं दधाति यज्ञस्य सयोनित्वाय (८) ॥

(रुन्ध एष तस्माच्छरमयी यूपस्तृतीयं मिथुनत्वाय
 जन्म हस्तेनाष्टाचत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके प्रथम-
 प्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामद्यज्ञायातिष्ठमाना सा वन-
 स्पतीन्प्राविशत्सैषा वाग्वनस्पतिषु वदति या दुन्दुभौ
 या तूणवे या वीणायां यद्दीक्षितदण्डं प्रयच्छति
 वारुमेवाव रुन्ध औदुम्बरो भवत्यूर्वा उदुम्बर
 ऊर्जमेवाव रुन्धे मुखेन संमितो भवति मुखत
 एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मुखत ऊर्जा भुञ्जते
 (१) ऋते सोमं मैत्रावरुणाय दण्डं प्र यच्छति
 मैत्रावरुणो हि पुरस्ताद्विगभ्यो वचं विभजति

(दण्डादानादिकरणपूर्वकनियमः नुष्ठानविधिः)

तामृविजो यजमाने प्रति षापयन्ति स्वाहा यज्ञं
 मनसेत्याह मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिमच्छति स्वाहा
 धावापृथिवीभ्यामित्याह धावापृथिव्योर्हि यज्ञः स्वा-
 होरोरन्तरिक्षादित्याहन्तरिक्षं हि यज्ञः स्वाहा यज्ञं
 वातादा रंभ इत्याहायम् (२) वाव यः पर्वते स
 यज्ञस्तमेव भाशादा रंभते मुष्टी करोति वाचं य-
 च्छति यज्ञस्य धृत्या अदीक्षिष्टायं ब्राह्मण इति
 त्रिरुपांश्वाह देवेभ्य एवैनं प्राऽऽह त्रिरुच्चैरुभयेभ्य
 एवैनं देवमनुष्येभ्यः प्राऽऽह न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं
 वि सृजेद्यत्पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विसृजेद्यज्ञं विच्छि-
 न्धात् (३) उदितेषु नक्षत्रेषु व्रतं कृणुतेति वाचं वि
 सृजति यज्ञव्रतो वै दीक्षितो यज्ञमेवाभि वाचं वि
 सृजति यदि विसृजेद्वैष्णवीमृचमनु ब्रूयाद्यज्ञो वै
 विष्णुर्यज्ञेनैव यज्ञं संतनोति दैवीं धियं मनामह
 इत्याह यज्ञमेव तन्म्रदयति सुपारा नो असद्वश
 इत्याह व्युष्टिमेवाव रुन्धे (४) ब्रह्मवादिनो वदन्ति
 होतव्यं दीक्षितस्य गृहाद्द् न होतव्याद्दमिति
 हविवै दीक्षितो यज्जुहुयाद्यजमानस्यावदाय जुहुया-
 दन्न जुहुयाद्यज्ञपरुरन्तरियाद्ये देवा मनोजाता मनो-
 युज इत्याह प्राणा वै देवा मनोजाता मनोयुजस्ते-
 ष्वेव परोक्षं जुहोति तन्नेव हुतं नेवाहुतं स्वपन्तं वै
 दीक्षितं रक्षांसि जिघांसन्त्याग्निः (५) खलु वै
 रक्षोहाऽग्ने त्वंसु जागृहि वयंसु मन्दिषीमहीत्या-

(दण्डादानादिकरणपूर्वकनियमानुष्ठानविधिः)

हा॒ग्नि॒मे॒वाधि॒पां कृ॒त्वा स्व॑पि॒ति रक्ष॑साम॒प॒हत्या॑ अ॒व्र॒-
 त्यभि॒व वा ए॒ष क॑रोति॒ यो दी॑क्षितः॒ स्वपि॑ति॒ त्वम॑ग्ने
 व्रत॒पा अ॒सीत्या॑हा॒ग्निर्वै दे॒वानां॑ व्रत॒पतिः॑ स ए॒वैनं
 व्रत॒मा ल॑म्भयति॒ देव॒ आ म॒र्त्येष्वे॒त्याह॑ दे॒वः (३)
 ह्येष॑ सन्म॒र्त्येषु॑ त्वं य॒ज्ञेष्वि॒ड्य इत्या॑हैत॒ ह्यि य॒ज्ञे
 ष्वि॒ड्येऽप॒ वै दी॑क्षितात्सु॒षुषु॑ इन्द्रि॒यं दे॒वताः॑ काम॒-
 न्ति वि॒श्वे दे॒वा अ॒भि मा॒माऽव॑वृ॒त्रान्नि॒त्याहेन्द्रि॒येणै॒-
 वैनं॑ दे॒वता॑भिः सं न॒याति॑ यदे॒तद्य॒जुर्न॑ ब्रूयाद्याव॑त ए॒व
 प॒शूना॑भि दीक्षे॒त ताव॑न्तोऽस्य॒ पश॑वः॒ स्यू रा॑स्वेय॑त्
 (७) सो॒माऽऽभ्यो॑ भ॒रेत्या॑हा॒परि॑मिताने॒व प॒शूना॑व
 रुन्धे॑ च॒न्द्रम॑सि॒ मम॑ भोगाय॒ भवे॑त्या॒ह यथा॑दे॒-
 व॒तमे॒वनाः॑ प्रति॒ गृह्णा॑ति॒ वाय॑वे॒ त्वा व॑रु॒णाय॑ त्वेति
 यदे॒वमे॒ता ना॑नु॒दिशे॑दयथा॒देव॑तं॒ दक्षि॑णा गमय॒दा
 दे॒वता॑भ्यो वृ॒श्च्येत् यदे॒वमे॒ता अ॑नु॒दिश॑ति॒ यथा॑दे॒व॒-
 तमे॒व दक्षि॑णा गमयति॒ न दे॒वता॑भ्य आ॒(८) वृ॒श्च्य॒-
 ते दे॒वीरा॑पो॒ अपां॑ न॒पादि॒त्याह॑ यद्वा॒ मेध्यं॑ य॒ज्ञिय॑
 सदे॒वं तद्वा॑ माऽव॑ क्रमि॒षमि॑ति॒ वावै॑तदाहाच्छि॒न्नं
 तन्तुं॑ पृथि॒व्या अनु॑ गे॒षमि॒त्याह॑ से॒तुमे॒व कृ॒त्वाऽ-
 त्यैति॑ (९) ॥

(भुञ्जतेऽयं छिन्द्याद्रुन्धेऽग्निराह देव इयं देवताभ्य आ नयस्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(प्रायणीयाविधानम्)

अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।

दे॒वा वै दे॒व॒य॒ज॒न॒म॒ध्य॒व॒सा॒य॒ दि॒शो॒ न प्रा॒जा॒न॒-
 न्तै॑ ऽन्यो॒न्यमु॒पा॒धा॒व॒न्त्व॒या प्र जा॒ना॒म॒ त्वये॒ति
 तेऽदि॒त्यां॑ स॒म॒ध्रिय॒न्त॒ त्व॒या प्र जा॒ना॒मे॒ति साऽब्र॒-
 वी॒द्वरं॑ वृ॒णै प्र॒त्प्रा॒यणा॑ ए॒व वो॑ य॒ज्ञा म॒दु॒द॒य॒ना
 अ॒स॒न्निति॑ तस्मा॒दादि॒त्यः प्रा॒य॒णीयो॑ य॒ज्ञाना॑मा॒-
 दि॒त्य उ॒द॒य॒नी॒यः प॒ञ्च दे॒वतां॑ य॒जति॒ पञ्च दि॒शो
 दि॒शां प्र॒ज्ञा॒त्यै (१) अथो॑ पञ्चाक्ष॒रा प॒ङ्क्तिः
 पाङ्क्तो॑ य॒ज्ञो य॒ज्ञमे॒वाव॑ रु॒न्धे प॒थ्यां॑ स्व॒स्तिमं॑-
 य॒ज॒न्प्रा॒चीमे॒व तया॑ दि॒शं प्रा॒जा॒न॒न्न॒ग्निना॑ दाक्षि॒णा
 सोमै॑न॒ प्र॒ती॒चीं स॒वि॒त्रो॒दी॒चीम॑दि॒त्यो॒र्ध्वा प॒थ्यां॑
 स्व॒स्तिं य॒जति॑ प्रा॒चीमे॒व तया॑ दि॒शं प्र॒जा॒ना॒ति
 प॒थ्यां॑ स्व॒स्तिमि॒ष्ट्वाऽग्नी॑षोमौ य॒जति॑ चक्षु॒षी वा
 ए॒ते य॒ज्ञस्य॑ यद॒ग्नी॑षोमौ ताभ्यामे॒वानु॑ पश्यति
 (२) अ॒ग्नी॑षोमा॒विष्ट्वा॑ स॒वि॒तारं॑ य॒जति॑ स॒वि॒तृप्र॑-
 सू॒त ए॒वानु॑ पश्यति स॒वि॒तारं॑मि॒ष्ट्वाऽदि॒तिं य॒जती॑यं
 वा अ॒दि॒तिर॒स्यामे॒व प्र॑ति॒ष्ठा॒यानु॑ पश्य॒त्यादि॑तिमि॒ष्ट्वा
 मा॒रु॒तीमृ॒चम॑न्वाह म॒रुतो॑ वै दे॒वानां॑ वि॒शो दे॒व-
 वि॒शं ख॒लु वै क॒ल्प॑मानं म॒नुष्या॑वि॒शम॑नु क॒ल्पते
 यन्मा॒रु॒तीमृ॒चम॑न्वाह वि॒शां क॒ल्प॑त्यै ब्रह्म॒वादि॒नो
 वद॑न्ति प्र॒या॒जव॑दन॒नूया॑जं प्रा॒य॒णीयं॑ का॒र्यम॑नूया॒-
 ज॑वत् (३) अ॒प्र॒या॒जमु॒द॒य॒नी॒यमि॒तीमे॒ वै प्र॑या॒जा
 अ॒मी अ॑नूया॒जाः सैव॑ सा य॒ज्ञस्य॑ सं॒तति॑स्त॒त्तथा
 न का॒र्यमा॑त्मा वै प्र॒या॒जाः प्र॒जाऽनू॑या॒जा यत्प्र॑-

याजानन्तरियादात्मानमन्तरियाद्यदनुयाजानन्त-
 रियात्प्रजामन्तरियाद्यतः खलु वै यज्ञस्य वित-
 तस्य न क्रियते तदनु यज्ञः परा भवति यज्ञं
 पराभवन्तं यजमानोऽनु (४) परा भवति
 प्रयाजवदेवानुयाजवत्प्रायणीयं कार्यं प्रयाजवद-
 नुयाजवदुदयनीयं नाऽऽत्मानमन्तरेति न प्रजां न
 यज्ञः पराभवति न यजमानः प्रायणीयस्य
 निष्कास उदयनीयमभि निर्वपति सैव सा यज्ञस्य
 संततिर्याः प्रायणीयस्य याज्या यत्ता उदयनीयस्य-
 याज्याः कर्वात्पराङ्मुं लोकमा रोहेत्प्रमायुकः
 स्याद्याः प्रायणीयस्य पुरोनुवाक्यास्ता उदयनी-
 यस्य याज्याः करोत्यस्मिन्नेव लोके प्रति
 तिष्ठति (५) ॥

(प्रजात्वै पश्यत्यनुयाजवद्यजमानोऽनु पुरोनुवाक्यास्ता अष्टौ च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके प्रथम-
 प्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

कद्रुश्च वै सुपर्णी चाऽऽत्मरूपयोरस्पधेताः सा
 कद्रुः सुपर्णीमजवत्साऽब्रवीत्तृतीयस्यामितो दिवि
 सोमस्तमा हर तेनाऽऽत्मानं निष्क्रीणीष्वतियं वै
 कद्रुरसौ सुपर्णी छन्दांसि सोपर्णेयाः साऽब्रवीद्-
 स्मै वै पितरौ पुत्रान्विभूतस्तृतीयस्यामितो दिवि सो-
 मस्तमा हर तेनाऽऽत्मानं निष्क्रीणीष्व (१) इति

(अरुणया सोमक्रयाभिधानम्)

मा क॒द्रवो॒च॒दिति॒ जग॒त्युद॑प॒तच्च॑तु॒र्दशा॑क्षरा स॒ती
साऽप्रा॒प्य न्य॑व॒र्तत॒ तस्यै॒ द्वे अ॒क्षरे॑ अमीयेता॒ सा
प॒शुभि॑श्च दी॒क्षया॒ चाऽग॑च्छ॒त्तस्मा॑ज्जगती छन्द॑सां
पश॒व्यत॑मा॒ तस्मा॑त्पशु॒मन्तं॑ दी॒क्षोप॑ नमति त्रि॒ष्टुगु॑द॒-
प॒तत्रयो॑दशाक्षरा स॒ती साऽप्रा॒प्य न्य॑व॒र्तत॒ तस्यै॒ द्वे
अ॒क्षरे॑ अमीयेता॒ सा दक्षि॑णाभिश्च (२) तप॑सा
चाऽग॑च्छ॒त्तस्मा॑त्त्रि॒ष्टुभो॑ लो॒के मा॒ध्यंदि॑ने स॒वने॒
दक्षि॑णा नीयन्त ए॒तत्खलु॒ वाव॒ तप॒ इत्या॑हुर्यः स्वं
द॒दातीति॑ गाय॒त्र्युद॑प॒तच्च॑त॒रक्षरा॑ स॒त्यज॑या ज्योति॑षा
तम॑स्या अ॒जाऽभ्य॑रुन्ध॒ तद॑जाया अ॒जत्व॑ सा सोमं
चाऽह॑र॒च्चत्वारि॑ चा॒क्षरा॑णि साऽष्टा॑क्षरा स॒मप॑-
यत ब्र॒ह्मवा॑दिनो वदन्ति (३) कस्मा॑त्स॒त्याद्वा॒यत्री
कनि॑ष्ठा छन्द॑सा॒ सती॒ यज्ञ॑मुखं प॒रीया॑येति॒ यदे॒-
वा॒दः सोम॑माऽह॒रत्त॑स्मा॒द्यज्ञ॑मुखं प॒र्ये॑त्तस्मा॒त्तेज॑स्वि-
नी॒तिमा॒ पद्भ्यां॑ द्वे स॒वने॒ सम॑गृ॒ह्णान्मु॒खेनै॒कं यन्मु॒-
खेन॑ सम॒गृह्णा॑त्तद॒धय॑त्तस्मा॒द्द्वे स॒वने॒ शुक्र॑वती प्रा-
तःस॒वनं च॒ माध्यं॑दिनं च॒ तस्मा॑त्तृतीयस॒वनं ऋ॒जी-
ष॒माभि॑ षुण्वन्ति धी॒तमि॑व हि म॒न्यन्ते॑ (४) आ॒शि-
र॒मव॑ नयति सशु॒क्रत्वा॑याथो सं भ॒रत्ये॒वैन॑त्त॒ सो-
म॑मा॒हिय॑माणं गन्ध॒र्वो विश्वा॑व॒सुः पर्य॑मु॒ष्णात्स
ति॒स्रो रा॒त्रीः परि॑म॒षितो॑ऽव॒सत्त॑स्मा॒त्तिस्रो॑ रा॒त्रीः
ऋ॒तः सोमो॑ व॒सति॒ ते दे॒वा अब्रु॑वन्त्स्त्री॒कामा॑ वै
गन्ध॒र्वाः स्त्रिया॑ निष्क्री॒णामेति॒ ते वाच॑ स्त्रियमे-
क॒हाय॑नीं कृ॒त्वा तया॑ निर॒क्रीण॑न्त्सा रोहि॒द्रूपं

(अरुणया सोमकयप्रकाराभिधानम्)

कृत्वा गन्धर्वेभ्यः (५) अपक्रम्यातिष्ठत्तद्रोहितो
जन्म ते देवा अंब्रुवन्नप युष्मदक्रमीन्नास्मानुपाव-
र्तते वि ह्वयामहा इति ब्रह्म गन्धर्वा अवदन्नगाय-
न्देवाः सा देवान्गार्यत उपावर्तत तस्माद्गार्यन्तः
स्त्रियः कामयन्ते कामुका एनः स्त्रियो भवन्ति य
एवं वेदाथो य एवं विद्वानपि जन्येषु भवति तेभ्य
एव ददत्युत यद्बहुतयाः (६) भवन्त्येकहायन्या
क्रीणाति वाचैवैनः सर्वया क्रीणाति तस्मादेक-
हायना मनुष्या वाचं वदन्त्यकूटयाऽकर्णयाऽका-
णयाऽश्लोणयाऽसप्तशफया क्रीणाति सर्वयैवैनं
क्रीणाति यच्छेतया क्रीणीयाद्दुश्चर्मा यजमानः
स्थाद्यत्कृष्णयाऽनुस्तरणी स्यात्प्रमायुको यजमानः
स्थाद्यद्द्विरूपया वात्रिध्वनी स्यात्स वाऽन्यं जिनी-
यात्तं वाऽन्यो जिनीयादरुणया पिङ्गाक्षया क्रीणा-
त्येतद्वै सोमस्य रूपः स्वयैवैनं देवतया क्री-
णाति (७) ॥

(निष्क्रीणीष्व दक्षिणामिश्च वदन्ति मन्यन्ते गन्धर्वेभ्यो बहुतयाः
पिङ्गाक्षया इति च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके प्रथम-
प्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

तद्धिरण्यमभवत्तस्माद्भृचो हिरण्यं पुनन्ति ब्रह्म-
वादिनो वदन्ति कस्मात्सत्यादनास्थिकेन प्रजाः

(अरुणया सोमक्रयप्रकाराभिधानम्)

प्रवीयन्तेऽस्थन्वतीर्जायन्त इति यद्विरण्यं घृतेऽव-
 धाय जुहोति तस्मादनस्थिकेन प्रजाः प्र वीयन्तेऽ-
 स्थन्वतीर्जायन्त एतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यद्घृतं
 तेजो हिरण्यमियं ते शुक्र तनूरिदं वर्च इत्याह
 सतेजसमेवैनं सतनुं (१) करोत्यथो सं भर-
 त्येवैनं यद्वद्धमवद्ध्याद्दुर्माः प्रजानां परापातुकाः
 स्युर्वद्धमव दधाति गर्भाणां धृत्यै निष्टक्यै बध्नाति
 प्रजानां प्रजननाय वाग्वा एषा यत्सोमक्रयणी
 जूरसीत्याह यद्धि मनसा जवते तद्वाचा वदति
 धृता मनसेत्याह मनसा हि वाग्धृता जुष्टा
 विष्णव इत्याह (२) यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञायैवैनां
 जुष्टां करोति तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसव इत्याह
 सवितृप्रसूतामेव वाचमव रुन्धे काण्डेकाण्डे वै
 क्रियमाणे यज्ञं रक्षांसि जिघांसन्त्येषे खलु
 वा अरक्षोहतः पन्था योऽग्नेश्च सूर्यस्य च सूर्यस्य
 चक्षुराऽरुहमग्नेरक्षणः कनीनिकामित्याह य एवा-
 रक्षोहतः पन्थास्तं समारोहति (३) वाग्वा
 एषा यत्सोमक्रयणी चिदासि मनाऽसीत्याह
 शास्त्येवैनामेतत्तस्माच्छिष्टाः प्रजा जायन्ते चिद-
 सीत्याह यद्धि मनसा चेतयते तद्वाचा वदति
 मनाऽसीत्याह यद्धि मनसाऽभिगच्छति तत्करोति
 धीरसीत्याह यद्धि मनसा ध्यारयति तद्वाचा
 (४) वदति दक्षिणाऽसीत्याह दक्षिणा ह्येषा
 यज्ञियाऽसीत्याह यज्ञियामेवैनां करोति क्षत्रि-

(अरुणया सोमक्रयप्रकाराभिधानम्)

याऽभीत्याह क्षत्रिया ह्येषाऽदितिरस्युभयतः शीर्ष्णी
 त्याह यदेवाऽऽदित्यः प्रायणीयो यज्ञानामादित्य
 उदयनीयस्तस्मादेवमाह यद्वद्धा स्यादयता
 स्याद्यत्पदिवद्धाऽनुस्तरणी स्यात्प्रमायुको यज-
 मानः स्यात् (५) यत्कर्णगृहीता वार्त्रघ्नी स्यात्स
 वाऽन्यं जिनीयात्तं वाऽन्यो जिनीयान्मित्रस्त्वा
 पदि बध्नात्वित्याह मित्रो वै शिवो देवानां तेनै-
 वनां पदि बध्नाति पूषाऽध्वनः पात्वित्याहेयं वै
 पूषेमामेवास्या अधिपामकः समष्ट्या इन्द्रायाध्य-
 क्षायेत्याहेन्द्रमेवास्या अध्यक्षं करोति (६)
 अनु त्वा माता मन्यतामनु पितेत्याहानुमतयैवै-
 नया क्रीणाति सा देवि देवमच्छेहीत्याह देवी
 ह्येषा देवः सोम इन्द्राय सोममित्याहेन्द्राय हि
 सोमं आहियते यदेतद्यजुर्न ब्रूयात्पराच्येव सो-
 मक्रयणीयाद्द्रुद्रस्त्वाऽऽ वर्तयत्वित्याह रुद्रो वै
 क्रूरः (७) देवानां तमेवास्यै परस्ताद्दधात्यावृश्यै
 क्रूरमिव वा एतत्करोति यद्द्रुद्रस्य कीर्तयति
 मित्रस्य पथेत्याह शान्त्यै वाचा वा एष वि
 क्रीणीते यः सोमक्रयण्या स्वस्ति सोमसखा पुन-
 रेहि सह रय्येत्याह वाचैव विक्रीय पुनरात्मन्वाचं
 धत्तेऽनुपदासुकाऽस्य वाग्भवति य एवं वेद (८)

(सतनुं विष्णव इत्याह समारोहति ध्यायति तद्वाचा

यजमानः स्यात्करोति क्रूरो वेद) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया षष्ठाष्टके

प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(पदसंग्रहणाभिधानम्)

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

षट्पदान्यनुनिष्क्रामति षडहं वाङ्नाति वद-
त्युत संवत्सरस्यायने यावत्येव वाक्तामव रुन्धे स-
प्तमे पदे जुहोति सप्तपदा शक्ररी पशवः शक्ररी
पशूनेवाव रुन्धे सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः
सप्त छन्दाः स्युभयस्यावरुद्ध्यै वस्व्यसि रुद्राऽसी-
त्याह रूपमेवास्या एतन्महिमानम् (१) व्याचष्टे
बृहस्पतिस्त्वा सुप्ते रण्वत्वित्याह ब्रह्म वै देवानां
बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्यै पशूनव रुन्धे रुद्रो वसुभिरा-
चिकेत्वित्याहाऽऽवृत्त्यै पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्नाजिघर्षि
देवयजन इत्याह पृथिव्या ह्येष मूर्धा यद्देवयजनमि-
डायाः पद इत्याहेडायै ह्येतत्पदं यत्सोमक्रयण्यै घृत-
वति स्वाहा(२) इत्याह यद्देवास्यै पदाद्घृतमपीडयत
तस्मादेवमाह यद्दध्वर्युरनन्नावाहुतिं जुहुयादन्धोऽ-
ध्वर्युः स्याद्रक्षांसि यज्ञं हन्युर्हिरण्यमुपास्य जुहो-
त्यन्निवत्येव जुहोति नान्धोऽध्वर्युर्भवाति न यज्ञं
रक्षांसि घ्नन्ति काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञं
रक्षांसि जिघांसन्ति परिलिखितं रक्षः परिलि-
खिता अरातय इत्याह रक्षसामपहत्यै(३) इदमहं
रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान्द्वेष्टि यं च
षयं द्विष्म इत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यं चैव द्वेष्टि य-
श्चैनं द्वेष्टि तयोरेवानन्तरायं ग्रीवाः कृन्तति पशवो
वै सोमक्रयण्यै पदं यावत्सूतं सं वपति पशूनेवाव
रुन्धेऽस्मे राय इति सं वपत्यात्मानमेवाध्वर्युः (४)

पशुभ्यो नान्तरेति त्वे राय इति यजमानाय प्र य-
 च्छति यजमान एव रायि दधाति तांते राय इति
 पत्निया अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी यथा गृहेषु
 निधत्ते तादृगेव तत्त्वष्टीमती ते सपेयेत्याह त्वष्टा वै
 पशूनां मिथुनानां रूपकद्रूपमेव पशुषु दधात्य-
 स्मै वै लोकाय गार्हपत्य आधीयतेऽमुष्मा आह-
 वनीयो यद्गार्हपत्य उपवपेदस्मिँल्लोके पशुमान्तस्या-
 यदाहवनीयेऽमुष्मिँल्लोके पशुमान्तस्यादुभयोरुप-
 वपत्युभयोरेवैनं लोकयोः पशुमन्तं करोति (५) ॥

(महिमानः स्वाहाऽपहत्या अध्वर्युधीयते

चतुर्विंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति विचित्यः सोमा ३ न
 विचित्या ३ इति सोमो वा ओषधीनां राजा
 तस्मिन् यदापन्नं ग्रसितमेवास्य तद्यद्विचिनुयाद्य-
 थाऽऽस्याद्ग्रसितं निष्विदति तादृगेव तद्यन्न विचि-
 नुयाद्यथाऽक्षन्नापन्नं विधावति तादृगेव तत्क्षोधु-
 कोऽध्वर्युः स्यात्क्षोधुको यजमानः सोमविक्रयि-
 न्तसोमं शोधयेत्येव ब्रूयाद्यदीतरम् (१) यदी-
 तरमभयेनैव सोमविक्रयिणमपयति तस्मात्सोम-
 विक्रयी क्षोधुकोऽरुणो ह स्माऽऽहौपवेशिः सोम-

(सोमोन्मानामिधानम्)

क्रयण एवाहं तृतीयसवनमव रुन्ध इति पशुनां
 चर्ममिमीते पशुनेवाव रुन्धे पशवो हि तृतीय
 सवनं यं कामयेतापशुः स्यादित्यृक्षतस्तस्य मितो-
 तर्क्ष वा अपशव्यमपशुरेव भवति यं कामयेत
 पशुमान्त्स्यात् (२) इति लोमतस्तस्य मिमीते-
 तद्दे पशुनां रूपं रूपेणैवास्मै पशुनव रुन्धे
 पशुमानेव भवत्यपामन्ते क्रीणाति सरंसमेवैनं
 क्रीणात्यमात्योऽमीत्याहामैवैनं कुरुते शुक्रस्ते ग्रह
 इत्याह शुक्रो ह्यस्य ग्रहो न साऽच्छं याति महि-
 मानमेवास्याच्छं यात्यनसा (३) अच्छं याति
 तस्मादनोवाह्यं समे जीवनं यत्र खलु वा एत
 शीष्णां हरन्ति तस्माच्छोषहायं गिरौ जीवनमभि-
 त्यं देवसंवितारमित्यतिच्छन्दसचां मिमीतेऽति-
 च्छन्दा वै सर्वाणि छन्दांसि सर्वेभिरेवैनं छन्दो-
 भिमिमीते वर्ष्म वा एषा छन्दसां यदतिच्छन्दा
 यदतिच्छन्दसचां मिमीते वर्ष्मैवैनं समानानां
 करोत्येकैकयोत्सर्गम् (४) मिमीतेऽयातयाम्नि-
 यायातयाम्निवैवैनं मिमीते तस्मान्नानावीर्या अङ्गु-
 लयः सर्वास्वङ्गुष्ठमुप नि गृह्णाति तस्मात्समा-
 वद्वीर्योन्याभिरङ्गुलिभिस्तस्मात्सर्वा अनु सं चरति
 यत्सह सर्वाभिमिमीत सश्लिष्टा अङ्गुलयो
 जायेरन्नेकैकयोत्सर्गं मिमीते तस्माद्विभक्ता जायन्ते
 पञ्च कृत्वो यजुषा मिमीते पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः
 पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे पञ्च कृत्वस्तूष्णीम्

(अन्यैः सोमक्रयाभिधानम्)

(५) दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराड्-
 विराजैवान्नाद्यमव रुन्धे यद्यजुषा मिमीते भूतमे-
 वाव रुन्धे यत्तूष्णीं भविष्यद्यद्वै तावनेव सोमः
 स्याद्यावन्तं मिमीते यजमानस्यैव स्यान्नापि सदः
 स्यानां प्रजाभ्यस्त्वेत्युप समूहति सदस्यानेवान्वा-
 भजति वाससोप नह्यति सर्वदेवत्यं वै (६) वासः
 सर्वाभिरेवैनं देवताभिः समर्धयति पशवो वै सोमः
 प्राणाय त्वेत्युप नह्यति प्राणमेव पशुषु दधाति
 व्यानाय त्वेत्यनु शृन्थति व्यानमेव पशुषु दधाति
 तस्मात्स्वपन्तं प्राणा न जहति (७) ॥

(इतरं पशुमान्त्स्याद्यात्यनसोत्सर्गं तूष्णीं
 सर्वदेवत्यं वै त्रयस्त्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

यत्कलया ते शफेन ते क्रीणानीति पणेतार्गो-
 अर्घं सोमं कुर्यादगोअर्घं यजमानमगोअर्घमध्वर्यु
 गोस्तु महिमानं नाव तिरेदुवां ते क्रीणानीत्येव
 ब्रूयाद्गोअर्घमेव सोमं करोति गोअर्घं यजमानं
 गोअर्घमध्वर्युं न गोमहिमानमव तिरत्यजया
 क्रीणाति सतंपसमेवैनं क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति
 सशुकमेव (१) एनं क्रीणाति धेन्वा क्रीणाति सा-
 शिरमेवैनं क्रीणात्युषमेण क्रीणाति सेन्द्रमेवैनं

(अन्यैः सोमक्रयाभिधानम्)

क्रीणात्यनडुहा क्रीणाति वह्निवा अनड्वान्वह्निनेव
 वह्नि यज्ञस्य क्रीणाति मिथुनाभ्यां क्रीणाति मिथु-
 नस्यावर्द्धयै वाससा क्रीणाति सर्वदेवत्यं वै वासः
 सवाभ्य एवैनं देवताभ्यः क्रीणाति दश सं पद्यन्ते
 दशाक्षरा विराडन्नं विराडाविराजैवान्नाद्यमर्ष रुन्धे
 (२) तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णं इत्याह पशुभ्यं
 एव तदध्वर्युर्नि हनंत आत्मनोऽनात्रस्काय गच्छ-
 ति श्रियं प्र पशूनाप्नोति य एवं वेद शुक्रं ते शु-
 क्रेण क्रीणामीत्याह यथायजुरेवैतद्देवा वै येन हि-
 रण्येन सोममक्रीणन्तदभीषहा पुनराऽददत् को हि
 तेजसा विक्रेष्यत इति येन हिरण्येन (३) सोमं
 करीणीयात्तदभीषहा पुनरा ददीत तेज एवाऽऽत्म-
 न्धत्तेऽस्मे ज्योतिः सोमविकरयिणि तम इत्याह
 ज्योतिरेव यजमाने दधाति तमसा सोमविकरयि-
 णमर्पयति यदनुपग्रथ्य हन्यादन्दशूकास्ताः
 समाः सर्पाः स्युरिदमहः सर्पाणां दन्दशूकानां
 ग्रीवा उप ग्रथ्नामीत्याहादन्दशूकास्ताः समाः
 सर्पा भवन्ति तमसा सोमविकरयिणं विध्यति स्वानं
 (४) भ्राजेत्याहैते वा अमुष्मिल्लोके सोममरक्षन्ते-
 भ्योऽधि सोममाऽहरन्त्यदेतेभ्यः सोमकरयणाजानु-
 दिशेदकरीतोऽस्य सोमः स्यान्नास्यैतेऽमुष्मिल्लोके
 सामः रक्षेयुर्यदेतेभ्यः सोमकरयणाननुदिशति

(क्रीतसोमस्य शकटेन नयनाभिधानम्)

करीतोऽस्य सोमो भवत्येतैऽस्यामुष्मिँल्लोके सोमं
रक्षन्ति (५)

(सगुंक्रमेव रुन्ध इति येन हिरण्येन स्वान
चतुश्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

वारुणो वै क्रीतः सोम उपनद्धो मित्रो न एहि
सुमित्रधा इत्याह श न्त्या इन्द्रस्योरुमा विश दक्षि-
णमित्याह देवा वै यः सोममक्रीणन्तमिन्द्रस्योरौ
दक्षिण आऽसादयन्नेष खलु वा एतर्हीन्द्रा यो
यजते तस्मादेवमाहोदायुषा स्वायुषेत्याह देवतां
एवान्वारभ्योत् (१) तिष्ठत्यर्वन्तरिक्षमन्विहीत्या-
हान्तरिक्षदेवत्यो १ ह्येतर्हि सोमोऽदित्याः सदोऽ-
स्यदित्याः सद आ सीदेत्याह यथायजुरेवैतद्वि वा
एनमेतदर्धयति यद्धारुणं सन्तं मैत्रं करोति वारु-
ण्यर्चाऽऽसादयति स्वयैवैनं देवतया समर्धयति
वाससा पर्यान्हति सर्वदेवत्यं वै वासः सर्वाभि-
रेव (२) एनं देवताभिः समर्धयत्यथो रक्षसा-
मपहत्यै वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेत्याह वनेषु हि
व्यन्तरिक्षं ततान वाजमर्वात्स्वित्याह वाजः ह्यर्वत्सु
पयो अघ्नियास्वित्याह पयो ह्यघ्नियासु हत्सु क्रतु-
मित्याह हत्सु हि क्रतुं वरुणो विक्ष्वमिमित्याह

(क्रीतसोमस्य शकटेन नयनाभिधानम्)

वरुणो हि विक्ष्वभिं दिवि सूर्यम् (३) इत्याह
दिवि हि सूर्यं सोममद्रावित्याह ग्रावाणो वा
अद्रयस्तेषु वा एष सोमं दधाति यो यजते तस्मा-
देवमाहोदु त्यं जातवेदसमिति सौर्यर्चा कृष्णाजिनं
प्रत्यानहति रक्षसामपहत्या उस्त्रावेतं धूर्षाहा-
वित्याह यथायजुरेवैतत्प्र च्यवस्व भुवस्पत इत्याह
भूतानां हि (४) एष पतिर्विश्वान्प्रमि धामा-
नीत्याह विश्वानि ह्ये १ षोऽभि धामानि प्रच्यवते
मा त्वा परिपरी विददित्याह यदेवादः सोममा-
हियमाणं गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुष्णात्तस्मादे-
वमाहापरिमोषाय यजमानस्य स्वस्त्ययन्यसीत्याह
यजमानस्यैवेष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छित्त्यै वरु-
णो वा एष यजमानमभ्यैति यत् (५) क्रीतः सोम
उपनद्धो नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इत्याह
शान्त्या आ सोमं वहन्त्यग्निना प्रति तिष्ठते तौ
संभवन्तौ यजमानमभि संभवतः परा खलु वावेष
मेधायाऽऽत्मानमारभ्य चरति यो दीक्षितो यद-
ग्नीषोमीयं पशुमालभत आत्मनिष्करण एवास्य स
तस्मात्तस्य नाऽऽश्यं पुरुषनिष्करण इव ह्यथो
खल्वाहुरग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमहन्निति
यदग्नीषोमीयं पशुमालभते वार्त्रेण एवास्य स
तस्माद्वाश्यं वारुण्यर्चा परि चरति स्वयेवेन
देवतया परि चरति (६) ॥

(आतिथ्येष्ट्यभिधानम्)

(अन्वारभ्योत्सर्वाभिरेव सूर्यं भूतानां
हेति यदाहुः समविंशतिश्च) ।इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥प्राचीनवंशं यावन्त ऋक्सामे वै वाग्वै देवेभ्यो देवा वै देवयजनं कद्रुश्च
तद्विरण्यः षट्पदानि ब्रह्मवादिना विचित्यो यत्कलया ते वारुणो वै कीतः
सोम षुकादश ॥ ११ ॥प्राचीनवंशं स्वाहेत्याह येऽन्तः शरा ह्येव संतपसा
च यत्कर्णगृहीतेति लोमतो वारुणः
षट्सप्ततिः ॥ ७६ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

यदुभौ विमुच्याऽऽतिथ्यं गृह्णीयाद्यज्ञं विच्छि-
न्याद्यदुभावविमुच्य यथाऽऽनागतायाऽऽतिथ्यं क्रियते
तादृगेव तद्विमुक्तोऽन्योऽनड्वान्भवत्यविमुक्तोऽ-
न्योऽथाऽऽतिथ्यं गृह्णाति यज्ञस्य संतत्यै पत्न्य-
न्वारभते पत्नी हि पारीणह्यस्येशे पत्न्यैवानुमतं

(आतिथ्येष्ट्यभिधानम्)

निर्वपति यद्वै पत्नीं यज्ञस्य करोति मिथुनं तदथो
 पत्न्या एव (१) एष यज्ञस्यांवारम्भोऽनव-
 च्छित्त्यै यावद्भिवै राजाऽनुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो
 वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते छन्दांसि खलु वै
 सोमस्य राजाऽनुचराण्यमेरातिथ्यमसि विष्णवे
 त्वेत्याह गायत्रिया एवैतेन करोति सोमस्याऽऽति-
 थ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह त्रिष्टुभ एवैतेन करोत्य-
 तिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह जगत्यै (२)
 एवैतेन करोत्यग्नये त्वा रायस्पोषदाब्ने विष्णवे
 त्वेत्याहानुष्टुभ एवैतेन करोति श्येनाय त्वा सोम-
 भृते विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया एवैतेन करोति
 पञ्च कृत्वो गृह्णाति पञ्चाक्षरा पाङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो
 यज्ञमेवाव रुन्धे ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्या-
 द्गायत्रिया उभयत आतिथ्यस्य किरयत इति यदे-
 वादः सोममा (३) अहरत्तस्माद्गायत्रिया उभ-
 यत आतिथ्यस्य किरयते पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च
 शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदातिथ्यं नवकपालः पुरो-
 डाशो भवति तस्मान्नवधा शिरो विष्युतं नवकपालः
 पुरोडाशो भवति ते त्रयस्त्रिकपालास्त्रिवृता स्तोमैर्न
 संमितास्तेजस्त्रिवृत्तेज एव यज्ञस्य शीर्षन्दधाति नव-
 कपालः पुरोडाशो भवति ते त्रयस्त्रिकपालास्त्रिवृता
 प्राणेन संमितास्त्रिवृद्वै (४) प्राणस्त्रिवृतमेव प्राणमभि-
 पूर्वं यज्ञस्य शीर्षन्दधाति प्रजापतेर्वा एतानि प.

क्षमाणि यदश्ववला ऐक्षवी तिरश्ची यदाश्ववालः
 प्रस्तरो भवत्यैक्षवी तिरश्ची प्रजापतेरेव तच्चक्षुः
 संभरति देवा वै या आहुतीरजुहवुस्ता असुरा
 निष्कावमादन्ते देवाः कार्ष्मर्यमपश्यन्कर्मण्यो वै
 कर्मनेन कुर्वीतेति ते कार्ष्मर्यमयान्परिधीन् (५)
 अकुर्वत तैर्धे ते रक्षास्यपाध्नत यत्कार्ष्मर्यमयाः
 परिषयो भवन्ति रक्षसामपहत्यै सः स्पर्शयति
 रक्षसामनेश्ववचाराय न पुरस्तात्परि दधात्यादित्यो
 होषोषन्पुरस्तात्क्ष्मास्यपहन्त्यूर्ध्वे समिधावा दधात्यु-
 परिष्ठादेव रक्षास्यप हन्ति यजुषाऽन्यां तूष्णीमन्यां
 मिथुनत्वाय द्वे आ दधाति द्विपात्रजमानः प्रति-
 ष्ठित्यै ब्रह्मवादिनो वदन्ति (६) अग्निश्च वा एतौ
 सोमश्च कथा सोमायाऽऽतिथ्यं क्रियते नाम्नय इति
 यद्भावाग्निं मथित्वा प्रहरति तेनैवाग्नेयं आतिथ्यं
 क्रियतेऽथो खल्वाहुरग्निः सर्षी देवता इति यद्भ-
 त्तिरासप्राग्निं मन्यति हव्ययैवाऽऽसन्नाय सर्षी
 देवता मनयति (७) ॥

(पत्न्या एव जमेत्या आ त्रिवृद्धे परिधीन्वदन्त्ये-

कचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके द्वितीय-

प्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(तानूनपत्रेष्टयभिधानम्)

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयपपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

दे॒वा॒सुराः सं॒य॒त्ता आ॒स॒न्ते दे॒वा मि॒थो वि॒प्रिया
 आ॒स॒न्ते १ ऽन्यो॑ऽन्यस्मै ज्येष्ठ॒भ्रायाति॑ष्ठ॒मानाः
 प॒ञ्च॒धा व्य॒क्राम॒न्नभिर्व॑सुभिः सोमो रु॒द्रेरिन्द्रो म॒रु-
 द्भिर्व॑रुण आ॒दित्यै॑ बृ॒हस्पति॑र्वि॒श्वेदे॒वैस्तेऽम॒न्यन्ता॑सु-
 रेभ्यो वा इ॒दं भ्रातृ॑व्येभ्यो र॒भ्यामो यन्मि॒थो
 वि॒प्रियाः स्मो या न इ॒माः प्रिया॑स्तनुव॒स्ताः सम-
 व॑द्याम॒है ताभ्यः स नि॑र्ऋ॒च्छाश्चः (१) नः प्र॒थमो
 १ ऽन्यो॑ऽन्यस्मै द्रु॒ह्यादिति॑ तस्माद्यः स॒तानून॑प॒त्रिणां
 प्र॒थमो द्रु॒ह्यति॑ स आ॒र्तिमा॑च्छति॒ यत्तानून॑प॒त्रं
 संम॑व॒द्यति॒ भ्रातृ॑व्याभिभूत्यै भव॒त्यात्म॑ना॒ परा॑ऽस्य
 भ्रातृ॑व्यो भवति॒ पञ्च कृ॒त्वोऽव॑ द्यति॒ पञ्च॒धा हि
 ते तत्सं॑म॒वाद्य॑न्ताथो पञ्चाक्षरा प॒ङ्क्तिः पाङ्क्तो
 यज्ञो य॒ज्ञमे॒वाव॑ रुन्ध॒ आप॑तये॒ त्वा गृ॒ह्णामीत्या॑ह
 प्रा॒णो वै (२) आप॑तिः प्रा॒णमे॒व प्री॑णाति॒ परि-
 प॑तय॒ इत्या॑ह॒ मनो॑ वै परि॒पति॑र्मनं॒ एव प्री॑णाति॒
 त॒नून॑प॒त्र इत्या॑ह॒ व॒नुवो॑ हि ते ताः संम॒वाद्य॑न्त
 शा॒क॒रायेत्या॑ह॒ शक॑त्यै हि ते ताः संम॒वाद्य॑न्त
 शक॑म॒न्नोजि॑ष्ठायेत्या॒हौजि॑ष्ठं हि ते तदात्मनः॒ सम-
 वा॑द्य॒न्ताना॑धृष्टम॒स्यना॑धृ॒ष्यमित्या॑हाना॑धृष्टं॒ ह्येतद॑-
 नाधृ॒ष्यं दे॒वाना॑मो॒जः (३) इत्या॑ह॒ दे॒वाना॑
 ह्येतदो॒जोऽभि॑शस्ति॒पा अ॑नभि॒शस्ते॒न्यमित्या॑हाभि-
 शस्ति॒पा ह्येतद॑मभि॒शस्ते॒न्यमनु॑ मे॒ वीक्षां॑ दीक्षा-

पतिर्मन्यतामित्याह यथायजुरेवैतद्घृतं वै देवा
 वर्जं कृत्वा सोममग्नन्नन्तिकमिव खलु वा अस्यै-
 तच्चरन्ति यत्तानूनप्त्रेण प्रचरन्त्यंशुरंशुस्ते देव
 सोमाऽऽप्यायतामित्याह यत् (४) एवास्यापु-
 वायते यन्मीयते तदेवास्यैतेनाऽऽप्याययत्या तुभ्य-
 मिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्वेत्याहोभा-
 वेवेन्द्रं च सोमं चाऽऽप्याययत्या प्यायय सखी-
 न्तसुन्या मेधयेत्याहृत्विजो वा अस्य सखायस्ता-
 नेवाऽऽप्याययति स्वस्ति ते देव सोम सुत्याम-
 शीय (५) इत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते प्र
 वा एतेऽस्माल्लोकाच्चर्यवन्ते ये सोममाप्याययन्त्य-
 न्तरिक्षदेवत्यो हि सोम आप्यायित एष्टा रायः
 प्रेषे भगायेत्याह द्यावापृथिवीभ्यामिव नमस्कृत्या-
 स्मिल्लोके प्रतितिष्ठन्ति देवासुराः संयत्ता आसन्ते
 देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन्तस्मादाहुरग्निः सर्वा
 देवता इति ते (६) अग्निमेव वरूथं कृत्वाऽसु-
 रानभ्यभवन्नग्निमिव खलु वा एष प्र विशति
 योऽवान्तरदीक्षामुपैति भातृव्याभिभूत्यै भवत्या-
 त्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवत्यात्मानमेव दीक्षया
 पाति प्रजामवान्तरदीक्षया संतरां मेखलां समा-
 यच्छते प्रजा ह्यात्मनोऽन्तरतरा तप्तव्रतो भवति
 मदन्तीभिर्मर्जयते निर्ह्यग्निः शीतेन वायति
 समिद्ध्यै या ते अग्ने रुद्रिया तनूरित्याह स्वयैवै-
 नद्देवतया व्रतयति सयोनित्वाय शान्त्यै (७) ॥

(उरसद्धोमाभिधानम्)

(यो वा ओज आह यदशीयेति तेषु एकादश च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।

तेषामसुराणां तिस्रः पुरं आसन्नयस्मद्यवमाऽथ
रजताऽथ हरिणी ता देवा जेतुं नाशक्नवन्ता उपस-
देवाजिगीषन्तस्मादाहुयश्चैवं वेद यश्च नोपसदा वै
महापुरं जयन्तीति त इषुः समस्कुर्वताभिमनकिः
सोमः शल्यं विष्णुं तेजनं तेषु ब्रुवन्क इमामसिष्यतीति
(१) रुद्र इत्यब्रुवन्रुद्रो वै कर्तुरः सोऽस्यत्विति
सोऽब्रवीद्वरं वृणा अहमेव पशूनामधिपतिरसानीति
तस्माद्भुद्रः पशूनामधिपतिस्ताः रुद्रोऽवासृजत्स तिस्रः
पुरो भित्त्वैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान्प्राणदत्त यदुपसदं
उपसद्यन्ते भ्रातृव्यपराणुत्थै नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जु-
हुयाद्यदन्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयात्(२)अन्यन्मुखं
कुर्यात्स्रुवेणाऽऽघारमा धारयति यज्ञस्य प्रज्ञात्यै
पराङ्गतिक्रम्य जुहोति पराच एवैभ्यो लोकेभ्यो यज-
मानो भ्रातृव्यान्प्राणदत्ते पुनरत्याक्रम्योपसदं जुहोति
प्रणद्यैवैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्याजित्वा भ्रातृव्यलोक-
मभ्यारोहति देवा वै याः प्रातरुपसदं उपासीदन्न-
हस्ताभिरसुरान्प्राणदन्त याः सायः रात्रियै ताभि-
यत्सायंप्रातरुपसदः (३) उपसद्यन्तैऽहोरात्राभ्यामेव
तद्यजमानो भ्रातृव्यान्प्राणदत्ते याः प्रातयज्याः

स्युस्ताः सायं पुरोनुवाक्याः कुर्यादयातयामत्वाय
 तिस्र उपसद उपैति त्रय इमे लोका इमानेव लोका-
 न्प्रीणाति षट्सं पद्यन्ते षड्वा ऋतव ऋतूनेव प्री-
 णाति द्वादशाहाने सोम उपैति द्वादश मासाः
 संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणाति चतुर्विंशतिः समू
 (४) पद्यन्ते चतुर्विंशतिरर्धमासा अर्धमासानेव
 प्रीणात्याराग्रामवान्तरदीक्षामुपेयाद्यः कामयेता-
 स्मिन्मे लोकेऽधुंकं स्यादित्येकमग्रेऽथ द्वावथ
 त्रिनथ चतुरं एषा वा आराग्राऽवान्तरदीक्षाऽ-
 स्मिन्नेवास्मै लोकेऽधुंकं भवति परोवरीयसीमवा-
 न्तरदीक्षामुपेयाद्यः कामयेतामुष्मिन्मे लोकेऽ-
 धुंकं स्यादिति चतुरोऽग्रेऽथ त्रिनथ द्वावथैकमेषा
 वै परोवरीयस्यवान्तरदीक्षाऽमुष्मिन्नेवास्मै लोकेऽ-
 धुंकं भवति (५) ॥

(असिष्यतीति जुहुयात्सायंप्रातरुपसदश्चतुर्विंशतिः

सं चतुरोऽग्रे षोडश ष) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति य उपसद उपयन्ति
 तेषां य उन्नयते हीयत एव स नोदनेषीति सून्नी
 यमिव यो वै स्वार्थेतां यताऽश्रान्तो हीयत उत स
 निष्ठचार्यं सह वसति तस्मात्सकृदुन्नीय नापरमुन्न-

(वेद्यभिधानम्)

येत दध्नोन्नयेतैतद्वै पशूनां रूपं रूपेणैव पशून्व
रुन्धे (१) यज्ञो देवेभ्यो निलायत विष्णु रूपं
कृत्वा स पृथिवीं प्राविशत्तं देवा हस्तान्त्संरभ्यै-
च्छन्तमिन्द्रं उपर्युपर्यत्यक्रामत्सोऽब्रवीत्को माऽय-
मुपर्युपर्यत्यक्रमीदित्यहं दुर्गे हन्तेत्यथ कस्त्वमित्यहं
दुर्गादाहर्तेति सोऽब्रवीद्दुर्गे वै हन्ताऽवोचथा वरा-
होऽयं वाममोषः (२) सप्तानां गिरीणां परस्ताद्वित्तं
वेद्यमसुराणां विभर्ति तं जहि यदि दुर्गे हन्ताऽ-
सीति स दर्भपुञ्जीलमुद्दृह्य सप्त गिरीन्भित्त्वा तमह-
न्त्सोऽब्रवीद्दुर्गाद्वा आहर्ताऽवोचथा एतमा हरेति
तमेभ्यो यज्ञ एव यज्ञमाऽहरद्यत्तद्वित्तं वेद्यमसुराणा-
मविन्दन्त तदेकं वेद्यं वेदित्वमसुराणाम् (३) वा इय-
मग्रं आसीद्यावदासीनः परापश्यति तावद्देवानां ते
देवा अब्रुवन्नस्त्वेव नोऽस्यामपीति कियद्दो दा-
स्याम इति यावद्दियं सलावृकी त्रिः परिक्रामति
तावन्नो दत्तेति स इन्द्रः सल वृकी रूपं कृत्वेमां
त्रिः सर्वतः पर्यक्रामत्तदिमामविन्दन्त यदिमामवि-
न्दन्त तद्वेद्यं वेदित्वम् (४) सा वा इयं सर्वैव वेदि-
रियति शक्ष्यामीति त्वा अवमायं यजन्ते त्रिंश-
त्पदानि पश्चात्तिरश्ची भवति षट्त्रिंशत्प्राची चतु-
र्विंशतिः पुरस्तात्तिरश्ची दशदश सं पद्यन्ते दशा-
क्षरा विराडन्नं विराडविराजैवान्नाद्यमव रुन्ध उ-
द्धन्ति यदेवास्यां अमेध्यं तदप हन्त्यद्धन्ति तस्मा-
दोषधयः परा भवन्ति बर्हिः स्तृणाति तस्मादोष-

(व्रतनिरूपणम्)

अथ पुनरा भवन्त्युत्तरं बहिर्षं उत्तरबर्हिः स्तृणा-
ति प्रजा वै बहिर्यजमान उत्तरबहिर्यजमानमेवा-
यजमानादुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमाना-
दुत्तरः (५)

(रुन्धे वाममोषो वेदित्वमसुराणां वेदित्वं

भवन्ति पञ्चविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके द्वितीय-
प्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

यद्वा अनीशानो भारमादत्ते वि वै स लिशते
यद्वादश साहनस्योपसदः स्युस्तिस्त्रोऽहीनस्य य-
ज्ञस्य विलोम क्रियेत तिस्र एव साहनस्योपसदो
द्वादशाहीनस्य यज्ञस्य सवीर्यत्वायायो सलोम
क्रियते वत्सस्यैकः स्तनो भागी हि सोऽथैकः
स्तनं व्रतमुपैत्यथ द्वावथ त्रीनथ चतुरं एतद्वै (१)
क्षुरपवि नाम व्रतं येन प्र जातान्भ्रातृव्यान्नदते
प्रति जनिष्यमाणानथो कनीयसैव भूय उपैति
चतुरोऽग्रे स्तनान्ब्रतमुपैत्यथ त्रीनथ द्वावथैकमे-
तद्वै सुजघनं नाम व्रतं तपस्यः सुवर्ग्यमथो प्रैव
जायते प्रजया पशुभिर्यवागू राजन्यस्य व्रतं कुरेव
वै यवागूः कूर इव (२) राजन्यो वज्रस्य रूपः
सभृद्ध्या आमिक्षा वैश्यस्य पाकयज्ञस्य रूपं
पृष्ट्ये पयो ब्राह्मणस्य तेजो वै ब्राह्मणस्त्रेजः पय-

(व्रतनिरूपणम्)

स्तेजसैव तेजः पर्य आत्मन्धत्तेऽथो पर्यसा वै गर्भो
वर्धन्ते गर्भं इव खलु वा एष यद्दीक्षितो यदस्य
पर्यो व्रतं भवत्यात्मानमेव तद्धर्षयति त्रिव्रतो वै
मनुरासीद्विव्रता असुरा एकव्रताः (३) देवाः
प्रातर्मध्यंदिने सायं तन्मनेव्रतमासीत्पाकयज्ञस्य
रूपं पृष्ट्यै प्रातश्च सायं चाभुराणां निर्मध्यं क्षुधो
रूपं ततस्ते पराऽभवन्मध्यंदिने मध्यरात्रे देवानां
ततस्तेऽभवन्सुवर्णं लोकभायन्यदस्य मध्यंदिने
मध्यरात्रे व्रतं भवति मध्यतो वा अन्नेन भुञ्जते
मध्यत एव तदूर्जं धत्ते भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना
(४) पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति गर्भो वा एष
यद्दीक्षितो योनिर्दीक्षितविमितं यद्दीक्षितो दीक्षित-
विमितात्प्रवसेद्यथा योनेर्गर्भः स्कन्दति तादृगेव
तन्न प्रवस्तव्यमात्मनो गोपीथायैष वै व्याघ्रः
कलगोपो यदाभिस्तस्माद्यद्दीक्षितः प्रवसेत्स एन-
मीश्वरोऽनूत्थाय हन्तोर्न प्रवस्तव्यमात्मनो गुप्त्यै
दक्षिणतः शय एतद्वै यजमानस्याऽऽयतनं स्व
एवाऽऽयतने शयेऽग्निमभ्यावृत्य शये देवता एव
यज्ञमभ्यावृत्य शये ॥ ५ ॥

(एतद्वै कुर इवैकव्रता आत्मना यजमानस्य त्रयोदश च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके द्वितीय-

प्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(काम्ययागभूम्यभिधानम्)

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पुरोहविषि देवयजने याजयेद्यं कामयेतोपैन-
मुत्तरो यज्ञो नमेदभि सुवर्गं लोकं जयेदित्येतद्वै
पुरोहविर्देवयजनं यस्य होता प्रातरनुवाकमनुब्रु-
वन्नग्निमप आदित्यमभि विपश्यत्युपैनमुत्तरो यज्ञो
नमत्यभि सुवर्गं लोकं जयत्याप्ते देवयजने याज-
येद्भ्रातृव्यवन्तं पन्थां वाऽधिस्पर्शयेत्कर्तुं वा याव-
न्नानसे यातवै (१) न रथायैतद्वा आप्तं देव-
यजनमाप्नोत्येव भ्रातृव्यं नैनं भ्रातृव्य आप्नोत्येको-
न्नते देवयजने याजयेत्पशुकाममेकोन्नताद्वै देवय-
जनादङ्गिरसः पशूनसृजन्तान्तरा सदोहविधाने
उन्नतः स्यादितद्वा एकोन्नतं देवयजनं पशुमानेव
भवति त्र्युन्नते देवयजने याजयेत्सुवर्गकामं त्र्युन्न-
ताद्वै देवयजनादङ्गिरसः सुवर्गं लोकमायन्नन्त-
राऽऽहवनीयं च हविधानं च (२) उन्नतः स्याद-
न्तरा हविधानं च सदश्वान्तरा सदश्वं गार्हपत्यं
चैतद्वै त्र्युन्नतं देवयजनं सुवर्गमेव लोकमेति प्रति-
ष्ठिते देवयजने याजयेत्प्रतिष्ठाकाममेतद्वै प्रतिष्ठितं
देवयजनं यत्सर्वतः समं प्रत्येव तिष्ठति यत्रान्याअन्या
ओषधयो व्यतिषक्ताः स्युस्तद्याजयेत्पशुकाममेतद्वै
पशुनाः रूपं रूपेणैवास्मै पशुन् (३) अव-
रुन्धे पशुमानेव भवति निऋतिगृहीते देवयजने
याजयेद्यं कामयेत् निऋत्याऽस्य यज्ञं ग्राहयेयमि-
त्येतद्वै निऋतिगृहीतं देवयजनं यत्सदृश्यं सत्या

(उत्तरवेदिनिरूपणम्)

ऋक्षं निऋत्यैवास्य यज्ञं ग्राहयति व्यावृत्ते देवयजने
याजयेद्दद्यावृत्कामं यं पात्रे वा तल्पे वा मीमांश-
सेरन्प्राचीनमाहवनीयात्प्रवणं स्यात्प्रतीचीनं गार्ह-
पत्यादेतद्वै व्यावृत्तं देवयजनं वि प्राप्मना भ्रातृ-
व्येणाऽऽ वर्तते नैनं पात्रे न तल्पे मीमांसन्ते
कार्यं देवयजने याजयेद्भूतिकामं कार्यो वै पुरुषो
भवत्येव (४) ॥

(यातवै हविर्धानं च पशुन्प्राप्मनाऽष्टादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

तेभ्यं उत्तरवेदिः सि ही रूपं कृत्वोभयानन्त-
राऽपक्रम्यातिष्ठत्ते देवा अमन्यन्त यतरान्वा इयमु-
पावत्स्यति त इदं भविष्यन्तीति तामुपामन्त्रयन्त
साऽब्रवीद्वरं वृणै सर्वांमया कामान्व्यश्रवथ पूर्वा
तु माऽमेराहुतिरश्रवता इति तस्मादुत्तरवेदिं पूर्वा-
ममेव्याघारयन्ति वारैवृतं ह्यस्यै शर्म्यया परि-
मिमीते (१) मात्रैवास्यै साऽथो युक्तेनैव युक्त-
मव रुन्धे वित्तायनी मेऽसीत्याह वित्ता ह्येनानाव-
त्तित्तायनी मेऽसीत्याह तित्कान्हेनानावद्वतान्मा
नाथितमित्याह नाथितान्हेनानावद्वतान्मा व्यथि-
तमित्याह व्यथितान्हेनानावद्विदेरग्निर्नभो नाम
(२) अग्ने अङ्गिर इति त्रिर्हरति य एवेषु लोके-

(व्याघारणविधिः)

ष्वस्यस्तानेवाव रुन्धे तूष्णीं चतुर्थं हंरत्यनि-
 रुक्तमेवाव रुन्धे सिंहीरसि महिषीरसोत्याह
 सिंहीरसि रूपां कृत्वोभयानन्तराऽपक्रम्यातिष्ठ-
 दुरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामित्याह यज्ञमा-
 नमेव प्रजयां पशुभिः प्रथयति ध्रुवा (३)
 असीति सः हन्ति धृत्यै देवेभ्यः शुन्धस्व देवेभ्यः
 शुभस्वेत्यव चोक्षति प्र च किरति शुद्ध्यां
 इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात्पात्वित्याह दिग्भ्य
 एवैनां प्रोक्षति देवाश्चेदुत्तरवेदिरुपाववतीहैव वि-
 जयामहा इत्यसुरा वज्रमुद्यत्य देवानभ्यायन्त
 तानिन्द्रघोषो वसुभिः पुरस्तादप (४) अनुदत्
 मनोजवाः पितृभिर्दक्षिणतः प्रचेता रुद्रैः पश्चा-
 द्विश्वकर्माऽऽदित्यैरुत्तरतो यदेवमुत्तरवेदिं प्रोक्षति
 दिग्भ्य एव तद्यजमानो भ्रातृव्यान्प्र णुदत् इन्द्रो
 यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्तान्दक्षिणत उत्तर-
 वेद्या आदन्यत्प्रोक्षणीनामुच्छिष्येत तदक्षिणत
 उत्तरवेद्यै नि नयेद्यदेव तत्र क्रूरं तत्तेन शमयति
 यं द्विष्यात्तं ध्यायेच्छुचैवैनमर्पयति (५) ॥

मिमीते नाम ध्रुवाऽप शुचा त्रीणि च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सोत्तरवेदिर्ब्रवीत्सर्वान्मया कामान्व्यश्रवथेति

(व्याघारणाविधिः)

ते देवा अकामयन्तासुरान्भ्रातृव्यानभि मवेमेति
 तेऽजुहवुः सि०हीरसि सपत्नसाही स्वाहेति तेऽसु-
 रान्भ्रातृव्यानभ्यभवन्तेऽसुरान्भ्रातृव्यानभिभूयाका-
 मयन्त प्रजां विन्देमहीति तेऽजुहवुः सि०हीरसि
 सुप्रजावनिः स्वाहेति ते प्रजामविन्दन्त ते प्रजां
 वित्त्वा (१) अकामयन्त पशून्विन्देमहीति
 तेऽजुहवुः सि०हीरसि रायस्पोषवनिः स्वाहेति ते
 पशून्विन्दन्त ते पशून्वित्त्वाऽकामयन्त प्रतिष्ठां
 विन्देमहीति तेऽजुहवुः सि०हीरस्यादित्यवनिः स्वा-
 हेति त इमां प्रतिष्ठामविन्दन्त त इमां प्रतिष्ठां
 वित्त्वाऽकामयन्त देवता आशिष उपेयामेति
 तेऽजुहवुः सि०हीरस्या वह देवान्देवयते (२)
 यजमानाय स्वाहेति ते देवता आशिष उपाऽऽय-
 न्पश्च कृत्वो व्याघारयति पश्चाक्षरा पङ्क्तिः
 पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धेऽक्षणया व्याघारयति
 तस्मादक्षणया पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै
 भूतेभ्यस्त्वेति स्रुचमुद्गृह्णाति य एव देवा भूता-
 स्तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति पौतुद्रवान्प-
 रिधीन्परि दधात्येषाम् (३) लोकानां विधृत्या
 अग्नेस्त्रयो ज्यायाँसो भ्रातरं आसन्ते देवेभ्यो
 हव्यं वहन्तः प्रामीयन्त सोऽग्निरभिभेदित्थं वाव
 स्य आर्तिमाऽरिष्यतीति स निलायत स यां वन-
 स्पतिष्ववसत्तां पूतुद्रौ यामोषधीषु ताँ सुगन्धि-
 तेजने यां पशुषु तां पेट्वस्यान्तरा गृह्णे तं देवताः

(व्याघारणविधिः)

प्रेषमैच्छन्तमन्वविन्दन्तमब्रुवन् (४) उप न आ
 वर्तस्व हव्यं नो वहति सोऽब्रवीद्वरं वृणै यदेव
 गृहीतस्याहुतस्य बहिःपरिधिस्कन्दात्तन्मे भ्रातृणां
 भागधेयमसदितितस्माद्यद्गृहीतस्याहुतस्य बहिः-
 परिधिस्कन्दति तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन
 प्रीणाति सोऽमन्यतास्थन्वन्तो मे पूर्वं भ्रातरः
 प्रामेषतास्थानि शातया इति स यानि (५)
 अस्थान्यशातयत तत्पूतुद्भवभवद्यन्माऽसमुपमृतं
 तद्गुल्गुलु यदेतान्तसंभारान्तसं भरत्यग्निमेव तत्सं
 भरत्यग्निमेव तत्सं भरत्यग्नेः पुरीषमसीत्याहाग्नेर्हीत-
 त्पुरीषं यत्संभारा अथो खल्वाहुरेते वावैनं
 ते भ्रातरः परि शेरे यत्पौतुद्वाः परिधय
 इति (६) ॥

(वित्त्वा देवयत एषामब्रुवन्यानि

चतुश्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

बद्धमव स्यति वरुणपाशादेवैने मुञ्चति प्र
 णेनेक्ति मेध्ये एवैने करोति सावित्रियर्चा हुत्वा
 हविर्धाने प्र वर्तयति सवितृप्रसूत एवैने प्र वर्तयति
 वरुणो वा एष दुर्वागुंभयतो बद्धो यदक्षः स यदु-
 त्सर्जेद्यजमानस्य गृहानभ्युत्सर्जेत्सुवाग्देव दुर्याः
 आ वदेत्याह गृहा वै दुर्याः शान्त्यै पत्नी (१)

(व्याघारणविधिः)

उपा॒नक्ति॑ पत्नी॒ हि सर्व॑स्य मि॒त्रं मि॒त्रत्वाय॑ यद्वै
पत्नी॑ य॒ज्ञस्य॑ क॒रोति॑ मि॒थुनं॑ तदथो॒ पत्न्या
ए॒वैष य॒ज्ञस्या॑न्वार॒म्भोऽन॑वच्छि॒त्यै वर्त्मना॑ वा
अ॒न्वित्य॑ य॒ज्ञं रक्षा॑ंसि जिघा॑ंसन्ति वैष्णवी-
भ्या॑मु॒ग्भ्यां वर्त्म॑नोर्जुहोति य॒ज्ञो वै विष्णु॑र्य॒ज्ञादे॒व
रक्षा॑ंस्यपं हन्ति यद॑ध्व॒र्युर॑न॒भावा॑हुतिं जुहुयाद्-
न्धो॑ऽध्व॒र्युः स्याद्रक्षा॑ंसि य॒ज्ञं ह॑न्युः (२)

हिर॑ण्यमुपा॒स्य जु॒होत्यग्नि॑वत्येव जुहोति॒ नान्धो॑ऽ-
ध्व॒र्युर्भव॑ति न य॒ज्ञं रक्षा॑ंसि घ्नन्ति प्राची
प्रेत॑मध्व॒रं कल्प॑यन्ती इत्याह सुव॒र्गमे॒वने॑ लोकं
गम॑यत्यत्र॒ रमेथां॑ वर्ष्म॒न्पृथि॒व्या इत्याह॑ वर्ष्म
ह्येत॑त्पृथि॒व्या यद्वै॒वय॑जनं॒ शिरो॑ वा एतद्य॒ज्ञस्य
यद्ध॑वि॒धानं॑ दि॒वो वा॑ विष्णु॒वुत वा॑ पृथि॒व्याः

(३) इत्याशी॑र्षद॒र्चा दक्षि॑णस्य ह॒विधान॑स्य
मेथी॑ नि ह॒न्ति शी॑र्षत ए॒व य॒ज्ञस्य॑ य॒जमान॑
आशि॑षोऽव॒ रुन्धे॑ दण्डो वा औ॒पर॑स्तुती॒र्यस्य॑
ह॒विधान॑स्य वषट्कारेणाक्षमच्छि॒नद्य॑त्तृतीयं छदि-
ह॒विधान॑योरुदाह्रियते॒ तृतीय॑स्य ह॒विधान॑स्याव-
रुद्ध्यै॒ शिरो॑ वा एतद्य॒ज्ञस्य॑ यद्ध॑वि॒धानं॑ विष्णो॑
रराट्मा॑सि विष्णोः॒ पृष्ठ॑मसीत्याह॒ तस्मा॑दितावद्धा
शिरो॑ विष्णु॒तं विष्णोः॑ स्यूर॑सि विष्णो॑र्ध्रुवमसी-
त्याह॑ वैष्णव॑ हि दे॒वत॑या ह॒विधानं॑ यं प्रथ॑मं
ग्रन्थि॑ ग्रन्थि॒याद्यत्तं॑ न वि॒स्रंस॑येद॒मेहे॑नाध्व॒र्युः
प्र मी॑येत॒ तस्मा॑त्स वि॒स्रस्यः॑ (४) ॥

(सदोभिधानम्)

(पत्नी हन्युर्वा पृथिव्या विष्युतं विष्णोः

षड्विंशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यभिरमा दत्ते
 प्रसूत्या अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याहाश्विनौ हि देवा-
 नामध्वर्यु आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै
 वज्र इव वा एषा यदाभिरभिरसि नारिरसीत्याह
 शान्त्यै काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञं रक्षां
 ऽसि जिघांसन्ति परिलिखितं रक्षः परिलि-
 खिता अरातय इत्याह रक्षसामपहत्यै (१)
 इदमहं रक्षसो श्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान्द्वेष्टि
 यं च वयं द्विष्म इत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यं चैव
 द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तयोरेवानन्तरायं श्रीवाः कृन्तति
 दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेत्याहैभ्य
 एवैनां लोकेभ्यः प्रोक्षति परस्तादर्वाचीं प्रोक्षति
 तस्मात् (२) परस्तादर्वाचीं मनुष्या ऊर्जमुप
 जीवन्ति क्रूरमिव वा एतत्करोति यत्स्वनत्यपोऽव
 नयति शान्त्यै यवमतीरव नयत्यूर्वे यव ऊर्गुदुम्बरं
 ऊर्जवोर्जं समर्धयति यजमानेन संमितौदुम्बरी
 भवति यावनेव यजमानस्तावतीभवास्मिन्नूर्ज
 दधति पितृणां सदनमसीति बहिरव स्तृणाति

(सदोभिधानम्)

पितृदेवत्यम् (३) ह्येतद्यन्निस्वातं यद्ब्रह्मिरेन-
वस्तीर्य मिनुयात्पितृदेवत्या निस्वाता स्याद्ब्रह्मिरे-
वस्तीर्य मिनोत्यस्यामेवैनां मिनोत्यथो स्वारुह-
मेवैनां करोत्युद्विवः स्तभानाऽन्तरिक्षं पूणेत्याहेषां
लोकानां विधृत्यै द्युतानस्त्वा मारुतो भिनोत्वित्याह
द्युतानो ह स्म वै मारुतो देवानामौदुम्बरीं
मिनोति तेनैव (४) एनां भिनोति ब्रह्मवर्नि-
त्वा क्षत्रवनिमित्याह यथायजुरेवैतद्द्यूतेन द्यावापृ-
थिवी आ पूणेत्यामित्यौदुम्बरीं जुहोति द्यावापृ-
थिवी एव रक्षेन्नानक्त्यान्तमन्ववस्त्रावयत्यान्तमेव
यजमानं तेजसाऽनक्त्यैन्द्रमसीति छदिराधि नि-
दधात्यैन्द्रः हि देवतया सदो विश्वजन्तस्य छाये-
त्याह विश्वजनस्य ह्येषा छाया यत्सदो नवच्छदि
(५) तेजस्कामस्य मिनुयात्त्रिवृता स्तोमेन
संभितं तेजस्त्रिवृत्तेजस्यैव भवत्येकादशछदीन्द्रिय-
कामस्यैकादशाक्षरा त्रिष्टुभिन्द्रियं त्रिष्टुभिन्द्रि-
याव्येव भवति पञ्चदशछदि भ्रातृव्यवतः पञ्चदशो
वज्रो भ्रातृव्याभिभूत्यै सप्तदशछदि प्रजाकामस्य
सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्या एकविंशति-
छदि प्रतिष्ठाकामस्यैकविंशः स्तोमानां प्रतिष्ठा
प्रतिष्ठित्या उदरं वै सद ऊर्गुदुम्बरीं मध्यत औदु-
म्बरीं मिनोति मध्यत एव प्रजानामूर्जं दधाति त-
स्मात् (६) मध्यत ऊर्जा भुञ्जते यजमानलोके

(उपरवाभिधानम्)

वै दक्षिणानि छद्दींषि भ्रातृव्यलोक उत्तराणि
 दक्षिणान्युत्तराणि करोति यजमानमेवायजमाना-
 दुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमानादुत्तरोऽन्त-
 र्वर्तान्करोति व्यावृत्त्यै तस्माद्दर्ण्यं प्रजा उप जी-
 वन्ति परि त्वा गिर्वणो गिर इत्याह यथायजुरेवै-
 तदिन्द्रस्य स्यूरसीन्द्रस्य ध्रुवस्यीत्याहैन्द्रः हि
 देवतया सदो यं प्रथमं ग्रन्थिं ग्रन्थनीयमद्यत्तं न
 विस्रंसयेदमेहेनाध्वर्युः प्र मीयेत तस्मात्स वि-
 स्रस्यः (७) ॥

(अपहृत्यै तस्मात्पितृदेवत्यं तेनैव नवच्छदि

तस्मात्सद्ः पञ्चदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ।)

शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्धविधानं प्राणा उप-
 रवा हविधानं स्वायन्ते तस्माच्छीर्षन्प्राणा अध-
 स्तात्स्वायन्ते तस्माद्धस्ताच्छीर्षाः प्राणा रक्षो-
 हणो बलगहणो वैष्णवान्स्वनामीत्याह वैष्णवा हि
 देवतयोपरवा अमुरा वै निर्यन्तो देवनां प्राणेषु
 बलगान्नयस्वनन्तान्वाहुमात्रेऽन्वविन्दन्तस्माद्वाहुमा-
 त्राः स्वायन्त इदमहं तं बलगमुद्वृपामि (१) यं
 नः समानो यमसंधानो निचस्वानेत्याह द्वौ वाव
 पुरुषौ यश्चैव समानो यश्वासमानो यमेवास्मै तौ

(उपरवाभिधानम्)

व॒ल॒गं॑ नि॒ख॒न॑त॒स्त॒मे॒वो॒द्भ॒पति॑ सं॒तृ॒ण॒ति॒ तस्मा॑त्सं-
 तृ॒ण॒णा अ॒न्त॒र॒तः प्रा॒णा न सं भि॑न॒ति॒ तस्मा॑दसं-
 भि॒न्नाः प्रा॒णा अ॒पोऽव॑ न॒यति॑ तस्मा॑दा॒र्द्रा अ॒न्त॒र॒तः
 प्रा॒णा य॒व॑म॒ती॒र॒व॑ न॒यति॑ (२) ऊ॒र्ग्व॑ य॒वः प्रा॒णा
 उ॒प॒र॒वाः प्रा॒णेष्वे॒वोर्ज॑ द॒धाति॑ ब॒र्हि॒र॒व॑ स्तृ॒णाति॑
 तस्मा॑ल्लो॒म॒शा अ॒न्त॒र॒तः प्रा॒णा आ॒ज्ये॒न व्याघा॑-
 र॒यति॑ ते॒जो वा आ॒ज्यं प्रा॒णा उ॒प॒र॒वाः प्रा॒णेष्वे॒व
 ते॒जो द॒धाति॑ ह॒नु वा ए॒ते य॒ज्ञस्य॑ यद॒धिष॑व॒णे न
 सं वृ॑ण॒त्यसं॒तृ॒ण॒णे हि ह॒नु अथो॑ ख॒लु दी॒र्घ॒मोमे
 सं॒तृ॒द्ये धृ॒त्यै शि॒रो वा ए॒तद्य॒ज्ञस्य॑ यद्द्वि॒धानि॑म्
 (३) प्रा॒णा उ॒प॒र॒वा ह॒नु अधि॑ष॒व॒णे जि॒ह्वा च॒र्म
 ग्रा॒वा॒णो द॒न्ता मुखं॑ मा॒ह॒व॒नी॒यो ना॒भिको॑त्त॒र्ग्वे-
 दि॒रु॒द॒रः स॒दो य॒दा ख॒लु वै जि॒ह्वा द॒र्स्वाधि॑
 खा॒द॒त्यथ॑ मुखं गच्छति यदा मुखं गच्छत्यथो-
 द॒रं गच्छ॑ति तस्मा॑द्द्वि॒धानि॑ च॒र्म॒न्नाधि॑ ग्रा॒व॒भिर-
 मि॒षु॒त्याऽऽह॒व॒नी॒ये हु॒त्वा प्र॒त्यञ्चः॑ प॒रेत्य॑ स॒दसि॑
 भक्ष॑यन्ति यो वै वि॒रा॒जो य॒ज्ञमु॒खे दो॒हं वेद॑ दु॒ह
 ए॒वैना॑मि॒यं वै वि॒रा॒द॒तस्यै॑ त्वक्च॒र्मो॒धोऽधि॑ष॒व॒णे
 स्तना॑ उ॒प॒र॒वा ग्रा॒वा॒णो व॒त्सा ऋ॒त्वि॒जो दु॒हन्ति॑
 सोमः॑ प॒यो य॑ ए॒वं वेद॑ दु॒ह ए॒वैना॑म् (४) ॥

(व॒पामि॑ य॒व॑म॒ती॒र॒व॑ न॒यति॑ ह॒वि॒र्धानि॑मे॒व

त्रयो॑विंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(धिष्ण्याभिधानम्)

यदुभौ देवासुरा मिथस्तेषां सुवर्गं यद्वा अनौशानः पुरोहविषि तेभ्य उत्त-
रवेदिः सोत्तरवेदिर्बद्धं देवस्याभिः शिरो वा एकादश ॥ ११ ॥

यदुभावित्याह देवानां यज्ञो देवेभ्यो न रथाय यजमानाय
परस्ताद्वर्ची नवपञ्चाशत् ॥ ५९ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

चात्वालाद्धिष्ण्यानुप वपति योनिर्वै यज्ञस्य
चात्वालं यज्ञस्य सयोनित्वाय देवा वै यज्ञं परा-
ऽजयन्त तमाग्नीध्रात्पुनरपाजयन्नेतद्वै यज्ञस्यापरा-
जितं यदाग्नीध्रं यदाग्नीध्राद्धिष्ण्यान्विह्रति यदेव
यज्ञस्यापराजितं तत एवैनं पुनस्तनुते पराजि-
त्यैव खलु वा एते यन्ति ये बहिष्पवमानः
सर्पन्ति बहिष्पवमाने स्तुते (१) आहाग्नीध्री-
न्वि हर बर्हिः स्तृणाहि पुरोडाशाः अलं कुर्विति
यज्ञमेवापजित्य पुनस्तन्वाना यन्त्यङ्गारैर्द्वे सर्वने
वि हरति शलाकाभिस्तृतीयः सशुक्रत्वायाथो सं
भरत्येवैनद्धिष्ण्या वा अमुष्मिँल्लोके सोममरक्षन्ते-
भ्योऽधि सोममाऽहरन्तमन्ववायन्तं पर्यविशन्त्य एवं

(धिष्ण्याभिधानम्)

वेदं विदन्ते (२) परिवेष्टारं ते सोमपीथेन
व्यार्ध्यन्त ते देवेषु सोमपीथमैच्छन्त तान्देवा अंब्रु-
वन्देहे नामनी कुरुध्वमथ प्र वाऽऽप्स्यथ न
वेत्यग्नयो वा अथ धिष्ण्यास्तस्माद्द्विनामा ब्राह्म-
णोऽध्वकस्तेषां ये नेदिष्ठं पर्यविशन्ते सोमपीथं
प्राऽऽप्नुवन्नाहवनीयं आग्नीध्रियो होत्रीयो मार्जाली-
यस्तस्मात्तेषु जुह्वत्यतिहाय वर्षदकरोति वि हि
(३) एते सोमपीथेनाऽऽर्ध्यन्त देवा वै याः प्राची-
राहुतीरजुह्वुर्ये पुरस्तादसुरा आसन्ताःस्ताभिः
प्राणुदन्त याः प्रतीचीर्ये पश्चादसुरा आसन्ताःस्ता-
भिरपानुदन्त प्राचीरन्या आहुतयो हूयन्ते प्रत्यङ्ङा-
सीनो धिष्ण्यान्व्याधारयति पश्चाच्चैव पुरस्ताच्च
यजमानो भ्रातृव्यान्प्राणुदते तस्मात्पराचीः प्रजाः
प्र वीयन्ते प्रतीचीः (४) जायन्ते प्राणा वा
एते यद्धिष्ण्या यदध्वर्युः प्रत्यङ्ङधिष्ण्यानति-
सर्पेत्प्राणान्तसं कर्षेत्प्रभार्युकः स्यान्नाभिर्वा एषा
यज्ञस्य यद्धोतोर्ध्वः खिलु वै नाभ्यै प्राणोऽवाङ्ङपानो
यदध्वर्युः प्रत्यङ्ङहोतारमतिर्सेपदपाने प्राणं दध्यात्प्र-
भार्युकः स्यान्नाध्वर्युरूपं गायेद्वाग्वीर्यो वा अध्वर्यु-
र्यदध्वर्युरूपगायेदुद्वात्रे (५) वाचः सं प्र यच्छे-
दुपदासुकाऽस्य वाकस्याद्ब्रह्मवादिनो वदन्ति नासः-
स्थिते सोमेऽध्वर्युः प्रत्यङ्ङसदोऽतीयादथ कथा
दाक्षिणानि होतुमेति यामो हि स तेषां कस्मा

(अग्नीषोमप्रणयनाभिधानम्)

अहं देवा यामं वाऽयामं वाऽनु ज्ञास्यन्तीत्युत्तरे-
णाऽऽग्नीध्रं परीत्य जुहोति दाक्षिणानि न प्राणा-
न्त्सं कर्षति न्यन्ये धिष्णिष्या उप्यन्ते नान्ये यान्नि-
वपति तेन तान्प्रीणाति यान्न निवपति यदनुदि-
शति तेन तान् (६) ॥

(स्तुते विन्दते हि वीयन्ते प्रतीचीरुद्गात्र
उप्यन्ते चतुर्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

सुवर्गाय वा एतानि लोकाय हूयन्ते यद्वैसर्ज-
नानि द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमानः प्रति-
ष्ठित्या आग्नीध्रे जुहोत्यन्तरिक्ष एवाऽऽक्रमत आह-
वनीये जुहोति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति देवान्वै
सुवर्गं लोकं यतो रक्षास्यजिघासन्ते सोमेन
राज्ञा रक्षास्यपहत्याप्तमात्मानं कृत्वा सुवर्गं
लोकमायन् रक्षसामनुपलाभायाऽऽत्तः सोमो भव-
त्यथ (१) वैसर्जनानि जुहोति रक्षसामपहत्यै त्वं
सोम तनूकृद्भ्य इत्याह तनूकृद्भ्येष द्वेषोभ्योऽन्यकृ-
तेभ्य इत्याहान्यकृतानि हि रक्षास्युरु यन्ताऽसि
वरूथमित्याहोरु णस्कृधीति वावैतदाह जुषाणो
अप्तुराज्यस्य वेत्वित्याहाप्तुमेव यजमानं कृत्वा
सुवर्गं लोकं गमयति रक्षसामनुपलाभायाऽऽ

(अग्नीषोमप्रणयनाभिधानम्)

सोमं ददते (२) आ ग्राव्ण आ वायव्यान्वा
द्रोणकलशमुत्पत्नीमा नयन्त्यन्वनांसि प्रवर्त-
यन्ति यावदेवास्यास्ति तेन सह सुवर्गं लोकमेति
नयवत्यर्चाऽऽग्नीधे जहोति सुवर्गस्थं लोकस्या-
भिनीत्यै ग्राव्णो वायव्यानि द्रोणकलशमाग्नीध्र
उपवासयति वि ह्येनं तैर्गृह्णते यत्सहोपवासयेदपु-
वायेत सौम्यर्चा प्र पादयति स्वयां (३) एवैनं
देवतया प्र पादयत्यदित्याः सदोऽस्यदित्याः सद
आ सीदित्याह यथायजुरेनैतद्यजमानो वा एतस्य
पुरा गोप्ता भवत्येष वो देव सवितः सोम क्रूयाह
सवितृप्रसूत एवैनं देवताभ्यः सं प्र यच्छत्येतत्त्व
सोम देवो देवानुपांगा इत्याह देवो ह्येष सन् (४)
देवानुपैतीदमहं मनुष्यो मनुष्यानित्याह मनुष्यो १
ह्येष सन्मनुष्यानुपैति यदेतद्यजुर्न ब्रूयादप्रजा अप-
शुर्यजमानः स्यात्सह प्रजया सह रायस्पोषेणेत्याह
प्रजयैव पशुभिः सहेमं लोकमुपावर्तते नमो देवेभ्य
इत्याह नमस्कारो हि देवानां स्वधा पितृभ्य
इत्याह स्वधाकारो हि (५) पितृणामिदमहं निर्व-
रुणस्य पाशादित्याह वरुणपाशादेव निर्मुच्यतेऽभे
वतपत आत्मनः पूर्वा तनूरादेयेत्याहुः को हि
तद्वेद यद्वसीयान्त्स्वे वशं भूते पुनर्वा ददाति न
वेति ग्रावाणो वै सोमस्य राज्ञो मलिम्लसेना य
एवं विद्वान्ग्राव्ण आग्नीध्र उपवासयति नैमं मलि-
म्लसेना विन्दति (६) ॥

(यूपखण्डनाभिधानम्)

(अथ ददते स्वया सन्त्स्वधाकारो हि विन्दति) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

वैष्णव्यर्चा हुत्वा यूपमच्छैति वैष्णवो वै
 दवतया यूपः स्वयैवैनं देवतयाऽच्छैत्यत्यन्यानगां
 नान्यानुपागामित्याहाति ह्यन्यानेति नान्यानुपै-
 त्यर्वाकत्वा परैरविदं परोऽवरैरित्याहावाग्घ्येनं परै-
 विन्दति परोऽवरैस्तं त्वा जुषे (१) वैष्णवं देवय-
 ज्याया इत्याह देवयज्यायै ह्येनं जुषते देवस्त्वा
 सविता मध्वाऽनकित्वत्याह तेजसैवैनमनक्तयोषधे
 आयस्वैनं स्वधिते भैनं हिंसीरित्याह वज्रो वै
 स्वधितिः शान्त्यै स्वधितेर्वक्षस्य विभ्यतः प्रथमेन
 शकलेन सह तेजः परां पतति यः प्रथमः शकलः
 परापतेत्तमप्या हरेत्सतेजसम् (२) एवैनमा हर्तीमे
 वै लोका यूपान्प्रथतो विभ्यति दिवमग्रेण मा
 लेखीरन्तरिक्षं मध्येन मा हिंसीरित्याहैभ्य
 एवैनं लोकेभ्यः शमयति वनस्पते शतवल्शो वि
 रोहेत्यावृश्ने जुहोति तस्मादावृश्नेनाद्वृक्षाणां भू-
 यांस उत्तिष्ठन्ति सहस्रवल्शा वि वयं रुहेमे-
 त्याहाऽऽशिषंभवैतामा शास्तेऽनक्षसङ्गम् (३) वृश्ने-
 दक्षसङ्गं वृश्नेदधर्षं यजमानस्य प्रमायुकं
 स्याद्यं कामयेताप्रतिष्ठितः स्यादित्यारोहं तस्मै

वर्षा ०३ अनु ३] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(यूपखण्डनाभिधानम्)

वृश्चेदेष वै वनस्पतीनामप्रतिष्ठितोऽप्रतिष्ठित एव
 भवति यं कामयेतापशुः स्यादित्यर्पणं तस्मै
 शुष्काग्रं वृश्चेदेष वै वनस्पतीनामपशुव्योऽपशुरेव
 भवति यं कामयेत पशुमान्तस्यादिति बहुपर्णं तस्मै
 बहुशाखं वृश्चेदेष वै (४) वनस्पतीनां पशुव्यः
 पशुमानेव भवति प्रतिष्ठितं वृश्चेत्प्रतिष्ठाकामस्यैष वै
 वनस्पतीनां प्रतिष्ठितो यः समे भूम्यै स्वाधोने रूढः
 प्रत्येव तिष्ठति यः प्रत्यङ्ङुपनतस्तं वृश्चेत्स हि मेध-
 मभ्युपनतः पञ्चारत्निं तस्मै वृश्चेद्यं कामयेतापनमु-
 च्तरो यज्ञो नमेदिति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तौ
 यज्ञ उपनमुत्तरो यज्ञः (५) नमति षडरत्निं प्रति-
 ष्ठाकामस्य षड्वा ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठति
 सप्तारत्निं पशुकामस्य सप्तपदा शकरी पशवः
 शकवरी पशुनेवाव रुन्धे नवारत्निं तेजस्कामस्य
 त्रिवृता स्तोभेन संभितं तेजस्त्रिवृत्तेजस्व्येव भवत्ये-
 कादशारत्निमिन्द्रियकामस्यैकादशाक्षरा त्रिष्टुगि-
 न्द्रियं त्रिष्टुगिन्द्रियाव्येव भवति पञ्चदशारत्निं
 भ्रातृव्यव्रतः पञ्चदशो वज्रो भ्रातृव्याभिभूत्यै सप्त-
 दशारत्निं प्रजाकामस्य सप्तदशः प्रजापतिः प्रजा-
 पतेरपत्या एकविंशत्यरत्निं प्रतिष्ठाकामस्यैक-
 विंशः स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्या अष्टाश्रिर्म-
 वत्युष्टाक्षरा गायत्री तेजो गायत्री गायत्री यज्ञ-
 मुखं तेजसैव गायत्रिया यज्ञमुखेन संभितः (६) ॥

(अग्निमन्थनाभिधानम्)

मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति ते यूपेन योपयित्वा
 सुवर्गं लोकमायन्तमृषयो यूपेनैवानु प्राजानन्तयू-
 पस्य यूपत्वम् (७) ययूपं मिनोति सुवर्गस्य
 लोकस्य प्रज्ञात्यै पुरस्तान्मिनोति पुरस्ताद्धि यज्ञस्य
 प्रज्ञायते प्रज्ञातं हि तद्यदतिपन्न आहुरिदं कार्य-
 मासीदिति साध्या वै देवा यज्ञमत्यमन्यन्त तान्यज्ञो
 नास्पृशत्तान्यद्यज्ञस्यातिरिक्तमासीत्तदस्पृशदतिरिक्तं
 वा एतद्यज्ञस्य यदग्नाध्वनिं मथित्वा प्रहरत्यतिरिक्त-
 मेतत् (८) यूपस्य यदूर्ध्वं चपालात्तेषां तद्भा-
 गधेयं तानेव तेन प्रीणाति देवा वै सःस्थिते सोमे
 प्र स्रुचोऽहरन्प्र यूपं तेऽमन्यन्त यज्ञवेशसं वा इदं
 कुर्म इति ते प्रस्तरं स्रुचां निष्क्रयणमपश्यन्त्स्वरुं
 यूपस्य सःस्थिते सोमे प्र प्रस्तरं हरति जुहोति
 स्वरुमयज्ञवेशसाय (९) ॥

(दधाति प्रत्युचा समर्धयेयमित्युर्जेन

विश्वेषां यूपत्वमतिरिक्तमेतद्धि-

चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके तृतीय-
 प्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

साध्या वै देवा अस्मिल्लोक आसन्नान्यत्किंचन
 मिषत्तैऽग्निमेवाग्नये मेधायाऽलभन्त न ह्यन्यदा-
 लभ्यमविन्दन्ततो वा इमाः प्रजाः प्राजायन्त

(अग्निमन्थनाभिधानम्)

यदग्नावग्निं मथित्वा प्रहरति प्रजानां प्रजननाय रुद्रो
 वा एष यदाग्निर्यजमानः पशुर्यत्पशुमालभ्याग्निं
 मन्थेद्द्रुद्राय यजमानम् (१) अपि दध्यात्प्रमायुकः
 स्यादथो खल्व्राहुरग्निः सर्वा देवता हविरेतद्यत्पशु-
 रिति यत्पशुमालभ्याग्निं मन्थति हव्यायैवाऽऽस-
 न्नाय सर्वा देवता जनयत्युपाकृत्यैव मन्थ्यस्तन्ने-
 वाऽऽलब्धं नेवानालब्धमग्नेर्जनित्रं मसीत्याहाग्नेर्ह्ये-
 तज्जनित्रं वृषणौ स्थ इत्याह वृषणौ (२) ह्येता-
 वुर्वश्यस्यायुरसीत्याह मिथुनत्वाय घृतेनाक्ते वृषणं
 दधाथामित्याह वृषणं ह्येते दधाते ये अग्निं
 गायत्रं छन्दोऽनु प्र जायस्वेत्याह छन्दोभिरेवैनं प्र
 जनयत्यग्नये मथ्यमानायानु ब्रूहीत्याह सावित्री-
 मृचमन्वाह सवितृप्रसूत एवैनं मन्थति जातायानु
 ब्रूहि (३) प्रहियमाणायानु ब्रूहीत्याह काण्डेकाण्ड
 एवैनं क्रियमाणे समर्धयति गायत्रीः सर्वा अन्वाह
 गायत्रछन्दा वा अग्निः स्वेनैवैनं छन्दसा समर्ध-
 यत्यग्निः पुरा भवत्यग्निं मथित्वा प्र हरति तौ
 संभवन्तौ यजमानमाभि सं भवतो भवतं नः
 समनसावित्याह शान्त्यै प्रहृत्य जुहोति जातायै-
 वास्मा अन्नमपि दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वा अग्नेः
 प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवैनं धाम्ना समर्धयत्यथो
 तेजसा (४) ॥

(यजमानमाह वृषणौ जातायानु ब्रूह्यप्य-

ष्टादश च) ।

(सामिधेन्याद्यमिधानम्)

स्वदत्तैर्नमित्याह स्वदयत्येवैनमुपरिष्ठात्प्रोक्षत्युपरि-
ष्ठादेवैनं मेध्यं करोति पाययत्यन्तरत् एवैनं मेध्यं
करोत्यधस्तादुपोक्षति सर्वत एवैनं मेध्यं करोति
(४) ॥

(वसूनीति प्रसव इत्यद्भ्योऽन्तरत्
एवैनं दशं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अग्निना वै होत्रा देवा असुरानभ्यभवन्नभ्यये
सामिध्यमानायानु ब्रूहीत्याह भ्रातृव्यामिभूत्यै
सप्तदश सामिधेनिरन्वाह सप्तदशः प्रजापतिः
प्रजापतेराप्त्यै सप्तदशान्वाह द्वादश मासाः
पञ्चतवः स संवत्सरः संवत्सरं प्रजा अनु प्र जा-
यन्ते प्रजानां प्रजननाय देवा वै सामिधेनीरनुच्य
यज्ञं नान्वपश्यन्त्स प्रजापतिस्तूष्णीमाधारम् (१)
आऽघास्यत्ततो वै देवा यज्ञमन्वपश्यन्तूष्णी-
माधारमाधारयति यज्ञस्थानंख्यात्या असुरेषु वै
यज्ञ आसीत्तं देवास्तूष्णीं होमेनावृजत यत्तूष्णी-
माधारमाधारयति भ्रातृव्यस्यैव तद्यज्ञं वृद्धे परि-
धीन्त्सं मांष्टिं पुनात्येवैनान्त्रिस्त्रिः सं मांष्टिं ज्या-
वृद्धि यज्ञोऽथो रक्षसामपहत्यै द्वादश सं पद्यन्ते
द्वादश(२)मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणात्यथो

(सामिधेन्याद्यभिधानम्)

संघत्सरमेवास्मा उप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य
समष्ट्यै शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाधारोऽग्निः
सर्वा देवता यदाधारमाधारयति शीर्षत एव
यज्ञस्य यजमानः सर्वा देवता अवं रुन्धे शिरो वा
एतद्यज्ञस्य यदाधार आत्मा पशुराधारमाधार्यं पशुः
समनक्त्यात्मन्नेव यज्ञस्य (३) शिरः प्रति
दधाति सं ते प्राणो वायुनां गच्छतामित्याह
वायुदेवत्यो वै प्राणो वायावेवास्य प्राणं जुहोति
सं यज्ञत्रैरङ्गानि सं यज्ञपतिराशिषेत्याह यज्ञपति-
मेवास्याऽऽशिषं गमयति विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र उप-
रिष्टात्पशुमभ्यवभीत्तस्माद्दुपरिष्टात्पशोर्नविं द्यन्ति
यदुपरिष्टात्पशुः समनक्ति मेध्यमेव (४) एनं
करोत्यृत्विजो वृणीते छन्दास्येव वृणीते सप्त
वृणीते सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त
छन्दास्युभयस्यावरुद्ध्या एकादश प्रयाजान्यजति
दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशो यावन्नेव
पशुस्तं प्र यजति वषामेकः परि शय आत्मैवाऽऽ-
त्मानं परि शये वज्रो वै स्वधितिर्वज्रो यूपशकलो
घृतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वा सोममघ्नघृतेनाक्तौ
पशुं त्रायेथामित्याह वज्रैणैवैतं वशं कृत्वाऽऽ
लभते (५) ॥

(आधारं पद्यन्ते द्वादशाऽऽत्मन्नेव यज्ञस्य)

मेध्यमेव खलु वा अष्टादश च)

(पशुहिंसनाभिधानम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

पर्याग्निं करोति सर्वहुतमेवैनं करोत्यस्कन्दाया-
स्कन्नं हि तद्यद्दधुतस्य स्कन्दति त्रिः पर्याग्निं क-
रोति त्र्यावृद्धिं यज्ञोऽथो रक्षसामपहत्यै ब्रह्मवादिनां
वदन्त्यन्वारभ्यः पशून्निन्वारभ्या इति मृत्यवे
वा एष नीयते यत्पशुस्तं यदन्वारभेत प्रमार्युको
यजमानः स्यादथो खल्वाहुः सुवर्गाय वा एष
लोकार्यं नीयते यत् (१) पशुरिति यन्नान्वारभेत
सुवर्गाह्लोकाद्यजमानो हीयेत वपाश्रपणीभ्याम-
न्वारभते तन्नेवान्वारब्धं नेवानन्वारब्धमुप प्रेष्य
होतृभ्या देवेभ्य इत्याहेषितं हि कर्म क्रियते
रेवतीयज्ञपतिं प्रियथाऽऽ विशतेत्याह यथायजुरेवैत-
दाग्निना पुरस्तदिति रक्षसामपहत्यै पृथिव्याः संपृचः
पाहीति बर्हिः (२) उपास्यत्यस्कन्दायास्कन्नं हि
तद्यद्बर्हिषि स्कन्दत्यथो बर्हिषदमेवनं करोति पराङ्ग
वर्ततेऽध्वर्युः पशोः संज्ञप्यमानात्पशुभ्य एव तन्नि
हन्त आत्मनोऽनावस्काय गच्छति श्रियं प्रपशूना-
प्नोति य एवं वेद पश्वाह्लोका वा एषा प्राच्युदानी-
यते यत्पत्नी नमस्त आतानेत्याहाऽऽदित्यस्य वै
रश्मयः (३) आतानास्तेभ्य एव नमस्करोत्यनर्वा
प्रेहित्याह भ्रातृव्यो वा अर्वा भ्रातृव्यापनुत्स्यै घृतस्य

(वपाहोमाभिधानम्)

कुल्यामनु सह प्रजया सह रायस्पोषेणेत्याहाऽऽ-
शिषमेवतामा शास्त आपो देवीः शुद्धायुव इत्या-
ह यथायजुरेवैतत् (४) ॥

(लोकार्थं नीषते यद्धर्मी रश्मयः

सप्तत्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके तृतीय-
प्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

पशोर्वा आलब्धस्य प्राणाञ्छृगृच्छति वाक्कु
आ प्यायतां प्राणस्त आ प्यायतामित्याह प्राणेभ्यं
एवास्य शुचं शमयति सा प्राणेभ्योऽधि पृथिवीं
शुक्प्र विशति शमहोभ्यामिति नि नयत्यहोरात्रा-
भ्यामेव पृथिव्यै शुचं शमयत्योषधे त्रायस्वेन
स्वधिते मैनं हिंसीरित्याह वज्रो वै स्वधितिः
(१) शान्त्यै पार्श्वत आ च्छयति मध्यतो हि
मनुष्या आ च्छयन्ति तिरश्चीनमा च्छयत्यनुची-
नं हि मनुष्या आच्छयन्ति व्यावृत्त्यै रक्षसां
भागोऽसीति स्थविमतो बहिरक्त्वाऽपास्यत्यस्नैव
रक्षांसि विरवदयत इदमहं रक्षोऽधमं तमो
नयामि योऽस्मान्मोष्टि यं च वयं द्विष्म इत्याह द्वौ
वाव पुरुषौ यं चैव (२) द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तद्व-
भावैधमं तमो वयतीधे त्वेति वपामुत्सिदतीच्छत

(वपाश्रपणीवपाश्रपणीवपाश्रपणी)

इव ह्येष यो यजते यद्रूपतुन्याद्वृद्धोऽस्व पशुन्घातुकः
स्याद्यन्नोपतुन्यादयता स्यादन्ययोपतुणस्यन्यया न
धृत्यै घृतेन द्यावापृथिवी प्रोष्वांथामित्याह द्यावापृ-
थिवी एव रसेनानकस्यच्छिन्नः (३) रायः सुवीर
इत्याह यथायजुरेवैतत्कुरमिव वा एतत्करोति यद्रू-
पामृत्स्विदत्यवन्तरिक्षमन्विहीत्याह शान्त्यै प्र वा
एषोऽस्माल्लोकाच्चयवते यः पशुं घृत्यवे नीयमान-
मन्वारभते वपाश्रपणी पुनरन्वारभतेऽस्मिन्नेव लोके
प्रति तिष्ठत्यामिनां पुरस्तादेति रक्षसामपहत्या अथा
देवता एव ह्येव (४) अन्वेति नान्तममङ्गा-
रमति हरेद्यदन्तममङ्गारमतिहरेद्देवता अति मन्येत
वायो वीहिं स्तोकानामित्याह तस्माद्विमक्ताः स्तोका
अवं पद्यन्तेऽग्रं वा एतत्पशुनां यद्रूपाऽग्रमोषधीनां
बहिरग्रेणैवाग्रं समर्धयत्यथो ओषधीष्वेव पशु-
न्प्रति धापयति स्वाहाकृतीभ्यः प्रेष्येत्याह (५)
यज्ञस्य समिष्ट्यै प्राणापानौ वा एतौ पशुनां यत्पृ-
षदाज्यमात्मा वपा पृषदाज्यमभिघार्य वपामभि
घारयत्यात्मन्नेव पशुनां प्राणापानौ दधाति स्वाहो-
ध्वनंभसं मारुतं गच्छतामित्याहो ध्वनंभा ह स्म वै
मारुतो देवानां वपाश्रपणी प्र हरति तेनैवैने प्र
हरति विषुची प्र हरति तस्माद्विष्वञ्चौ प्राणा-
पानौ (६) ॥

(अवदानाभिधानम्)

(स्वधितिश्चैवाच्छिन्नो हव्येनेष्येत्याह षट्चत्वारिंशच्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

पशुमालभ्यं पुरोडाशं निर्वपति समेधमेवैनमा
लभते वपयां प्रचर्यं पुरोडाशेन न चरत्यूर्वे
पुरोडाश ऊर्जमेव पशूनां मध्यतो दधात्यथो
पशोरेव छिद्रमपि दधाति पृषदाज्यस्योपहत्य त्रिः
पृच्छति शृतं हवी ३ः शमितरिति त्रिषत्या हि देवा
योऽशृतं शृतमाह स एनसा प्राणापानौ वा एतौ
पशूनाम् (१) यत्पृषदाज्यं पशोः खलु वा
आलब्धस्य हृदयमात्माऽभि समेति यत्पृषदाज्येन
हृदयमभिधारयत्यात्मन्नेव पशूनां प्राणापानौ दधाति
पशूना वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्तेऽमन्यन्त मनु-
ष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति तस्य शिरच्छित्त्वा मेधं
प्राक्षारयन्तस प्रक्षोऽभवत्तत्प्रक्षस्य प्रक्षत्वं यत्प्लक्ष-
शाखोत्तरबहिर्भवति समेधस्यैव (२) पशोरव द्यति
पशुं वै द्वियमाणं रक्षांस्यनु सचन्तेऽन्तरा यूपं
चाऽऽहवनीयं च हरति रक्षसामपहत्यै पशोर्वा
आलब्धस्य मनोऽर्प क्रामति मनोतायै हविषोऽव-
दीयमानस्यानु ब्रूहीत्याह मन एवास्याव रुन्ध ए-
कादशावदानान्यव द्यति दश वै पशोः प्राणा
आत्मैकादशो यावानेव पशुस्तस्याव (३) द्यति

(अवदानाभिधानम्)

हृदयस्याग्नेऽव द्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसो यद्वै
हृदयेनाभिगच्छति तज्जिह्वया वदति यज्जिह्वया
वदति तदुरसोऽधि निर्वदत्येतद्वै पशोर्यथापूर्वं
यस्यैवमवदाय यथाकाममुत्तरेषामवद्याति यथापूर्व-
मेवास्य पशोरवत्तं भवति मध्यतो गुदस्याव द्यति
मध्यतो हि प्राण उत्तमस्याव द्यति (४) उत्तमो
हि प्राणो यदीतरं यदीतरमुभयमेवाजाभि जायमा-
नो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषि-
भ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजवा पितृभ्य एष वा अनृणो
यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी तदवदानैरेवाव द्य-
ते तदवदानानामवदानत्वं देवासुराः संयत्ता आस-
न्ते देवा अग्निमब्रुवन्त्वया वीरेणासुरानभि भवामे-
ति (५) सोऽब्रवीद्वरं वृणै पशोरुद्धारमुद्धरा इति स
एतमुद्धारमुदहरत दोः पूर्वार्धस्य गुदं मध्यतः
श्रोणिं जघनार्धस्य ततो देवा अभवन्पराऽसुरा
यत्त्र्यङ्गणाः समवद्याति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्या-
त्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवत्यक्षण्याऽव द्यति
तस्मादक्षण्या पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै
(६) ॥

(एतौ पशूनां समेधस्यैव तस्यावोत्तमस्याव

द्यतीति पञ्चवत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठादके तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।

मेदसा झुचौ प्रोणीति मेदोरूपा वै पशवो
रूपमेव पशुषु दधाति युषन्नवधाय प्रोणीति रसो
वा एष पशूनां यद् रसमेव पशुषु दधाति पार्श्वेन
वसाहोमं प्रयौति मध्यं वा एतत्पशूनां यत्पार्श्वं
रस एष पशूनां यद्वसा यत्पार्श्वेन वसाहोमं प्रयौति
मध्यत एव पशूनां रसं दधाति अन्ति (१) वा
एतत्पशूनां यत्संज्ञपर्यन्त्यैन्द्रः खलु वै देवतया प्राण
ऐन्द्रोऽपान ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे नि देध्यदि-
त्याह प्राणापानावेव पशुषु दधाति देव त्वष्टभूरि
ते स संमेत्वित्याह त्वाष्ट्रा हि देवतया पशवो विषु-
रूपा यत्सलक्षमाणो भवथेत्याह विषुरूपा ह्येते सन्तः
सलक्षमाण एतर्हि भवन्ति देवत्रा यन्तम् (२)
अवसे सखायोऽनु त्वा माता पितरो मदन्त्वित्या-
हानुमतमेवेन मात्रा पित्रा सुवर्गं लोकं गमयत्य-
र्धर्चे वसाहोमं जुहोत्यसौ वा अर्धर्च इयमर्धर्च इमे
एव रसेनानक्ति दिशो जुहोति दिश एव रसेनान-
क्त्यथो दिग्भ्य एवोर्जं रसमव रुन्धे प्राणापानौ
वा एतौ पशूनां यत्पृषदाज्यं वानस्पत्याः खलु (३)
वै देवतया पशवो यत्पृषदाज्यस्योपहत्याऽऽह वन-
स्पतयेऽनु ब्रूहि वनस्पतये प्रेष्येति प्राणापानावेव
पशुषु दधात्यन्यस्यान्यस्य समवत्तं समवद्यति
तस्मान्नानारूपाः पशवो युष्णोप सिञ्चति रसो वा
एष पशूनां यद् रसमेव पशुषु दधातीडामुप ह्यते

(अनूयाजकथनम्)

पशवो वा इडां पशूनेवोप ह्वयते चतुरूपं ह्वयते
 (४) चतुष्पादो हि पशवो यं कामयेतापशुः स्यादि-
 त्यमेदस्कं तस्मा अद् दध्वान्मेदोरूपा वै पशवो
 रूपेणैवैनं पशुभ्यो निर्भजत्यपशुरेव भवति यं काम-
 येत पशुमान्त्स्यादिति मेदस्वत्तस्मा आ दध्वान्मे-
 दोरूपा वै पशवो रूपेणैवास्मै पशूनव रुन्धे पशुमा-
 नेव भवति प्रजापतिर्यज्ञमसृजत स आज्यम् (५)
 पुरस्तादसृजत फृशं मध्यतः पृषदाज्यं पश्चात्तस्मा-
 दाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते पशुनां मध्यतः पृषदाज्ये-
 नानूयाजास्तस्मादितन्मिश्रमिव पश्चात्सृष्ट* ह्येकाद-
 शानूयाजान्रयजति दश वै पशोः प्राणा आत्मैका-
 दशो यावानेव पशुस्तमनु यजति घ्नन्ति वा एतत्पशुं
 यत्संज्ञपर्यन्ति प्राणापानौ खलु वा एतौ पशुनां
 यत्पृषदाज्यं यत्पृषदाज्येनानूयाजान्यजति प्राणापा-
 नावेव पशुषु दधाति (६) ॥

(घ्नन्ति यन्तं खलु चतुरूपं ह्वयत आज्यं यत्पृ-

षदाज्येन षट् च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वात्सलास्तुवर्गाय वैसर्जनानि वैष्णव्यर्चा पृथिव्यै साध्या इवे स्वेत्यग्निना
 पर्यग्नि पशोः पशुपालभ्य मेदस्ता सुचावेकादश ॥ ११ ॥

वात्सलाद्देवानुपैवि मुञ्चति महिषमाषाय पर्यग्नि पशुपा-

लभ्य चतुष्पादो द्विषष्टिः ॥ ६२ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

यज्ञेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ता उपयद्भि-
 रेवासृजत यदुपयज उपयजति प्रजा एव तद्यज-
 मानः सृजते जघनार्धाद्व द्यति जघनार्धाद्धि प्रजाः
 प्रजायन्ते स्थविमतोऽव द्यति स्थविमतो हि प्रजाः
 प्रजायन्तेऽसिभिन्दन्नव द्यति प्राणानामसंभेदाय न
 पर्यावर्तयति यत्पर्यावर्तयेदुदावर्तः प्रजा ग्राहुकः
 स्यात्समुद्रं गच्छ स्वाहेत्याह रेतः (१) एव
 तद्दधात्यन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेत्याहान्तरिक्षेणैवास्मै
 प्रजाः प्र जनयत्यन्तरिक्षं ह्यनु प्रजाः प्रजायन्ते
 देवः सवितारं गच्छ स्वाहेत्याह सवितृप्रसूत ए-
 वास्मै प्रजाः प्र जनयत्यहोरात्रे गच्छ स्वाहेत्या-
 हाहोरात्राभ्यामिवास्मै प्रजाः प्र जनयत्यहोरात्रे ह्यनु
 प्रजाः प्रजायन्ते मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा (२)
 इत्याह प्रजास्वेव प्रजातासु प्राणापानौ दधाति
 सोमं गच्छ स्वाहेत्याह सौम्या हि देवतया प्रजा
 यज्ञं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव यज्ञियाः करोति
 छन्दांसि गच्छ स्वाहेत्याह पशवो वै छन्दांसि

(वसतीविर्यभिधानम्)

प॒शूने॒त्राव॑ रु॒न्धे द्यावा॑पृथि॒वी ग॑च्छ॒ स्वाहेत्या॑ह
 प्र॒जा ए॒व प्रजा॑ता द्यावा॑पृथि॒वीभ्या॑मु॒भयतः॑ परि
 गृ॒ह्णाति॑ नभः (३) दि॒व्यं ग॑च्छ॒ स्वाहेत्या॑ह
 प्र॒जाभ्य॑ ए॒व प्रजा॑ताभ्यो वृ॒ष्टिं निय॑च्छत्याग्निं वै-
 श्वा॒नरं॑ ग॑च्छ॒ स्वाहेत्या॑ह प्र॒जा ए॒व प्रजा॑ता
 अ॒स्यां प्रति॑ ष्ठापयति प्रा॒णानां॑ वा ए॒षोऽव॑ द्यति
 योऽव॑द्यति गु॒दस्य॑ मनो मे हा॒दि य॑च्छेत्याह
 प्रा॒णाने॒व यथा॑स्थानमु॒प ह॑यते प॒शोर्वा आ॒लब्ध॑स्य
 हृ॒दय॑ꣳ शु॒गृच्छा॑ति सा हृ॒दय॑शूलम् (४) अ॒भि
 समे॑ति यत्पृथि॒व्याꣳ हृ॒दय॑शूलमु॒द्वासये॑त्पृथि॒वीꣳ
 शु॒चाऽर्प॑येद्यद॒प्स्वपः॑ शु॒चाऽर्प॑येच्छु॒ष्कस्य॑ चाऽऽ-
 द्र॑स्यं च स॒ंधावु॑द्वासयत्यु॒भयस्य॑ शान्त्यै यं द्वि॒ष्यात्तं
 ध्या॑येच्छु॒चैवै॑नमर्पयति (५) ॥

(रेतो॑ मि॒त्रावरु॑णो गच्छ॒ स्वाहा॑ नमो॑

हृ॒दय॑शूलं द्वा॒त्रिंश॑च्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

दे॒वा वै य॒ज्ञमा॒ग्नीध्रे॑ व्य॒भज॑न्त॒ ततो॑ यद॒त्य-
 शि॒ष्यत॑ तद॒ब्रुव॑न्वसंतु॒ नु न॑ इ॒दामि॑ति॒ तद्व॑सती-
 वरी॑णां वसतीव॒रित्वं॑ तस्मि॒न्प्रा॒तर्न॑ सम॒शक्नु॑वन्त-
 द॒प्सु प्रा॒वेश॑यन्ता वसतीवरी॒रभव॑न्वसतीवरी॑र्गृह्णाति

यज्ञो वै वसतीवरीर्यज्ञमेवाऽऽरभ्यं गृहीत्वोप वसति
 यस्यागृहीता अभि निम्नोचेदनारब्धोऽस्य यज्ञः
 स्यात् (१) यज्ञं विच्छिन्द्याज्ज्योतिष्या वा गृही-
 याद्विरण्यं वाऽवधाय सङ्क्राणामेव गृह्णाति यो
 वा ब्राह्मणो बहुयाजी तस्य कुम्भ्यानां गृह्णीयात्स
 हि गृहीतवसतीवरीको वसतीवरीगृह्णाति पशवो वै
 वसतीवरीः पशून्वाऽऽरभ्यं गृहीत्वोप वसति यद-
 न्वीपं तिष्ठन्गृह्णीयात्त्रिर्मासुर्गृह्णा अस्मात्पशवः स्युः
 प्रतीपं तिष्ठन्गृह्णाति प्रतिरुध्यैवास्मै पशून्गृह्णा-
 तीन्द्रः (२) वृत्रमहन्त्सो ऽपोऽभ्याम्रियत तासां
 यन्मेध्यं यज्ञियं सदेवमासीत्तदत्यमुच्यत ता वह-
 न्तिरभवन्वहन्तीनां गृह्णाति या एव मेध्या यज्ञियाः
 सदेवा आपस्तासामेव गृह्णाति नान्तमा वहन्ती-
 रतीयाद्यदन्तमा वहन्तीरतीयाद्यज्ञमति मन्येत न
 स्थावराणां गृह्णीयाद्बुरुणगृहीता वै स्थावरा
 यत्स्थावराणां गृह्णियात् (३) बुरुणेनास्य यज्ञं
 ग्राहयेद्यद्वै दिवा भवत्यपो रात्रिः प्र विंशति
 तस्मात्ताम्रा आपो दिवा ददृशे यन्नक्तं भवत्यपोऽहः
 प्र विंशति तस्माच्चन्द्रा आपो नक्तं ददृशे छायायै
 चाऽऽतपतश्च संधौ गृह्णात्यहोरात्रयोरेवास्मै वर्णं
 गृह्णाति हविष्मतीरिमा आप इत्याह हविष्कृता-
 नामेव गृह्णाति हविष्मां अस्तु (४) सूर्य इत्याह
 सङ्क्राणामेव गृह्णात्यनुष्टुभा गृह्णाति वाग्वा
 अनुष्टुग्वाचैवैनाः सर्वथा गृह्णाति चतुष्पदयर्चा

(सोमोपावहरणकथनम्)

गृह्णाति त्रिः सादयति सप्त सं पद्यन्ते सप्तपदा
 शक्करी पशवः शक्करी पशूनेवाव रुन्धेऽस्मै वै
 लोकाय गार्हपत्य आ धीयतेऽमुष्मा आहवनीयो
 यद्गार्हपत्य उपसादयेदस्मिँल्लोके पशुमान्तस्याग्दा-
 हवनीयेऽमुष्मिन् (५) लोके पशुमान्तस्यादुभ-
 योरुप सादयत्युभयो रेवैनं लोकयोः पशुमन्तं
 करोति सर्वतः परि हरति रक्षसामपहत्या इन्द्राग्नि-
 योर्भागधेयीः स्थेत्याह यथायजुरेवैतदाग्नीध्र उप
 वासयत्येतद्वै यज्ञस्यापराजितं यदाग्नीध्रं यदेव
 यज्ञस्यापराजितं तदेवैना उप वासयति यतः
 खलु वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते तदनु यज्ञस्य
 रक्षास्यैव चरन्ति यद्दहन्तीनां गृह्णाति क्रियमा-
 णमेव तद्यज्ञस्य शये रक्षसामनन्ववचाराय न ह्येता
 ईलयन्त्या तृतीयसवनात्परि शेरि यज्ञस्य
 संतत्यै (६)

(स्यादिन्द्रो गृह्णायादस्त्वमुष्मिन्क्रियते

षड्विंशतिश्च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा अध्वर्युः स्याद्यः
 सोममुपावहरन्तसर्वाभ्यो देवताभ्य उपावहरेदिति हृदे
 त्वेत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति मनसे त्वेत्याह

(सोमोपावहरणकथनम्)

पितृभ्य एवैतेन करोति दिवे त्वा सूर्याय त्वेत्याह
 देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावतीवै देवतास्ताभ्य एवैनं
 सर्वाभ्य उपावहरति पुरा वाचः (१) प्रवदितोः
 प्रातरनुवाकमुपाकरोति यावत्येव वाक्कामव रुन्धेऽ-
 पोऽग्नेऽभिव्याहरति यज्ञो वा आपो यज्ञमेवाभि
 वाचं वि सृजति सर्वाणि छन्दांस्यन्वाह पशवो वै
 छन्दांसि पशूनेवाव रुन्धे गायत्रिया तेजस्कामस्य
 परि दध्यात्रिष्टुभेन्द्रियकामस्य जगत्या पशुकामस्या-
 नुष्टुभा प्रतिष्ठाकामस्य पङ्क्त्या यज्ञकामस्य विरा-
 जाऽन्नकामस्य गृणोत्वग्निः समिधा हवम् (२)
 म इत्याह सवितृप्रसूत एव देवताभ्यो निवेद्यापोऽच्छै-
 त्यप इष्य होतरित्याहिषितं हि कर्म क्रियते मैत्रा-
 वरुणस्य चमसाध्वर्यवा द्रवेत्याह मित्रावरुणौ वा
 अपां नेतारौ ताभ्यामेवैना अच्छति देविरापो अपां
 नपादित्याहाऽऽहुत्यैवैना निष्क्रीय गृह्णात्यथो हवि-
 ष्कृतानामेवाभिघृतानां गृह्णाति (३) कार्ष्णिंरसी-
 त्याह शर्मलमेवाऽऽसामप प्लावयति समुद्रस्य
 वोऽक्षित्या उन्नय इत्याह तस्माद्दधमानाः पीयमाना
 आपो न क्षीयन्ते योनिवै यज्ञस्य चात्वालं यज्ञो
 वसतविरिहोतृचमसं च मैत्रावरुणचमसं च स-
 स्पर्श्य वसतीवरीर्व्यानयति यज्ञस्य सयोनित्वा-
 याथो स्वादेवैना योनेः प्र जनयत्यध्वर्योऽवेरपाऽ
 इत्याहोतेमनन्नमुरुतेमाः पश्येति वावैतदाह यद्य-
 मिष्टोमो जुहोति यद्युक्थ्यः परिधौ नि मांष्टि

(सोमिन्मानकथनम्)

यद्यतिरात्रो यजुर्वदुप्र पद्यते यज्ञकतुनां व्यावृत्त्यै

(४) ॥

(वाचो हवमभिघृतानां गृह्णात्युत पञ्चविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति अवाणमा दत्ते
 प्रसूत्या अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याहाश्विनौ हि देवाना-
 मध्वर्यु आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै प-
 शवो वै सोमो व्यान उपांशुसर्वनो यदुपांशुस-
 वनममि मिमीते व्यानमेव पशुषु दधातीन्द्राय
 त्वेन्द्राय त्वेति मिमीत इन्द्राय हि सोम आहियते
 पञ्च कृत्वो यजुषा मिमीते (१) पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः
 पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे पञ्च कृत्वस्तूष्णीं
 दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराड्विराजै-
 वान्नाद्यमव रुन्धे श्वात्राः स्थं वृत्रतुर इत्याहैष वा
 अपां सोमपीथो य एवं वेद नाप्स्वातिमाच्छति
 यत्ते सोम दिवि ज्योतिरित्याहैभ्य एवैनम् (२)
 लोकेभ्यः सं भरति सोमो वै राजा दिशोऽभ्य-
 ध्यायत्स दिशोऽनु प्राविशत्प्रागपागुर्दग्धरागित्याह
 दिग्भ्य एवैनं सं भरत्यथो दिश एवास्मा अव
 रुन्धेऽम्ब नि ष्वरेत्याह कामुका एनं स्त्रियो भ-
 वन्ति य एवं वेद यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवीति

(उपांशुग्रहकथनम्)

(३) आहैष वै सोमस्य सोमपीथो य एवं वेदु
 न सौम्यामार्तिमाच्छेति घ्नन्ति वा एतत्सोमं यद-
 भिषुण्वन्त्यञ्छूनपं गृह्णाति त्रायत एबैनं प्राणा
 वा अञ्शवः पशवः सोमोऽञ्शूपुनरपि सृजति
 प्राणानेव पशुषु दधाति द्वौद्वावपि सृजति तस्मा-
 द्द्वौद्वा प्राणाः (४)

(यजुषा मिमीत एनं जागृवीति

चतुश्चत्वारिञ्शच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

प्राणो वा एष यदुपाञ्शुर्यदुपाञ्श्वग्रा ग्रहा
 गृह्यन्ते प्राणमेवानु प्र यन्त्यरुणो हं स्माऽऽहौपवेशिः
 प्रातःसर्वन एवाहं यज्ञञ् सञ् स्थापयामि तेन ततः
 सञ्स्थितेन चरामित्यष्टौ कृत्वोऽग्नेऽभि षुणोत्यष्टा-
 क्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसर्वनं प्रातःसर्वनमेव
 तेनाऽऽप्नोत्येकादश कृत्वो द्वितीयमेकादशाक्षरा
 त्रिष्टुप्त्रैष्टुभं माध्यंदिनं (१) सर्वनं माध्यंदिनमेव
 सर्वनं तेनाऽऽप्नोति द्वादश कृत्वस्तृतीयं द्वादशाक्षरा
 जगती जागतं तृतीयसर्वनं तृतीयसर्वनमेव तेना-
 ऽऽप्नोत्येताञ्ह वाव स यज्ञस्य सञ्स्थितिमुवाचा-
 स्कन्दायास्कञ्चञ् हि तद्यज्ञस्य सञ्स्थितस्य

(उपांशुग्रहकथनम्)

स्कन्दत्यथो खल्वाहुर्गायत्री वाव प्रातःसवने
नातिवाद इत्यनतिवादुक एनं भ्रातृव्यो भवति य
एवं वेद तस्मादष्टावष्टौ (२) कृत्वोऽभिषुत्य
ब्रह्मवादिनो वदन्ति पवित्रवन्तोऽन्ये ग्रहा
गृह्यन्ते किंपवित्र उपांशुरिति वाक्पवित्र इति
ब्रूयाद्वाचस्पतये पवस्व वाजिन्नित्याह वाचैवेनं
पवयति वृष्णो अंशुभ्यामित्याह वृष्णो ह्येतावंशु
यौ सोमस्य गर्भस्तिपूत इत्याह गर्भस्तिना
ह्येनं पवयति देवो देवानां पवित्रमसीत्याह
देवो ह्येषः (३) सन्देवानां पवित्रं येषां भागोऽसि
तेभ्यस्त्वेत्याह येषां ह्येष भागस्तेभ्य एनं
गृह्णाति स्वांकृतोऽसीत्याह प्राणमेव स्वमंकृत
मधुमतीर्न इषस्कृधीत्याह सर्वमेवास्मा इदं
स्वदयति विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थि-
वेभ्य इत्याहोभयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान्दधाति
मनस्त्वा (४) अष्टवित्याह मन एवाश्नुत
उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याहान्तरिक्षदेवत्यो हि प्राणः
स्वाहा त्वा सुभवः सूर्यायेत्याह प्राणा वै स्वभ-
वसो देवास्तेष्वेव परोक्षं जुहोति देवेभ्यस्त्वा
मरीचिपेभ्य इत्याहाऽऽदित्यस्य वै रश्मयो देवा
मरीचिपास्तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति
यदि कामयेत वर्षुकः पजन्यः (५) स्यादिति नीचा
हस्तेन नि मृज्याद्बुद्धिमेव नि यच्छति यदि

(अन्तर्यामिग्रहकथनम्)

कामयेतावर्षुकः स्यादित्युत्तानेन नि मृज्याद्बृष्टि-
मेवोद्यच्छति यद्यभिचरेंदुमुं जह्यथ त्वा होष्यामीति
ब्रूयादाहुतिमेवैनं प्रेप्सन्हन्ति यदि दूरे स्यादा त-
मितोस्तिष्ठेत्प्राणमेवास्यानुगत्य हन्ति यद्यभिचरें-
दमुष्य (६) त्वा प्राणे सादयामीति सादयेदसञ्चो
वै प्राणः प्राणमेवास्य सादयति षडभिरंशुभिः
पवयति षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं पवयति त्रिः
पवयति त्रय इमे लोका एभिरेवैनं लोकैः
पवयति ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्यात्रयः
पशूनां हस्तादाना इति यत्रिरुपांशुं हस्तेन
विगृह्णाति तस्मात्रयः पशूनां हस्तादानाः पुरुषो
हस्ती मर्कटः (७) ॥

(माध्यंदिनमष्टावष्टावेष मनस्त्वा पर्जन्योऽमुष्य पुरुषो द्वे च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा
उपांशौ यज्ञं सस्थाप्यमपश्यन्तमुपांशौ सम-
स्थापयन्तेऽसुरा वज्रमुद्यत्य देवानभ्यायन्त ते देवा
विभ्यत इन्द्रमुपाधावन्तानिन्द्रोऽन्तर्यामिणान्तरधत्त
तदन्तर्यामस्यान्तर्यामित्वं यदन्तर्यामो गृह्यते भ्रातृ-
व्यानेव तद्यजमानोऽन्तर्धत्तेऽन्तर्स्ते (१) दधामि
द्यावापृथिवी अन्तरुर्वन्तरिक्षमित्युक्तेभिरेव लोकैर्य-

(ऐन्द्रवायवग्रहकथनम्)

जमानो भ्रातृव्यानन्तर्धत्ते ते देवा अमन्यन्तेन्द्रो
 वा इदमभूद्यद्वयं स्म इति तैऽब्रुवन्मघवन्ननु न
 आ भजेति सजोषा देवैरवरैः परैश्चेत्यब्रवीद्ये चैव
 देवाः परे ये चावरे तानुभयान् (२) अन्वाभ-
 उत्सजोषा देवैरवरैः परैश्चेत्याह ये चैव देवाः परे
 ये चावरे तानुभयानन्वाभजत्यन्तर्यामे मघवन्मा-
 दयस्वेत्याह यज्ञादेव यजमानं नान्तरैत्युपयामगृ-
 हीतोऽसीत्याहापानस्य धृत्यै यदुभावपवित्रौ गृह्ये-
 यातां प्राणमपानोऽनु न्युच्छेत्प्रमायुकः स्यात्पवि-
 त्रवानन्तर्यामो गृह्यते (३) प्राणापानयोर्विधृत्यै
 प्राणापानौ वा एतौ यदुपाश्वन्तर्यामौ व्यान
 उपाश्वसर्वनो यं कामयेत प्रमायुकः स्यादित्य-
 संस्पृष्टौ तस्य सादयेद्व्यानेनैवास्य प्राणापानौ वि-
 च्छिनत्ति ताजकप्र मीयते यं कामयेत सर्वमायु-
 रियादिति संस्पृष्टौ तस्य सादयेद्व्यानेनैवास्य
 प्राणापानौ सं तनोति सर्वमायुरेति (४) ॥

(त उभयान्गृह्यते चतुश्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवो यदैन्द्रवायवाग्रा
 ग्रहा गृह्यन्ते वाचमेवानु प्र यन्ति वायुं देवा
 अब्रुवन्त्सोमं राजानं हनामेति सोऽब्रवीद्वरं वृणै

(ऐन्द्रवायवग्रहकथनम्)

मदग्रा एव वो ग्रहा गृह्यान्ता इति तस्मादैन्द्रवा-
 यवाग्रा ग्रहा गृह्यन्ते तममन्त्सोऽपूयत्तं देवा नोपा
 धृष्णुवन्ते वायुमब्रुवन्निमं नः स्वदय (१) इति
 सोऽब्रवीद्वरं वृणो महदेवत्यान्येव वः पात्राण्युच्यन्ता
 इति तस्मान्नानादेवत्यानि सन्ति वायव्यान्युच्यन्ते
 तमेभ्यो वायुरेवास्वदयत्तस्माद्यत्पूर्यति तत्प्रवाते वि
 षजन्ति वायुर्हि तस्य पवयिता स्वदयिता तस्य
 विग्रहणं नाविन्दन्त्साऽदितिरब्रवीद्वरं वृणा अथ
 मया वि गृह्णीध्वं महदेवत्या एव वः सोमाः (२)
 सन्ना असन्नित्युपयामगृहीतोऽसीत्याहादितिद्वे-
 त्यास्तेन यानि हि दारुमयाणि पात्राण्यस्यैतानि
 योनेः संभूतानि यानि मृन्मयानि साक्षात्तान्यस्यै
 तस्मादेवमाह वाग्वै पराच्यव्याकृताऽवदत्ते देवा
 इन्द्रमब्रुवन्निमां नो वाचं व्याकुर्विति सोऽब्रवीद्वरं
 वृणो मह्यं चैवैष वायवे च सह गृह्याता इति तस्मा-
 दैन्द्रवायवः सह गृह्यते तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य
 व्याकरोत्तस्मादियं व्याकृता वागुच्यते तस्मात्सकृ-
 दिन्द्राय मध्यतो गृह्यते द्विर्वायवे द्वौ हि स वरा-
 ववृणीत (३) ।

(स्वदय सोमाः सहाष्टाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठांष्टके
 चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(मैत्रावरुणग्रहकथनम्)

अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।

मि॒त्रं दे॒वा अ॒ब्रुव॒न्त्सोम॑ꣳ राजा॑नꣳ ह॒नामे॒ति
सोऽब्र॑वी॒न्नाहꣳ सर्व॑स्य वा अ॒हं मि॒त्रम॒स्मीति॑ तम॒-
ब्रुव॑न् ह॒नामै॒वैति॑ सोऽब्र॑वी॒द्वरै॑ वृ॒णै प॒यसै॒व मे सोम॑ꣳ
श्री॒णान्नि॒ति तस्मा॑न्मै॒त्रावरु॑णं प॒यसा श्री॑णन्ति त-
स्मा॑त्प॒शवोऽपा॑क्रामन्मि॒त्रः स॒न्कूर॑म॒करि॑ति कूर॒-
मि॒व खलु॑ वा ए॒षः (१) क॒रोति॑ यः सोमे॒न य-
ज॑ते तस्मा॑त्प॒शवोऽप॑ क्रामन्ति यन्मै॒त्रावरु॑णं प॒य-
सा श्री॑णाति प॒शुभिरे॒व तन्मि॒त्राꣳ स॑म॒र्धय॑ति प॒शु-
भि॒र्यज॑मानं प॒ुरा खलु॑ वा॒वैवं मि॒त्रोऽवे॒दप॑ म॒त्क्कूरं
च॒करु॑षः प॒शवः॑ क्रमि॒ष्यन्ती॑ति तस्मा॑दे॒वम॒वृणी॑त
वरु॑णं दे॒वा अ॒ब्रुव॒न्त्वयाऽꣳश॒भुवा॑ सोमꣳ राजा॑नꣳ
ह॒नामे॒ति सोऽब्र॑वी॒द्वरै॑ वृ॒णै म॒ह्यं च (२) ए॒वैष
मि॒त्राय॑ च स॒ह गृ॑ह्याता इति तस्मा॑न्मै॒त्रावरु॑णः
स॒ह गृ॑ह्यते तस्मा॑द्राज्ञा राजा॑नमꣳश॒भुवा॑ घ्नन्ति
वैश्ये॑न वैश्यꣳ शू॒द्रेण॑ शू॒द्रं न वा इ॒दं दि॒वा न
नक्त॑मासीदव्यावृ॒त्तं ते दे॒वा मि॒त्रावरु॑णावब्रुवन्नि॒दं
नो वि वा॑सय॒तमि॑ति ताव॑ब्रू॒तां वरै॑ वृ॒णाव॒हा एकं
ए॒वाऽऽव॑त्पूर्वो॒ ग्रहो॑ गृ॒ह्याता॑ इति तस्मा॑दैन्द्र॒वाय॑वः
पूर्वो॑ मै॒त्रावरु॑णाद्गृ॒ह्यते प्रा॑णापानौ ह्ये॒तौ यदु॑पाꣳ-
श्वन्त॑र्यामौ मि॒त्रोऽह॑र॒जन॑यद्वरु॒णो रात्रिं॑ ततो वा
इ॒दं व्यौच्छ॑द्यन्मै॒त्रावरु॑णो गृ॒ह्यते व्यु॑ष्ट्यै (३) ॥

(एष चैन्द्रवायवो द्वाविंशतिश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः)

यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ते देवा अश्विनावब्रुव-
न्भिषजौ वै स्थं इदं यज्ञस्य शिरः प्रति धत्तमिति
तावब्रूतां वरं वृणावहै ग्रह एव नावत्रापि गृह्यता-
मिति ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन्ततो वै तौ यज्ञस्य
शिरः प्रत्यधत्तां यदाश्विनो गृह्यते यज्ञस्य निष्कृत्यै
तौ देवा अब्रुवन्नपूतौ वा इमौ मनुष्यचरौ (१)
भिषजाविति तस्माद्ब्राह्मणेन भेषजं न कार्यमपूतौ
ह्ये १ षोऽमेध्यो यो भिषक्तौ बहिष्पवमानेन पव-
यित्वा ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन्तस्माद्बहिष्पमाने
स्तुत आश्विनो गृह्यते तस्मादेवं विदुषा बहिष्प-
वमान उपसद्यः पवित्रं वै बहिष्पवमान आत्मान-
मेव पवयते तयोस्त्रेधा भेषज्यं वि न्यदधुरमौ तृती-
यमप्सु तृतीयं ब्राह्मणे तृतीयं तस्मादुदपात्रम् (२)
उपनिधाय ब्राह्मणं दक्षिणतो निषाद्य भेषजं कुर्या-
द्यावदेव भेषजं तेन करोति समर्थुकमस्य कृतं
भवति ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्यादेकपात्रा
द्विदेवत्यां गृह्यन्ते द्विपात्रा ह्यन्त इति यदेकपात्रा
गृह्यन्ते तस्मादेकोऽन्तरतः प्राणो द्विपात्रा ह्यन्ते
तस्माद्द्वौ द्वौ बहिष्ठात्प्राणाः प्राणा वा एते यद्विदे-
वत्याः पशव इडा यदिडां पूर्वा द्विदेवत्येभ्य उप-

(हुक्रामान्धिग्रहकथनम्)

ह्वयेत (३) पशुभिः प्राणान्स्तदधीति प्रमायुकः
स्याद्विदेवत्यान्भक्षयित्वेडामुप ह्वयते प्राणानेवाऽऽ-
त्मन्धित्वा पशूनुप ह्वयते वाग्वा ऐन्द्रवायवश्चक्षुर्मै-
त्रावरुणः श्रोत्रमाश्विनः पुरस्तादैन्द्रवायवं भक्ष-
क्षति तस्मात्पुरस्ताद्वाचा वदति पुरस्तान्मैत्रावरुणं
तस्मात्पुरस्ताच्चक्षुषा पश्यति सर्वतः परिहारमा-
श्विनं तस्मात्सर्वतः श्रोत्रेण शृणोति प्राणा वा
एते यद्विदेवत्याः (४) अरिक्तानि पात्राणि
सादयति तस्मादारिक्ता अन्तरतः प्राणा यतः खलु
वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते तदनु यज्ञश्च रक्षा-
श्चस्यव चरन्ति यदारिक्तानि पात्राणि सादयति
क्रियमाणमेव तद्यज्ञस्य शये रक्षसामनन्ववचाराय
दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरस्यां वर्तन्याश्च सादयति
वाच्यैव वाचं दधात्या तृतीयसवनात्परि शेरे
यज्ञस्य संतत्यै (५) ॥

(मनुष्यचरावुदपात्रमुपह्वयेत द्विदेवत्याः

षट्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

बुहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीच्छण्डामर्काव-
सुराणां ब्रह्मण्वन्तो देवा आसन्ब्रह्मण्वन्तोऽसुरास्ते
१ ऽन्योऽन्यं नाशकनुवन्नभिर्भवितुं ते देवाः शण्डा-

(शुक्रामन्थिग्रहकथनम्)

मर्कावुपामन्त्रयन्त तावंब्रूतां वरं वृणावहै ग्रहा-
 वेव नावत्रापि गृह्येतामिति ताभ्यामेतौ शुक्रामन्थि-
 नावगृह्णन्ततो देवा अभवन्पराऽसुरा यस्यैवं विदुषः
 शुक्रामन्थिनौ गृह्येते भवत्यात्मना परा (१)
 अस्य भ्रातृव्यो भवति तौ देवा अपनुद्याऽऽत्मन
 इन्द्रायाजुहवुरपनुत्तौ शण्डामर्कौ सहामुनेति ब्रू-
 याद्यं द्विष्याद्यमेव द्वेष्टि तेनैनौ सहाप नुदते स
 प्रथमः संकृतिर्विश्वकर्मेत्यैनावात्मन इन्द्रायाजु-
 हवुरिन्द्रो ह्येतानि रूपाणि करिकरदचरदसौ वा
 आदित्यः शुकरश्चन्द्रमा मन्थ्यपिगृह्य प्राञ्चौ निः
 (२) करामतस्तस्मात्प्राञ्चौ यन्तौ न पश्यन्ति
 प्रत्यश्चावावृत्य जुहुतस्तस्मात्प्रत्यश्चौ यन्तौ पश्यन्ति
 चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यच्छुकरामन्थिनौ नासि-
 कोत्तरवेदिरभितः परिक्रम्य जुहुतस्तस्माद्भितो
 नासिकां चक्षुषी तस्मान्नासिकया चक्षुषी विधृते
 सर्वतः परि करामतो रक्षसामपहत्यै देवा वै याः
 प्राचीराहुतीरजुहवुर्ये पुरस्तादसुरा आसन्ताऽस्ता-
 भिः प्र (३) अनुदन्त याः प्रतीचीर्ये पश्चादसुरा
 आसन्ताऽस्ताभिरपानुदन्त प्राचीरन्या आहुतयो
 हूयन्त प्रत्यश्चौ शुकरामन्थिनौ पश्चाच्चेव पुरस्ताच्च
 यजमानो भ्रातृव्यान्प्र णुदते तस्मात्परांचीः प्रजाः
 प्र वीयन्ते प्रतीचीर्जायन्ते शुकरामन्थिनौ वा अनु
 प्रजाः प्र जायन्तेऽत्रीश्वाऽऽद्याश्च सुवीराः प्रजाः

(आग्रयणग्रहकथनम्)

प्र॒ज॒न॒य॒न्प॒री॒हि शु॒क्रः शु॒क्रशो॑चिषा (४)
सु॒प्र॒जाः प्र॒जाः प्र॒ज॒न॒य॒न्प॒री॒हि म॒न्थी म॒न्थिशो॑-
चि॒षे॒त्या॒हैता॒ वै सु॒वीरा॒ या अ॒त्रीरे॒ताः सु॒प्र॒जा
या आ॒द्या य॒ एवं वेदा॒त्र्यस्य॒ प्र॒जा जा॒यते॒ ना-
ऽऽद्या॑ प्र॒जाप॑तेरक्ष्य॒श्वय॒त्तप॒राऽप॒तत्तद्वि॒कङ्क॑तं
प्रावि॑शत्तद्वि॒कङ्क॑न्ते नार॑मत॒ तद्य॒वं प्रावि॑शत्तद्य॒वेऽ-
र॒मत॒ तद्य॒वस्य॒ (५) य॒वत्वं यद्वैक॑ङ्क॒तं म॒न्थि-
पात्रं॑ भव॑ति स॒क्तुभिः॑ श्रि॒णाति॑ प्र॒जाप॑तेरेव तच्चक्षुः
सं भ॑रति ब्रह्म॒वादि॒नो वद॑न्ति॒ कस्मा॑त्स॒त्या-
न्म॒न्थिपा॒त्रं स॒दो नाश्नु॑त इत्यार्ति॒पात्रं॑ हीति
ब्रू॒याद्य॑द॒श्नुवी॒तान्धोऽध्व॑र्युः स्या॒दाति॑मा॒र्छेत्तस्मा॒न्ना-
श्नु॑ते (६) ॥

(आत्मना परा निष्प शुक्रशोचिषा यवस्य सप्तविंशच्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

दे॒वा वै यद्य॒ज्ञेऽकु॑र्व॒त तदसुरा॑ अकुर्व॒त ते दे॒वा
आ॒ग्र॒य॒णा॒ग्रान्ग्र॑हानपश्यन्तान॒गृह॑त॒ ततो॒ वै तेऽग्रं॑
प॒र्यायि॒न्यस्यै॒वं वि॒दुष॑ आ॒ग्र॒य॒णा॒ग्रा ग्र॑हा गृह्यन्तेऽग्र-
मे॒व स॒मानानां॑ प॒र्येति॑ रु॒ग्णव॑त्यर्चा॒ भ्रातृ॑व्यवर्तो
गृह्णी॒याद्भ्रातृ॑व्यस्यै॒व रु॒क्त्वाऽग्रं॑ स॒मानानां॑ प॒र्येति॑
ये दे॒वा दि॒व्येका॑दश॒ स्थेत्या॑ह (१) ए॒ताव॑ती॒र्वै
दे॒वता॒स्ताभ्य॑ ए॒वैनं॑ सर्वा॒भ्यो गृह्णा॑त्येष॒ ते योनि॑-

(आग्रयणग्रहकथनम्)

विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो ह्येष देवतया
वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामद्यज्ञायातिष्ठमाना ते देवा
वाच्यपक्रान्तायां तूष्णीं ग्रहानगृह्णत साऽमन्यत
वागन्तर्यन्ति वै मेति साऽऽग्रयणं प्रत्याऽगच्छत्तदा-
ग्रयणस्याऽऽग्रयणत्वम् (२) तस्मादाग्रयणे वाग्वि
सृज्यते यत्तूष्णीं पूर्वे ग्रहा गृह्यन्ते यथा त्सारीयति
म आस्व इर्यति नाप रात्स्यामीत्युपावसृजत्येवमेव
तदध्वर्युराग्रयणं गृहीत्वा यज्ञमारभ्य वाचं वि
सृजते त्रिहिं करोत्युद्गातृनेव तद्वृणीते प्रजापतिर्वा
एष यदाग्रयणो यदाग्रयणं गृहीत्वा हिं करोति
प्रजापतिरेव (३) तत्प्रजा अभि जिघ्रति तस्माद्द्वत्सं
जातं गौरभि जिघ्रत्यात्मा वा एष यज्ञस्य यदा-
ग्रयणः सर्वनेसवनेऽभि गृह्णात्यात्मन्नेव यज्ञं सं
तनोत्युपरिष्ठादा नयति रेतं एव तदध्यात्यधस्तादुप
गृह्णाति प्रजनयत्येव तद्ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मा-
त्सत्याद्रायत्री कनिष्ठा छन्दसां सती सर्वाणि
सर्वनानि वहतीत्येष वै गायत्रियै वत्सो यदाग्रय-
णस्तमेव तदभिनिवर्तं सर्वाणि सर्वनानि वहति
तस्माद्द्वत्समपाकृतं गौरभि नि वर्तते (४) ॥

(आहाऽऽग्रयणत्वं प्रजापतिरेवेति विशतिश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठक एकदशोऽमुक्तः ॥ ११ ॥

(उक्थ्यग्रहकथनम्)

यज्ञेन ता उपयद्भिर्देवा वै यज्ञपाम्निधे ब्रह्मवादिनः स त्वै देवस्य ग्रावाणं
प्राणो वा उपाश्वग्रा देवा वा उपाश्वौ वाग्वै मित्रं यज्ञस्य शिरो बृहस्पतिर्दे-
वा वा आग्रयणाग्रानेकादश ॥ ११ ॥

यज्ञेन लोके पशुमान्त्स्यात्सर्वनं माध्यंदिनं वाग्वा अरिक्तानि
तत्प्रजा एकपञ्चाशत् ॥ ५१ ॥

हरिः ॐ ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्स वृत्रो वज्रादुद्यता-
दबिभेत्सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदं मयि
वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तस्मा उक्थ्यं प्रायच्छ-
त्तस्मै द्वितीयमुदयच्छत्सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति
वा इदं मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति (१) तस्मा
उक्थ्यमेव प्रायच्छत्तस्मै तृतीयमुदयच्छत्तं विष्णुर-
न्वतिष्ठत जहीति सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा
इदं मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तस्मा उक्थ्य-
मेव प्रायच्छत्तं निर्मायं भूतमहन्यज्ञो हि तस्य
मायाऽऽसीद्यदुक्थ्यो गृह्यत इन्द्रियमेव (२)
तद्वीर्यं यजमानो भ्रातृव्यस्य वृङ्क्त इन्द्राय त्वा

(ध्रुवग्रहकथनम्)

बृहद्दे॒ते व॒र्य॒स्वत॒ इत्या॒हेन्द्रा॒य हि स॒ तं प्रा॒यच्छ-
 त्स्मै॑ त्वा॒ विष्ण॑वे॒ त्वेत्या॑ह॒ यदे॒व विष्णु॑र॒न्वतिष्ठ॑त
 ज॒हीति॑ तस्मा॒द्विष्णु॑म॒न्वाभ॑जति॒ त्रिनिर्ग॑ह्णाति॒ त्रिर्हि
 स॒ तं तस्मै॑ प्रा॒यच्छ॑देष॒ ते योनिः॑ पुन॒र्हविर॑सीत्या॒ह
 पुनः॑ पुनः (३) ह्य॒स्मान्निर्ग॑ह्णाति॒ चक्षु॑र्वा एत-
 द्यज्ञ॑स्य॒ यदु॒क्थ्य॑स्तस्मा॒दुक्थ्यं॑ हुतं॒ सोमा॑
 अ॒न्वाय॑न्ति॒ तस्मा॑दा॒त्मा चक्षु॑र॒न्वेति॑ तस्मा॒देकं॑ यन्तं
 ब॒हवोऽनु॑ यन्ति॒ तस्मा॑देको॒ बहूनां॑ भ॒द्रो भ॑वति
 तस्मा॑देको॒ बह्वी॒जाया॑ विन्दते॒ यदि॑ का॒मये॑ताध्व॒र्यु-
 रा॒त्मानं॑ यज्ञ॒यश॑सेना॒र्पये॑यमित्यन्तराऽऽह॒वनीयं॑ च
 ह॒विर्धानं॑ च॒ तिष्ठ॑न्न॒वं नयेत् (४) आ॒त्मानं॑मे॒व
 यज्ञ॑यश॒सेना॑र्पयति॒ यदि॑ का॒मये॑त॒ यज॑मानं॒ यज्ञ-
 यश॑सेना॒र्पये॑यमित्यन्तरा॒ सदो॑ह॒विर्धाने॑ तिष्ठ॒न्न॒वं नये॑-
 द्यज॑मानमे॒व यज्ञ॑यश॒सेना॑र्पयति॒ यदि॑ का॒मये॑त
 स॒दस्य॑ान्यज्ञ॒यश॑सेना॒र्पये॑यमिति॒ सदं॑ आ॒लभ्या॑वं
 नये॑त्स॒दस्या॑ने॒व यज्ञ॑यश॒सेना॑र्पयति (५) ॥

इती॒न्द्रिय॑मे॒व पुनः॑पुन॒र्नये॑न्न॒यस्त्रि॑श॒च्च)

इति॑ कृष्ण॒यजु॑र्वेदीयतैत्तिरीयसा॒हितायां॑ षष्ठाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके॑ प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आ॒युर्वा ए॒तद्य॑ज्ञस्य॒ यद्ध्रु॑व॒ उत्त॑मो॒ ब्रह्मा॑णां
 गृह्य॑ते॒ तस्मा॑दा॒युः प्रा॒णाना॑मुत्त॒मं सू॒र्धानं॑ दि॒वो

(ऋतुग्रहकथनम्)

अ॒रतिं॑ पृथि॒व्या इत्या॑ह मूर्धा॒नमे॒वैनं॑ समा॒नानी॑
 करोति वैश्वान॒रमृ॒ताय॑ जा॒तम॒ग्निमि॒त्याह॑ वैश्वान॒-
 नरं॑ हि दे॒वतया॑ऽऽयुरु॒भयतो॑ वैश्वान॒रो गृह्यते॑ त-
 स्माद्भु॒भयतः॑ प्रा॒णा अधस्ता॑च्चोपरि॒ष्ठाच्चार्धि॑-
 नोऽन्ये॑ ग्रहा॒ गृह्यन्ते॑ऽर्धी॒ ध्रुवस्तस्मात् (१)
 अ॒र्घ्यवा॑ङ्प्रा॒णोऽन्येषां॑ प्रा॒णानामु॒पोत्तेऽन्ये॑ ग्रहाः
 सा॒द्यन्तेऽनु॑पोत्ते॒ ध्रुवस्माद्स्थना॑ऽन्याः प्रजाः प्र॒ति-
 तिष्ठ॑न्ति मा॒सेनान्या॑ असुरा॒ वा उत्तरतः॑ पृथि॒वीं
 पर्या॑चि॒कीर्षन्तां॑ दे॒वा ध्रु॒वेणा॑ह॒न्तद्ध्रु॒वस्य॑
 ध्रु॒वत्वं यद्ध्रु॒व उत्तरतः॑ सा॒द्यते॑ धृ॒त्या आ॒युर्वा
 एत॑द्यज्ञस्य यद्ध्रु॒व आ॒त्मा होता॑ यद्धो॒तृचम॑से
 ध्रु॒वम॑वनयत्या॒त्मन्ने॒व यज्ञस्य॑ (२) आ॒युर्दधा॑ति
 पु॒रस्ता॑दु॒क्थस्या॑वनी॒य इत्या॑हुः पु॒रस्ता॑द्ध्यार्यु॒षो
 भु॒ङ्क्ते म॑ध्यतो॒ऽवनी॒य इत्या॑हुर्म॒ध्यमे॒न ह्यार्यु॑षो
 भु॒ङ्क्त उत्तरा॑र्धेऽवनी॒य इत्या॑हुरु॒त्तमे॒न ह्यार्यु॑षो
 भु॒ङ्क्ते वैश्व॑दे॒व्यामृ॒चि श॒स्यमा॑ना॒याम॑व नयति
 वैश्व॑दे॒व्यो वै प्रजाः॑ प्रजास्वे॒वाऽऽयु॑र्दधाति (३) ॥

(अ॒र्धी ध्रु॒वस्तस्मा॑दे॒व यज्ञस्यै॒कान्न॑चत्वारि॒ंशच्च॑) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

य॒ज्ञेन॑ वै दे॒वाः सु॒वर्गं॑ लो॒कमा॑यन्तेऽम॒न्यन्त॑
 मनु॑ष्या॒ नोऽन्वा॑भविष्यन्तीति॒ ते सं॑वत्स॒रेण॑ योप-

यित्वा सुवर्गं लोकमायन्तमृषय ऋतुग्रहैरेवानु
 प्राजानन्यद्वेत्तुग्रहा गृह्यन्ते सुवर्गस्य लोकस्य
 प्रज्ञात्यै द्वादश गृह्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः
 संवत्सरस्य प्रज्ञात्यै सह प्रथमौ गृह्येते सहोत्तमौ
 तस्माद्द्वौद्वावृत् उभवतोमुखमृतुपात्रं भवति कः
 (१) हि तद्वेद यत ऋतूनां मुखमृतुना प्रेष्येति
 षट्कृत्वं आह षड्वा ऋतवं ऋतूनेव प्रीणात्यृतुभि-
 रिति चतुश्चतुष्पद एव पशून्प्रीणाति द्विः पुनर्ऋतु-
 नाऽऽह द्विपद एव प्रीणात्यृतुना प्रेष्येति षट्कृत्वं
 आहर्तुभिरिति चतुस्तस्माच्चतुष्पादः पशव ऋतूनुप
 जीवन्ति द्विः (२) पुनर्ऋतूनाऽऽह तस्माद्द्विपादश्च-
 तुष्पदः पशूनुप जीवन्त्यृतुना प्रेष्येति षट्कृत्वं आ-
 हर्तुभिरिति चतुर्द्विः पुनर्ऋतूनाऽऽहाऽऽक्रमणमेव
 तत्सेतुं यजमानः कुरुते सुवर्गस्य लोकस्य सम-
 ष्चै नान्योऽन्यमनु प्रपद्येत यदन्योऽन्यमनुप्रपद्येत-
 तुर्ऋतुमनु प्र पद्येतर्तवो मोहुकाः स्युः (३) प्र-
 सिद्धमेवाध्वर्युर्दक्षिणेन प्र पद्यते प्रसिद्धं प्रति-
 प्रस्थातोत्तरेण तस्मादादित्यः षणमासो दक्षिणेनैति
 षडुत्तरेणोपयामगृहीतोऽसि सः सर्पोऽस्यः हस्पत्याय
 त्वेत्याहास्ति त्रयोदशो मास इत्याहुस्तमेव तत्प्री-
 णाति (४) ॥

(को जीवन्ति द्विः स्युश्चतुस्त्रिंशच्च) ।

(मरुत्वतीयमाहेन्द्रग्रहकथनम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

सुवर्गाय वा एते लोकाय गृह्यन्ते यदृतुग्रहा
ज्योतिरिन्द्राग्नी यदैन्द्राग्रमृतुपात्रेण गृह्णाति
ज्योतिरेवास्मा उपरिष्ठाद्दधाति सुवर्गस्य लोकस्या-
नुख्यात्था ओजोभृतौ वा एतौ देवानां यदैन्द्राग्नी
यदैन्द्राग्रो गृह्यत ओज एवाव रुन्धे वैश्वदेवः
शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा असावा-
दित्यः शुक्रो यदैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति
तस्मादसावादित्यः (१) सर्वाः प्रजाः प्रत्यङ्ङुदेति
तस्मात्सर्वे एव मन्यते मां प्रत्युदगादिति वैश्वदेवः
शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजास्तेजः
शुक्रो यदैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति प्रजा-
स्वेव तेजो दधाति (२) ॥

(तस्मादसावादित्यास्त्रिःशब्ध) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

इन्द्रो मरुद्भिः सांविद्येन माध्यंदिने सर्वने वृत्र-
मह्न्यन्माध्यंदिने सर्वने मारुत्वतीयां गृह्यन्ते
वार्त्रिणा एव ते यजमानस्य गृह्यन्ते तस्य वृत्रं

(मरुत्वतीयमाहेन्द्रग्रहकथनम्)

ज॒धनु॒ष ऋ॒तवो॑ऽमु॒ह्यन्त्स ऋ॒तुपा॒त्रेण॑ मरुत्वतीयानगु-
 ह्णात्ततो वै स ऋ॒तून्प्राजा॑नाद्यदृ॒तुपा॒त्रेण॑ मरुत्व-
 तीया गृह्यन्तं ऋ॒तूनां॑ प्र॒ज्ञात्यै॒ वज्रं॑ वा ए॒तं यज॑-
 मानो भ्रातृ॒व्याय॑ प्र ह॒रति॑ यन्मरुत्वतीया उदेव
 प्रथ॒मेन॑ (१) यच्छति॒ प्र ह॒रति॑ द्वितीयेन
 स्तृणु॒ते तृतीये॒नाऽऽयु॑धं वा ए॒तद्यज॑मानः सः
 स्फुर॒ते यन्मरुत्वतीया धनु॒रेव॑ प्रथ॒मो ज्या॑ द्विती॒य
 इषु॑स्तृतीयः प्रत्येव प्रथ॒मेन॑ धत्ते वि सृ॒जति॑ द्विती-
 येन॒ विध्यति॑ तृतीयेनेन्द्रो वृ॒त्रं ह॒त्वा परा॑ं परावर्त-
 मगच्छ॒दपारा॑धमिति॒ मन्य॑मानः स हरि॒तोऽभवत्स
 ए॒तान्मरुत्वतीया॑नात्मस्पर्णानपश्यत्तानगृह्णीत(२)
 प्राणमे॒व प्रथ॑मेनास्पृणुतापानं द्वितीये॒नाऽऽत्मानं॑
 तृतीये॒नाऽऽत्म॑स्पर्णा वा ए॒ते यज॑मानस्य गृह्यन्ते
 यन्मरुत्वतीयाः प्राणमे॒व प्रथ॑मेन स्पृणुतेऽपानं
 द्वितीये॒नाऽऽत्मानं॑ तृतीयेनेन्द्रो वृ॒त्रम॑हन्तं दे॒वा
 अ॒ब्रुवन्म॑हान्वा अ॒यम॑भूद्यो वृ॒त्रम॑वधीदिति॒ तन्म-
 हेन्द्रस्य॑ महेन्द्रत्वं स ए॒तं माहेन्द्र॑मुद्धारमुदहरत
 वृ॒त्रं ह॒त्वाऽन्यासु॑ दे॒वता॑स्वधि यन्माहेन्द्रो गृह्यत
 उद्धारमे॒व तं यज॑मान उद्दरतेऽन्यासु॑ प्र॒जास्वधिं॑
 शुक्रपा॒त्रेण॑ गृह्णाति यजमानदे॒वत्यो॑ वै माहेन्द्र-
 स्तेजः शु॒क्रो यन्माहेन्द्रं॑ शु॒क्रपा॒त्रेण॑ गृह्णाति
 यज॑मान ए॒व तेजो॑ दधाति (३) ॥

(प्रथमेनागृह्णीत देवतास्वप्ताविशतिश्च) ।

(आदित्यग्रहकथनम्)

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

आदि॑तिः पु॒त्रका॑मा सा॒ध्येभ्यो॑ दे॒वेभ्यो॑ ब्रह्मौ॒द्वन-
मं॑प॒चत्त॑स्या॒ उ॒च्छे॑षणमददुस्तप्राश्नात्सा॒ रेतो॑ऽधत्त
तस्यै॑ च॒त्वार॑ आ॒दित्या॑ अजायन्त सा द्वितीयमप-
चत्साऽम॑न्यतो॒च्छे॑षणान्म इमेऽज्ञ॑त यदग्ने॑ प्राशि-
ष्यामी॒तो मे॒ वसी॑यांसो॒ जनि॑ष्यन्त इति साऽग्ने॒
प्राश्ना॑त्सा॒ रेतो॑ऽधत्त॒ तस्यै॑ व्य॒द्धमा॑ण्डमजायत
साऽऽदि॒त्येभ्य॑ ए॒व (१) तृतीयमपचद्भोगाय॑ म
इदं॑ श्रान्तमस्त्विति तेऽब्रु॒वन्वरं॑ वृ॒णाम॑हे योऽतो
जाया॑ता अ॒स्माक॑स ए॒कोऽसद्यो॑ऽस्य प्रजायामृ-
ध्या॑ता अ॒स्माकं॑ भोगाय॒ भवा॑दिति॒ ततो॒ विव॑स्वा-
नादि॒त्योऽजा॑यत॒ तस्य॑ वा इ॒यं प्र॒जा यन्म॑नुष्या-
स्तास्वेक॑ ए॒वर्धो॑ यो यजते॒ स दे॒वानां॑ भोगाय॒
भव॑ति दे॒वा वै य॒ज्ञात् (२) रु॒द्रम॑न्तरायन्तस
आदि॒त्यान॑न्वाक्रमत॒ ते द्वि॑दे॒वत्या॑न्प्रापयन्त॒ तान्न
प्रति॑ प्रायच्छन्तस्मा॒दापि॑ व॒ध्यं प्र॑पन्नं॒ न प्रति॑ प्र
यच्छन्ति॒ तस्मा॑द्द्वि॒देव॑त्येभ्य आदि॒त्यो निर्गृ॑ह्यते
यदु॒च्छे॑षणादजायन्त॒ तस्मा॑दु॒च्छे॑षणाद्गृह्यते॒ ति-
सृभि॑र्ऋ॒ग्भिर्गृ॑ह्णाति॒ माता॑ पि॒ता पु॒त्रस्त॑दे॒व तन्भि॑थु-
नमु॒त्वं गर्भा॑ ज॒रायु॑ तदे॒व तत् (३) मि॒थुनं॑
प॒शवो॑ वा ए॒ते यदा॑दि॒त्य उ॒र्गदा॑धि॒ दृष्ट्वा॑ म॒ध्यतः॑

(सावित्रवैश्वदेवग्रहकथनम्)

श्रीणात्पूर्जमेव पशूनां मध्यतो दधाति शृतात-
 इक्येन मेध्यत्वाय तस्मादात्मा पक्वं दुहे पशवो वा
 एते यदादित्यः परिश्रित्यं गृह्णाति प्रतिरुध्यैवास्मै
 पशून्गृह्णाति पशवो वा एते यदादित्य एष रुद्रो
 यदग्निः परिश्रित्यं गृह्णाति रुद्रादेव पशून्तर्दधाति
 (४) एष वै विवस्वानादित्यो यदुपांशुसर्वनः
 स एतमेव सोमपीथं परि शय आ तृतीयसवना-
 द्विवस्व आदित्यैष ते सोमपीथ इत्याह विवस्वन्त-
 मेवाऽऽदित्यं सोमपीथेन समर्धयति या दिव्या
 वृष्टिस्तया त्वा श्रीणामीति वृष्टिकामस्य श्रीणी-
 याद्वृष्टिमेवाव रुन्धे यदि ताजकप्रस्कन्देद्वर्षुकः
 पर्जन्यः स्याद्यदि चिरमवर्षुको न सादयत्यसन्नाद्धि
 प्रजाः प्रजायन्ते नानु वर्षट्करोति यदनुवषट्कु-
 र्याद्द्वं प्रजा अन्ववसृजेन्न हुत्वाऽन्वीक्षेत यदन्वी-
 क्षेत चक्षुरस्य प्रमायकं स्यात्तस्मान्नान्वीक्ष्यः
 (५) ॥

(एव यज्ञाञ्जरायु तदेव तदन्तर्दधाति न
 सप्तविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाग्रयणाद्गृह्णाति प्र-
 जापतिर्वा एष यदाग्रयणः प्रजानां प्रजननाय न
 सादयत्यसन्नाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते नानु वर्षट्क-

(सावित्रवैश्वदेवग्रहकथनम्)

रोति यदनुवषट्कुर्याद्द्रुं प्रजा अन्ववसृजेदेष वै
गायत्रो देवानां यत्सवितैव गायत्रिये लोके गृह्यते
यदाग्रयणो यदन्तर्यामपात्रेण सावित्रसाग्रयणाद्गृ-
ह्णाति स्वादेवनं योनेर्निर्गृह्णाति विश्वे (१) देवा-
स्तृतीयं सवनं नोदयच्छन्ते सवितारं प्रातःसवन-
भागं सन्तं तृतीयसवनमभि पर्यणयन्ततो वै ते
तृतीयं सवनमुदयच्छन्त्यत्तृतीयसवने सावित्रो
गृह्यते तृतीयस्य सवनस्योद्यत्यै सवितृपात्रेण वैश्व-
देवं कलशाद्गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा वैश्वदेवः
कलशाः सविता प्रसवानामीशे यत्सवितृपात्रेण
वैश्वदेवं कलशाद्गृह्णाति सवितृप्रसूत एवास्मै
प्रजाः प्र (२) जनयति सोमे सोममभि गृह्णाति
रेतं एव तद्धधाति सुशर्माऽसि सुप्रतिष्ठान इत्याह
सोमे हि सोममभिगृह्णाति प्रतिष्ठित्या एतास्मिन्वा
अपि ग्रहे मनुष्येभ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः क्रियते सुश-
र्माऽसि सुप्रतिष्ठान इत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन
करोति बृहदित्याह देवेभ्य एवैतेन करोति नम
इत्याह पितृभ्य एवैतेन करोत्येतावतीवै देवता-
स्ताभ्य एवैनं सर्वाभ्यो गृह्णात्येष योनिर्विश्वे-
भ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो ह्येषः (३) ॥

(विश्वे प्र पितृभ्य एवैतेन करोत्येकान्विश्वं शतिश्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

प्राणो वा एष यदुपांशुयदुपांशुपात्रेण प्रथ-
मश्चोत्तमश्च ग्रहौ गृह्यते प्राणमेवानुं प्रयन्ति प्राण-
मनूयन्ति प्रजापतिर्वा एष यदाग्रयणः प्राण उपा-
ंशुः पत्नीः प्रजाः प्रजनयन्ति यदुपांशुपात्रेण
पात्नीवतमाश्रयणाद्गृह्णाति प्रजानां प्रजननाय
तस्मात्प्राणं प्रजा अनु प्र जायन्ते देवा वा इतइतः
पत्नीः सुवर्गम् (१) लोकमजिगांसन्ते
सुवर्गं लोकं न प्राजानन्त एतं पात्नीवतमपश्यन्त-
मगृह्णात ततो वै सुवर्गं लोकं प्राजानन्यत्पात्नी-
वतो गृह्यते सुवर्गस्य लोकस्य प्रजात्यै स सोमो
नातिष्ठत स्त्रीभ्यो गृह्यमाणस्तं घृतं वज्रं
कृत्वाऽघ्नन्तं निरिन्द्रियं भूतमगृह्णन्तस्मात्स्त्रियो
निरिन्द्रिया अदायादीरपि पापात्पुंस उपस्ति-
तरम् (२) वदन्ति यदघृतेन पात्नीवतं श्रीणाति
वज्रेणैवैनं वशं कृत्वा गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसी-
त्याहियं वा उपयामस्तस्मादिमां प्रजा अनु प्र
जायन्ते बृहस्पतिसुतस्य त इत्याह ब्रह्म वै देवानां
बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै प्रजाः प्र जनयतिन्दो इत्याह
रेतो वा इन्दू रेत एव तदधातीन्द्रियाव इति (३)
आह प्रजा वा इन्द्रियं प्रजा एवास्मै प्र जनयत्यग्ना
इ इत्याहाग्निर्वै रेतोधाः पत्नीव इत्याह मिथुनत्वार्य
सजूदेवेन त्वष्टा सोमं पिबेत्याह त्वष्टा वै पशूनां
मिथुनानां रूपकद्रूपमेव पशुषु दधाति देवा वै

(हारियोजनग्रहकथनम्)

त्वष्टारमजिघांसन्त्स पत्नीः प्रापद्यत तं न प्रति
 प्रायच्छन्तस्मादपि (४) वध्यं प्रपन्नं न प्रति प्र
 यच्छन्ति तस्मात्पात्नीवते त्वष्ट्रेऽपि गृह्यते न
 सादयत्यासन्नाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते नानु वर्षदृक-
 रोति यदनुवषट्कुर्याद्दुदं प्रजा अन्ववसृजेद्यन्नानु-
 वषट्कुर्यादशान्तमग्नीत्सोमं भक्षयेदुपाश्वनु वर्ष-
 दृकरोति न रुद्रं प्रजा अन्ववसृजति शान्तमग्नी-
 त्सोमं भक्षयत्यग्नीन्नेष्टुरूपस्थमा सीद (५) नेष्टः
 पत्नीमुदानयेत्याहाग्नीदेव नेष्टरि रेतो दधाति
 नेष्टा पत्नियामुद्रात्रा सं ख्यापयति प्रजापतिर्वा
 एष यदुद्राता प्रजानां प्रजननायाप उप प्र वर्त-
 यति रेतं एव तत्सिञ्चत्युरुणोप प्र वर्तयत्युरुणः हि
 रेतः सिञ्चते नम्रं कुर्योरुमुप प्र वर्तयति यदा हि
 नम्र ऊरुर्भवत्यथ मिथुनी भवतोऽथ रेतः सिञ्चतेऽथ
 प्रजाः प्र जायन्ते (६) ॥

(पत्नीः सुवर्गमुपस्तितरामिन्द्रियाव इत्यपि

सीद मिथुन्यष्टौ च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

इन्द्रो वृत्रमहन्तस्य शीर्षकपालमुदौब्जत्स
 द्रोणकलशोऽभवत्तस्मात्सोमः समस्रवत्स हारियो-
 जनोऽभवत्तं व्यचिकित्सज्जुहवानी ३ मा हौषा ३-
 मिति सोऽमन्यत यद्धोष्याम्यामः हौष्यामि यन्न

(हारियोजनग्रहकथनम्)

हो॒ष्यामि॑ यज्ञ॒वेशसं॑ क॒रिष्या॒मीति॑ तम॒ध्रियत॑
 होतु॑ः सोऽग्नि॒रब्रवी॑न्न म॒य्याम॑ः हो॒ष्यसीति॑ तं
 धा॒नाभि॑रश्रीणात् (१) तः श्रु॒तं भू॒तम॑जुहो-
 य॒द्धाना॑भिर्हारि॒योजन॑ः श्रीणाति॑ श्रु॒तत्वाय॑ श्रु॒त-
 मे॒वैनं॑ भू॒तं जु॒होति॑ ब॒ह्वीभिः॑ श्रीणात्ये॒ताव॑तीरे॒वा-
 स्या॒मुष्मि॑ल्लो॒के का॑मदु॒घा भव॑न्त्यथो॒ खल्वा॑हुरे॒ता
 वा इन्द्र॑स्य॒ पृश्न॑यः का॒मदु॒घा यद्धारि॑योज॒मीरिति॑
 तस्माद्ब॒ह्वीभिः॑ श्रीणीयादृ॒क्सामे॑ वा इन्द्र॑स्य॒ हरी
 सोम॑पानो॒ तयोः॑ परि॒धय॑ आ॒धानं॑ यद॒प्रहृत्य॑
 परि॒धिज्जु॑हुयाद॒न्तरा॑धानाभ्याम् (२) घा॒सं प्र य-
 च्छेत्प्र॒हृत्य॑ परि॒धीञ्जु॑होति॒ निरा॑धानाभ्यामे॒व घा॒सं
 प्र य॑च्छत्यु॒न्नेता॑ जु॒होति॑ या॒तयामे॒व ह्येत॑र्ह्य॒ध्वर्युः॑
 स्वगा॑कृतो॒ यद॑ध्व॒र्युजु॑हुयाद्यथा॒ विमु॑क्तं पु॒नर्यु॑नक्ति
 तादृ॒गेव॑ तच्छी॒र्षन्ना॑धि॒निधाय॑ जुहोति॒ शीर्ष॑तो हि
 स॒ सम॑भवद्वि॒क्रम्य॑ जुहोति॒ विक्र॑म्य॒ हन्द्रो॑ वृ॒त्र-
 मह॑न्त्समृ॒द्धयै॑ प॒शवो॑ वै हा॒रियो॒जनीर्य॑त्सांभि-
 न्धाद॒ल्पाः (३) ए॒नं प॒शवो॑ भु॒ञ्जन्त॑ उप॒ तिष्ठे-
 र॒न्यन्न॑ संभि॒न्याद्ब॒हव॑ ए॒नं प॒शवो॑ऽभु॒ञ्जन्त॑ उप॒
 तिष्ठे॒रन्मन॑सा सं॒ बाध॑त उ॒भयं॑ करोति॒ ब॒हव॑ ए॒वैनं॑
 प॒शवो॑ भु॒ञ्जन्त॑ उप॒ तिष्ठन्त॑ उ॒न्नेत॑र्यु॒पह॒वभि॑च्छन्ते
 य ए॒व तन्न॑ सोमपी॒थस्तमे॒वाव॑ रु॒न्धत॑ उ॒त्तर॑वे॒द्यां
 नि व॑पति॒ प॒शवो॑ वा उ॒त्तर॑वे॒दिः प॒शवो॑
 हा॒रियो॒जनीः॑ प॒शुष्वे॒व प॒शून्प्रति॑ ष्ठापयन्ति (४) ॥

(अश्रीणादन्तराधानाभ्यामल्पाः स्थापयन्ति) ।

(आग्रयणादीनां पुनर्ग्रहकथनम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

ग्रहान्वा अनु प्रजाः पशवः प्र जायन्त उपांश्व-
न्तर्यामावजावयः शुक्रामन्थिनौ पुरुषा ऋतुग्रहा-
नेकशफा आदित्यग्रहं गावं आदित्यग्रहो भूयि-
ष्ठाभिर्ऋग्भिर्गृह्यते तस्माद्दावः पशूनां भूयिष्ठा
यत्रिरुपांशुं हस्तेन विगृह्णाति तस्माद्द्वौ
त्रीनजा जनयत्यथावयो भूर्यसीः पिता वा एष य-
दाग्रयणः पुत्रः कलशो यदाग्रयण उपदस्येत्कल-
शाद्गृह्णीयाद्यथा पिता (१) पुत्रं क्षित
उपधावति तादृगेव तद्यत्कलश उपदस्येदाग्रयणा-
द्गृह्णीयाद्यथा पुत्रः पितरं क्षित उपधावति
तादृगेव तदात्मा वा एष यज्ञस्य यदाग्रयणो य-
द्ग्रहो वा कलशो वोपदस्येदाग्रयणाद्गृह्णी-
यादात्मन एवाधि यज्ञं निष्करोत्यविज्ञातो वा
एष गृह्यते यदाग्रयणः स्थाल्या गृह्णाति वाय-
व्येन जुहोति तस्मात् (२) गर्भेणाविज्ञातेन
ब्रह्महाऽवभृथमव यन्ति परां स्थालीरस्यन्त्युद्वाय-
व्यानि हरन्ति तस्मात्स्त्रियं जातां परांऽस्यन्त्यु-
त्पुमांसं हरन्ति यत्पुरोरुचमाह यथा वस्यस
आहरति तादृगेव तद्यद्ग्रहं गृह्णाति यथा
वस्यस आहत्य प्राऽऽह तादृगेव तद्यत्सादयति

(सोमपात्रस्तुति)

यथा वस्यस उपनिधायपक्रामति तादृगेव तद्यद्वै
 यज्ञस्य साम्ना यजुषा किरयते शिथिलं तद्यदृचा
 तद्दृढं पुरस्तादुपयामा यजुषा गृह्यन्त उपरिष्ठादुप-
 यामा ऋचा यज्ञस्य धृत्यै (३) ॥

(यथा पिता तस्मादपक्रामति तादृगेव
 तद्यदृष्टादृश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

प्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि
 पराचीनानि प्रयुज्यन्तेऽमुमेव तैर्लोकमभि जयति
 पराङ्खिव ह्यसौ लोको यानि पुनः प्रयुज्यन्ते
 इममेव तैर्लोकमभि जयति पुनः पुनरिव ह्ययं
 लोकः प्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि
 पराचीनानि प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोषधयः परा भवन्ति
 यानि पुनः (१) प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोषधयः
 पुनरा भवन्ति प्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि
 यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्ते तान्यन्वारण्याः पश-
 वोऽरण्यमप यन्ति यानि पुनः प्रयुज्यन्ते तान्यनु
 ग्राम्याः पशवो ग्राममुपावयन्ति यो वै ग्रहाणां
 निदानं वेद निदानवान्भवत्याज्यामित्युक्थं तद्वै
 ग्रहाणां निदानं यदुपांशु शंसति तत् (२)
 उपांश्वन्तर्यामयोर्दुच्चैस्तदितरेषां ग्रहाणामेतद्वै

(सोमपात्रस्तुतिः)

ग्रहाणां निदानं य एवं वेद निदानवान्भवति यो
 वै ग्रहाणां मिथुनं वेद प्र प्रजयां पशुभिर्मिथुनै-
 र्जायते स्थालीभिरन्ये ग्रहा गृह्यन्ते वायव्यैरन्य
 एतद्वै ग्रहाणां मिथुनं य एवं वेद प्र प्रजयां
 पशुभिर्मिथुनैर्जायत इन्द्रस्त्वष्टुः सोममभीषहा-
 ऽपिबत्स विष्वङ् (३) व्याच्छत्स आत्मन्नारमणं
 नाविन्दत्स एताननुसवनं पुरोडाशानपश्यत्तान्निर-
 वपत्तैर्वै स आत्मन्नारमणमकुरुत तस्मादनुसवनं
 पुरोडाशा निरुप्यन्ते तस्मादनुसवनं पुरोडाशानां
 प्राश्नीयादात्मन्नेवाऽऽरमणं कुरुते नैनं सोमोऽति
 पवते ब्रह्मवादिनो वदन्ति नर्चा न यजुषा पङ्-
 क्तिराप्यतेऽथ किं यज्ञस्य पाङ्क्तत्वमिति धानाः
 करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्या तेन पङ्क्ति-
 राप्यते तद्यज्ञस्य पाङ्क्तत्वम् (४) ॥

(भवन्ति यानि पुनः शंसति तद्विष्वङ्किं चतुर्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

इन्द्रो वृत्रायाऽऽयुर्वै यज्ञेन सुवर्गायन्द्रो मरुद्भिरदितिरन्तर्यामपात्रेण पाण उपा-
 श्शुपात्रेणेन्द्रो वृत्रमहन्तस्य ग्रहान्वै पान्यानि पात्राण्येकादश ॥ ११ ॥

इन्द्रो वृत्राय पुनर्ऋतुनाऽऽह मिथुनं पशवो नेष्टः पत्नीमुपाश्व-
 न्तर्यामयोद्विचत्वारिंशत् ॥ ४२ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

(दक्षिणाहोमकथनम्)

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

सुवर्गाय वा एतानि लोकार्यं हूयन्ते यद्दक्षि-
णानि द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमानः
प्रतिष्ठित्या आग्नीध्रे जुहोत्यन्तरिक्ष एवाऽऽक्रमते
सदोऽभ्यैति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति सौरीभ्या-
मृग्भ्यां गार्हपत्ये जुहोत्यमुमेवैनं लोकं समारो-
हयति नयवत्यर्चाऽऽग्नीध्रे जुहोति सुवर्गस्य लोक-
स्याभिनीत्यै दिवं गच्छ सुवः पतेति हिरण्यम् (१)
हुत्वोद्गृह्णाति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति रूपेण
वो रूपमभ्यैतीत्याह रूपेण ह्यासां रूपमभ्यैति
यद्विरण्येन तथोवो विश्ववेदा वि भजत्वित्याह
तथो हं स्म वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा वि
भजति तेनैवैना वि भजत्येतत्तं अग्ने राधः (२)
एति सोमच्युतमित्याह सोमच्युतं ह्यस्य राध
एति तन्मित्रस्य पथा नयेत्याह शान्त्या ऋतस्य
पथा प्रेतं चन्द्रदक्षिणा इत्याह सत्यं वा ऋतं स-
त्येनैवैनां ऋतेन वि भजति यज्ञस्य पथा सुविता
नयन्तीरित्याह यज्ञस्य ह्येताः पथा यन्ति यद्दक्षिणा
ब्राह्मणमद्य राध्यासम् (३) ऋषिमार्षेयमित्या-
हैष वै ब्राह्मण ऋषिरार्षेयो यः शुश्रुवान्तस्मादे-
वमाह वि सुवः पश्य व्यन्तरिक्षमित्याह सुवर्ग-
मेवैनं लोकं गमयति यतस्व सदस्यैरित्याह मित्र-

(समिष्टयजुर्होमकथनम्)

त्वायास्मद्वात्रा देवत्रा गच्छत मधुमतीः प्रदाता-
रमा विशतेत्याह वयमिह प्रदातारः स्मोऽस्मान-
नमुत्र मधुमतीरा विशतेति (४) वावैतदाह
हिरण्यं ददाति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेव पुर-
स्ताद्धत्ते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्या अग्नीधेद-
दात्यभिमुखानेवतूर्न्प्रीणाति ब्रह्मणे ददाति प्रसूत्यै
होत्रे ददात्यात्मा वा एष यज्ञस्य यद्धोताऽऽत्मान-
मेव यज्ञस्य दक्षिणाभिः समर्धयति (५) ॥

[हिरण्यं राधो राध्यासं मधुमतीरा विशतेत्यष्टात्रिंशच्च] ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः)

समिष्टयजूषि जुहोति यज्ञस्य समिष्ट्यै यद्वै
यज्ञस्य क्रूरं यद्विलिष्टं यदत्येति यन्नात्येति यद-
तिकरोति यन्नापि करोति तदेव तैः प्रीणाति
नव जुहोति नव वै पुरुषे प्राणाः पुरुषेण
समितो यावानेव यज्ञस्तं प्रीणाति षड्ऋग्भिर्वाणि
जुहोति षड्वा ऋतव ऋतूनेव प्रीणाति त्रीणि
यजूषि (१ त्रय इमे लोका इमानेव लोका-
प्रीणाति यज्ञं यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छेत्याह
यज्ञपतिमेवैनं गमयति स्वां योनिं गच्छेत्याह
स्वामेवैनं योनिं गमयत्येष तं यज्ञो यज्ञपते सह-
सूक्तवाकः सुवीर इत्याह यजमान एव वीर्यं

(अवभृथयजुर्होमकथनम्)

दधाति वासिष्ठो हं सात्यहव्यो देवभागं पप्रच्छ
 यत्सृञ्जयान्बहुयाजिनोऽर्यियजो यज्ञे (२) यज्ञं
 प्रत्यतिष्ठिपा ३ यज्ञपता ३ विति स होवाच यज्ञ
 पताविति सत्याद्वै सृञ्जयाः परा कश्चुरिति होवाच
 यज्ञे वाच यज्ञः प्रतिष्ठाप्य आसीद्यजमानस्यापरा-
 भावायेति देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा गातु
 मितेत्याह यज्ञ एव यज्ञं प्रति ष्ठापयति यजमान-
 स्यापराभावाय (३) ॥

(यजूंषि यज्ञ एकचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

अवभृथयजूंषि जुहोति यदेवावाचीनमेकहा-
 यनादेनः करोति तदेव तैरव यजतेऽपोऽवभृथमवै-
 त्यप्स वै वरुणः साक्षादेव वरुणमव यजते वर्त्मना
 वा अन्वित्य यज्ञं रक्षांसि जिघांसन्ति साम्ना
 प्रस्तोताऽन्ववैति साम वै रक्षोहा रक्षसामपहत्यै
 त्रिनिधनमुपैति त्रय इमे लोका एभ्य एव लोकेभ्यो
 रक्षांसि (१) अप हन्ति पुरुषः पुरुो निवन
 मुपैति पुरुषःपुरुषो हि रक्षस्वी रक्षसामपहत्या
 उरुः हि राजा वरुणश्चकारेत्याह प्रतिष्ठित्यै शतं तं
 राजन्मि वजः सहस्रमित्याह भेषजमेवास्मै करोत्य-
 भिष्ठितो वरुणस्य पाश इत्याह वरुणपाशमेवाभि

(अवभृथयजुर्होमकथनम्)

तिष्ठति ब॒हि॒रा॒भि जु॒हो॒त्याहु॒तीनां॑ प्रति॒ष्ठित्या॑ अथो॒
 अ॒ग्नि॒व॒त्ये॒व जु॒हो॒त्यप॑व॒र्हिषः॑ प्रया॒जान् (२)
 य॒जति॑ प्र॒जा वै ब॒र्हिः प्र॒जा ए॒व व॑रुणपाशा॒न्मु॒-
 श्च॒त्याज्य॑भागौ यजति य॒ज्ञस्यै॒व चक्षु॑षी॒ नान्तरे॑ति
 वरु॑णं यजति वरुणपाशादे॒वैनं॑ मु॒ञ्चत्यग्नी॑वरु॒णो
 यजति सा॒क्षादे॒वैनं॑ वरुणपाशा॒न्मु॒ञ्चत्यप॑व॒र्हिषा॒वनू॒-
 या॒जौ य॒जति॑ प्र॒जा वै ब॒र्हिः प्र॒जा ए॒व व॑रुणपाशा॒-
 न्मु॒ञ्चति॑ च॒तुरः॑ प्रया॒जान्य॑जति द्वा॒वनू॒याजौ षट्सं
 प॒द्यन्ते॑ षड्वा ऋ॒तवः॑ (३) ऋ॒तुष्वे॒व प्रति॑ तिष्ठ-
 त्यव॑भृथ निचङ्कु॒णेत्या॑ह यथा॒दितमे॒व वरु॑णम॒व
 यज॑ते स॒मुद्रे॑ ते हृ॒दय॑म॒प्स्वन्तरि॑त्याह स॒मुद्रे॑ ह्यन्त-
 र्वरु॑णः सं त्वा॒ विश॑न्त्वोष॒धीरु॒ताऽऽप॒ इत्या॑हाद्भि-
 र॒वैन॑मोष॒धीभिः॑ स॒म्यञ्चं॑ दधाति दे॒वीरा॑प ए॒ष वो
 गर्भ॑ इत्या॒ह यथा॑य॒जुर॒वैत॑त्प॒शवो॑ वै (४) सोमो
 यद्भि॒न्दूनां॑ भ॒क्षये॑त्प॒शुमा॑न्तस्याद्द्वरु॒णस्त्वे॒नं गृ॒ह्णीया॑-
 दन्न भ॒क्षये॑द॒पशुः॑ स्या॒न्नैनं॑ वरु॒णो गृ॒ह्णीया॑दु॒पस्पृ-
 श्य॑मे॒व प॑शुमा॒न्भव॑ति ने॒नं वरु॑णो गृ॒ह्णाति॑ प्रति-
 यु॒तो वरु॑णस्य॒ पाश॑ इत्या॒ह वरु॑णपाशादे॒व निर्भु॑-
 च्य॒तेऽप्र॑तीक्ष॒मा य॑न्ति वरु॒णस्या॑न्तर्हि॒त्या ए॒धोऽस्ये॑-
 धि॒षीम॑हीत्या॒ह स॒मिधै॒वाग्निं॑ न॒मस्य॑न्त॒ उपा॑यन्ति
 ते॒जोऽसि॑ ते॒जो म॑यि॒ धेही॑त्या॒ह तेज॑ ए॒वाऽऽत्म॑-
 न्ध॒त्ते (५) ॥

(रक्षा॑र्शसि प्रया॒जानु॒तवो॒ वै न॑मस्यन्तो द्वा॒श च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः)

स्फयेन वेदिमुद्धन्ति रथाक्षेण वि मिमीते यूपं
मिनोति त्रिवृतमेव वज्रं संभृत्य भ्रातृव्याय प्र
हरति स्तृत्यै यदन्तर्वेदि मिनुया द्वैवलोकमभिजये-
द्यद्द्विर्वेदि मनुष्यलोकं वेद्यन्तस्य संधौ मिनात्युभ-
योर्लोकयोरभिजित्या उपरसंमितां मिनुयात्पितृलो-
ककामस्य रशनसंमितां मनुष्यलोककामस्य च-
पालसंमितामिन्द्रियकामस्य सर्वान्तसमान्प्रतिष्ठा-
कामस्य ये त्रयो मध्यमास्तान्तसमान्पशुकामस्यै-
तान्वै (१) अनु पशव उपतिष्ठन्ते पशुमानेव
भवति व्यतिषजेदितरान्प्रजयैवैनं पशुभिव्यतिषजति
यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति गर्तमितं तस्य
मिनुयादुत्तरार्धं वर्षिष्ठमथ हसीयांसमेषा वै
गर्तमिद्यस्यैवं मिनोति ताजकप्र मीयते दक्षि-
णार्धं वर्षिष्ठं मिनुयात्सुवर्गकामस्याथ हसीयां-
समाक्रमणमेव तत्सेतुं यजमानः कुरुते सुवर्गस्य
लोकस्य समष्ट्यै (२) यदेकस्मिन्यूपे द्वे रशने
परिव्ययति तस्मादेको द्वे जाये विन्दते यन्नैकां
रशनां द्वयोर्यूपयोः परिव्ययति तस्मान्नैका द्वौ
पती विन्दते यं कामयेत स्यस्य जायेतेत्युपान्ते
तस्य व्यतिषजेत्स्यैवास्य जायते यं कामयेत

(पञ्चेकादशिनीकथनम्)

पुमानस्य जायेतेत्यान्तं तस्य प्र वैष्टयेत्पुमानेवास्य
 (३) जायतेऽसुरा वै देवान्दक्षिणत उपानयन्ता-
 न्देवा उपशयेनैवापानुदन्त तदुपशयस्योपशयत्वं
 यद्दक्षिणत उपशय उपशये भ्रातृव्यापमुत्थै सर्वे
 वा अन्ये यूपाः पशुमन्तोऽथोपशय एवापशुस्त-
 स्य यजमानः पशुर्यन्न निर्दिशेदार्तिमाच्छेद्यजमा-
 नोऽसौ ते पशुरिति निर्दिशेद्यं द्विष्याद्यमेव (४)
 द्वेष्टि तमस्मै पशुं निर्दिशति यदि न द्विष्यादाखुस्ते
 पशुरिति ब्रूयान्न ग्राम्यान्पशून्निहनस्ति नाऽऽरण्या-
 न्प्रजापतिः प्रजा असृजत सोऽन्नद्येन व्याधयत स
 एतामेकादशिनीमपश्यत्तया वै सोऽन्नाद्यमवारुन्ध
 यद्दश यूपा भवन्ति दशाक्षरा विराडन्नं विराड्वि-
 राजैवान्नाद्यमव रुन्धे (५) य एकादशः स्तनं
 एवास्यै स दुह एवैनां तेन वज्रो वा एषा सं मी-
 यते यदेकादशिनी सेश्वरा पुरस्तात्प्रत्यञ्चं यज्ञं
 संमर्दितोर्यत्पात्नीवतं मिनोति यज्ञस्य प्रत्युत्तब्धयै
 सयत्वार्यं (६) ॥

(वै सर्वाष्ट्यै पुमानेवास्य यमेव रुन्धे विश्वञ्च)

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः प्रजा असृजत स रिरिचानोऽमन्यत
 स एतामेकादशिनीमपश्यत्तया वै स आयुरिन्द्रियं
 वीर्यमात्मन्नधत्त प्रजा इव खलु वा एष सृजते यो

(पश्वेकादशिनीकथनम्)

यजते स एतर्हि रिरिचान इव यदेषैकादशिनी
 भवत्यायुरेव तयेन्द्रियं वीर्यं यजमान आत्मन्धत्ते
 प्रैवाऽऽशेयेन वापयति मिथुनः सारस्वत्या करोति
 रेतः (१) सौम्यन दधाति प्र जनयति पौष्णेन
 बार्हस्पत्यो भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्म-
 णैवास्मै प्रजाः प्र जनयति वैश्वदेवो भवति वैश्व-
 देव्यो वै प्रजाः प्रजा एवास्मै प्र जनयतीन्द्रिय-
 मेवैन्द्रेणाव रुन्धे विशं मारुतेनाजो बलमैन्द्राग्नेन
 प्रसवाय सावित्रो निर्वरुणत्वाय वारुणो मध्यत
 ऐन्द्रमा लभते मध्यत एवेन्द्रियं यजमाने दधाति
 (२) पुरस्तादैन्द्रस्य वैश्वदेवमा लभते वैश्वदेवं
 वा अन्नमन्नमेव पुरस्ताद्धत्ते तस्मात्पुरस्तादन्नमद्यत
 ऐन्द्रमालभ्यं मारुतमा लभते विड्वै मरुतो विशं-
 मेवास्मा अनु बध्नाति यदि कामयेत योऽवगतः
 सोऽप रुध्यतां योऽपरुद्धः सोऽव गच्छत्वित्यैन्द्रस्य
 लोके वारुणमा लभेत वारुणस्य लोक ऐन्द्रम्
 (३) य एवावगतः सोऽप रुध्यते योऽपरुद्धः
 सोऽव गच्छति यदि कामयेत प्रजा मुह्येयुरिति
 पशून्व्यतिषजेत्प्रजा एव मोहयति यदभिवाहतोऽपां
 वारुणमालभेत प्रजा वरुणो गृहीयादक्षिणत
 उदञ्चमा लभतेऽपवाहतोऽपां प्रजानामवरुणग्रा-
 हाय (४) ॥

(रेतो यजमाने दधाति लोक ऐन्द्रः सप्तत्रिंशच्च) ।

(सौम्यचरुकथनम्)

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

इन्द्रः पत्न्या मनुभयाजयत्तां पर्याश्रितामुद-
सृजत्तया मनुराधोद्यत्पर्याश्रितं पात्नीवतमुत्सृजति
यामेव मनुर्ऋद्धिमाधोत्तामेव यजमान ऋधोति
यज्ञस्य वा अप्रतिष्ठिताद्यज्ञः परा भवति यज्ञं
पराभवन्तं यजमानोऽनु परा भवति यदाज्येन
पात्नीवतः संस्थापयति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै यज्ञं
प्रतितिष्ठन्तं यजमानोऽनु प्रति तिष्ठतीष्टं वपया
(१) भवत्यनिष्टं वशयाऽथ पात्नीवतेन प्र
चरति तीर्थ एव प्र चरत्यथो एतर्हेवास्य याम-
स्त्वाष्टो भवति त्वष्टा वै रेतसः सित्तस्य रूपाणि
वि करोति तमेव वषाणं पत्नीष्वपि सृजति सोऽस्मै
रूपाणि वि करोति (२) ॥

(वपया षट्त्रिंशच्च ।)

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

घ्नन्ति वा एतत्सोमं यदभियुण्वन्ति यत्सौम्यो
भवति यथा मृतायांनुस्तरणीं घ्नन्ति तादृगेव
तद्यदुत्तरार्धे वा मध्ये वा जुहुयाद्देवताभ्यः समदं
दध्यादक्षिणार्धे जुहोत्येषा वै पितॄणां दिक्स्वाया-
भेव दिशि पितन्निरवदयत उद्गातृभ्यो हरन्ति साम-

(सौम्यचरुकथनम्)

देव॒त्यो वै सौ॒म्यो यदे॒व सा॒म्रश्छ॒म्बट्कुर्व॑न्ति
 त॒स्यै॒व स॒ शान्ति॒रव॑ (१) ई॒क्षन्ते॒ पवि॒त्रं वै सौ॒म्य
 आ॒त्मान॑मे॒व प॑व॒यन्ते॒ य आ॒त्मानं॑ न परि॒पश्ये॑दि॒-
 तासुः॑ स्यादभि॒दिदिं॑ कृ॒त्वाऽवै॒क्षेत॒ तस्मि॒न्हा॒त्मानं॑
 परि॒पश्य॑त्यथो॒ आ॒त्मान॑मे॒व प॑व॒यते॒ यो ग॒तम॑नाः
 स्यात्सोऽवै॒क्षेत॒ यन्मे॒ मनः॑ परा॒गतं॒ यद्वा॑ मे॒ अप॑रा॒-
 गत॑म् । राज्ञा॒ सोमे॑न॒ तद्व॒यम॒स्मासु॑ धार॒याम॑सीति
 मन॑ ए॒वाऽऽत्म॑न्दा॒धार (२) न ग॒तम॑ना भव॒त्यप॑
 वै तृ॒तीय॑स॒वने॒ यज्ञः॑ का॒मती॒जाना॑दनी॒जान॑म॒भ्या-
 न्नावै॑ष्ण॒व्यर्चा॑ घृ॒तस्य॑ यज॒त्याग्निः॑ सर्वा॒ देव॒ता
 वि॒ष्णुर्य॑ज्ञो दे॒वता॑श्चै॒व य॒ज्ञं च॑ दा॒धारो॒पांशु॑ य-
 जति॑ मिथु॒नत्वाय॑ ब्रह्म॒वादि॑नो॒ वद॑न्ति मि॒त्रो
 य॒ज्ञस्य॑ स्वि॒ष्टं यु॒वते॒ वरु॑णो॒ दुरि॑ष्टं क॒ तर्हि॑ य॒ज्ञः
 क॒ यज॑मानो भव॒तीति॑ यन्मै॒त्रावरु॑णी॒ वशा॑माल॒-
 भ॑ते मि॒त्रेणै॒व (३) य॒ज्ञस्य॑ स्वि॒ष्टं श॑मयति॒ व-
 रु॑णेन॒ दुरि॑ष्टं नाऽऽ॒र्तिमा॑च्छति॒ यज॑मानो॒ यथा॒ वै
 लाङ्ग॑ले॒नोर्व॑रा॒ प्रभि॑न्दन्त्ये॒वमृ॑क॒सामे॒ यज्ञं॑ प्र॒ भि॑न्तो
 यन्मै॒त्रावरु॑णी॒ वशा॑मालभ॑ते॒ यज्ञा॑यै॒व प्रभि॑न्नाय
 म॒त्यम॑न्ववा॒स्यति॑ शान्त्यै॒ यात॑या॒मानि॒ वा ए॒तस्य॑
 छ॒न्दांसि॑ य ई॒जान॑श्छ॒न्दसामे॑ष॒ रसो॒ यद्दृ॒शा
 यन्मै॒त्रावरु॑णी॒ वशा॑मालभ॑ते॒ छ॒न्दांस्ये॒व पु॒नरा
 प्री॒णात्य॑या॒तया॑म॒स्वाया॑थो॒ छ॒न्दःस्ये॒व रसं॑ द॒द्याति
 (४) ॥

(अर्वा दाधार मित्रेणैव प्रीणाति षड्च) ।

(अतिग्राह्यप्रहकथनम्)

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

दे॒वा वा इन्द्रि॒यं वी॒र्यं॑ व्य॒भज॑न्त॒ ततो॑ यद्-
त्य शि॒ष्यत॑ तदति॒ग्राह्या॑ अभवन्तदति॒ग्राह्या॑णाम-
ति॒ग्राह्य॑त्वं यदति॒ग्राह्या॑ गृह्यन्त इन्द्रि॒यमे॒व तद्वी॒र्यं
यज॑मान आ॒त्मन्ध॑त्ते तेज आ॒ग्नेये॑नेन्द्रि॒यमै॒न्द्रेण॑
ब्रह्म॑वर्चसः सौर्ये॒णोप॑स्तम्भ॒नं वा ए॒तद्य॑ज्ञस्य यद-
ति॒ग्राह्या॑श्च॒क्रे पृ॒ष्ठानि॑ यत्पृ॒ष्ठेन॑ गृह्णीयात्प्राश्चं
यज्ञं॑ पृ॒ष्ठानि॑ सः शृ॒णीयु॑र्धदुक्थ्ये (१) गृह्णी-
यात्प्रत्यश्चं॑ यु॒ज्ञमति॒ग्राह्याः॑ सः शृ॒णीयु॑र्विश्वजिति
सर्वे॑पृ॒ष्ठे ग्रही॑तव्या यज्ञस्य॑ सवी॒र्यत्वा॑य प्रजापति-
दे॒वेभ्यो॑ यज्ञान्व्यादि॒शत्स॑ प्रि॒यास्त॒नूरप॑ न्यधत्त
तदति॒ग्राह्या॑ अभवन्वित॒तुस्तस्य॑ यज्ञ इत्याहु॒र्यस्या-
ति॒ग्राह्या॑ न गृह्यन्त इत्यप्यग्नि॒ष्टोमे॑ ग्रही॒तव्या॑
यज्ञस्य॑ सतनु॒त्वाय॑ दे॒वता॒ वै सर्वाः॑ सह॒शीरा॑सन्ता
न व्यावृ॑तमगच्छन्ते दे॒वाः (२) ए॒त ए॒तान्ग्रहा॑-
नपश्यन्तान॑गृह्णताऽऽग्ने॒यमग्नि॑रैन्द्रमिन्द्रः सौर्यं॑-
सूर्य॑स्ततो॒ वै तेऽन्या॑भिर्दे॒वता॑भिर्व्यावृ॑तमगच्छन्त्य-
स्यै॒वं वि॒दुष॑ ए॒ते ग्रहा॑ गृह्यन्ते॑ व्यावृ॑तमे॒व पा॒प्मना॑
भ्रातृ॑व्येण गच्छ॒र्तामे॑ लो॒काज्योति॑ष्मन्तः समा-
वद्वी॒र्याः का॒या इत्या॑हुराग्ने॒येना॑स्मि॒ल्लोके॑ ज्योति-
धत्त॑ ऐ॒न्द्रेण॑ इन्द्रो॒रि॒क्ष इन्द्र॑वायू हि स॒युजा॑ सौर्ये॒णा-

(अदाभ्यग्रहकथनम्)

मुष्मिँल्लोके (३) ज्योतिर्धत्ते ज्योतिष्मन्तोऽस्मा
इमे लोका भवन्ति समावद्दीर्यानेनान्कुरुत एतान्वै
ग्रहान्वम्बाविश्ववयसाववितां ताभ्यामिमे लोकाः
पराञ्चश्वावाञ्चश्च प्राभुर्यस्यैवं विदुष एते ग्रहा
गृह्यन्ते प्रास्मा इमे लोकाः पराञ्चश्वावाञ्चश्च
भान्ति (४) ॥

(उक्थेय देवा अमुष्मिँल्लोके एकानचत्वारिंशच्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा
अदाभ्ये छन्दांसि सर्वानानि समस्थापयन्ततो
देवा अभवन्पराऽसुरा यस्यैवं विदुषोऽदाभ्यो गृह्यते
भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति यद्वै देवा
असुरानदाभ्येनादभ्नुवन्तददाभ्यस्यादाभ्यत्वं य एवं
वेद दभ्नोत्येव भ्रातृव्यं नैनं भ्रातृव्यो दभ्नोति (१)
एषा वै प्रजापतेरतिमोक्षिणी नाम तनूर्यददाभ्य
उपनद्धस्य गृह्णात्यतिमुक्त्या अति पाप्मानं
भ्रातृव्यं मुच्यते य एवं वेद घ्नन्ति वा एतत्सोमं
यदभिषुण्वन्ति सोमं हन्यमाने यज्ञो हन्यते यज्ञे
यजमानो ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं तद्यज्ञे यजमानः
कुरुते येन जीवन्त्सुवर्गं लोकमेतीति जीवग्रहो

(अष्टाप्रहकथनम्)

वा एष यददाभ्योऽनभिषुतस्य गृह्णाति जीवन्त-
मेवैनं सुवर्गं लोकं गमयति वि वा एतद्यज्ञं
च्छिन्दन्ति यददाभ्ये सःस्थापयन्त्यःशूनपि सृजति
यज्ञस्य संतत्यै (२) ॥

(दध्नोत्यनभिषुतस्य गृह्णात्येकान्नविंशतिश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

देवा वै प्रबाहुग्रहानगृह्णत स एतं प्रजाप-
तिरःशुमंपश्यत्तमगृह्णीत तेन वै स आध्नोद्यस्यैवं
विदुषोऽःशुगृह्यत ऋध्नोत्येव सकृदभिषुतस्य गृ-
ह्णाति सकृद्धि स तेनाऽऽध्नोन्मनसा गृह्णाति
मन इव हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्या औदुम्बरेण
गृह्णात्यूर्वा उदुम्बर ऊर्जमेवाव रुन्धे चतुः
स्रक्ति भवति दिक्षु (१) एव प्रति तिष्ठति यो
वा अःशोरायतनं वेदाऽऽयतनवान्भवति वामदे-
व्यमिति साम तद्वा अस्याऽऽयतनं मनसा गार्थ-
मानो गृह्णात्यायतनवानेव भवति यदध्वर्युरःशुं
गृह्णन्नार्धयेदुभाभ्यां नर्धयेताध्वर्यवे च यजमानाय
च यदध्वर्ययेदुभाभ्यामृध्येतानवानं गृह्णाति सैवा-
स्यर्धिर्हिरण्यमभि व्यनित्यमृतं वै हिरण्यमायुः
प्राण आयुषैवामृतमभि धिनोति शतमानं भवति

(षोडशग्रहकथनम्)

शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येषेन्द्रिये प्रति
तिष्ठति (२) ॥

(दिक्ष्वनिति विशतिश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्वयादिशत्स रिरिचा-
नोऽन्यत स यज्ञानां षोडशधेन्द्रियं वीर्यमात्मा-
नमभि समक्खिदत्तत्षोडश्यभवन्न वै षोडशी नाम
यज्ञोऽस्ति यद्वाव षोडशं स्तोत्रं षोडशं शस्त्रं
तेन षोडशी तत्षोडशिनः षोडशित्वं यत्षोडशी
गृह्यते इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यजमान आत्मन्धत्ते
देवेभ्यो वै सुवर्गो लोकः (१) न प्राभवत्त एतं
षोडशिनमपश्यन्तमगृह्णत ततो वै तेभ्यः सुवर्गो
लोकः प्राभवद्यत्षोडशी गृह्यते सुवर्गस्य लोक-
स्याभिर्जित्या इन्द्रो वै देवानामानुजावर आसीत्स
प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतं षोडशिनं प्रायच्छ-
त्तमगृह्णीत ततो वै सोऽग्रं देवतानां पर्येद्यस्यैवं
विदुषः षोडशी गृह्यते (२) अग्रमेव समानानां
पर्येति प्रातःसवने गृह्णाति वज्रो वै षोडशी वज्रः
प्रातःसवनं स्वादेवैनं योनेर्निगृह्णाति सवनसव-
नेऽभि गृह्णाति सर्वनात्मवनादेवैनं प्र जनयति
तृतीयसवने पशुकामस्य गृह्णीयाद्वज्रो वै षोडशी

(षोडशिग्रहकथनम्)

पशवस्तृतीयसवनं वज्रणैवास्मै तृतीयसवनात्पशू-
नवं रुन्धे नोकथ्ये गृह्णीयात्प्रजा वै पशव
उक्थानि यदुक्थ्ये (३) गृह्णीयात्प्रजां पशूनस्य
निदहेदतिरात्रे पशुकामस्य गृह्णीयाद्वज्रो वै
षोडशी वज्रणैवास्मै पशूनवरुध्य रात्रियोपरिष्ठा-
च्छमयत्यर्ष्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयाद्व्यावृ-
त्कामो हि राजन्यो यजते साह एवास्मै वज्रं
गृह्णाति स एनं वज्रो भूत्या इन्धे निर्वा दहत्ये-
कविंशं स्तोत्रं भवति प्रतिष्ठित्यै हरिवच्छस्यत
इन्द्रस्य प्रियं धाम (४) उपाऽऽप्नोति कनीया-
ंसि वै देवेषु छन्दांस्यासञ्जयायांस्यसुरेषु ते
देवाः कनीयसा छन्दसा ज्यायश्छन्दोऽभि व्यंश-
सन्ततो वै तेऽसुराणां लोकमवृञ्जत यत्कनीयसा
छन्दसा ज्यायश्छन्दोऽभि विशंसति भ्रातृव्य-
स्यैव तल्लोकं वृङ्क्ते षडक्षराण्यति रेचयन्ति षड्वा
ऋतवं ऋतूनेव प्रीणाति चत्वारि पूर्वाण्यव कल्प-
यन्ति (५) चतुष्पद एव पशूनवं रुन्धे द्वे
उत्तरे द्विपद एवाव रुन्धेऽनुष्टुभमभि सं पादयन्ति
वाग्वा अनुष्टुप्स्मात्प्राणानि वागुत्तमा समयवि-
षिवे सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोत्येतस्मिन्वै
लोक इन्द्रो वृत्रमहन्त्साक्षादेव वज्रं भ्रातृव्याय प्र
हरत्यरुणपिशङ्गोऽश्वो दक्षिणे तद्वै वज्रस्य रूपं
समुद्ध्यै (६) ॥

(लोको विदुषः षोडशी गृह्यते यदुक्थये धाम कल्पयन्ति
सप्तचत्वारिंशच्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

सुवर्गाय यद्दक्षिणानि समिष्टयजूष्यवभृथयजूषि रफ्येन वेदिं प्रजा-
पतिरिन्द्रो धनन्ति देवा वा इन्द्रियं देवा वा अदाभ्ये देवा वै प्रबाहुक्प्रजापतिः
स रिरिचानः स यज्ञानां षोडशैकादश ॥ ११ ॥

सुवर्गाय यजति प्रजाः सौम्येन गृह्णीयात्प्रत्यञ्चं गृह्णीयात्प्रजां
पशुन्त्रिचत्वारिंशत् ॥ ४३ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

मूलक्रमेण षष्ठाष्टके-प्र० ६ अ० ६६

भाष्यक्रमेण षष्ठाण्डे-प्र० ६ अ० ६६

मूलक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्काः-अष्ट० ६ प्र० ३९ अ० ५३४

भाष्यक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्काः-का० ६ प्र० ३९ अ० ५२९

समाप्तोऽयं कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायाः

षष्ठः काण्डः ।

अथ सभाष्यकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां

सप्तमं काण्डम् ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेधरम् ॥ १ ॥

चयनब्राह्मणं काण्डे पञ्चमे स्फुटमीरितम् ।

षष्ठे तु काण्डे सोमस्य मन्त्राणां ब्राह्मणं क्रमात् ॥ २ ॥

उक्तं मन्त्रास्त्वाद्यकाण्डे द्वितीयादिप्रपाठकैः ।

त्रिभिरुक्ता ब्राह्मणं च व्याख्यातं तत्र तैः सह ॥ ३ ॥

षट्स्युः प्रपाठकाः षष्ठे काण्डे प्रत्येकमेषु च ।

एकादशानुवाकाः स्युस्तदर्थान्वच्चम्पनुक्रमात् ॥ ४ ॥

प्राग्वंशं क्षुरकर्मादिसंस्कृतः प्रविशेदिति ।

आद्ये प्रोक्तं द्वितीये तु दीक्षाहुतय ईरिताः ॥ ५ ॥

कृष्णाजिनेन वस्त्रेण दीक्षा मेखलया तथा ।

कुर्यात्तृतीये तत्प्रोक्तं तथा कृष्णविषाणया ॥ ६ ॥

चतुर्थे दण्डमादाय मुष्टीकरणवाग्यमौ ।

कृत्वाऽसौ दीक्षितो भूत्वा नियमाननु तिष्ठति ॥ ७ ॥

पञ्चमे प्रायणीया स्यात्षष्ठे त्वरुणया क्रयः ।

सप्तमे तत्प्रकारः स्यादष्टमे पदसंग्रहः ॥ ८ ॥

सोमोन्मानं तु नवमे दशमेऽन्यैश्च तत्क्रयः ।

एकादशे क्रीतसोमं शकटेन नयेदिति ॥ ९ ॥

प्रपाठकेऽस्मिन्प्रथमेऽनुवाकार्थाः समीरिताः ।

प्रपाठके द्वितीयेऽत्रानुवाकार्थान्क्रमाद्ब्रुवे ॥ १० ॥

आतिथ्येष्टिरिहाऽऽद्ये स्यात्तानूनर्षं द्वितीयके ।

तथाऽवान्तरदीक्षा च तृतीये तूपसद्भवेत् ॥ ११ ॥

वेदिरुक्ता चतुर्थेऽथ पञ्चमे व्रतनिर्णयः ।

षष्ठे काम्या यागभूमिः सप्तमे वेदिरुत्तरा ॥ १२ ॥

(ज्योतिष्टोमतदाद्यसंस्थारूपाग्निष्टोमयोर्विधानम्)

व्याघारणं त्वष्टमे स्याद्विधानमनन्तरे ।

दशमे तु सदः प्रोक्तं प्रोक्ता उपरवाः परे ॥ १३ ॥

प्रपाठकेऽनुवाकार्था द्वितीयेऽस्मिन्नुद्गीरिताः ।

तृतीयस्याऽऽदिमे सर्वे विष्णिषाः स्युर्द्वितीयके ॥ १४ ॥

अग्नीषोमप्रणयनं तृतीये यूपखण्डनम् ।

चतुर्थे स्थापयेद्यूपं वह्निं पथनाति पञ्चमे ॥ १५ ॥

नियुनक्ति पशुं षष्ठे सामिधेन्यस्तु सप्तमे ।

आधारौ च प्रयाजाश्च सप्तमे हिंसनं पशोः ॥ १६ ॥

नवमे स्याद्वपाहोमोऽवदानानि त्वनन्तरे ।

एकादशे त्वनूयाजास्तृतीयोऽयं प्रपाठकः ॥ १७ ॥

गुद्यागश्चतुर्थाद्ये वसतीवर्य ईरिताः ।

द्वितीयेऽथ तृतीये सोमोपावहरणं श्रुतम् ॥ १८ ॥

सोमोन्मानं चतुर्थे स्यात्पञ्चमादिषु सप्तसु ।

उपांशुप्रमुखा आययणान्ता हि ग्रहाः श्रुताः ॥ १९ ॥

उपांशुरन्तर्यामश्च तृतीयश्चेन्द्रवायवः ।

मैत्रावरुणनाभा स्यादाश्विनारुपग्रहस्तथा ॥ २० ॥

शुक्रामन्थिग्रहावाग्रयणस्तुर्यः प्रपाठकः ।

उक्थग्रहः पञ्चमाद्ये द्वितीये ध्रुव ईरितः ॥ २१ ॥

ऋतुग्रहास्तृतीये स्युरैन्द्राग्रस्तु चतुर्थके ।

मरुत्वतीया माहेन्द्रश्चेत्येते पञ्चमे श्रुताः ॥ २२ ॥

स्यादादित्यग्रहः षष्ठे सावित्रः सप्तमे तथा ।

वैश्वदेवोऽथाष्टमे हि श्रुतः पात्नीवतो ग्रहः ॥ २३ ॥

ह्यारियोजनसंज्ञस्तु नवमे ग्रह ईरितः ।

क्षये त्वाग्रयणादीनां दशमे स्यात्पुनर्ग्रहः ॥ २४ ॥

*सोमपात्रस्तुविस्त्वन्त्ये पञ्चमोऽयं प्रपाठकः ।

षष्ठाद्ये दक्षिणाहोमः समिष्टयजुरुत्तरे ॥ २५ ॥

* एतदर्थस्थाने ख. च. पुस्तकयोः 'सवनीयपुष्पेडाशविधिरेकादशे स्थितः । प्रपाठके
पञ्चमेऽनुवाकार्था एवमीरिताः' एतादृशाः श्लोको वर्तते ।

(ज्योतिष्टोमतदाद्यसंस्थारुपाग्निष्टोमयोर्विधानम्)

तृतीयेऽवभृथस्तुर्ये यूपैकादशिनी स्मृता ।
 पश्चेकादशिनी तूर्ध्वे षष्ठे पात्नीवतः पशुः ॥ २६ ॥
 सौम्यश्चरुः सप्तमे स्यादतिग्राह्यास्तथाऽष्टमे ।
 अदाभ्यो नवमे तद्वदंशुस्तु दशमे श्रुतः ॥ २७ ॥
 षोडशेकादशे प्रोक्त एवं षष्ठः समापितः ।
 एकाहाहीनसत्राणि सोमभेदा इमे त्रयः ॥ २८ ॥
 वर्ण्यन्ते सप्तमे काण्डे मन्वाः केऽप्यश्वमेधगाः ।
 ज्योतिष्टोमः सोमयागप्रकृतिः स तु सप्तधा ॥ २९ ॥
 अग्निष्टोमो ज्योतिर्भेदैर्मूलप्रकृतिरादिमः ।
 स्तोमा ज्योतींषि यस्यासौ ज्योतिष्टोमः स ईरितः ॥ ३० ॥
 त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदशः स्तोमास्त्रयो मताः ।
 तथैकविंश एतानि ज्योतींषीत्यभ्यधाच्छ्रुतिः ॥ ३१ ॥
 सोऽयमेतादृशो ज्योतिष्टोम आदौ विधीयते ।

(इति भाष्यकारोपोद्घातः) ।

(अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमोऽष्टकः) ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

प्रजननं ज्योतिरग्निर्देवतानां ज्योतिर्विरादच्छ-
 न्दसां ज्योतिर्विराड्वाचोऽग्नौ सं तिष्ठते विराज-
 माभि सं पद्यते तस्मात्तज्ज्योतिरुच्यते द्वौ स्तोमौ
 प्रातःसवनं वहतो यथा प्राणश्चापानश्च द्वौ माध्यं-
 दिनं सवनं यथा चक्षुश्च श्रोत्रं च द्वौ तृतीयस-
 वनं यथा वाक्च प्रतिष्ठा च पुरुषसंमितो वा एष
 यज्ञोऽस्थूरिः (१) यं कामं कामयते तमेतेना-
 भ्यश्नुते सर्वं ह्यस्थूरिणाऽभ्यश्नुतेऽग्निष्टोमेन वै

(ज्योतिष्टोमतदाद्यसंस्थारूपाग्निष्टोमयोर्विधानम्)

प्रजापतिः प्रजा असृजत ता अग्निष्टोमेनैव पर्यगृ-
 ह्णात्तासां परिगृहीतानामश्वतरोऽत्यप्रवत तस्यानु-
 हाय रेत आऽदत्त तद्दुर्दभे न्यमार्दतस्माद्दुर्दभो
 द्विरेता अथो आहुर्वडवायां न्यमार्डिति तस्माद्दुर्दवा
 द्विरेता अथो आहुरोषधीषु (२) न्यमार्डिति
 तस्मादोषधयोऽनभ्यक्ता रेभन्त्यथो आहुः
 प्रजासु न्यमार्डिति तस्माद्यमौ जायेते तस्मादश्व-
 तरो न प्र जायत आत्तरेता हि तस्माद्दहिष्यन-
 वकल्लसः सर्ववेदसे वा सहस्रे वाऽवकल्लसोऽति ह्यप्र-
 वत य एवं विद्वानग्निष्टोमेन यजते प्राजाताः
 प्रजा जनयति परि प्रजाता गृह्णाति तस्मादाहु-
 ज्येष्ठयज्ञ इति (३ प्रजापतिर्वाव ज्येष्ठः स ह्येते-
 नाग्नेऽययत प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति स
 मुखतस्त्रिवृतं निरमिमिति तमग्निदेवताऽन्वसृज्यत
 गायत्री छन्दो रथंतरं सामं ब्राह्मणो मनुष्याणा-
 मजः पशूनां तस्मात्ते मुख्या मुखतो ह्यसृज्यन्तो-
 रसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमिति तमिन्द्रो देव-
 ताऽन्वसृज्यत त्रिष्टुप्छन्दो बृहत् (४) सामं
 राजन्यो मनुष्याणामभिः पशूनां तस्मात्ते वीर्या-
 वन्तो वीर्याद्ध्यसृज्यन्त मध्यतः सप्तदशं निर-
 मिमिति तं विश्वे देवा देवता अन्वसृज्यन्त जगती
 छन्दो वैरूपं साम वैश्यो मनुष्याणां गावः
 पशूनां तस्मात्त आद्या अन्नधानाद्ध्यसृज्यन्त

(ज्योतिष्टोमतदाद्यसंस्थारूपामिष्टोभयोर्विधानम्)

तस्माद्भूयांसोऽन्येभ्यो भूरिष्टा हि देवता अन्व-
सृज्यन्त पत्त एकविंशं निरमिमीत तमनुष्टुप्छन्दः
(५) अन्वसृज्यत वैराजसं सामं शुद्रो मनुष्या-
णामश्वः पशूनां तस्मात्तौ भूतसंक्रामिणावश्वश्च
शूद्रश्च तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवकलृप्तो न हि देवता
अन्वसृज्यत तस्मात्पादावुपं जीवतः पत्तो ह्यसृ-
ज्येतां प्राणा वै त्रिवृद्धर्धमासाः पञ्चदशः प्रजा-
पतिः सप्तदशस्रय इमे लोका असावादित्य एक-
विंश एतस्मिन्वा एते श्रिता एतस्मिन्प्रतिष्ठिता
य एवं वेदैतस्मिन्नेव श्रयत एतस्मिन्प्रति-
तिष्ठति (६) ॥

(अस्थुरिरोषधीषु ज्येष्ठयज्ञ इति बृहदनुष्टुप्छन्दः प्रतिष्ठिता नव च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठक प्रथमोऽनुवाकः) ।

तमेतं ज्योतिष्टोमं विधातुं दृष्टान्तत्रयेण ज्योतिष्ट्वं तावदृश्यति—

प्रजननमिति । मनुष्याणां मध्ये प्रजोत्पादनं ज्योतिः । अपत्यरहितास्तु
म्लानमुखास्तमःसदृशा भवन्ति । देवतानां मध्ये ज्योतिराग्निः । अन्यासां देव-
तानां गृहमध्ये यथा दीपापेक्षा नैवमग्नेरन्यापेक्षाऽस्ति । छन्दसां मध्ये विरा-
दूच्छन्दो ज्योतिः । दीप्तिवाचकेन राजतिधातुना व्यवहियमाणत्वात् । तदेत-
त्रिविधमपि लोकप्रसिद्धं ज्योतिः सोमयागे संपादयितुं शक्यते । प्रजोत्पत्तिसा-
धनरूपत्वं तावदृश्यते—“ अग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ” इति ।
अग्निरूपत्वं विराडूपत्वं चात्रैव संपाद्यते । या वाचो विराडुपलक्षिता दश-

(ज्योतिष्टोमं तदाद्यसंस्थारूपाग्निष्टोमयोर्विधानम्)

संख्या दशाक्षरा विराडिति श्रुतेः, सेयं संख्याऽग्नौ समाप्यते । तथा हि-प्रातः-
सवने बहिष्पवमानारूपस्तोत्रस्य त्रिवृत्स्तोमः । तत्र त्रिषु सूक्तेष्वेकैकस्मिंस्तिस्त्र
ऋच इत्येवं नव स्तोत्रियाः । तथा तस्मिन्नेव सवने चतुर्ध्वज्यस्तोत्रेषु पञ्चद-
शस्तोमे सति षष्टिः स्तोत्रीयाः संपद्यन्ते । तथा माध्यंदिनसवने माध्यंदिनपवमा-
नारूपस्तोत्रस्य पञ्चदशस्तोमे सति पञ्चदश स्तोत्रीयाः संपद्यन्ते । तथाऽस्मि-
न्नेव सवने चतुर्षु पृष्ठस्तोत्रेषु सप्तदशस्तोमे सत्यष्टषष्टिः स्तोत्रीयाः संपद्यन्ते ।
तथा तृतीयसवन आर्भवपवमानारूपस्तोत्रस्य सप्तदशस्तोत्रे सति सप्तदश स्तोत्री-
याः संपद्यन्ते । यद्यपि माध्यंदिनपवमानार्भवपवमानयोः सूक्तभेदाद्दृचोऽत्यन्तं
बहवः सन्ति तथाऽपि स्तोत्रगतस्तोमप्रयुक्त्या गणनेयमित्यविरोधः । तथा
तस्मिन्नेव सवने यज्ञायज्ञियस्तोत्रस्यैकविंशस्तोमे सत्येकविंशतिसंख्याकाः स्तोत्रीयाः
संपद्यन्ते । तदेवं प्रातः सवन एकोनसप्ततिर्माध्यंदिनसवने त्र्यशीतिस्तृतीयसव-
नेऽष्टात्रिंशदिति मिलित्वा नवत्यधिकाः शतसंख्याकाः स्तोत्रीया भवन्ति ।
ताश्च दशभिर्विभक्ताः सत्य एकोनविंशतिविराड्रूपाः संपद्यन्ते । सेयं संपद्यमाना
स्तोत्रीयारूपा वाचः संबन्धिनी विराडुपलक्षिता दशसंख्याऽग्नौ समाप्यते ।
अन्तिमस्य यज्ञायज्ञियस्तोत्रस्याऽऽग्नेयत्वात् । अग्निर्हि तत्र प्रतिपाद्यते । यज्ञा-
यज्ञा वो अग्नय इत्याम्नानात् । अतोऽग्निरूपत्वं विराड्रूपत्वं च सोमयागस्य
सिद्धम् । यस्मादयं सोमयागो विराड्रूपमाभिसंपद्यते तस्माद्विराड्रूपत्वात्पजो-
त्पत्तिहेतुत्वाच्च सोमयागस्वरूपं ज्योतिरित्युच्यते ।

तदेवं विधेयस्य सोमयागस्य संबन्धिनि ज्योतिष्टोमनाम्नि ज्योतिरित्यय-
मंशः प्रतिपादितः । अथावशिष्टमंशं प्रतिपादयति--

द्वाविति । तत्र त्रिवृत्स्तोमो बहिष्पवमानारूपं स्तोमं वहति निष्पादयति ।
पञ्चदशस्तोमश्चत्वार्याज्यस्तोत्राणि वहति । एवं द्वौ स्तोमौ प्रातःसवनं निर्वहतः ।
यथा लोफे पुरुषस्य प्राणापानौ जीवनं निर्वहतस्तद्वत् । ततः पञ्चदशस्तोमो
माध्यंदिनं पवमानस्तोत्रं वहति । सप्तदशस्तोमश्चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि वहति । एवं
द्वौ स्तोमौ माध्यंदिनसवनं वहतः । यथा पुरुषस्य चक्षुःश्रोत्रे रूददर्शनशब्द-
श्रवणव्यवहारं वहतस्तद्वत् । सप्तदशस्तोम आर्भवपवमानं वहति । एकविंश-
स्तोमो यज्ञायज्ञियस्तोत्रं वहति । एवं द्वौ स्तोमौ तृतीयसवनं वहतः । यथा
पुरुषस्य वागिन्द्रियं पादेन्द्रियं चाभिवदनगमनव्यवहारं वहतस्तद्वत् । प्रति

(ज्योतिष्टोमतदाद्यसंस्थारूपाग्निष्टोमयोर्विधानम्)

तिष्ठन्ति मार्गे यथा पादेन्द्रियप्रवृत्त्या सेयं प्रतिष्ठा । तदेवं स्तोमैर्निष्पन्नोऽर्ध-
सोमभागः पुरुषसदृशो नतु स्थूरिः, केनाप्यङ्गेन न्यूनः स्थूरिरित्युच्यते, नत्वर्ध-
न्यूनः, प्राणापानादिकृत्स्नपुरुषावयवसाम्यस्य प्रतिपादितत्वात् । एवं स्तोम-
रूपत्वे सिद्धे सति ज्योतीरूपाः स्तोमा अत्रेति व्युत्पत्त्या ज्योतिष्टोम इत्यु-
च्यते । एतदेवाभिप्रेत्यान्यत्राऽऽम्नातम्—“ तदाहुः । कतमानि वाव तानि
ज्योतींषि । य एतस्य स्तोमा इति । त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकाविंशः । एतानि
वाव तानि ज्योतींषि । य एतस्य स्तोमाः” इति । स्तोमानां च स्वरूपविशेषः
प्रथमकाण्डे राजमूयप्रकरणे समिधमातिष्ठेत्यनुवाके सामब्राह्मणोदाहरणेन विस्पष्टः
प्रतिपादितः ।

तदेवं ज्योतिष्टोमनामव्युत्पादनमुखेन विधेयार्थप्रशंसा संपादिता । इदानीं
तद्विधिमुन्नयति—

यमिति । एतेन ज्योतिष्टोमेन सर्वकामानां(णं)प्राप्तुं शक्यत्वादियं ज्योतिष्टोमं
कुर्यादित्याभिप्रायः । यस्माल्लोकेऽप्यस्थूरिणा सर्वावयवसंपूर्णेन साधनेन तत्फलं
सर्वमप्यश्नुते तस्मादत्रापि स्तोमसंपूर्णेनानेन सर्वकामप्राप्तिर्युक्ता ।

इत्थं ज्योतिष्टोमं सर्वसोमयागप्रकृतिभूतं विधाय तदीयासु सप्तसंस्थासु मध्ये
प्रथमसंस्थारूपमग्निष्टोमं विधातुं प्रस्तौति—

अग्निष्टोमेनेति । पुरा सिसृक्षुः प्रजापतिरग्निष्टोमेन साधनेन प्रजाः सृष्ट्वा
तेनैव स्वाधीनतया परिगृहीतवान् । तासां परिगृहीतानां प्रजानां मध्ये गर्दभा-
श्याभ्यामुत्पादितः संकीर्णजातिरश्वतरः । सोऽयं प्रजापतिपरिग्रहमुल्लङ्घ्यात्यन्तदूरं
गतः । स च प्रजापतिस्तस्याश्वस्य पृष्ठतो गत्वा तदीयं शरीरगतं सारभूतं रेतु
आदाय गर्दभशरीरे न्यमार्त् नितरां मृष्टवान् । अत एत गर्दभो द्विविधरेतो-
युक्तः । गर्दभजातिरश्वतरजातेश्चोत्पादनेन द्विविधत्वम् । अपि चान्ये केचिदभिज्ञा
एवमाहुः—वडवायामश्वयोषिति नितरां मृष्टवानिति । तस्मादियं वडवा रेतोद्वय-
युक्ता । साऽप्यश्वजातिमश्वतरजातिं चोत्पादयति । अपि चान्येऽभिज्ञा एव-
माहुः—ओषधीषु नितरां मृष्टवानिति । अत एवौषधयो मनुष्याणामिव घृत-
तैलाभ्यङ्गनाभावेऽपि साराधिक्येन वर्धन्ते स्निग्धवद्दृश्यन्व इत्यर्थः । अपि

(ज्योतिष्टोमत्तदाद्यसंख्यारूपामिष्टोमयोर्विधानम्)

चान्येऽभिज्ञा एवमाहुः—प्रजासु मनुष्यजातिषु नितरां मृष्टवानिति । अत एव क्वचिदेकस्मिन्गर्भे शरीरद्वयमुत्पद्यते । यस्मादयमश्वतरः प्रजापत्यपहतरेतस्कस्तस्मान्नपुंसकवदयं प्रजामुत्पादयितुमसमर्थः । यस्माच्चायं निःसारस्तस्मादेव यज्ञेऽप्ययोग्यः । यस्तु यज्ञविशेषः सर्वस्वदक्षिणाकः सहस्रदक्षिणाको वा तत्रायं नियमेन दानयोग्यः । रेतोराहित्येऽप्यतिलङ्घ्य गन्तुं समर्थत्वादतिलङ्घितप्राकृतदक्षिणाके यज्ञे योग्यो भवति । ' अश्वतरं साहस्रे सर्ववेदसे च ददाति ' इति सूत्रकारवचनात् ।

इदानीं विधत्ते—

य एवमिति । अग्निष्टोमयाजी पूर्वमनुत्पन्नाः प्रजा उत्पादयितुमुत्पन्नाश्च स्वाधीनत्वेन परिग्रहीतुं समर्थो भवति । यस्मात्सर्वेषां देवानां मध्ये ज्येष्ठः प्रजापतिः सृष्टिसाधनत्वेनाग्र एतेनायजत तस्माज्ज्येष्ठेनेष्टत्वात्प्रथममिष्टत्वाच्चायमग्निष्टोमो ज्येष्ठयज्ञः सर्वेषामुक्थयादीनां मूलप्रकृतिभूत इत्यर्थः । अग्निविषयेण यज्ञायज्ञा वो अग्नय इति मन्त्रेण संपाद्यमानो योऽयमेकविंशः स्तोमस्तेन समाप्यमानत्वादयमग्निष्टोम इत्युच्यते ।

तस्य च प्रजोत्पादनसाधनत्वं यत्पूर्वमुक्तम्—“ अग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ” इति, तदिदं मुखादिस्थानचतुष्टयेन प्रपञ्चयितुं मुखजन्यां सृष्टिं दर्शयति—

प्रजापतिरिति । सिसृक्षुः प्रजापतिस्तत्साधनत्वेनाग्निष्टोममनुष्ठाय तत्सामर्थ्येन सत्यसंकल्पः सन्स्वकीयान्मुखात्रिवृदादय उत्पद्यन्तामिति संकल्प्य तथैव निर्मितः सन्नादौ त्रिवृत्स्तोमः सृष्टः । तमनु देवतानां मध्येऽग्निः । तमप्यनु च्छन्दसां मध्ये गायत्री सृष्टा । तामप्यमनु साम्नां मध्ये रथंतरं सृष्टम् । तदप्यनु मनुष्याणां मध्ये ब्राह्मणः सृष्टः । तमप्यनु पशूनां मध्येऽजः सृष्टः । यस्मादेते मुखतः सृष्टास्तस्मान्मुख्या वक्ष्यमाणेभ्यः श्रेष्ठाः ।

अथ द्वितीयस्थानादुत्पत्तिं दर्शयति—

उरसो बाहुभ्यामिति । पूर्ववद्व्यारव्येयम् । वीर्ययुक्ताद्बाहुदेशादुत्पन्नत्वात्तेषामपि सामर्थ्याधिक्यम् ।

अथ तृतीयस्थानादुत्पत्तिं दर्शयति—

मध्यत इति । मध्यत उदरप्रदेशात् । यस्मादन्नाधारादुदरादसृज्यन्त तस्मा-

(ज्योतिष्टोमउदाद्यसंस्थारूपाग्निष्टोमयोर्विधानम्)

दाद्या भोग्याः । वैश्या वाणिज्येन धनसंपादकत्वान्दोग्याः । गावश्च क्षीरदिसंपादनेन भोग्याः । यस्मादतिबहून्विश्वान्देवानन्वेते वैश्याः सृष्टास्तस्माद्वाणिज्यकर्तारो लोके भूयांसः ।

अथ चतुर्थस्थानादुत्पत्तिं दर्शयति—

पत्त एकविंशमिति । पत्तः पादतः । भूतानां पूर्वोत्पन्नानां ब्राह्मणादीनां संक्रामः सम्यगाक्रमणं तदधीनत्वेनावस्थानमित्यर्थः । सोऽयं भूतसंक्रामो ययोरश्वशूद्रयोस्तावुभौ भूतसंक्रामिणौ । शूद्राणां वर्णत्रयपरिचर्यामुख्यत्वेन तदधीनत्वम् । अर्थाणां च वहनेन तदधीनत्वम् । अत्र पूर्वस्थानेभ्य इव पादतो न काचिद्देवता सृष्टा, तस्माद्देवतामनु सृज्यत्वाभावाच्छूद्रो यज्ञे प्रवर्तितुं न योग्यः । यस्मादश्वशूद्रो पादत उत्पन्नौ तस्मात्पादादेव तयोर्जीवनसाधनम् । शूद्रो हि ब्राह्मणाद्याज्ञया पद्भ्यां यत्र क्वापि गमनागमने कुर्वञ्जीवति । अश्वश्च ब्राह्मणादिवाहिपादैर्यत्र क्वापि गच्छन्स्वाद्यं लभते ।

एवं सृष्टिसाधनमग्निष्टोमं प्रशंसितुं सृष्टिं प्रपञ्च्य तत्र प्रकृतोपयुक्तान्स्तोमान्विशेषतः प्रशंसति—

प्राणा इति । बहिष्पवमानस्तोत्रे सूक्तानां त्रित्वादेकैकस्मिन्सूक्ते भक्तीनां त्रित्वाच्च तदीयस्य स्तोमस्य त्रिवृत्त्वम् । प्राणापानव्यानानां चोर्ध्वाधोमध्यवर्तिनां त्रित्वात्तत्साम्यम् । अर्धमासगतानां रात्रीणां संख्यया पञ्चदशस्तोमसाम्यम् । प्रजापतिरूपाणामाश्रावयेत्यादीनामक्षराणां संख्यया सप्तदशस्तोमसाम्यम् । आदित्यस्य संख्ययैकविंशस्तोमसाम्यं वक्तुं त्रय इमे लोका इत्यनेन ब्राह्मणान्तरं प्रत्यभिज्ञाप्यते । तच्च ब्राह्मणान्तरमेवाम्नातम्—“ द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः ” इति । एतस्मिन्नेकविंशस्तोमे पूर्वोक्तास्त्रिवृदादय आश्रिताः । अधिकसंख्यायामल्पसंख्यानन्तर्भावात् । किंचैतस्मिन्नेव स्तोमाः प्रतिष्ठिताः समाप्ताः नह्येकविंशादूर्ध्वमग्निष्टोमे कश्चिद्भिकः स्तोमो विद्यते । य एवमेतस्य महिमानं वेद स एतस्मिन्नाश्रितः प्रतिष्ठितो भवति । अग्निष्टोममनुष्ठातुं फलं प्राप्तुं च योग्यो भवतीत्यर्थः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(स्तोमानां संभूयकारित्वकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रातःसवने वै गायत्रेण छन्दसा त्रिवृते
 स्तोमाय ज्योतिर्दधदेति त्रिवृता ब्रह्मवर्चसेन
 पञ्चदशाय ज्योतिर्दधदेति पञ्चदशेनौजसा वीर्येण
 सप्तदशाय ज्योतिर्दधदेति सप्तदशेन प्राजापत्येन
 प्रजननेनैकविंशाय ज्योतिर्दधदेति स्तोम एव
 तत्स्तोमाय ज्योतिर्दधदेत्यथो स्तोम एव स्तोम-
 मभि प्र णयति यावन्तो वै स्तोमास्तावन्तः कामा-
 स्तावन्तो लोकास्तावन्ति ज्योतींष्येतावन्त एव
 स्तोमानेतावन्तः कामानेतावन्तो लोकानेतावन्ति
 ज्योतींष्यव रुन्धे (१) ॥

(तावन्तो लोकास्त्रयोदश च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमोऽनुवाके सोमयागानामाद्यो ज्योतिष्टोमस्तदीयसप्तसंस्थानामाद्यसंस्था-
 रूपोऽग्निष्टोमश्चेत्सुभयं विहितम् ।

अथ तत्र स्तोमानां मुख्यत्वं दर्शयितुं द्वितीयेऽनुवाके स्तोमानां संभूयकारित्वं
 तावदादौ दर्शयति--

प्रातःसवन इति । आदौ प्राजापतिरग्निष्टोममनुतिष्ठन्प्रातःसवनकाल उपास्मै
 गायता नर * इत्येतन्मन्त्रगतेन गायत्रेण छन्दसा युक्तस्तावता परितोषं प्राप्य
 त्रिवृत्स्तोमसिद्धयर्थं ज्योतिर्दधत्तद्विषयप्रसारितां मनोवृत्तिं धारयन्नेति प्रवर्तते,
 त्रिवृत्स्तोम इत्थं प्रयोक्तव्य इति विचारयन्नेवाऽऽस्त इत्यर्थः । स च स्तोमो ब्रह्म-
 वर्चसपदत्वात्तद्रूपः । तेन ब्रह्मवर्चसरूपेण त्रिवृत्स्तोमेन तुष्टोऽप्यपरितुष्टः पञ्च-

* सर्वपुस्तकेषु ' इत्येतस्मिन्मन्त्रगतेन ' इति वर्तते तदयुक्तमिति प्रतिभाति ।

(अतिरात्रविध्युन्नयनम्)

दशस्तोमाय मनोवृत्तिं धारयन्नास्ते । स च पञ्चदशः शरीरबलस्येन्द्रियसाम-
र्थ्यस्य च हेतुत्वात्तदुभयात्मकः । तेनापि युक्तः पुनः सप्तदशस्तोमानुष्ठानाय
मनोवृत्तिं धारयन्प्रवर्तते । स च स्तोमः संख्ययाऽऽश्रावयेत्याद्यक्षरसाम्यात्तदक्ष-
रात्मकप्रजापतिसंबन्धि(न्धी) प्रजोत्पत्तिहेतुश्च । तादृशेन स्तोमेन युक्तोऽपि
पुनरेकविंशस्तोमानुष्ठानाय मनोवृत्तिं धारयन्प्रवर्तते । तदेवं स्तोम एव पूर्वोक्त-
स्तोमरूप एव सन्नुत्तरस्तोमाय तज्ज्योतिर्मनोवृत्तिं धारयन्प्रवर्तते । अपि च
तथा प्रवृत्तः सन्नुत्तरस्तोममाभिमुख्येन प्रणयति ।

इत्थं स्तोमानां संभूयकारित्वं दर्शितम् । अथ स्तोमान्प्रशंसति—

यावन्त इति । स्तोमा यावन्तो यावत् संख्याकास्तावन्त एव कामाः काम्यानि
फलानि तैर्निष्पाद्यानि । तच्च पूर्वमेवं सूचितम् । त्रिवृता ब्रह्मवर्चसं निष्पद्यते ।
पञ्चदशेनौजो वीर्यं च । सप्तदशेन प्रजास्वापित्वं प्रजोत्पादकत्वं च । तत्रयम-
त्रैव सूचितम् । एकविंशेन प्रतिष्ठोत्पाद्यते । तच्च पूर्वानुवाक एतस्मिन्प्रतीति-
ष्ठतीति सूचितम् । एवं सति यावन्तः स्तोमास्तावन्तः कामाः संज्ञाः । तत्फ-
लभोगाधारभूतां देहा लोकास्तेऽपि तावन्त एव । तेषु देहेषु तत्फलानुभवा एव
ज्योतीषि । तान्यपि तावन्त्येव ।

इत्थं स्तोमान्प्रशस्य योऽग्निष्टोमेन यजते तस्य फलं प्रशंसति—एतावत इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवादिमो वदन्ति सत्त्वे यजेत योऽग्निष्टोमैर्न
यजमानोऽथ सर्वस्तोमेन यजेतेति यस्य त्रिवृ-
तमन्तर्यन्ति प्राणास्तस्यायन्ति प्राणेषु वेऽण्व-
सदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते यस्य
पञ्चदशमन्तर्यन्ति वीर्यं तस्यान्तर्यन्ति वीर्ये वेऽण्व-

१ ख. घ. च. 'वृत्तिरूपं धा' । २ ख. निष्पाद्य' । ३ ख. च. 'कत्वम् । एत' । ४
क. घ. ड. च. 'भव ए' ।

(अतिरात्रविध्युन्नयम्)

सदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते यस्य
 सप्तदशमन्तर्यन्ति (१) प्रजां तस्यान्तर्यन्ति
 प्रजायां मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो
 यजते यस्यैकविंशमन्तर्यन्ति प्रतिष्ठां तस्या-
 न्तर्यन्ति प्रतिष्ठायां मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन
 यजमानो यजते यस्य त्रिणवमन्तर्यन्त्युतुश्च
 तस्य नक्षत्रियां च विराजमन्तर्यन्त्युतुषु मेऽप्यस-
 न्नक्षत्रियायां च विराजीति (२) खलु वै यज्ञेन
 यजमानो यजते यस्य त्रयस्त्रिंशमन्तर्यन्ति देव-
 तास्तस्यान्तर्यन्ति देवतासु मेऽप्यसदिति खलु वै
 यज्ञेन यजमानो यजते यो वै स्तोमानामवमं
 परमतां गच्छन्तं वेदं परमतामेव गच्छति त्रिवृद्धै
 स्तोमानामवमस्त्रिवृत्परमो य एवं वेदं परमतामेव
 गच्छति (३) ॥

(सप्तदशमन्तर्यन्ति विराजीति चतुश्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमानुवाकविहिते ज्योतिष्टोमे पुरुषं परोचयितुं द्वितीयेऽनुवाके स्तोमम-
 शंसा कृता । अग्निष्टोमस्य तु पाथम्यं “तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञः” इतिवाक्येनोक्तम् ।
 तत्पाथम्यवत्पाथम्यमातिरात्रस्यापि वैकल्पिकमस्ति । अत एव सूत्रकारेणो-
 क्तम्—‘अग्निष्टोमः प्रथमयज्ञोऽतिरात्रमेके पूर्वं समामनन्ति’ इति ।

तस्यैतस्यातिरात्रस्य तृतीयानुवाके विधिमुन्नयति—

ब्रह्मवादिन इति । यः पुरुषोऽग्निष्टोममनुतिष्ठति स पुनः सर्वस्तोमेन चैद्य-
 जेत तदा स एव मुख्यो यष्टेति ब्रह्मवादिन आहुः । तस्मात्सर्वस्तोममनुतिष्ठेदिति

(अतिरात्रविध्युन्नयमम्)

विधिरुन्नेयः । अग्निष्टोमे चत्वार एव स्तोमास्त्रिवृदादयः । अतिरात्रे तु त्रिण-
वधयस्त्रिंशदपि स्तोमो विद्येते । तस्मादयं सर्वस्तोमः ।

तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रथमस्तोमं प्रशंसति—

यस्य त्रिवृतामिति । यस्य यजमानस्य यागे वर्तमाना ऋत्विजस्त्रिवृत्स्तोमम-
न्तरितं कुर्युस्तस्य स्तोमस्य प्राणरूपत्वात् ऋत्विजस्तस्य यजमानस्य प्राणाने-
वान्तरितान्कुर्वन्ति । न त्वैतद्युक्तम् । अयं यजमानो हि प्राणेष्वपि मे भागि-
त्वमस्त्वित्यभिप्रेत्य यज्ञमनुतिष्ठति । तस्मात्त्रिवृत्स्तोमोऽवश्यंभावी ।

अथ द्वितीयस्तोमं प्रशंसति—

यस्य पञ्चदशमिति । पञ्चदशस्य वीर्यसाधनत्वात्तदन्तराये वीर्यस्या-
न्तरायः । अन्यत्पूर्ववत् । अथ तृतीयस्तोमं प्रशंसति—

यस्य सप्तदशमिति । पूर्ववत् ।

अथ चतुर्थस्तोमं प्रशंसति—

यस्यैकविंशमिति । पूर्ववत् ।

अथ पञ्चमं स्तोमं प्रशंसति—

यस्य त्रिणवामिति । ऋतुत्वेन त्रिणवस्य स्तुतिः शास्त्रान्तरे द्रष्टव्या ।
अतस्त्रिणवस्यान्तराय ऋतुनामेवान्तरायो भवति । त्रिणवस्तोमे सप्तविंशतिसं-
ख्याकाः स्तोत्रीया नक्षत्राणि च कृत्तिकादीनि सप्तविंशतिसंख्याकानि । विरा-
दशब्दोऽपि विविधराज्यवाची नक्षत्रेष्टिषु श्रूयमाणं फलसमूहमुपलक्षयति । तथा
सति त्रिणवान्तरायेण नक्षत्रसंबन्धिन्या विराजोऽन्तरायः । शेषं पूर्ववत् ।

अथ षष्ठं स्तोमं प्रशंसति—

यस्य त्रयस्त्रिंशमिति । त्रिष्वपि लोकेषु प्रत्येकमेकादशसंख्याका देवताः ।
तांश्च “ ये देवा दिव्येकादश स्थ ” इति मन्त्रे समाम्नाताः । तथा सति
त्रयस्त्रिंशस्तोमान्तराये त्रयस्त्रिंशस्तोमाख्य (ख्या) साम्यात्तासां देवतानाम-
न्तरायो भवति । सोऽयमन्तरायोऽनुपपन्नः । देवतासु यत्फलं तदपि मे भूया-
दित्यभिप्रेत्य यजमानेन यष्टुं प्रवृत्तत्वात् । तदेवमतिरात्रविवक्षया सर्वे स्तोमाः
प्रशस्ताः । सन्ति हि कस्मिंश्चिदतिरात्रे सर्वे स्तोमाः । अत एव ह्युपरिष्ठादि-
धास्यति—‘ सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तरम् ’ इति ।

तथाऽन्यमतिरात्रगतं विशेषं विधित्सया प्रशंसति—

(आङ्गिरसादिरात्राहनिविधिकथनम्)

यो वा इति । स्तोमानां मध्ये ह्यनसंख्याकस्तोत्रियोपेतस्त्रिवृत्स्तोमोऽवर्मः
 स एवोत्तमः तस्य च परमत्वादान्ते प्रयोगः । अतिरात्रे हि तथा प्रमुञ्चते ।
 त्रिवृत्तार्थतरेः संधिरिति चरमे संधिस्तोत्रे त्रिवृतो विधानात् । य एवं वेदेति
 पुनर्वक्तव्यमुपसंहारार्थम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

अङ्गिरसो वै सत्रमांसत ते सुवर्गं लोकमाय-
 न्तेषां हविष्मांश्च हविष्कृच्चाहीयेतां तावकाम-
 यतां सुवर्गं लोकमियावेति तावेतं द्विरात्रमप-
 श्यतां तमाऽहरतां तेनायजेतां ततो वै तौ सुवर्गं
 लोकमैतां य एवं विद्वान्द्विरात्रेण यजते सुवर्गमेव
 लोकमेति तावैतां पूर्वेणाह्लाऽगच्छतामुत्तरेण (१)
 अभिपुवः पूर्वमहर्भवति गतिरुत्तरं ज्योतिष्टोमोऽग्नि-
 ष्टोमः पूर्वमहर्भवति तेजस्तेनाव रुन्धे सर्वस्तोमोऽ-
 तिरात्र उत्तरं सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्यविरुद्ध्यै
 गायत्रं पूर्वेऽहन्त्साम भवति तेजो वै गायत्री
 गायत्री ब्रह्मवर्चसं तेज एव ब्रह्मवर्चसमात्मन्धत्ते
 त्रैष्टुभमुत्तर ओजो वै वीर्यं त्रिष्टुगोज एव वीर्यं-
 मात्मन्धत्ते रथंतरं पूर्वं (२) अहन्त्साम भवतीयं
 वै रथंतरमस्यामेव प्रति तिष्ठति बृहदुत्तरेऽसौ वै
 बृहदमुष्यामेव प्रति तिष्ठति तदाहुः क्व जगती
 चानुष्टुप्चति वैखानसं पूर्वेऽहन्त्साम भवति तेन

(आङ्गिरसद्विरात्राहीनविधिकथनम्)

जगत्यै नैति षोडश्युत्तरे तेनानुष्टुभोऽथाऽऽहुर्य-
त्समानैऽर्धमासे स्यातामन्यतरस्याह्नां वीर्यमनु पद्ये-
तेत्यमावास्यायां पूर्वमहर्भवत्युत्तरस्मिन्नुत्तरं नानै-
वार्धमासयोर्भवतो नानावीर्ये भवतो हविष्म-
न्निधनं पूर्वमहर्भवति हविष्कृन्निधनमुत्तरं प्रति-
ष्ठित्यै (३) ।

(उत्तरेण रथंतरं पूर्वेऽन्वेकविंशतिश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीयानुवाके सर्वस्तोमोऽतिरात्र उक्तः । सचैकाह इति सर्वेऽप्येकाहा एते-
नोपलक्षिताः । अथाहीना द्विरात्रादयः क्रमेणोच्यन्ते । चत्वारो हि द्विरात्र-
भेदाः ! तत्र व्युष्टिद्विरात्रो राज्ञां विहितः ।

अथाङ्गिरसां द्विरात्रो विधीयते—

अङ्गिरसो वा इति । अङ्गिरसो महर्षयो यदा सत्रमनुष्ठाय स्वर्गं प्राप्तास्त-
दानीं तेषां मध्ये हविष्मान्हविष्कृदित्यंतौ पुरुषावनुष्ठानेन स्वर्गतात्रपि हीनौ स्या
(नावभव)ताम् । तौ पुनः स्वर्गप्राप्तिं कामयमानौ द्विरात्रारुख्यं यागं तत्साध-
नत्वेन निश्चित्य तृतीयां सापत्नीं संपाद्य तदनुष्ठानेन स्वर्गं प्राप्तौ । अतोऽप्योऽपि
स्वर्गप्राप्तये द्विरात्रेण यजेत ।

अथाहर्विशेषं विधत्ते—

तावैतामिति । तौ हविष्पद्धविष्कृन्नामानावुषी द्विरात्रगतेन पूर्वेणाह्ना स्वर्गं
पविष्टौ । अत्र सर्वत्राहःशब्देनैकदिनसाध्यस्तोमप्रयोग उपलक्ष्यते । अभिष्ट-
वारुख्यः कश्चित्पडहयागविशेषः । तस्य च प्रथमादिने ज्योतिष्टोमप्रथमसंस्थारूपो
ऽग्निष्टोमो विहितोऽस्ति । स एवात्राभिष्टवशब्देनोपलक्ष्यते । सोऽत्र पूर्वमहर्भ-

(आङ्गिरसद्विरात्राहीनविधिकथनम्)

घति, पूर्वदिनेऽनुष्ठेय इत्यर्थः । गम्यते स्वर्गो येनातिरात्रेण सोऽयमतिरात्रविशेषो गतिः । स च गतिरुत्तरमहर्भवति, द्वितीयदिने सोऽतिरात्रोऽनुष्ठेय इत्यर्थः ।

उक्तार्थस्पष्टीकरणद्वारेण स्तोमविशेषान्विधत्ते—

ज्योतिष्टोम इति । अभिष्टुव इत्यस्य व्याख्यानं ज्योतिष्टोम इति । तत्र हि ज्योतिष्टोमे निरूपितास्त्रिवृदादयश्चत्वारः स्तोमाः क्रियन्ते । तदनुष्ठानेन तेजः प्राप्नोति । सर्वस्तोमैरुपेतोऽतिरात्र इत्यनेन त्रिणवत्रयस्त्रिंशस्तोमाभ्यां सहिता अशेषस्तोमा उक्ताः । तेन च सर्वमप्यप्राप्यं प्राप्यते, स्वाधीनं च भवति । द्वादशभिः स्तोत्रैरुपेतोऽग्निष्टोम एकोनत्रिंशद्भिः (ता) स्तोत्रैरुपेतोऽतिरात्र इति तयोर्भेदः ।

अथ होतारं प्रति प्रयोक्तव्ये स्तोत्रे दिनभेदेन सामविशेषं विधत्ते—

गायत्रमिति । गायत्रीछन्दस्कायामृच्युत्पन्नं गायत्रमेतन्नामै(म)कं साम, तदेतद्धोतुराभिमुख्येन पठनीये स्तोत्रे गायेत् । तदेतत्पूर्वेऽहनि द्रष्टव्यम् । गायत्र्या अभिना सहोत्पन्नत्वात्तेजस्त्वं, ब्राह्मणैरनुष्ठेयत्वाद्ब्रह्मवर्चसत्वं, तदुभयमेतन्न साम्ना स्वस्मिन्समापयन्ति । यद्यपि त्रैष्टुभाख्यं किञ्चित्साम नास्ति तथाऽपि त्रिष्टुप्छन्दस्कायामुत्पन्नत्वात्त्रैष्टुभमित्युच्यते । तदेतदुत्तरदिने गायेत् । तेन शारीरं बलमिन्द्रियसामर्थ्यं च प्राप्नोति ॥

अथ पृष्ठस्तोत्रसामविशेषं चोदकप्रासाविकल्पनिवारणाय नियमयति—

रथंतरमिति । प्रकृतौ तु बृहद्रथंतरयोरौच्छिको विकल्पः । इह तु दिनभेदेन व्यवस्था ॥

पुनरपि दिनभेदेन व्यवस्थितं सामान्तरं विधत्ते—

तदाहुरिति । अत्र ब्रह्मवादिनश्चोदयन्ति—अत्र विद्यमाने द्वे एवाहनी, तयोः पूर्वस्मिन्गायत्र्यामुत्पन्नं साम गीतं, तदुत्तरस्मिन्स्तु त्रिष्टुभ्युत्पन्नं साम गीतं, न सत्र तृतीयचतुर्थे अहनी विद्येते । ततो जगत्यानुष्टुभौ द्वाववतिष्ठेते इति । तत्राभिज्ञाः सामान्तरविधानमुखेनोत्तरमाहुः—यद्बृहत्यामृच्युत्पन्नं वैखानसाख्यं साम तत्पूर्वदिने गायेत् । बृहती च षट्त्रिंशदक्षरा सती चतुर्वारमावर्त्यमाना जगतीत्रयं संपद्यते । अष्टाचत्वारिंशदक्षराणां जगतीनां तिसृणामक्षरसंख्यया बृहतीचतुष्टयसमानत्वात् । तेन वैखानससाम्नाऽयं द्विरात्रयागो जगत्याः सकाशात्प्राप्येति । षोडशिशब्देन षोडशस्तोत्रे गीयमानं गौरिवीताख्यं सामोच्यते । तच्चो-

(आङ्गिरसद्विरात्राहीनविधिकथनम्)

त्तरेऽहनि गायेत् । तदाधारभूतामृचमवलम्ब्य पूर्ववदनुष्टुभं संपादयेत् तेन षोड-
शी(शि) साम्नाऽयं द्विरात्रोऽनुष्टुभः सकाशाच्चापैति ॥

अथ दिनद्वयस्य पक्षव्यवस्थां विधत्ते—

अथाऽऽहुरिति । शुक्लः कृष्णो वैक एव पक्षः समानोऽर्धमासः । तस्मिन्नेव
यद्युभे अहनी स्यातां तदानीमेकपक्षगतत्वादेकस्याह्नो यावद्वीर्यं तावदेव भवेत् ।
इतरस्य वीर्यं तु लुप्येत । अतः कृष्णपक्षस्यान्तिमदिने प्रथममहः कर्तव्यम् ।
शुक्लपक्षस्य प्रथमदिने द्वितीयमहः । एवं सति भिन्नार्धमासवर्तित्वाद्भिन्नवीर्यं
भवतः ॥

अथ दिनभेदेन निधनविशेषं विधत्ते—

हविष्मन्निति । पञ्चधा विभक्तस्य साम्नः पञ्चमभागो निधनम् । हविष्म-
च्छब्दरूपं निधनं यस्मिन्नहनि तद्धविष्मन्निधनं, पूर्वदिने हविष्मदितिशब्दः
प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । एवमितरत्रापि । उत्तरस्मिन्नहनि हविष्कृच्छब्द इत्यर्थः ।
निधनयोर्द्वित्वात्पादसदृशत्वेन प्रतिष्ठित्यै संपद्यते ।

अत्र मीमांसा—

दशमाध्यायस्य पञ्चमपादे चतुर्थान्विकरणे चिन्तितम्—

द्विरात्रादौ द्वादशाहप्रायणीयादिकः क्रमः ।

आद्यन्तौ वर्जयित्वा वा विशेषाभावतोऽग्निमैः ॥

द्वादशाहे द्वितीयस्य द्विरात्रे प्रथमत्वतः ।

जागतस्यान्तरायाच्च विध्यन्तो दशरात्रगः ॥

अहीनरूपस्य द्वादशाहस्य विकृतयो द्विरात्रत्रिरात्रादयः। तेषु किं द्वादशाहस्य
प्रथममहः प्रायणीयसंज्ञकमारभ्य क्रमेण विध्यन्तः प्रवर्तते, किंवा प्रायणीयोव्य-
नीयावाद्यन्तौ वर्जयित्वा तन्मध्यगतस्य विध्यन्तः प्रवर्तत इति संशयः । ईदृ-
शमूह्रुपादेयमदृशं वर्जनीयमिति विशेषनियामकाभावादादित आरभ्य प्रवर्तत
इति पूर्वः पक्षः । द्विरात्रं प्रकृत्यैवमात्रायते—‘ यत्प्रथमं तद्द्वितीयं यद्द्वि-
तीयं तत्तृतीयम् ’ इति । अयमर्थः—द्विरात्रस्य यत्प्रथममहरनुष्ठेयं तद्द्वादशा-
हस्य द्वितीयमिति । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । तदेतत्प्रायणीयवर्जने लिङ्गम्
तथा जागतीमन्त्वर्थन्तीति जागतस्याह्नोऽन्तराय आम्नायते । तच्च वर्जने लि-
ङ्गम् । एवमादिभिर्लिङ्गैरुभयं वर्जयित्वाऽवशिष्टो विध्यन्तो यत्र यावानपेक्षित-
स्तत्र तावान्प्रवर्तयितव्य इत्यवगन्तव्यम् ॥

तत्रैव त्रयोदशाधिकरणेऽन्यच्चिन्तितम्—

द्विरात्रेऽङ्गिरसां षोडश्यापाप्तः किं विधीयते ।

परिसंख्यायते वाऽऽद्यश्चोदकाच्छीघ्रबुद्धितः ॥

अनारभ्यविधेः नामौ परिसंख्याऽतिदेशतः ।

विकल्पोऽन्याद्विरात्रेषु प्रोक्तं वृत्तिकृतो मतम् ॥

सन्ति बहवो द्विरात्राः । तेष्वङ्गिरसां द्विरात्रे श्रूयते—‘ वैखानसं पूर्वेऽह-
न्त्साम भवति, षोडश्युत्तरे ’ इति । सोऽयं षोडश्यापाप्तः सन्विधीयते । न च
चोदकात्प्राप्तिः शङ्कनीया, प्रत्यक्षवचनस्य शीघ्रपवृत्तेः । चोदको ह्यानुमानिक-
त्वेन विलम्बित इति प्राप्ते ब्रूमः—मा भूच्चोदकः । अस्ति ह्यनारभ्याधीतं
प्रत्यक्षं विध्यन्तरम्—‘ उत्तरेऽहन्द्विरात्रस्य गृह्यते ’ इति । तेषु(न) सर्वेषु
द्विरात्रेषु प्राप्तः सन्नङ्गिरसां द्विरात्र एव नान्येषु द्विरात्रेष्विति परिसंख्यायते ।
ततोऽङ्गिरसां द्विरात्रे नियमेन षोडशी गृह्यत इतरेष्वतिरात्रविकृतित्वेनाति-
देशाद्विकल्प्यते । तदेतद्वृत्तिकारमतम् ॥

तत्रैव भाष्यकारमतेनाऽऽरचयति—

परिसंख्या पूर्वपक्षे(क्षो) न सा युक्ता त्रिदोषतः ।

प्राप्तस्यान्या(स्यैवा)नुवादेन विधेये सा न शक्यते ॥

वृत्तिकारस्य सिद्धान्तरूपा या परिसंख्या सैव भाष्यकारमते पूर्वः पक्षः ।
सिद्धान्तस्तु षोडश्युत्तर इत्ययं विधिरेव न भवति । विधित्सितवैखानससामवा-
क्यशेषत्वेनार्थवत्त्वात् । अतः परिसंख्या दोषत्रयोपेता नात्र कल्पनीया ।
प्राप्तस्य विध्यर्थस्य परित्यागः । अप्राप्तस्य निषेधार्थस्य स्वीकारः । अन्यत्र
प्राप्तस्य बाध इति दोषत्रयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्स्मिन्प्रजाप-

(गर्गात्रिरात्राभिधानम्)

तिर्वायुर्भूत्वाऽचरत्स इमामपश्यत्तां वराहो भूत्वाऽ-
 हरत्तां विश्वकर्मा भूत्वा व्यमार्द्साऽप्रथत् सा
 पृथिव्यभवत्तत्पृथिव्यै पृथिवित्वं तस्यामश्राम्यत्प्र-
 जापतिः स देवानंसृजत् वसून् रुद्रानादित्यान्ते देवाः
 प्रजापतिमब्रुवन्प्र जायामहा इति सोऽब्रवीत् (१)
 यथाऽहं युष्मास्तपसाऽसृक्ष्येवं तपसि प्रजनन-
 मिच्छध्वमिति तेभ्योऽग्निमायतनं प्रायच्छदेतेना-
 ऽऽयतनेन श्राम्यतेति तेऽग्निनाऽऽयतनेनाश्राम्यन्ते
 सैवत्सर एकां गामंसृजन्त तां वसुभ्यो रुद्रेभ्यं
 आदित्येभ्यः प्रायच्छन्तेतां रक्षध्वमिति तां
 वसवो रुद्रा आदित्या अरक्षन्त सा वसुभ्यो रु-
 द्रेभ्यं आदित्येभ्यः प्राजायत त्रीणि च (२)
 शतानि त्रयस्त्रिंशत् चाथ सैव सहस्रतम्यभवत्ते
 देवाः प्रजापतिमब्रुवन्सहस्रेण नो याजयेति सोऽ-
 ग्निष्टोमेन वसून् याजयत्त इमं लोकमजयन्तच्चा-
 ददुः स उक्थ्येन रुद्रानयाजयन्तेऽन्तरिक्षमजय-
 न्तच्चाददुः सोऽतिरात्रेणाऽऽदित्यानयाजयत्तेऽमुं
 लोकमजयन्तच्चाददुस्तदन्तरिक्षम् (३) व्यवै-
 र्यत् तस्माद्गुद्रा घातुका अनायतना हि तस्मादाहुः
 शिथिलं वै मध्यममहस्त्रिरात्रस्य वि हि तद्वैर्य-
 तेति त्रैष्टुभं मध्यमस्याह्ना आज्यं भवति संघाना-
 नि सूक्तानि शंसति षोडशिनं शंसत्यहो
 धृत्या अशिथिलंभावाय तस्मात्त्रिरात्रस्याग्निष्टोम
 एव प्रथममहः स्यादथोक्थ्योऽथातिरात्र एषां

लोकानां विधृत्यै त्रीणित्रीणि शतान्यनूचीनाह-
 मव्यवच्छिन्नानि ददाति (४) एषां लोकानामनु-
 संतत्यै दशतं न विच्छिन्द्याद्विराजं नेद्विच्छिन-
 दानीत्यथ या सहस्रतम्यासीत्तस्यामिन्द्रश्च वि-
 ष्णुश्च व्यायच्छेताः स इन्द्रोऽमन्यतानया वा
 इदं विष्णुः सहस्रं वक्ष्यत इति तस्यामकल्पेतां
 द्विभाग इन्द्रस्तृतीये विष्णुस्तद्वा एषाऽभ्यनूच्यत
 उभा जिग्यथुरिति तां वा एतामच्छावाकः (५)
 एव शंसत्यथ या सहस्रतमी सा होत्रे देयेति
 होतारं वा अभ्यतिरिच्यते यदतिरिच्यते होताऽ-
 नात्तस्याऽऽपयिताऽथाऽऽहुरुन्नेत्रे देयेत्यतिरिक्ता वा
 एषा सहस्रस्यातिरिक्त उन्नेतर्त्विजामथाऽऽहः
 सर्वेभ्यः सदस्येभ्यो देयेत्यथाऽऽहुरुदाकृत्या सा
 वशी चरेदित्यथाऽऽहुर्ब्रह्मणे चाग्नीधे च देयेति
 (६) द्विभागं ब्रह्मणे तृतीयमग्नीधे ऐन्द्रो वै
 ब्रह्मा वैष्णवोऽग्नीधथैव तावकल्पेतामित्यथाऽऽ-
 हुर्या कल्याणी बहुरूपा सा देयेत्यथाऽऽहुर्या द्वि-
 रूपोभयतएनी सा देयेति सहस्रस्य परिगृहीत्यै
 तद्वा एतत्सहस्रास्यायनं सहस्रं स्तोत्रीयाः
 सहस्रं दक्षिणाः सहस्रसंमितः सुवर्गो लोकः सुव-
 र्गस्य लोकस्याभिजित्यै (७) ॥

(अब्रवीच्च तदन्तरिक्षं ददात्यच्छावाकश्च देयेति

सप्तचत्वारिंशच्च) ।

(गर्गात्रिरात्राभिधानम्)

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थे द्विरात्रोऽभिहितः । अथ त्रिरात्रं विधातुं काचिदारव्यायिकोच्यते ।
तस्यां चाऽऽख्यायिकायामादौ पृथिव्युत्पत्तिं दर्शयति—

आपो वा इति । इदमितिदानीं दृश्यमानं गिरिनदीसमुद्रादिकं जगत्पृथि-
व्युत्पत्तेः पूर्वं सलिलमासीत् । तस्मिन्नेव सलिले केवला आप एव नतु भूतान्तरं
तत्कार्यं वा किञ्चिदपि नाऽऽसीत् । तदानीं प्रजापतिर्मृतस्य शरीरस्यावस्थातुं
स्थानाभावाद्वायुरूपो भूत्वा तस्मिन्सलिले सर्वत्राचरत् । चरित्वा च सलिले
निमग्नां भूमिं दृष्ट्वा स्वयं वराहो भूत्वा दंष्ट्राग्रेण तां भूमिं जलस्योपर्याहरत् ।
आहत्य च वराहरूपमुत्सृज्य विश्वकर्मा भूत्वा विशेषेण मार्जनं कृत्वा तत्रत्यं
द्रवमपनीय तां विस्तारितवान् । तत इयं दृश्यमाना सर्वप्राण्याधारभूता पृथि-
व्यभवत् । पथनादेव पृथिवीनाम संपन्नम् ॥

अथ देवसृष्टिं गोसृष्टिं च क्रमेण दर्शयति—

तरुयामिति । तस्यां भूमौ स प्रजापतिः स्वनैव शरीरेणावस्थाप्य सिसृक्षु-
रश्राम्यत्तपः कृतवान् । तस्माच्च तपःसामर्थ्यान्नीन्वस्वादिदेवगणानसृजत् । ते च
वस्वादयः प्रजापतिं प्रति प्रजोत्पादनोपायं पप्रच्छुः । स च प्रजापतिर्मद्वत्तपसि
कृते सति पश्चाद्भूयमुत्पादनमिच्छतेत्युक्त्वा होमाख्यस्य तपस आधारभूतमग्निं
दत्त्वा तेनाग्निना होमलक्षणं तपः कुरुतेत्युक्तवान् । ते च संवत्सरं तथा कृत्वा
तदन्ते सर्वेऽप्येकां गामसृजन्त । तां च गां स प्रजापतिर्वसुभ्यो रक्षणार्थं दत्त-
वान् । सा च रक्षिता सती वस्वर्थं गवां शतत्रयं त्रयस्त्रिंशतं चोत्पादयामास ।
ततः प्रजापतिस्तामेव गां रुद्रेभ्यो दत्तवान् । रुद्रार्थमपि सा तथैवोत्पादयामास ।
एवमादित्यार्थमप्युत्पादयामास । तमिमं (दिदं) पर्यायत्रयं संगृह्य श्रुतिरेकेनैव
वाक्येनोदाजहार । तत्र त्रेधा वाक्यं विभज्य योजयितव्यम् । एवं सत्येकोन-
सहस्रं गवां संपन्नम् । येयं सहस्रतमी गौः सेयं सहस्रसंख्यापूरण्यभवत् ॥

अतः सहस्रदक्षिणाकेन त्रिरात्रयागेन(ण) याजनं दर्शयति—

ते देवा इति । वसुरुद्रादित्याः सर्वे मिलित्वा गोसहस्रदक्षिणाकयज्ञार्थं

(गर्गात्रिरात्राभिधानम्)

प्रजापतिं प्रार्थयामासुः । स च प्रजापतिर्देवगणत्रयं विभज्य त्रिषु दिनेषु क्रमाद-
ग्निष्टोमोक्थ्यातिरात्रैर्याजितवान् । द्वादशस्तोत्रोऽग्निष्टोमः । पञ्चदशस्तोत्र
उक्थयः । एकोनत्रिंशत्स्तोत्रोऽतिरात्रः । ते च तैर्लोकत्रयमजयन् । स्वकीयं
स्वकीयं तत्तद्गोधनं च दक्षिणार्थमृत्विग्भ्यो दत्तवन्तः ॥

अथोक्थ्यरूपे मध्यमेऽहनि कांश्चिच्छंसनविशेषान्विधत्ते—

तदन्तरिक्षमिति । यदन्तरिक्षं रुद्रैर्जितं तदन्तरिक्षं व्यवैर्यतं विशीर्णमभूत् ।
गृहरूपं लोकसंस्थानं भग्नमभूदित्यर्थः । तस्माद्गुद्राणामायतनमन्तरिक्षलोकस्थानं
विशीर्णमभूत्तस्मादायतनाभावाद्गुद्राः कोषाविष्टाः सन्तः सर्वत्र प्राणिघातिनोऽ-
भवन् । यस्मात्फलभूतमन्तरिक्षं विशीर्णमभूत्तस्मात्तत्साधनमात्रं त्रिरात्रयागस्य
मध्यममहः केनापि वैकल्येन शिथिलमित्येवमाभिज्ञा आहुः । तस्मान्मध्यमस्याह्नो
दाढर्येण शैथिल्यपरिहाराय कानिचिच्छस्त्राण्यनुष्ठेयानि । त्रिष्टुप्छन्दस्कायामृ-
च्युत्पन्नं त्रैष्टुभं होतुराज्यशस्त्रं शंसनीयम् । तथा संयानारुख्यानि दाशतय्यां
प्रसिद्धानि सूक्तानि शंसेत् । तथा षोडश्याख्यमपि शस्त्रं शंसेत् ॥

इत्थमारुखायिकां प्रस्तुत्य मध्यमे विशेषांश्च विधाय त्रिरात्रयागस्याहर्विशे-
षान्विधत्ते—

तस्मादिति । यस्माद्दृग्वादिभिरहस्त्रयेण लोकत्रयजयायाहस्त्रयसंघातरूप-
मनुष्ठितं तस्मात्त्रिरात्रयागमनुतिष्ठेदित्यर्थः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘सहस्रं दक्षिणास्त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशत् च पथ-
मेऽहनि ददात्येवं द्वितीये तृतीये च साहस्रयतिरिच्यते’ इति, तदिदं विधत्ते—

त्रीणित्रीणीति । अनुक्रमेणाञ्चति प्रवर्तत इत्यनूचीनं, तादृशं च तदहश्चा-
नूचीनाहं प्रतिदिनमित्यर्थः । प्रतिदिनमावीच्छिन्नानि यथा भवन्ति तथा त्रीणि
त्रीणि शतानि ददाति । त्रयस्त्रिंशत्संख्याया अप्येतदुपलक्षणम् । तथा सत्ये-
कैकस्मिन्दिने त्रयस्त्रिंशदधिकं गवां शतत्रयं दद्यादित्यर्थो भवति । एतच्च
लोकानां भूरादीनां संतत्यै भवति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘दक्षिणानयने न्यूना दशधा नयेत्’ इति, तदेतद्वि-
धत्ते—

दशतं नेति । दशानां वर्गो दशत्तस्य वर्गस्य विच्छेदं न कुर्यात् । वेदेदं-

(गर्गात्रिरात्राभिधानम्)

क्षिणस्यां दिश्यवस्थिता गाः प्राग्वंशसदसोर्मध्येन यदोत्तरस्यां दिशि दक्षिणार्थं नयति तदानीमेकैकं दशकं सहैव नयेत् । न तु दशतो न्यूनं नयेत् । दशसंख्याया विराड् रूपत्वात् विराजं नैव विच्छिन्नां करोमीति नेतुरभिप्रायः । यत्तु त्रिंशत् उपरि त्रयमधिकं तदपि चरमेण दशकेन सह नयेत् । न्यूनत्वस्यैवात्र [दशधेति] विधानात् ॥

एवमेकोनसहस्रे त्रिषु दिनेषु दत्ते सति सहस्रतमी परिशिष्यते । तद्दानं तु बहुधा विकल्पितं प्रदर्शयितुं प्रस्तौति—

अथ येति । कल्पिः कल्पनं, तथैव कल्प्या तस्यां सहस्रतम्यां गवि निमित्तभूतायां ममैवेयं भूयादित्येवामिन्द्रश्च विष्णुश्च परस्परं कलहं कुरुतः । तदानीमिन्द्रो मनस्येवमचिन्तयत्—तां गां गृहीत्वा विष्णुरनया गवा सहस्रमिदं सर्वं मां वर्जयित्वा स्वाधीनं कारिष्यति, तस्मान्मये (य्ये) वाधिकेन भागेन भवितव्यमिति । ततस्तावुभौ तस्यां मव्यकल्पेतां व्यवस्थां कृतवन्तौ । इन्द्रो द्विभागे व्यवस्थितः । विष्णुस्तृतीये भागे व्यवस्थितः । तदेतमर्थमभिलक्ष्य काचिद्गवेदेऽप्युगनूच्यते । सा च भागत्रयप्रतिपादिका । तस्याश्च प्रतीकम् ‘ उभा जिग्यथुः ’ इत्येतत् । इयं चोपरितनेऽनुवाके समान्नास्यते ॥

अथैतस्या ऋचः शंसननियमं विधत्ते—

तां वेति । विकल्पितेषु दानपक्षेषु प्रथमं पक्षमाह—

अथ येति । प्रतिदिनं त्रयस्त्रिंशदधिकशतत्रये साम्येन दत्ते सति सेयं सहस्रतम्यतिरिच्यते । यत्तु द्रव्यं यागेऽतिरिक्तं भवति तत्सर्वं होतारमभिलक्ष्यैवातिरिच्यते । होता ह्यनाप्तस्य सर्वस्य फलस्य प्राप्तिता । तस्माद्धोत्रे सहस्रतमी देयेत्याद्यः पक्षः ॥

द्वितीयं पक्षं दर्शयति—

अथाऽऽहुरिति । एषा गौः सहस्रस्य मध्येऽतिरिक्तवीर्या । उन्नेताऽप्युत्विजां मध्येऽतिरिक्तवीर्यः । अत एव हि हारियोजनमक्षे श्रूयते—‘ उन्नेत-र्युपहवमिच्छन्ते ’ इति । तस्मादियमुन्नेत्रे देयेत्येवं केचिदाहुः ॥

तृतीयं पक्षं दर्शयति—

अथाऽऽहुः सर्वेभ्य इति । अत्रोपपत्तिर्बहिरेव द्रष्टव्या । ‘ यावन्तो वै सदम्यास्ते सर्वे दक्षिण्याः ’ इत्यन्यत्राऽऽम्नातम् । तस्मात्सदस्येभ्यो देया ॥

चतुर्थं पक्षं दर्शयति--

अथेति । अत्राप्युपपत्तिः पूर्ववत् । दिनत्रये विभागसाम्येन दक्षिणा दत्ता । इयं चैका भागवैषम्यं च न युक्तम् । अतो यज्ञभूमेरुद्धतां कृत्वा स्ववशात्वेन यथा चरति तथा कुर्यात् ॥

पञ्चमं पक्षं दर्शयति--

अथाऽऽहुर्ब्रह्मण इति । इन्द्रस्य विष्णोश्च या भागकल्पमिस्तद्वत्तदीययो-
र्ब्रह्माग्नीधयोर्देया ॥

षष्ठं पक्षं दर्शयति--

अथाऽऽहुर्येति । इयं वै सहस्रतमी न कस्मैचिद्देया । किं त्वेतत्प्रतिनि-
धिरूपा या काचित्कल्याणी बहुक्षीरादिगुणवती विचित्रवर्णा सा दातव्या ॥

सप्तमं पक्षं दर्शयति--

अथाऽऽहुर्येति । या गौः शुक्लकृष्णवर्णाभ्यामुपेतत्वेन द्विरूपा, पार्श्वद्वये
शुक्लकेशोपेतत्वाद्दुभयत एनी, सहस्रसंख्यापूर्त्यर्थं तादृशी काचिद्देया ॥

तदिदं सहस्रदानोपेतं कर्म प्रशंसति--

तद्वा एतदिति । त्रिरात्रारुच्यं यत्कर्मेकं तदेतत्सहस्रसंख्याकफलस्य प्राप्ति-
हेतुः । यस्मादत्र त्रिषु दिनेषु मिलित्वा स्तोत्रीया ऋचः सहस्रं विद्यन्ते, दक्षि-
णाश्रोक्तरीत्या सहस्रं गावः, स्वर्गलोकश्च सुखाधिक्याद्भूलोकसहस्रेण समानः,
[तस्मात्] तादृशस्य स्वर्गस्थाभिजयायेदं कर्म योग्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

सोमो वै सहस्रं भविन्दत्तामिन्द्रोऽन्वविन्दत्तौ यमो
न्यागच्छत्तावंब्रवीदस्तु मेऽत्रापीत्यस्तु ही ३ इत्य-
ब्रूताः स यम एकस्यां वीथिं पर्यपर्यदियं वा
अस्य सहस्रस्य वीथिं विभतीति तावंब्रवीदियं
ममास्त्वेतद्युवयोरिति तावंब्रूताः सर्वे वा एतदे-

(सहस्रतम्यभिधानम्)

तस्यां वर्यम् (१) परि पश्यामोऽशमा हरामहा इति तस्यामशमाऽहरन्त तामप्सु प्रावेशयन्त्सोमायोदेहीति सा रोहिणी पिङ्गलकहायनी रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिंशता च त्रिभिश्च शतैः सहोदत्तस्माद्रोहिण्या पिङ्गलयैकहायन्या सोमं क्रीणीयाद्य एवं विद्वान्रोहिण्या पिङ्गलयैकहायन्या सोमं क्रीणाति त्रयस्त्रिंशता चैवास्य त्रिभिश्च (२) शतैः सोमः क्रीतो भवति सुक्रीतेन यजते तामप्सु प्रावेशयन्निन्द्रायोदेहीति सा रोहिणी लक्ष्मणा पृष्ठौही वात्रिणी रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिंशता च त्रिभिश्च शतैः सहोदत्तस्माद्रोहिणीं लक्ष्मणां पृष्ठौहीं वात्रिणीं दद्याद्य एवं विद्वान्रोहिणीं लक्ष्मणां पृष्ठौहीं वात्रिणीं ददाति त्रयस्त्रिंशच्चैवास्य त्रीणि च शतानि सा दत्ता (३) भवति तामप्सु प्रावेशयन्त्यमायोदेहीति सा जरती मूर्खा तज्जघन्या रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिंशता च त्रिभिश्च शतैः सहोदत्तस्माज्जरतीं मूर्खां तज्जघन्यामनुस्तरणीं कुर्वीत य एवं विद्वाज्जरतीं मूर्खां तज्जघन्यामनुस्तरणीं कुरुते त्रयस्त्रिंशच्चैवास्य त्रीणि च शतानि साऽमुष्मिंल्लोके भवति वागेव सहस्रतमी तस्मात् (४) वरो देयः सा हि वरः सहस्रामस्य सा दत्ता भवति तस्माद्वरो न प्रतिगृह्यः सा हि वरः सहस्रामस्य प्रतिगृहीतं भवतीयं वर इति ब्रूयादथान्यां ब्रूयादियं ममेति तथाऽस्य तत्सहस्र-

मप्रतिगृहीतं भवत्युभयतएनी स्यात्तदाहुरन्यतएनी
 स्यात्सहस्रं परस्तादेतमिति यैव वरः (५) क-
 ल्याणी रूपसमृद्धा सा स्यात्सा हि वरः समृद्धयै
 तामुत्तरेणाऽऽभीधं पर्याणीयाऽऽहवनीयस्यान्ते
 द्रोणकलशमवं द्रापयेदा जिघा कलशं मह्युहधा-
 रा पर्यस्वत्या त्वा विशन्त्वन्दवः सनुद्रामिव सि-
 न्धवः सा मा सहस्र आ भज प्रजया पशुभिः
 सह पुनर्माऽऽविंशताद्रायिरिति प्रजयैवैनं पशुभी-
 रय्या समू (६) अर्धयति प्रजावान्पशुमान्रयि-
 मान्भवति य एवं वेद तथा सहाऽऽभीधं परेत्य
 पुरस्तात्प्रतीच्यां तिष्ठन्त्यां जुहयादुभा जिग्यथुर्न
 परा जयेथे न परा जिग्ये कतरश्चनैनाः । इन्द्रश्च
 विष्णो यदपस्पृधथां त्रेधा सहस्रां वि तदरयेथा-
 मिति त्रेधाविभक्तं वै त्रिराने सहस्रं साहस्रीमे-
 वैनं करोति सहस्रास्यैवैनां मात्राम् (७) क-
 रोति रूपाणि जुहोति रूपैरेवैनाः समर्धयति
 तस्या उपोत्थाय कर्णमा जपेदिडे रन्तेऽदिते सर-
 स्वति प्रिये प्रेयासि महि विश्रुत्येतानि ते अघ्निये
 नामानि सुकृतं मा देवेभ्य ब्रूतादिति देवेभ्य एवै-
 नमा वेदयत्यन्वेनं देवा बृध्यन्ते (८) ॥

(एतदेतस्यां वीर्यमस्य त्रिभिश्च दत्ता सहस्रतमी तस्मादेव वरः सं

मात्रामेकान्नचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(सहस्रतम्यभिधानम्)

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽनुवाके त्रिरात्रोऽभिहितः । अथ षष्ठे तत्रत्यां सहस्रतमीं प्रपञ्चयितु-
मुपाख्यानं दर्शयति—

सोमो वा इति । पुरा कदाचित्सोमो गोसहस्रमलभत । तमनुगम्येन्द्रोऽपि
तदेव गोसहस्रमलभत । तौ सोमेन्द्रौ प्रति यमोऽपि भागं निकामयमान आग-
च्छत् । आगत्य चात्र गोसहस्रे ममापि कश्चिद्भागोऽस्त्वित्यब्रवीत् । तावपि
तथाऽस्त्वित्यङ्गी कुरुतः । आदरार्थः प्लुतः । ततः स यमः परीक्ष्य तस्मि-
न्सहस्र एकस्यामुत्तमायां गवि सामर्थ्यमपश्यत् । तत इयमेकैवास्य गोसहस्रस्य
वीर्यं विभतीति मनसा निश्चित्येयमेव ममास्तु युवयोरितरत्सहस्रमित्यब्रवीत् ।
ततस्तौ सोमेन्द्रावेवमुक्तवन्तौ सर्वेऽपि वयं मिलित्वैतस्यामुत्तमायां गवि वीर्यं
परीक्ष्य तस्यामंशमेकैकं स्वी कुर्म इति विचार्य तथैव कृतवन्तः ॥

तत्र सोमस्य प्रथममंशहरणप्रकारं दर्शयति—

तामप्स्विति । ते त्रयोऽपि मिलित्वा तामुत्तमां गां सोमायोदेहीत्येवं ब्रुव-
न्तोऽप्सु प्रावेशयन् । सोमस्य यद्यावद्रूपं योग्यं तत्तावद्रूपं गृहीत्वा जलादुद्ग-
च्छेत्यर्थः । ततः सा गौरप्सु प्रविष्टा जलादुद्गमनवेलायां तत्तार्थितं रूपं
कृत्वोद्गच्छत् । तदेव रूपं स्पष्टी क्रियते—रोहिणी शरीरे लोहितवर्णा पिङ्गला
पिङ्गलाक्ष्येकहायन्येकसंवत्सरवयस्का, ईदृशी सती लावण्योपेतं रूपं च कृत्वा
गवामन्यासां त्रयस्त्रिंशत्संख्यया शतत्रयसंख्यया च सह जलादुद्गच्छत् ।
यस्मात्सोमार्थं रोहिण्यादिरूपं धृतवती तस्माद्रोहिण्यैकहायन्या पिङ्गलाक्ष्या
सोमं क्रीणीयात् । तथा क्रीतः सोमस्त्रयस्त्रिंशदधिकेन शतत्रयेण क्रीतो भवति ।
ततः सुक्रीतेन सोमेनासौ यजते ॥

अथेन्द्रस्य तदीयांशहरणप्रकारं दर्शयति—

तामिति । पूर्ववद्व्याख्येयम् । लक्ष्मणा शृङ्गपुच्छाद्यवयवसौष्ठवयोग्यलक्ष-
णोपेता । षष्ठौही चतुर्वर्णा । वार्धनी दर्शनमात्रेण मानसक्लेशापहन्वी ।
यस्मादिन्द्रस्येदृशी भियोदैतस्मादीदृशीमेव दक्षिणात्वेन दद्यात् ॥

अथ यमस्य तदीयांशहरणप्रकारं दर्शयति—

तामप्सु प्रावेशयन्निति । जरती वृद्धा । मूर्खा रोषणशीला । सैव ज-

घन्या तज्जघन्या, इयमेवात्यन्तकुरूपा नान्येत्यर्थः । अनुस्तरणी मृतं पुरुषमनु
यां गां हत्वा तदवयवान्पेतपुरुषावयवेष्ववास्तृणन्ति सेयमनुस्तरणी । सा च
जरादिगुणयुक्ता कार्या । *१(अ)स्याऽऽस्तरणेन परलोके त्रयस्त्रिंशदधिकगो-
शतत्रयं संपद्यते । शेषं पूर्ववत् । अत्र कथदानानुस्तरणीविधयः प्रासङ्गिकाः ॥

एवमारुष्याधिकया सहस्रतमीं प्रशस्यथ प्रकारान्तरेण प्रशंसति-

वाग्देवेति । येयं सहस्रतमी सोमाद्यर्थे रूपत्रयं स्वीकृत्य जलादुद्गता सा
वाग्देवतैव । यस्मादस्या वाग्देवतैव(ता)रूपं(पत्वं) तस्मात्सहस्रदक्षिणे यागे
वाग्देवतात्वसंपादनाय श्रेष्ठ एव गोविशेषो देयः । यस्मात्सहस्रतमी श्रेष्ठो
गोविशेषस्तस्माच्छ्रेष्ठे दत्ते सत्यस्य यजमानस्य सहस्रस्वरूपा सा सहस्रतमी
दत्ता भवति । यस्माच्छ्रेष्ठो गोविशेषः सहस्रासदृशस्तस्माच्छ्रेष्ठं गोविशेषं न
प्रतिगृहणीयात् । तत्प्रतिग्रहे सति गोसहस्रमातिग्रहदोषो भवेत् । अथ कथंचि-
त्प्रतिगृहणीयात्तदानीमेवं निर्दिशेत्-योऽयं वरः सेयं सहस्रतमीति । एवं निर्दि-
श्याथान्यां प्रत्येवं ब्रूयात्-इयं वरव्यतिरिक्ता ममेति । एवं निर्दिशे सति वर-
प्रतिग्रहेऽपि सहस्रमातिग्रहदोषो न भवति ॥

इत्थं सहस्रतमीं बहुधा प्रशस्य तस्या दातव्याया लक्षणं विधत्ते-

उभयतएनीति । उभयोः पार्श्वयोः शुक्लरेखा यस्याः सेयमुभयतएनी ॥

अथ प्रकारान्तरेण लक्षणं विधत्ते-

तदाहरिति । तस्मिन्सहस्रतमीविषयेऽभिज्ञा एवमाहुः-अन्यतरस्मिन्नेव पार्श्वे
शुक्लरेखा पर्याप्ता । तत्रोपपत्तिं चैवमाहुः-एतं परस्तात्सहस्रमेतस्य गोविशेषस्य
परभागे गोसहस्रं तिष्ठत्यतो न तत्र शुक्लरेखाऽपेक्षितेति ॥

अथ सहस्रतमीप्रतिनिधित्वेन पक्षान्तरं विधत्ते-

यैवेति । या गौः कल्याणी बहुक्षीरादिगुणवती रूपसमृद्धयै(द्वा)समी-
चीनशृङ्गपुच्छाद्युपेता सैवात्र वरो दातव्यो गोविशेषः स्यात् । तदानेनैव समृ-
द्धिर्भवति ॥

दातव्यायास्तस्या गोराध्यापणं विधत्ते-

* सर्वपुस्तकेषु 'तस्यास्तरणेन' इति वर्तते, परं त्वत्र पदच्छेदविषय संदेहः । अतः
श्रुत्यनुकूलतया 'अस्याऽऽस्तरणेन' इति स्थापितम् 'अस्यापि शेषपूर्णेनार्थो ज्ञेयः ।

(सहस्रतम्याभिवानम्)

तामुत्तरेणेति । अग्नीधः शरणमाग्नीध्रं तस्योत्तरभागे तां दातव्यां गां प्रद-
क्षिणत्वेनाऽऽनयाऽऽहवनीयस्य समीपे द्रोणकलशस्थितं सोमपवघ्रापयेत् ॥

तस्मिन्नाघ्रापणे मन्त्रमुत्पादयति—

आ जिघ्र कलशामिति । महीति गोर्नाम ल(व)क्षते । हे महि त्वं
द्रोणकलशं सर्वतो जिघ्र । कीदृशी त्वम्, उरुधारा दीर्घक्षीरधारोपेता । पय-
स्वती बहुलक्षीरोपेता । तादृशीं त्वामिन्द्रवः सोमविन्द्रव आविशन्तु । यथा
समुद्रं सिन्धवः प्रविशन्ति तद्वत् । सा त्वं मामस्मिन्गोसहस्र आभज सर्वतः
प्रापय । तथा रायेर्धनं प्रजया पशुभिश्च सह मां पुनराविशतु ॥

आघ्रापणस्य फलं दर्शयति—

प्रजयैवैनमिति । वेदनं प्रशंसति—

प्रजावानिति । अथ तदङ्गभूतं कंचिद्धोषं विधत्ते—

तयेति । आहवनीयसमीपे स्थितया तथा गवा सह पुनराग्नीध्रसमीपे
प्रत्यागत्य तस्याऽऽग्नीध्रस्य पूर्वभागे प्रत्यङ्मुखत्वेन गवि स्थितायां जुहुयात् ॥

होमाङ्गभूतं मन्त्रं दर्शयति—

उभा जिग्यथुरिति । हे इन्द्राविष्णू युवामुभोभौ जिग्यथुः सर्वत्र जित-
वन्तौ, न पराजयेथे क्वापि पराजयं न प्राप्नुथः । एनोरेनयोऽभयोर्मध्ये कतर-
श्चनैकोऽपि न पराजिग्ये पराजयं न प्राप्तवान् । हे विष्णो त्वमिन्द्रश्चोभौ यद-
पस्पृधेथां यदा परस्परं स्पर्धितवन्तौ तत्तदा गोसहस्रं त्रेधा विभज्यैरथेथामिन्द्रस्य
द्वौ भागौ विष्णोरेको भाग इत्येवं प्राप्तवन्तौ ॥

त्रेधा सहस्रमिति मन्त्रभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

त्रेधाविभक्तमिति । त्रिरात्रारूढे यागे गोसहस्रं दिनत्रयार्थं त्रेधा विभक्त-
व्यमिति यत्तेनैनां सहस्रतमीमेव गां साहस्रीं सहस्रापेतां करोति, न केवलं
सहस्रापेता किंतु तस्य सहस्रस्य यावती मात्रा तावन्मात्रामैवैनां करोति ॥

अथैतदङ्गभूतं होमान्तरं विधत्ते—

रूपाणीति । रोहिणी पिङ्गलैकहायनीत्यादीनि यानि रूपाण्युक्तानि तानि
जुहुयात् । रोहिण्यै स्वाहेत्यादयो मन्त्रास्तत्रोच्चेयाः । एतस्मिन्होमे कृते सत्य-
पोक्षितै रूपैरैवैनां गां समृद्धां करोति ॥

अथैतदङ्गभूतं जपं विधत्ते—

(सहस्रतमीदानविधिः)

तस्या उपोत्थायेति । तस्या गोः कर्णसमीपं प्रत्युपस्थितो भूत्वा वक्ष्य-
माणं मन्त्रं जपेत् ॥

तमिमं मन्त्रं दर्शयति-

इंडे रन्तेऽदित इति । केनापि न हन्यत इत्यधिनया गौः । हेऽधिनये, इडा-
दीनि तव नामानि । अतस्तैर्नामभिरिह संबोध्यते । एतादृशी त्वं देवेषु मध्ये
मां यजमानं सुकृतं पुण्यकृतं ब्रूहि ॥

मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति-

देवेभ्य इति । एतन्मन्त्रपाठेनेयं गौर्देवेभ्य एवैनं यजमानमावेदयति । ते च
देवा एनं यजमानं पुण्यकारिणं जानन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः)

सहस्रतम्या वै यजमानः सुवर्गं लोकमेति सैनं
सुवर्गं लोकं गमयति सा मां सुवर्गं लोकं गमये-
त्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति सा मां ज्योति-
ष्मन्तं लोकं गमयेत्याह ज्योतिष्मन्तमेवैनं लोकं
गमयति सा मां सर्वान्पुण्याल्लोकान्गमयेत्याह स-
र्वानेवैनं पुण्याल्लोकान्गमयति सा (१) मा प्रतिष्ठां
गमय प्रजयां पशुभिः सह पुनर्मांऽऽ विशताद्रयि-
रिति प्रजयैवैनं पशुभि रय्यां प्रति ष्ठापयति
प्रजावान्पशुमान् रयिमान् भवति य एवं वेद तामग्नीधे
वा ब्रह्मणे वा होत्रे वोद्गात्रे वाऽध्वर्यवे वा दद्या-
त्सहस्रामस्य सा दत्ता भवति सहस्रामस्य प्रति-
गृहीतं भवति यस्तामविद्वान् (२) प्रतिगृह्णाति

(सहस्रतमीदानविधिः)

तां प्रति गृह्णीयादेकांसि न सहस्रमेकां त्वा
भूतां प्रति गृह्णामि न सहस्रमेकां मा भूताऽऽ
विश मा सहस्रमित्येकामैवैनां भूतां प्रति गृह्णाति
न सहस्रं य एवं वेद स्योनाऽसि सुषदा सुशेवा
स्योना माऽऽ विश सुषदा माऽऽ विश सुशेवा
माऽऽ विश (३) इत्याह स्योनैवैनं सुषदा सु-
शेवा भूताऽऽ विशति नैनं हिनस्ति ब्रह्मवाद्भिर्ना
वदन्ति सहस्रं सहस्रात्म्यन्वेती ३ सहस्रतमी
सहस्रा ३मिति यत्प्राचीमुत्सृजेत्सहस्रं सहस्रतम्य-
न्वियात्तत्सहस्रमप्रज्ञात्रं सुवर्गं लोकं न प्र जानी-
यात्प्राचीमुत्सृजति तां सहस्रमनु पर्यावर्तते सा
प्रजानती सुवर्गं लोकमेति यजमानमभ्युत्सृजति
क्षिप्रे सहस्रं प्र जायत उत्तमा नीयते प्रथमा देवा-
न्गच्छति (४) ॥

(लोकान्गमयति साऽविद्वान्तसुशेवा माऽऽ विश
यजमानं द्वादश च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽनुवाके सहस्रतमीं प्रशस्य तदङ्गभूतं होमादिकमुक्तम् । अथ सप्तमे
तद्दानं विधीयते ॥

तत्र यदुक्तं सूत्रकारेण ' तां यजमानोऽभिमन्त्रयते सा मा सुवर्गं लोकं
गमयेति ' इति, तानेतान्सहस्रतम्या अनुमन्त्रणमन्त्रांश्चतुरो ह्युत्पाद्य व्याचि-
ख्यासुः प्रथममन्त्रतात्पर्यं दर्शयति—

(सहस्रतमीदानविधिः)

सहस्रतम्येति । यजमानोऽयं सहस्रतम्या गवा स्वर्गं लोकं प्राप्नोति । सा ह्येनं प्रापयति । तस्मात्ता मेत्यादिमन्त्रं पठेत् । हे सहस्रतमि सा त्वं मां स्वर्गं लोकं प्रापयेति तस्यार्थः । तेन सा स्वर्गं प्रापयत्येव ॥

एवमुत्तरेषां त्रयाणामपि मन्त्राणां क्रमेण तात्पर्यं दर्शयति—

सा मेति । ज्योतिष्मानादित्यलोकः । इन्द्रलोकादथः पुण्याः । प्रतिष्ठां स्थिरावस्थानम् । प्रजया पशुभिश्च सह रयिर्धनं पुनर्मां प्रविशतु ॥

वेदनं प्रशंसति—

प्रजावानिति । तस्याः सहस्रतम्या दानं विधत्ते—

तामग्नीध इति । अथ प्रतिग्रहदोषपरिहाराय तत्प्रतिग्रहमन्त्रं विधत्ते—

सहस्रतम्येति । यो मन्त्रमविद्वान्सहस्रतमीं प्रतिगृह्णीयादस्य गोसहस्रं प्रतिगृहीतं भवति, तावान्प्रत्यवाय इत्यर्थः । अत एकाऽसीत्यादिमन्त्रेण तां सहस्रतमीं प्रतिगृह्णीयात् । मन्त्रार्थस्तु—सहस्रतमी त्वमेकैव गोरसि नतु सहस्रम् । अतस्त्वामेकामेवं भूतां प्रतिगृह्णामि न तु सहस्रं, त्वमप्येकैव भूता मां प्रविश, सहस्रं भूत्वा मा प्रविश । इतिशब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥

मन्त्रवेदनं प्रशंसति—

एकामेवैनामिति । अथ प्रतिग्रहादूर्ध्वं जप्यं मन्त्रमुत्पाद्य तात्पर्यं दर्शयति—

स्योनाऽसीति । हे सहस्रतमि त्वं स्योना सुखप्रदा सुषदा दोहनादिकाले सुखेन प्राप्तुं शक्या सुशेवा कण्डूयनादिना सुखेन सेवितुं शक्या चासि । अतस्तथाविधैव भूत्वा मां प्रविश । एतन्मन्त्रपाठेन तथैव भूत्वा प्रविश्य सर्वप्रकारेणाप्येनं न हिनस्ति ॥

अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्यङ्मुखत्वेनोत्सर्जनं विधत्ते—

ब्रह्मवादिन इति । किं गोसहस्रस्य पुरतो गमनं किं वा सहस्रतम्याः पुरतो गमनमिति ब्रह्मवादिनां विचारः । तत्र यदि प्राङ्मुखीमेनामुत्सृजेत्तदानीं पुरतो गोसहस्रे गच्छति सति पश्चादिष्टं गच्छेत् । तदानीं प्रज्ञानरहितं गोसहस्रं स्वर्गं न जानीयात् । तस्मात्तत्परिहाराय प्रत्यङ्मुखीमेनामुत्सृजेत् । तदानीं पुरतो गच्छन्तीं तां सहस्रतमीमनु पृष्ठतो गोसहस्रं गच्छति । सा च सहस्रतमी मार्गाभिज्ञा सती स्वर्गं प्राप्नोति ॥

(आत्रेयचतुरात्राभिधानम्)

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ तां शतमानेन हिरण्येन निष्क्रीय यजमानस्य गोष्ठे विसृजति ’ इति, तदेतद्विधत्ते—

यजमानमिति । ऋत्विग्भ्यो निष्क्रीतां तां सहस्रतमीं यजमानगृहाभिमुख्येनोत्सृजेत् । तथा सति यजमानगृहे त्वत् एव काले सहस्रमुत्पद्यते । इयं च सहस्रातपी दक्षिणानयनकाले चरमा सती नीयते । स्वर्गप्राप्तिकाले प्रथमा सती यजमानेन सह देवान्गच्छति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

अत्रि॑र॒द्दा॒दौ॒र्वा॒य॒ प्र॒जां पु॒त्र॒का॒मा॒य॒ स रि॑रि॒चा-
नो॑ऽम॒न्य॒त॒ नि॒वी॒र्यः॑ शि॒थि॒लो या॒त॒या॒मा॒ स ए॒तं
च॒तू॒रा॒त्र॒म॑प॒श्य॒त्त॒माऽह॑र॒त्ते॒ना॒य॒ज॒त॒ ततो॑ वै तस्य
च॒त्वा॒रो वी॒रा आऽजा॑य॒न्त॒ सु॒हो॒ता सू॒द्दा॒ता स्व॑ध्व॒र्युः
सु॒स॒भे॒यो य ए॒वं वि॒द्वा॒श्च॒तू॒रा॒त्रेण॑ य॒ज॒न्त॒
आऽस्य॑ च॒त्वा॒रो वी॒रा जा॑य॒न्ते सु॒हो॒ता सू॒द्दा॒ता
स्व॑ध्व॒र्युः सु॒स॒भे॒यो ये च॑तुर्वि॒ंशः॑ प॒र्व॒मा॒नां
ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒सं तत् (;) य उ॒द्य॒न्तः॑ स्तो॒माः श्रीः
साऽत्रि॑श्च॒द्वा॒दे॒वं य॒ज॒मानं॑ च॒त्वा॒रि वी॒र्या॑णि
नो॒पा॒न॒म॒न्ते॒ज इन्द्रि॑यं ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒स॒म॒न्ना॒द्यः॑ स ए॒ताश्च॑-
श्च॒तुर॑श्च॒तु॒ष्टो॒मान् सो॒मान॑प॒श्य॒त्त॒नाऽह॑र॒त्तैर॑य॒ज॒त॒ तेज॑
ए॒व प्र॑थ॒मे॒ना॒वा॒रु॒न्धेन्द्रि॑यं द्वि॒ती॒येन॑ ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒सं तृ॒-
ती॒येना॑जा॒द्यं च॒तु॒र्थेन॑ च॒त्वं वि॒द्वा॒श्च॒तुर॑श्च॒तु॒ष्टो॒-
मा॒न् सो॒माना॑हर॒न्ति तैर्व॑ज॒न्ते तेज॑ ए॒व प्र॑थ॒मे॒ना॒व
रु॒न्ध इन्द्रि॑यं द्वि॒ती॒येन॑ ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒सं तृ॒ती॒येना॑जा॒द्यं

चतुर्थेन यामेवात्रिंशद्भिर्माधुर्नोत्तामेव यजमान
ऋध्नोति (२) ॥

(तत्तेज एवाष्टादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयबैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमे सहस्रतमीदानमुक्तम् । तावता पञ्चममारभ्य त्रिष्वनुवाकेषु गर्गत्रिरात्रः
समापितः । अथाष्टमनवमयोर्द्वौ चतुरात्रावुच्येते ॥

तत्रात्रेश्चतुरात्रमष्टमेऽभिधत्ते—

अत्रिरददादिति । उर्वस्य पुत्र और्वः । स च पुत्रकामोऽत्रिं याचित-
वान् । तस्मै सोऽत्रिः स्वकीयां प्रजां ददौ । ततः प्रजाराहित्येन रिक्तः सन्म-
नस्येवममन्यत—अहं निर्वीर्यः प्रजोत्पादनसामर्थ्यरहितः, शिथिलः कार्येष्व-
क्षमः, यातयामा गतसारश्चास्मीति विचार्य प्रजोत्पादनसाधनं चतुरात्रं निश्चित्य
तत्सामग्रीमाहृत्य तेनायजत । तस्य सुहोत्रादयश्चत्वारः पुत्रा उत्पन्नाः । ते च
हौत्र औद्गात्र आध्वर्यवे यज्ञप्रयोगोपदेते च कुशलाः । अतोऽन्येऽपि चतुरा-
त्रेणोष्ट्वा तादृशान्पुत्राल्लभन्ते ॥

अत्र बहिष्पवमानमाध्यंदिनपवमानार्भवपवमानेषु त्रिष्वपि स्तोमविशेषं
विधत्ते—

ये चतुर्विंशः इति । चतुर्विंशतिसंख्यया यत्र स्तोत्रिया ऋच आवृत्ताः
स स्तोमश्चतुर्विंशः । तादृशेन स्तोमेन युक्ता ये पवमानास्ते कर्तव्याः । तथा
सति तत्पवमानत्रयं सर्वं ब्रह्मवर्चसस्वरूपं भवति । चतुर्विंशतिसंख्याया गायत्री-
जपादिना ब्रह्मवर्चसहेतुत्वात् ॥

अथ पवमानव्यतिरिक्तस्तोत्रेषुत्तरोत्तरस्तोमवृद्धिं विधत्ते—

य उद्यन्त इति । उत्तरोत्तरमुत्कर्षं गच्छन्तः स्तोमा उद्यत्स्तोमाः । ता-
दृशा ये सन्ति सैव श्रीः । तद्धेतुत्वेन तेषां श्रीत्वम् । अभिवृद्धिप्रकारः सूच्य-
ते—सन्ति त्रिवृत्पञ्चदशसप्तशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशाख्याः षट्स्तोमाः । तत्र

१ च. 'संख्यया गायत्रीछन्दसा च ग्रं' । २ ख. 'यत्र्या ब' । ३ क. घ. ङ. 'मवि-
शेषं वि' ।

(जामदग्न्यचतुरात्राभिधानम्)

प्रथमेऽह्नि भातःसवनं त्रिवृत्स्तोमयुक्तम् । माध्यंदिनं सवनं पञ्चदशस्तोमयुक्तम् ।
तृतीयसवनं सप्तदशस्तोमयुक्तम् । अथ द्वितीयेऽह्नि त्रिवृतं परित्यज्यैकविंशं
स्तोमं स्वीकृत्य पञ्चदशसप्तदशैकविंशैः सवनत्रयं निष्पाद्यम् । तृतीयेऽह्नि
सप्तदशैकविंशत्रिणवैः । चतुर्थे त्वह्नि एकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशैः । तदिदमुद्य-
त्स्तोमत्वम् ॥

तमिमं चतुरात्रविकारं प्रशंसति—

अत्रिंशद्भ्रद्धादेवामिति । श्रद्धादेवो यस्यासौ श्रद्धादेवः । यथा देवताया-
मादरस्तथा श्रद्धायामित्यर्थः । तादृशोऽत्रिर्यजमानः सर्वदा यागान्करोति ।
तथाविधं यजमानं तेज आशीनि न प्राप्नुवन् । तेजः शरीरकान्तिः । इन्द्रियं
चक्षुरादिज्ञाप्यर्थम् । ब्रह्मवर्चसं श्रुताध्ययनसंपत्तिः । अन्नाद्यं स्वादन्नसंपत्तिः ।
एकैकस्मिन्नह्नि पवमानेषु चतुर्विंशस्तोमः । पवमानत्रयार्थमुक्तरीत्या त्रिवृदाद-
यस्त्रयः स्तोमाः । एवं चतुर्ष्वपि दिनेषु चतुष्टोमाश्चत्वारः सोमयागास्तदनुष्ठाने-
नात्रिस्तेजआदिकमलमत ॥

पूर्वं चतुरात्रेणायजतेति कृत्स्नः क्रतुर्विहितः । इदानीं क्रत्ववयवांश्चतुरहर्वि-
शेषान्विधत्ते—

य एवामिति । तेज एव प्रथमेनेत्यादेरुक्तस्यैव संग्रहार्थं यामेवेत्यादिपुनर्व-
चनम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमोऽह्नि प्रथमप्रपाठके षष्ठमोऽनुवाकः) ।

जमदग्निः पुष्टिकामश्चतुरात्रेणायजत स एता-
न्पोषां अपुष्यत्तस्मात्पलितौ जामदग्नियौ न सं-
जानाते एतानेव पोषान्पुष्यति य एवं विद्वांश्च-
तुरात्रेण यजते पुरोडाशिन्यं उपसदो भवन्ति

(जामदग्न्यचतुरात्राभिधानम्)

पशवो वै पुरोडाशः पशूनेवाव रुन्धेऽन्नं वै पुरो-
डाशोऽन्नमेवाव रुन्धेऽन्नादः पशुमान्भवति य एवं
विद्वांश्चतुरात्रेण यजते (१) ॥

(जमदग्निरष्टाचत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमोऽनुवाके चतुरात्रो आग्नेयो निरूपितः । अथ नवमे जामदग्न्यश्चतुरात्रो
निरूप्यते ॥

तमिमं विधातुं प्रस्तौति—

जमदग्निरिति । एतोल्लोकप्रसिद्धान्प्रजापशुधनपोषीनपुष्यत्संपादितवान् ।
यस्मादेव जमदग्निः पुष्टिहेतुयागप्रवर्तकस्तस्माज्जामदग्नियौ तद्वंशोत्पन्नौ द्वौ
पितृपुत्रौ पुष्टिमन्तरेण वृथैव पलितौ दरिद्रौ न जानाते नेत्पद्यते । यद्वा वृथैव
पलितं स्वकीयं देहं न जानाते । अयमर्थः—पुष्टिसंप्रदायस्य जमदग्निना प्रव-
र्तितत्वात्तद्वंशे कोऽपि दरिद्रो नास्ति । यदि कश्चित्प्रमादात्स्यात्तथाऽपि नरन्त-
र्येण द्वौ पुरुषौ पुष्टिमन्तरेण वृथा पलितौ न स्त एवेति ॥

अथ विधत्ते—

एतानेवेति । अत्रोपसत्सु कंचिद्विशेषं विधत्ते—

पुरोडाशिन्य इति । पुरोडाश आसूपसत्स्वस्तीति पुरोडाशिन्यः । द्वादश-
सूपसत्सु द्वादश पुरोडाशविशेषात्सूत्रकारो दर्शयति— आग्नेयः एककपाल
आग्निः द्विकपालो वैष्णवस्त्रिकपालः सौर्यश्चतुरकपालः सावित्रः पञ्चकपालो
धात्रः षट्कपालो मारुतः सप्तकपालो बार्हस्पत्योऽष्टकपालो मैत्रो नवकपालो
वारुणो दशकपाल एन्द्र एकादशकपालो वैश्वदेवो द्वादशकपालो दर्विहोमा
मवन्ति इति । पुरोडाशानां पशुहेतुत्वादन्नहेतुत्वादन्नरूपात्वाच्च तदुभयप्राप्तिः ॥

एतद्देदनपूर्वकमनुष्ठानं प्रशंसति—अन्नाद इति ।

(पञ्चरात्राभिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपञ्चुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

संवत्सरो वा इदमेक आसीत्सोऽकामयत्तू-

न्तसृजयेति स एतं पञ्चरात्रमपश्यत्तमाऽहरत्तेनाय-

जत ततो वै स ऋतूनसृजत य एवं विद्वान्पञ्चरा-

त्रेण यजते प्रव जायते त ऋतवः सृष्टा न व्याव-

र्तन्त त एतं पञ्चरात्रमपश्यन्तमाऽहरन्तेनायजन्त

ततो वै ते व्यावर्तन्त (१) य एवं विद्वान्पञ्चरा-

त्रेण यजते वि पाप्मना भ्रातृव्येणाऽऽ वर्तते सा-

र्वसेनिः शौचेयोऽकामयत पशुमान्त्स्यामिति स

एतं पञ्चरात्रमाऽहरत्तेनायजत ततो वै स सहस्रं

पशून्प्राऽऽप्नोद्य एवं विद्वान्पञ्चरात्रेण यजते प्र

सहस्रं पशूनाप्नोति वावरः प्रावाहणिरकामयत

वाचः प्रवदिता स्यामिति स एतं पञ्चरात्रमा (२)

अहरत्तेनायजत ततो वै स वाचः प्रवदिताऽभवद्य

एवं विद्वान्पञ्चरात्रेण यजते प्रवदितैव वाचो भव-

त्यथो एनं वाचस्पतिरित्याहुरनाप्तश्चतुरात्रोऽति-

रिक्तः षड्रात्रोऽथ वा एष संप्रति यज्ञो यत्पञ्चरात्रो

य एवं विद्वान्पञ्चरात्रेण यजते संप्रत्येव यज्ञेन

यजते पञ्चरात्रो भवति पञ्च वा ऋतवः संवत्सरः

(३) ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठत्यथो पञ्चा-

(पञ्चरात्राभिधानम्)

क्षरा पृक्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे
 त्रिषुदमिष्टोमो भवति तेज एवाव रुन्धे पञ्चदशो
 भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धे सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्या-
 वरुद्ध्या अथो प्रैव तेन जायते पञ्चविंशोऽभि-
 ष्टोमो भवति प्रजापतेराप्त्यै महाव्रतवानन्नाद्यस्या-
 वरुद्ध्यै विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति सर्वस्या-
 भिजित्यै (४) ॥

(ते व्यावृत्तन्त प्रवदिता स्यामिति स एतं पञ्चरात्रमा
 संवत्सरोऽभिजित्यै)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः)

नवमोऽनुवाके जापदग्न्यचतुरात्र उक्तः । अथ दशमे पञ्चरात्रोऽभिधीयते ॥
 तमिमं विधत्ते--

संवत्सरो वा इति । इदं वसन्ताद्युतुभेदोपेतं कालस्वरूपमृतुत्यक्तेः पूर्वं
 संवत्सरात्मक एक एव प्रजापतिरासीत् । स ऋतून्सिसृक्षुस्तत्साधनत्वेन पञ्चरा-
 त्रयागमनुष्ठाय सृष्टवान् । एवमन्योऽपि प्रजाकामस्तेन यागेन प्रजामुत्पादयति ।

अथ व्यावृत्तिकामस्य तमेव विधत्ते--

त ऋतव इति । प्रजापतिना सृष्टा वसन्ताद्युतुदेवास्तत्तदुत्तुलिङ्गविशेषै-
 र्वावृत्तिमलभमानास्तत्साधनत्वेन पञ्चरात्रमनुष्ठाय तत्तदुत्तुलिङ्गैर्वावृत्तिं प्राप्ताः ।
 एवमन्योऽप्यनुष्ठाय पाप्मना भ्रातृव्येण च वियोगं प्राप्नोति ॥

अथ पशुप्राप्त्यर्थं तमेव विधत्ते--

सार्वसेनिरिति । सर्वसेनाख्यस्य पुरुषस्यापत्यं सार्वसेनिः । शुभ्याख्यायाः
 स्त्रिया अ.त्यं शौचेयः ॥ अथ सभायां बह्वृत्वविशेषं कामयमानस्य तमेव
 पञ्चरात्रं विधत्ते--

(पञ्चरात्राभिधानम्)

बचर इति । बचरो नामतः, प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणिः । बचरबन्धोऽपि पञ्चरात्रेण सभायां प्रकर्षेण बक्ता भवति । तदीयं वक्तृत्वमनुमोदमानाः सर्वे सभ्यास्तं वाचस्पतिरित्येवं व्यवहरन्ति ॥

एवं बहुविधफलसाधनत्वेन पञ्चरात्रं विधाय न्यूनातिरेकाभावेन तं प्रशंसति—
अनाप्त इति । एकेनाहना न्यूनत्वाच्चतूरात्रो नोक्तेभ्यः फलेभ्यः पर्याप्तः । पञ्चाभिरेकाहोभिस्तत्फलनिर्वृत्तेरेकेनाहना षड्रात्रोऽतिरिक्तः । एष पञ्चरात्रः संपत्ति सपीचिनो न्यूनातिरेकाभावेन योग्यः । अत एतदनुष्ठायी योग्येनैव यज्ञेनेष्टवान्भवति ॥ अथाहर्गतां पञ्चसंख्यां प्रशंसति—

पञ्चरात्र इति । हेमन्तशिशिरयोः समाप्तादृतूनां पञ्चत्वम् ॥

अथ पञ्चरात्रावयवभूतानि पञ्चाहानि विधत्ते—

त्रिवृदग्निष्टोम इति । प्रकृतौ हि त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशैश्चतुर्भिः स्तोमैरग्निष्टोमगतानि द्वादश स्तोत्राणि निष्पाद्यन्ते । अत्र त्वेकेनैव त्रिवृत्स्तोमेन सर्वस्तोत्रनिष्पात्तिः । तादृशोऽग्निष्टोमः प्रथममहः । त्रिवृद्गन्योरुभयोर्मुखेन सहोत्पन्नत्वात्त्रिवृता तेजःप्राप्तिः । पञ्चदशेनैकेनैव स्तोमेन युक्त उक्थयो द्वितीयमहः । पञ्चदशस्तोमस्येन्द्रस्य चौरौ बाहुषु सहोत्पन्नत्वात्पञ्चदशेनेन्द्रियप्राप्तिः । सप्तदशेनैकेन स्तोमेन युक्त उक्थयस्तृतीयमहः । सप्तदशस्यान्नाधारे मध्यप्रदेश उत्पन्नत्वात्तेनान्नप्राप्तिः । अपि च सप्तदशस्य प्राजापत्यत्वात्तेन प्रजोत्पादकत्वमपि भवति । यद्यप्यत्रोभयत्रोक्थयो न श्रुतस्तथाऽप्यहीनानामेतेषां द्वादशाहविकृतित्वाद्द्वादशाहे च प्रायणीयानन्तरभाविनः पृष्ठचषडहस्य पञ्चरात्रप्रकृतित्वात्पृष्ठचषडहे च द्वितीयतृतीययोरुभयोरुक्थयत्वात्तद्विकृतिरूपयोरनयोरप्यहनोरुक्थयत्वं लभ्यते । एतदेवाभिप्रेत्य बौधायनेनोक्तम्— तस्याहानि त्रिवृदग्निष्टोमैः पञ्चदश उक्थयः सप्तदश उक्थयः पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो महाव्रतवान्विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः १ इति । चोदकप्राप्तानामपि त्रयाणामेतेषामहनां विस्पष्टार्थं पुनर्विधानम् । पञ्चविंशेनैकेनैव स्तोमेन युक्तोऽग्निष्टोमश्चतुर्थमहः । यद्यपि त्रिवृदादिस्तोमवत्सामब्राह्मणे पञ्चविंशस्तोमो नाऽऽम्नातस्तथाऽपि सूत्रकारोक्तप्रकारेण स स्तोम उच्येयः । अस्य च स्तोमस्य प्राजापतिदेवताकत्वात्तेन तत्प्राप्तिः । स चाग्निष्टोमो महाव्रतधर्मवान् गवामयने महाव्रताख्यमेकमहः । तस्मिन्नहनि यानि स्तोत्राणि तान्यत्र प्रयोक्तव्यानीत्यर्थः । महाव्रतस्यान्नसाधनत्वात्तेनान्नप्राप्तिः ।

(पञ्चरात्राभिधानम्)

विभिन्नाग्नायाऽग्निष्टोत्राधिकारः कश्चिदेकाहः । सोऽत्रात्रिरात्रविकृतित्वमुपादितः ।
अथ सामान्यायैविविधविज्ञानभाष्यसमेता - ७७ उपपत्तिकाण्डे -
स्तोत्रगतानि सामानि सर्वाण्यपि यस्यासौ सर्वपृष्ठः । स च सर्वस्य फलस्याभि-
जित्यै संपद्यते ।

अथ मीमांसा ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे दशमाधिकरणे चिन्तितम्—

अहर्गणेषु सोमस्य द्वादशाहस्य वाऽग्निमः । अहर्गणेषु सोमस्य द्वादशाहस्य वाऽग्निमः ।
पूर्ववादिनसंघादिविशेषरन्तिमो भवेत् ।

द्विरात्रमारभ्य शतरात्रस्यन्तषु अहर्गणेषु गवामयने च पूर्ववदब्धकलिङ्गेन
सोमस्य धर्मा इति चेन्न । विशेषलिङ्गसद्भावात् । द्वादशाहपदान्तगतोऽहःशब्दः
षष्टिघटिकात्मकदिनपरः । द्विरात्रादिपदान्तरगतो रात्रिशब्दश्च तादृशः । एत-
देकं विशेषलिङ्गम् । अहःसंघो द्वितीयं, द्वादश दीक्षास्तृतीयं, तच्च गवामयने
विद्यते । तत्र ह्यभिन्धत् एव दीक्षाभिरित्युक्त्वा दीक्षायुग्मानि (णि) षडुपन्य-
स्तानि— ' द्वाभ्यां लोमावद्यान्ति द्वाभ्यां त्वचं द्वाभ्यामसृग्द्वाम्यां मांसं द्वा-
भ्यामस्थि द्वाभ्यां मज्जानमात्मदक्षिणं वै सत्रम् ' इति । तस्माद्दहर्गणेषु द्वाद-
शाहस्य धर्माः ॥

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे पञ्चमाधिकरणे चिन्तितम्—

लौकिको वाक्यगो वाऽर्थस्त्रिवृत्तादेः समत्वतः ।

उभौ विध्यर्थवादकवाक्यत्वादस्त्रिहान्तिमः ।

त्रिवृद्धिष्पवमानमिति श्रुतौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यं लोके प्रसिद्धोऽर्थः ।
वाक्यशेषादृक्त्रयार्थकेषु त्रिषु सूक्तेष्ववस्थितानां बहिष्पवमानस्तोत्रनिष्पादन-
क्षमाणांमुपास्मै गांयता नर इत्यादीनामृचां नवकमर्थः । तत्र धर्मनिर्णये वेदस्य
प्रबलत्वेऽपि पदपदार्थनिर्णय लौकवेदयोः समानबलत्वादुभावर्थो विकल्पेन ग्रही-
तव्योविति चेन्मैवम् । लौकिकार्थस्वीकारपक्षे विधिवाक्येऽर्थस्त्रैगुण्यम्, अर्थ-
वादवाक्ये स्तोत्रियाणामृचां नवकमित्येवं विध्यर्थवादवाक्ययोर्वैयधिकरण्या-
देकवाक्यत्वं न स्यादित एकेवाक्यत्वाय स्तोत्रियाणां नवकमेव विधिवाक्ये
नियतोऽर्थः ।

दशमाध्यायस्य षष्ठपादे सप्तमाधिकरणे चिन्तितम्—

(पञ्चरात्राभिधानम्)

त्रिवृदग्निष्टुदित्येतत्सर्वत्र स्तोम एव वा ।

आद्यस्रैगुण्यवाचित्वादन्यः स्तोमस्य रूढितः ॥

एवं श्रूयते—‘त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः’ इति । किं त्रिवृत्त्वमग्निष्टुति कर्तौ सर्वेषु साधनेषु संपद्यते, किं वा स्तोममात्रसंबन्धि । तत्र त्रिवृदञ्जुरित्यादौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यवाचित्वदर्शनादत्रापि ऋतुसाधनेषु या या संख्या श्रूयते सा सर्वा त्रित्वेन विक्रियत इति प्राप्ते ब्रूमः—यद्यपि त्रिवृच्छब्दोऽवयवप-
सिद्ध्या लोके त्रैगुण्यं ब्रूते तथाऽपि वेदे रूढ्या स्तोमवाची । त्रिवृद्धिष्ण-
वमानमित्युक्त्वा स्तोत्रियाणां नवानामृचामनुक्रमणादत्र स्तोमविषयमेव त्रि-
वृत्त्वम् ॥

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे तृतीयाधिकरणे चिन्तितम्—

विश्वजित्सर्वपृष्ठः किमनुवादो रथंतरम् ।

बृहता वा समुच्चयं यद्वा षाडहिकानि षट् ॥

आतिदेश्यानि तत्राऽऽद्यो माहेन्द्रादिचतुष्टये ।

पृष्ठशब्दाच्चोदकेन सर्वेषामिह संभवात् ॥

समुच्चयो वा विधये सर्वत्वं बहवपेक्षया ।

न तु द्वयोरतः षण्णां पृष्ठानामतिदेशनम् ॥

“विश्वजित्सर्वपृष्ठो भवति” इति श्रूयते । तत्र सर्वपृष्ठशब्दोऽनुवादः ।
कुतः, प्राप्तत्वात् । तथा हि ज्योतिष्ठोमे माध्यंदिनपवमानानन्तरभावांनि माहे-
न्द्रादीनि चत्वारि स्तोत्राणि सन्ति । ‘अमित्वा शूर नोनुमः’ ‘कया नश्चित्र
आभुवत्’ ‘तं वो दस्ममुतीषहं’ ‘तरोभिर्वो विदद्वसुम्’ इत्येतेषु चतुर्षु
सूक्तेषु तानि स्तोत्राणि सप्तदशस्तोमतामपि गणयन्ते । एकस्मिन्सूक्ते विद्य-
मानानां तिसृणामृचां ब्राह्मणोक्तविधानेन सप्तदशधाऽभ्यासः सप्तदशस्तोमः ।
तादृशेषु स्तोत्रेषु पृष्ठशब्दः श्रूयते—‘सप्तदशानि पृष्ठानि’ इति । तानि चत्वारि
पृष्ठानि विश्वजिति चोदकप्राप्तत्वात्सर्वपृष्ठशब्देनानुद्यन्त इत्याद्यः पक्षः । रथं-
तरपृष्ठबृहत्पृष्ठयोर्ज्योतिष्ठोमे विकल्पितयोश्चापि चोदकेन विकल्पान्तौ सर्वश-
ब्देन समुच्चयो विधीयते । तथा सप्तदशानि पृष्ठानि न संविष्मतीति द्वितीयः
पक्षः । सर्वत्वं बहुषु मुख्यं न तु द्वयोः । तस्मादनेन सर्वपृष्ठशब्देन षट्संख्या-

१ च. °न इत्यु° । २ क. घ. ङ. च. स्तोत्रवि° । ३ क. घ. ङ. °नि चो° । ४ क.
घ. ङ. च. °दकत्वेन । ५ त. च. भवती° ।

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

कानि पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते । षडहे प्रतिदिनमेकैकं पृष्ठं विहितम् । तानि च षट्-
पृष्ठानि रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवतसामभिर्निष्पाद्यानि । यद्यपि विश्वजित
एकाहत्वाज्ज्योतिष्टोमविकृतित्वमेव नतु षडहविकृतित्वं, तथाऽपि सर्वपृष्ठोक्तिब-
लात्तानि षट्पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते ॥

दशमाध्यायस्य षष्ठे पादे पञ्चमाधिकरणे चिन्तितम्—

किं सर्वपृष्ठे सर्वाणि पृष्ठदेशे यथोक्ति वा ।

पृष्ठशब्दात्पृष्ठदेशे वचनात्तु व्यवस्थितिः ॥

इदमाम्नायते—‘ विश्वजित्सर्वपृष्ठः ’ इति । षडहे षट्स्वहःसु क्रमेण रथं-
तरबृहद्वैरूपमित्यादिभिः षड्भिः सामभिः पृष्ठस्तोत्रं निष्पादितम् । तानि सर्वाणि
पृष्ठसामानि यस्मिन्विश्वजिति सोऽयं सर्वपृष्ठः । तत्र माध्यंदिनपवमानमैत्रावरुण-
साम्नोरन्तरालरूपे पृष्ठस्तोत्रदेशे किं सर्वाणि पृष्ठसामानि कार्याणि, किंवा यथा-
वचनं देशव्यवस्थेति संशयः । पृष्ठकार्यगमकेन(ण)पृष्ठशब्देन पृष्ठदेशेः प्राप्ते
वचनेन देशविशेषो व्यवस्थाप्यते । वचनं चैवाम्नायते—‘ पवमाने रथंतरं
करोत्यार्भवे बृहन्मध्यत इतराणि वैरूपं होतुः पृष्ठं वैराजं ब्रह्मसाम शाक्वरं
मैत्रावरुणसाम रैवतमच्छावाकसाम ’ इति । वचनं हि न्यायाद्बलीयः । तस्मा-
द्देशविशेषो व्यवस्थिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तपाठके प्रथमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्यामा दद इमामगृभ्णन्रशनामृतस्य
पूर्व आयुषि विदथेषु कव्या । तया देवाः सुतमा
बभूवुर्ऋतस्य सामन्त्सरमारपन्ती । अभिधा असि
भुवनमसि यन्ताऽसि धर्वाऽसि सोऽसि वैश्वानरः
सप्रथसं गच्छ स्वाहाऋतः पृथिव्यां यन्ता राइय-

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

न्ताऽसि यमनो धर्ताऽसि धरुणः कृष्यै त्वा
क्षेमाय त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वा पृथिव्यै
त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वा सते त्वाऽ-
सते त्वाऽद्भ्यस्त्वौषधीभ्यस्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा
भूतेभ्यः (१) ॥

(धरुणः पञ्चविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमेऽनुवाके पञ्चरात्रो वर्णितः । अथात्राहीनविशेषानवस्थाप्यैकादशमा-
रभ्य प्रपाठकसमाप्तिपर्यन्तमश्वमेधमन्त्रा उच्यन्ते । तेषां यथासंभवं ब्राह्मण-
ग्रन्थोक्ता विनियोगा उदाह्रियन्ते । तत्र ब्राह्मणवाक्यमेवं पठ्यते—‘ देवस्य त्वा
सवितुः प्रसव इति रशनामादत्ते प्रसूत्यै ’ । अधिनोर्बाहुभ्यामित्याह । अधिनौ
हि देवानामध्वर्युं अस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै । व्यृद्धं वा एतद्य-
ज्ञस्य । यदयजुष्केण क्रियते ’ इति ॥ मन्त्रपाठस्तु—

देवस्य त्वेति । हे रशने सवितुर्देवस्य प्रेरणे सत्यश्विसंबन्धिभ्यां बाहुमू-
लाभ्यां पूषसंबन्धिभ्यां हस्ताग्राभ्यां त्वामाददे ॥

अथ ब्राह्मणम्—‘ इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यधिवदति यजुष्कृत्यै ’ इति ॥
पाठस्तु—

इमामगृभ्णन्निति । विद्येषु यज्ञेषु आयुषि यजमानायुर्निमित्ते पूर्वं
कव्या कवयो विद्वांस ऋत्विज ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धिनीमिमां रशनामगृभ्ण-
न्स्वीकृतवन्तः । तथा रशनया देवाः सर्वे सुतभावभूवुरश्वबन्धनद्वारा तस्मिन्न-
श्वमेधे प्रधानभूतं त्रिरात्रारुच्यं सोमयागमभितः प्राप्ताः । क्रीदशी रशना,
ऋतस्य यज्ञस्य सामन्सामनि समाप्तौ निमित्तभूतायां सत्यां सरं सरणं प्रवृत्ति-
मारपन्ती कथयन्ती । हे ऋत्विग्यजमानाः शीघ्रं यज्ञं समापयतेति वदन्ती सेयं
रशना लक्षयते, स्वकीयदीर्घत्वेनाश्वबन्धनयोग्यत्वदर्शनात् ॥

कल्पः— 'अभिधा असीत्यश्वमभि दधाति ' इति ॥

पाठस्तु—

अभिधा इति । अभिधीयते धार्यते बध्यत इत्यभिधाः । हेऽथ त्वं तादृशो बध्यमानोऽसि । तथा भुवनादिरूपोऽसि । तव प्राजापत्यत्वात्प्राजापतिगुणाः सर्वेऽपि त्वय्यवस्थिताः । प्राजापतिश्च भुवनकारणत्वाद्भुवनरूपः । अन्तर्यामि-
त्वाच्च यन्ता । पोषकत्वाच्च धर्ता । तद्द्वारा त्वमपि तथाविधोऽसि । स तादृश-
स्त्वं वैश्वानरं सर्वपुरुषहितकारिणं समर्थसं विस्तारेण सहितमग्निमाहवनीयं
गच्छ । आहवनीये स्रश्वाङ्गानि ह्यन्ते । तत्र गत्वा च स्वाहाकृतः स्वाहाकरे-
णास्माभिर्देवेभ्यो दत्तो भव । ततो हुतः सन्नृपो भूत्वा पृथिव्यां यन्ता राड्भव
नियामको राजा भव । ततोऽनन्तरमाविन्यन्तरिक्षे च ग्रहनक्षत्रादीनां यन्ता
यमनश्चापि, नियन्तुमुद्युक्तो यन्ता, नियन्तुं समर्थो यमनस्तादृशो भव । ततोऽ-
प्यपरितने द्युलोके धर्ता धरुणोऽसि, स्वर्गस्थितानां पुरुषाणां धर्ता पोषयितुमु-
द्युक्तः, धरुणः पोषयितुं समर्थः, तादृशो भव । तथाविधं त्वां कृष्यै सर्व(स्य)नि-
ष्यत्तये बध्नामीति शेषः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । क्षेमः प्राप्तस्य धनस्य रक्ष-
णम् । रायिः प्रापणीयं धनम् । पोषस्तज्जन्या भोगपुष्टिः । पृथिव्यादयस्त्रयः
प्राप्तव्या लोकाः । तेषु लोकेषु पूर्वं विद्यमानं द्रव्यं सत् । इतः परं संपादनीयं
द्रव्यमसत् । एतत्सर्वं भाविजन्मविषयम् । अस्मिञ्जन्मन्यपेक्षिता आप ओषधयः
सर्वप्राणिनश्च । तस्य सर्वस्य सिद्धयर्थं त्वामिह बध्नामि । एतच्च सर्वं याग-
द्वारेणोषपद्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः)

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्राऽश्वोऽसि हयोऽस्यत्योऽसि
नरोऽस्यर्वाऽसि सतिरसि वाज्यसि वृषाऽसि
नृमणा असि ययुर्नामास्यादित्यानां पत्वान्वि-
ह्यग्नये स्वाहा स्वाहेन्द्राग्निभ्यां स्वाहा प्राजापतये

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा सर्वाभ्यो
देवताभ्य इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह
रन्तिः स्वाहेह रमन्तिः स्वाहा भूरसि भुवे त्वा
भव्याय त्वा भविष्यते त्वा विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यो
देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रोक्षितं
गोपायत (१) ॥

(रन्तिः स्वाहा द्वाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—‘ विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेत्यश्वस्य दक्षिणे कर्णे यजमानं वाचयित्वा ’
इति ॥ पाठस्तु—

विभूर्मात्रेति । हेऽश्व त्वं मात्रा त्वदीयया पृथिवीरूपया विभूरसि व्याप्ति-
मानसि । पित्रा द्युलोकरूपेण प्रभूः प्रभुत्वशक्तिमानसि । ‘ इयं वै माता ।
असौ पिता ’ इति हि ब्राह्मणम् । पृथिव्या विभुत्वाद्द्युलोकस्य भोगप्रभुत्वाच्च
तदुभयमस्मिन्नपचर्षते । तथा त्वमश्वोऽसि मुख्याश्वजातिमानसि, न तु तव गर्द-
भसांकर्यम् । हिधातोः क्रमणार्थकादुत्पन्नो हयशब्दः । अतो हयोऽसि समी-
चीनक्रमणवानसि । खुरसौकर्येण भूमावाक्रमणं त्वदीयं स्थिरमित्यर्थः । अत्यो-
ऽसि सततगमनशीलोऽसि । नरोऽस्युपर्याख्यानं नेताऽसि । अर्वाऽसि समीची-
नगतिमानसि । सप्तिरसि सर्वेष्वपि युद्धादिकार्येषु संबद्धोऽसि । वाजी वेगवा-
नसि । वृषा पुंस्त्वसामर्थ्यवानसि । नृमणा नृभिर्मननीयोऽसि । ययुर्नामासि
स्वर्गप्रापक इत्येतदेव तव प्रियं नाम । अत एव ब्राह्मणं ‘ ययुर्नामासीत्याह ।
एतद्वा अश्वस्य प्रियं नामधेयम् ’ इति । ईदृशस्त्वमादित्यानां प्रतिमासवर्तिनां
द्वादशसंख्यानां पत्वं पतनं यदन्तरिक्षगमनं तदन्वन्तरिक्षमार्गेणेहि गच्छ ॥

कल्पः—‘ अग्नये स्वाहा स्वाहेन्द्रामिभ्यामिति पूर्वहोमान्हुत्वा ’ इति ॥

पाठस्तु—

अग्नये स्वाहेति । अत्र प्रथममन्त्रः स्वाहान्त उत्तरे चत्वारो मन्त्राः स्वाहादयः ॥

कल्पः—‘ रथकारगृहे वसतिर्भवतीह धृतिरिति सायमश्वस्य चतुर्षु पत्सु चतस्रो धृतीर्जुहोति ’ इति ॥ पाठस्तु—

इह धृतिरिति । इहास्मिन्दक्षिणपूर्वपादे धृतिर्धरणं स्थैर्यं भवत्तु । तदर्थ-
मिदं स्वाहुतमस्तु । इहास्मिन्दक्षिणपृष्ठपादे विधृतिर्विशेषेण स्थैर्यमस्तु । इहा-
स्मिन्नुत्तरपृष्ठपादे रन्तिः स्थैर्येण रमणमस्तु । इहास्मिन्नुत्तरपूर्वपादे रमतिरत्यन्तं
स्थिरं रमणमस्तु ॥

भूरसि भुवे त्वेति । कल्पः—‘ भूरसि भुवे त्वा भव्याथ त्वा भविष्यते
त्वेत्यश्वमुत्सृज्य ’ इति ।

विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्य इति मन्त्रशेषपाठः । हेऽश्व त्वं भूरस्यतीतानामनागतानां
वर्तमानानां भावयिताऽसि । भूशब्दोऽतीतमाचष्टे, भव्यशब्दो वर्तमानं, भविष्य-
च्छब्द आगामि, तस्य त्रिविधस्य श्रेयसः सिद्ध्यर्थं त्वामुत्सृजामि । तथा
विश्वेभ्यो भूतेभ्यः सर्वप्राणिस्वाधीनत्वार्थं त्वामुत्सृजामि ॥

कल्पः—‘ देवा आशापाला इति रत्निभ्यः परिददाति ’ इति ॥ पाठस्तु—
देवा आशापाला इति । आशापाला दिक्षु पालकाः । हे देवा देवमूर्-
तिधारिणो रत्नाद्याभरणभूषिताः शतसंख्याका राजपुत्रा मेधाथ यज्ञाय प्रोक्षि-
तमेतमश्वं देवेभ्यो देवार्थं गोपायत रक्षत ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

आयनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहोद्द्रावाय
स्वाहोद्द्रुताय स्वाहा शूकाराय स्वाहा शूकताय
स्वाहा पलायिताय स्वाहाऽऽपलायिताय स्वाहाऽऽ-
वल्गते स्वाहा परावल्गते स्वाहाऽऽयते स्वाहा
प्रयते स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

(आयनायोत्तरमापलायिताय षड्विंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—‘ आयनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहेत्युद्द्रावान् ’ इति ॥ पाठस्तु—
आयनाय स्वाहेति । आभिमुख्येनायनं गमनं यस्यासावायनस्तस्मा
अश्वाय, तत्प्रीत्यर्थमिदं स्वाहुतम् । आभिमुख्यगमनमपि द्विविधं—मन्दगमनं
तीव्रगमनं च । तत्राऽऽद्यं पूर्वमन्त्रेऽभिहितं, द्वितीयं प्रायणमन्त्रेऽभिधीयते । केचन
धूर्ता अथा गन्तुमनिच्छन्तस्ताडिताः सन्तः पूर्वपादावुन्नमयन्ति, अन्ये चांपरौ
पादावुन्नमयन्ति, तदुभयमुद्द्रावोद्द्रुतशब्दाभ्यामभिधीयते । कशया घातितेनो-
द्द्रवणार्थं क्रियमाणस्य शब्दविशेषस्यानुकरणार्थं शूकार इति प्रयुक्तम् । शूक-
तमेतदेव । पूर्वापरपादविषयत्वेन द्वेषाऽभिधानम् । पुरतो वेगेन धावनं पलाय-
नम् । आभिमुख्येन धावनमापलायनम् । चतुर्णामपि पादानां सकृदुन्नमनमा-
भिमुख्यविषयमावलगनम् । पराङ्मुखत्वविषयं परावलगनम् । पूर्वमायनप्रायणश-
ब्दाभ्यां योऽर्थोऽभिहितः सोऽतीतविषयः । इह त्वायत्प्रथच्छब्दाभ्यां वर्तमान-
विषयः स एवार्थोऽभिधीयते । अतो यथोक्ततत्तदगुणयुक्तायाश्चाय तत्प्रीत्यर्थं
स्वाहा हुतमिदमस्तु । किं बहुना सर्वस्मै सर्वप्रकारगमनविशेषयुक्ताश्वप्रीत्यर्थ-
मिदं स्वाहा हुतमस्तु । उत्कृष्टगमनविषयत्वादेतेषां होमानामुद्द्रावा इति
नामधेयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा वायवे स्वाहाऽपां
मोदाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहे-

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

न्द्राय स्वाहा बृहस्पतये स्वाहा मित्राय स्वाहा
वरुणाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(अग्नये वायवेऽपां मोदायेन्द्राय त्रयोविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—‘ अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वहोमान् ’ इति ॥ पाठस्तु—
अग्नये स्वाहेति । अपां मोदः पर्जन्यः । अनुक्तानां पूर्वहोमाङ्गानां देवानां
संग्रहार्थं सर्वशब्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः)

पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा
सूर्याय स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहा
प्राच्यै दिशे स्वाहा दक्षिणायै दिशे स्वाहा प्रतीच्यै
दिशे स्वाहोदीच्यै दिशे स्वाहोर्ध्वायै दिशे स्वाहा
दिग्भ्यः स्वाहाऽवान्तरदिशाभ्यः स्वाहा समाभ्यः
स्वाहा शरद्भ्यः स्वाहाऽहोरात्रेभ्यः स्वाहाऽर्धमा-
सेभ्यः स्वाहा मासेभ्यः स्वाहर्तुभ्यः स्वाहा संवत्स-
राय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(पृथिव्यै सूर्याय नक्षत्रेभ्यः प्राच्यै सप्तचत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—‘ पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्येतं हुत्वा ’ इति ॥

एतमनुवाकं पूर्वनामकहोमान्तःपातित्वेनैव हुत्वेत्यर्थः ॥ पाठस्तु—

पृथिव्यै स्वाहेति । पाच्चादिशब्दा विशेषवाचिनः । दिक्शब्दः सामान्यवाची । समाशरत्संवत्सरशब्दाः सौरचान्द्रनाक्षत्रविषयाः । सर्वशब्दोऽनुक्तकालविषयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

अ॒ग्नये॒ स्वाहा॒ सोमा॑य॒ स्वाहा॒ सवि॑त्रे॒ स्वाहा॒
सर॑स्वत्यै॒ स्वाहा॑ पू॒ष्णे॒ स्वाहा॒ बृह॑स्पतये॒ स्वाहा॑ऽपां
भोदा॑य॒ स्वाहा॑ वा॒यवे॒ स्वाहा॑ मि॒त्राय॒ स्वाहा॑ वरु॒णाय॒ स्वाहा॑ सर्व॑स्मै॒ स्वाहा॑ (१)

(अ॒ग्नये॒ सवि॑त्रे पू॒ष्णेऽपां॑ भोदा॑य॒ वा॒यवे॒ त्रयो॑वि॒ंशतिः॑) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—‘ अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वदीक्षाम् ’ इति ॥ पाठस्तु—

अग्नये स्वाहेति । पूर्वहोमानुवाकवदयमनुवाको व्याख्येयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

पृथिव्यै॒ स्वाहा॑ऽन्तरि॒क्षाय॒ स्वाहा॑ दि॒वे॒ स्वाहा॑ऽ-

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

अग्ने स्वाहा सोमाय स्वाहा सूर्याय स्वाहा चन्द्र-
 मसे स्वाहाऽहे स्वाहा रात्रियै स्वाहर्जवे स्वाहा
 साधवे स्वाहा सुक्षित्यै स्वाहा क्षुधे स्वाहाऽऽशि-
 तिभे स्वाहा रोगाय स्वाहा हिमाय स्वाहा शी-
 ताय स्वाहाऽऽतपाय स्वाहाऽऽरण्याय स्वाहा सुव-
 र्गाय स्वाहा लोकाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा
 (१) ॥

(पृथिव्या अग्नयेऽहे चतुश्चत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः)

कल्पः—‘ पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्येकविंशिनीं दीक्षाम् ’ इति ॥

पाठस्तु—

पृथिव्यै स्वाहेति । अत्र ऋज्वादयस्त्रयः पृथिव्यादिलोकाः । तथा च
 ब्राह्मणम्—‘ इयं वा ऋजुः । अन्तरिक्षं साधु । असौ सुक्षितिः ’ इति ।
 अशितिमशब्देन क्षुन्निवारकमाशितृत्व+पमिधीयते । स्वर्गः पुण्यफलभूतः ।
 लोकशब्दः सामान्यवाची । अत्रातीतावग्नये स्वाहा पृथिव्यै स्वाहेत्यनुवाकौ
 पूर्वहोमविषयौ । तथा च ब्राह्मणम्—‘ अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वहो-
 माञ्जुहोति । पूर्वं एव द्विषन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामति । पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय
 स्वाहेत्याह । यथायजुरेवैतत् ’ । इति । उत्तरौ त्वनुवाकौ दीक्षाविषयौ । तत्रापि
 ब्राह्मणम्—‘ अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वदीक्षां जुहोति । पूर्वं एव द्वि-
 षन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामति । पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्येकविंशिनीं दीक्षां
 जुहोति ’ इति ॥

+ अत्र कस्मिंश्चित्पुस्तके ‘ आशितशब्दत्वम् ’ इति, कस्मिंश्चित्पुस्तके तु ‘ आशि-
 तृशब्दत्वम् ’ इति विद्यते तत्प्रामादिकमिति ज्ञेयम् ।

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

भुवो देवानां कर्मणाऽपसर्तस्य पथ्याऽसि वसु-
भिर्देवेभिर्देवतया गायत्रेण त्वा छन्दसा युनज्मि
वसन्तेन त्वर्तुना हविषा दीक्षयामि रुद्रेभिर्देवेभिर्दे-
वतया त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा युनज्मि त्रीष्मेण त्व-
र्तुना हविषा दीक्षयाम्यादित्येभिर्देवेभिर्देवतया जा-
गतेन त्वा छन्दसा युनज्मि वर्षाभिस्त्वर्तुना हविषा
दीक्षयामि विश्वेभिर्देवेभिर्देवतयाऽऽनुष्टुभेन त्वा
छन्दसा युनज्मि (१) शरदा त्वर्तुना हविषा
दीक्षयाम्यङ्गिरोभिर्देवेभिर्देवतया पाङ्क्तनं त्वा छ-
न्दसा युनज्मि हेमन्तशिशिराभ्यां त्वर्तुना हविषा
दीक्षयाम्याऽहं दीक्षामरुहमृतस्य पत्नीं गायत्रेण
छन्दसा ब्रह्मणा चर्तं सत्येऽधा सत्यमृतेऽधाम् ।
महीम् षु सुत्रामाणमिह धृतिः स्वाहेह विधृतिः
स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह रमतिः स्वाहा (२) ॥

(आनुष्टुभेन त्वा छन्दसा युनज्म्येकान्नपञ्चाशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—‘ भुवो देवानां कर्मणेत्यूतुदीक्षाभिः कृष्णाजिनमारोहन्तमभिमन्त्र-
यते ’ इति ॥ तत्र प्रथममन्त्रमाह—

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

भुवो देवानामिति । हे दीक्षे त्वं देवानां संबन्धिना कर्मणर्तस्य यज्ञस्य संबन्धिनाऽपसा व्यापारेण भुवो युक्ता भव । त्वं पथ्याऽसि देवानां यज्ञस्य च हिताऽसि । अहं वसुभिर्देवोभिर्वसुसंज्ञकैर्देवदेवतया दीक्षाभिमानिन्या गायत्रेण च्छन्दसा च त्वां युनञ्जि त्वां युक्तां करोमि । तथा वसन्तेनतुना सहितोऽहं त्वां हविषा दीक्षयामि संस्कृतां करोमि ॥

अथोत्तरांश्वतुरो मन्त्रानाह—

रुद्रेभिर्देवेभिरिति । एतेषु चतुर्ष्वपि मन्त्रेषु भुवो देवानामित्यादिभागमनुष्य पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ अथ षष्ठमन्त्रमाह—

आऽहं दीक्षामिति । अहं यजमानो गायत्रेण च्छन्दसा ब्रह्मणा छन्दो-रहितेन मन्त्रेण चानुगृहीतः सन्नृतस्य पत्नीं यज्ञस्य पालयित्रीं दीक्षां नियम-विशेषरूपामारुहमारूढोऽस्मि । मञ्जीयमृतं सत्ये स्थापयामि सत्यमप्यृते स्थाप-यामि । चिन्त्यमानं वस्तुतत्त्वमृताम् । उच्यमानं वस्तुतत्त्वं सत्यम् । अहं सर्वदा मनसा वस्तुतत्त्वं विचार्य पश्चाद्दक्षयामि । वाचाऽपि वस्तुतत्त्वमुच्चार्य पश्चाद्दक्षय-द्वस्तुतत्त्वं चिन्तयामीत्यर्थः ॥

अथ सप्तमाष्टमयोर्मन्त्रयोः प्रतीके दर्शयति—

महीमू ष्विति । महीमू षु मातरमित्येको मन्त्रः । सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामि-त्यपरो मन्त्रः । तौ च मन्त्रौ वैश्वानरो न ऊत्येत्यनुवाके व्याख्यातौ ॥

कल्पः—‘ सायं धृतिषु ह्यमानासु राजन्यो वीणागाथी गायति ’ इति ॥

तानेतान्धृतिमन्त्रानाह—

इह धृतिरिति । एतच्चतुष्टयं पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽ-

ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

ईकाराय स्वाहेँकृताय स्वाहा क्रन्दते स्वाहाऽ-
वक्रन्दते स्वाहा प्रोथते स्वाहा प्रप्रोथते स्वाहा
गन्धाय स्वाहा घ्राताय स्वाहा प्राणाय स्वाहा

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

व्यानाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा संदियमानाय स्वाहा
 संदिताय स्वाहा विचृत्यमानाय स्वाहा विचृत्ताय
 स्वाहा पलायिष्मणाय स्वाहा पलायिताय
 स्वाहोपरस्यते स्वाहोपरताय स्वाहा निवेक्ष्यते
 स्वाहा निविशमानाय स्वाहा निविष्टाय स्वाहा
 निषत्स्यते स्वाहा निषीदते स्वाहा निषण्णाय
 स्वाहा (१) आसिष्यते स्वाहाऽऽसीनाय
 स्वाहाऽऽसिताय स्वाहा निपत्स्यते स्वाहा निप-
 द्यमानाय स्वाहा निपन्नाय स्वाहा शयिष्यते
 स्वाहा शयानाय स्वाहा शयिताय स्वाहा संमी-
 लिष्यते स्वाहा संमीलते स्वाहा संमीलिताय स्वाहा
 स्वप्स्यते स्वाहा स्वपते स्वाहा सुप्ताय स्वाहा प्रभो-
 त्स्यते स्वाहा प्रबुध्यमानाय स्वाहा प्रबुद्धाय स्वाहा
 जागरिष्यते स्वाहा जाग्रते स्वाहा जागरिताय
 स्वाहा शुश्रूषमाणाय स्वाहा शृण्वते स्वाहा श्रुताय
 स्वाहा वीक्षिष्यते स्वाहा (२) वीक्षमाणाय
 स्वाहा वीक्षिताय स्वाहा सहास्यते स्वाहा संजि-
 हानाय स्वाहोज्जिहानाय स्वाहा विवत्स्यते स्वाहा
 विवर्तमानाय स्वाहा विवृत्ताय स्वाहोत्थास्यते
 स्वाहोत्तिष्ठते स्वाहोत्थिताय स्वाहा विधविष्यते
 स्वाहा विधून्वानाय स्वाहा विधूताय स्वाहो-
 त्क्रस्यते स्वाहोत्क्राभते स्वाहोत्क्रान्ताय स्वाहा
 चङ्कभिष्यते स्वाहा चङ्कम्यमाणाय स्वाहा
 चङ्कमिताय स्वाहा कण्डूयिष्यते स्वाहा कण्डूय-

मानाय स्वाहा कण्डूयिताय स्वाहा निकषिष्यते
 स्वाहा निकर्षमाणाय स्वाहा निकर्षिताय स्वाहा
 यदत्ति तस्मै स्वाहा यत्पिबति तस्मै स्वाहा यन्मे-
 हति तस्मै स्वाहा यच्छकृत्करोति तस्मै स्वाहा
 रेतसे स्वाहा प्रजाभ्यः स्वाहा प्रजननाय स्वाहा
 सर्वस्मै स्वाहा (३) ॥

(निषण्णाय स्वाहा वीक्षिष्यते स्वाहा निकर्षमाणाय
 स्वाहा सप्तविंशतिश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—‘ ईकाराय स्वाहेकृताय स्वाहेत्यध्वचरितानि ’ इति ॥ पाठस्तु—
 ईकाराय स्वाहेति’ । खाद्यं दृष्ट्वा यातुं यो(यं) मन्दशब्द करोति
 तदनुकरणं तदीमित्यनेनोच्यते । स च शब्दो वर्तमान ईकारः । अतीतस्त्वीकृतः ।
 वडवां दृष्ट्वा चैर्घोषेणोत्साहजनितं क्रन्दनम् । विरोधिनपश्वं दृष्ट्वा क्रोधेनोच्चै-
 र्घोषणपवक्रन्दनम् । गमनकाले नासापुटयोः श्वासशब्दः प्रोथनम् । स एवानुव-
 र्तमानः प्रप्रोथनम् । तृणभक्षणे वा श्वासशब्दः प्रप्रोथनम् । अश्वान्तराधरणं
 गन्धः । स एवातीतो घ्रातः । प्राणापानव्याना ऊर्ध्वाधोमध्यवृत्तयः । संदीय-
 मानो बध्यमानः । संदितो बद्धः । विचृत्यमानो मुच्यमानः । विचृतो मुक्तः ।
 पलायितुमुद्यतः पलायिष्यमाणः । निर्वर्तितपलायनः पलायितः । पलायनपरि-
 त्याग उपरमः । स च भावी भूतश्च । शालापवेशो निवेशनम् । तच्च भावि
 वर्तमानमतीतं चेति त्रिविधम् । प्रविश्य शालायां स्थितिर्निषदनम् । तदपि पूर्व-
 वत्रिविधम् । एतच्च त्रैविध्यं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । क्षणमात्रं पादसंकोच आसनम् ।
 पार्श्वस्य भूमिस्पर्शो निपतनम् । पादप्रसारणं शयनम् । चक्षुषोर्निर्मलिनं संमी-
 लनम् । स्वापो निद्रा । तत्परित्यागः प्रबोधः । बाह्यावभोकनं जागरणम् ।

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

अश्वपालकानामुत्थापनशब्दानुसंधानं श्रवणम् । तृणखाद्यान्वेषणं वीक्षणम् ।
शालाया बहिर्निर्गमनं संहानम् । निर्गत्य भूमौ विलुण्ठनं विवर्तनम् । तदनन्तर-
मूर्ध्वं स्थितिरुत्थानम् । उत्थितस्य धूलिमपनेतुं शरीरवालनं विधूननम् । पाद-
स्योन्नमनमुत्क्रमणम् । मन्दगमनं चङ्क्रमणम् । दन्तपङ्क्तिभ्यां पृष्ठभागे दंशनं
कण्डूयनम् । कुड्यस्तम्भादौ शरीरघर्षणं निकषणम् । अदनादयः पसिद्धाः ।
प्रजा अश्वस्यापत्यानि । प्रजननं तदुत्पादनम् । सर्वशब्देनावशिष्टान्यश्वचरि-
तानि संगृह्यन्ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

अ॒ग्नये॒ स्वाहा॑ वा॒यवे॒ स्वाहा॑ सूर्या॒य स्वाह॑र्त-
म॒स्युत॒स्य॒तम॑सि स॒त्यम॑सि स॒त्यस्य॑ स॒त्यम॑स्युत-
स्य॒ पन्था॑ असि दे॒वानां॑ छा॒याऽमृ॑तस्य॒ नाम॒ त-
त्स॒त्यं यत्त्वं॑ प्र॒जाप॑तिरस्याधि यद्द॒स्मिन्वा॒जिनी॒व
शु॒भः स्पर्ध॑न्ते दि॒वः सूर्ये॑ण॒ विशो॑ऽपो वृ॒णानः॑
प॒वते॑ क॒व्यन्प॒शुं न गो॑पो॒ हर्यः॑ परि॒ज्मा (३) ॥

(अ॒ग्नये॒ वायवे॑ऽष्टाच॒त्वारि॑शत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

प्र॒जन॑मं प्रा॒तःस॒वने॑ वै ब्र॒ह्मवा॑दि॒नः स॒ त्वाङ्गि॑रस॒ आपो॑ वै सो॒मो वै

सं॒हस्र॑त॒म्याऽत्रि॑ज॒मद॑ग्निः सं॒वत्स॑रो दे॒वस्य॑ वि॒भूरा॑य॒नाया॑ग्ने

पृथि॒व्या अ॒ग्नये॑ पृथि॒व्यै भुव॑ ई॒कारा॑या॒ग्नेये॑ वा॒यवे॑

वि॒शतिः॑ ॥ २० ॥

प्रजननमङ्गिरसः सोमो वै प्रतिगृह्णाति विभूर्वीक्ष-

माणाय द्विपञ्चाशत् ॥ ५२ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके विशोऽनुवाकः)

कल्प- अग्नये स्वाहा वायवे स्वाहेत्येतं हुत्वा ' इति ॥

एतस्मिन्ननुवाके त्रीन्मन्त्रानाह-

अग्नये स्वाहेति । अथ चतुर्थमन्त्रमन्त्रावाह-

ऋतमसीति । हेऽथ त्वमृतं यन्मानसं सत्यं तदसि । यागरहितानां पुरु-
षाणां यदृतं तस्याप्युत्तमं त्वमृतं सत्यमसि । तत्र यागसाधनत्वात् । एवं सत्य-
वाक्यमपि वाच(चि)कविषयत्वेन व्याख्येयम् ॥ अथ षष्ठमन्त्रमाह-

ऋतस्य पन्था इति । ऋतस्य यज्ञस्य पन्था मार्गोऽसि । त्वद्द्वारेण हि
यागो निर्वर्त्यते । तथा देवानां छायाऽसि । यथा घर्मकाले वृक्षस्य छाया
सुखप्रदा तथा त्वं सुखप्रदोऽसि । अत एव त्वममृतस्य नामासि । देवा हि
त्वदीयं हविः पशूषमित्येव स्त्री कुर्वन्ति । त्वं प्रजापतिरूपोऽसीति यत्तत्सत्यं
नात्र कश्चिदुपचारोऽस्ति । प्रजापतेरक्षयेव हि त्वदाकारेण निष्पन्नम् ॥

अथ सप्तममन्त्रमाह-

अधि यदस्मिन्निति । यद्यस्मात्कारणाद्वाजिन्यस्मिन्मध्ये शुभः शोभनो
गुणसंघोऽर्धव देवेभ्योऽप्यधिक इव दृश्यते तस्मात्कारणादिवः संबन्धिनो विशो
मरुद्गणाः सूर्येण सूर्यसमानेनाश्वेन सार्धं स्पर्धन्ते वयं गुणाधिका अश्वो न
गुणाधिक इत्येवं स्पर्धां कुर्वन्ति । तादृशोऽयमश्वः । किंचायमपो वृणान इदं
कर्म प्रवर्तयितुमिच्छन्पवते विश्वं पुनाति । तत्र दृष्टान्तः-कव्यन्पशुं न । यथा
यागेषु स्तुतिमिच्छन्देवः पशुं वृणीते तथाऽयमश्वः कर्मेदं वृणीते । देवो हि
न्मनाविधाभिः स्तुतिभिः स्तूयमानः पशुरूपं हविरतिप्रीतिपूर्वकमिच्छति । एव-
मश्वोऽप्यनेकैर्होमैः स्तावकैर्धन्वैश्च परितुष्टः कर्मेदं समापयितुमिच्छतीत्यर्थः ।
कीदृशोऽश्वः, गोपा ऋत्विग्भ्युजमानानां रक्षकः । इर्यः कर्मद्वाराऽश्वहेतुः ।

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

परिज्मा परितः स्वर्गलोकाद्गौ गन्तुं समर्थः । एतैः सप्तभिर्मन्त्रैर्होमौ बौधायने-
नापि दर्शितः—‘ सावित्राणि जुहोत्यग्नये स्वाहा वायवे स्वाहेति सप्त ’ इति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

उच्यन्ते ह्यनुवाकार्थाः सप्तमाद्यप्रपाठके ।

अग्निष्टोमविधिस्त्वाद्ये द्वितीये स्तोमसंस्तवः ॥

सर्वस्तोमस्तृतीये स्याच्चतुर्थे तु द्विरात्रकः ।

त्रिरात्रः पञ्चमे षष्ठे स्युः सहस्रतमीगताः ॥

होमाद्याः सप्तमे दानं चतुरात्रोऽग्निमोऽष्टमे ।

द्वितीयो नवमे पञ्चरात्रो दशम ईरितः ॥

अत ऊर्ध्वं त्वश्वमेधमन्त्राणां विनियोजनम् ।

उच्यते रशनां देव गृहीत्वा मन्त्रयेदिमाम् ॥

अभिवेत्यश्वमाबध्न(श्वं बध्नीयात्)त्रयो मन्त्रा इहेरिताः ।

विभूः कर्णे वाचयित अग्नये पूर्वहोमकान् ॥

पञ्चेह पत्सु जुहुयाच्चतुर्भिर्भूरसीत्यतः ।

अश्वमुत्सृजते देवा रत्निभ्योऽश्वं प्रयच्छति ॥

अनुवाके द्वादशोऽस्मिन्मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ।

आयनोद्द्रावहोमस्तु तत्र मन्त्रास्त्रयोदश ॥

अग्नये पूर्वहोमाः स्युर्मन्त्रा एकादश स्मृताः ।

पृथिव्या इति ते होमा मन्त्रा अत्रैकविंशतिः ॥

अग्नये पूर्वदीक्षार्था होमा एकादश स्मृताः ।

पृथ्वी(थी)त्यपि तथा होमा द्वाविंशतिरुदीरिताः ॥

भुव इत्युत्तुदीक्षाख्यमन्त्रैश्चर्माधिरोहणे ।

मन्त्रयेदष्टभिः पत्सु जुहुयादिह पूर्ववत् ॥

अष्टादशानुवाकेऽस्मिन्मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ।

ईमश्वचरितैर्होमाश्चतुरशीतिरीरिताः ॥

अग्नये सप्तभिर्मन्त्रैर्होमः सावित्र ईरितः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीभद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य
श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
सप्तमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः)

तत्र प्रथमोऽनुनाकः ।

हरिः ॐ ।

साध्या वै देवाः सुवर्गकामा एतः षड्रात्रमपश्य-
न्तमाऽहरन्तेनायजन्त ततो वै ते सुवर्गं लोकमा-
यन्य एवं विद्वांसः षड्रात्रमासते सुवर्गमेव लोकं
यन्ति देवसत्रं वै षड्रात्रः प्रत्यक्षं ह्येतानि पृष्ठानि
य एवं विद्वांसः षड्रात्रमासते साक्षादेव देवता
अभ्यारोहन्ति षड्रात्रो भवति षड्वा ऋतवः
षट्पृष्ठानि (१) पृष्ठैरेवतूनन्वारोहन्त्युतुभिः संव-
त्सरं ते संवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति बृहद्रथंतराभ्यां
यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो
अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी
स्रुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति त्रिवृदग्निष्टोमो
भवति तेज एवाव रुन्धते पञ्चदशो भवतीन्द्रियमे-
वाव रुन्धते सप्तदशः (२) भवत्यन्नाद्यस्यावर्ह-
द्भ्या अथो प्रैव तेन जायन्त एकविंशो भवति

(षड्रात्रकथनम्)

प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन्दधते त्रिणवो
 भवति विजित्यै त्रयस्त्रिंशो भवति प्रतिष्ठित्यै
 सदोहविधानिनं एतेन षड्रात्रेण यजेरन्नाश्वत्थी
 हविधानं चाऽऽग्नीधरं च भवतस्तद्धि सुवर्ग्यं
 चक्रीवती भवतः सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्या उलू-
 खलबुध्नो यूपो भवति प्रतिष्ठित्यै प्राञ्चो यान्ति
 प्राङ्ङिव हि सुवर्गः (३) लोकः सरस्वत्या
 यान्त्येष वै देवयानः पन्थास्तमेवान्वारोहन्त्यां-
 क्रोशन्तो यान्त्यवर्तिमेवान्वास्मिन्प्रतिषज्ज्य प्रतिष्ठां
 गच्छन्ति यदा दशं शतं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानं
 शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति-
 तिष्ठन्ति यदा शतं सहस्रं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानं
 सहस्रसंमितो वा असौ लोकोऽमुमेव लोकमभि-
 जयन्ति यदैषां प्रमीयेत यदा वा जीयेरन्नथैक-
 मुत्थानं तद्धि तीर्थम् (४) ॥

(पृष्ठानि सप्तदशः सुवर्गो जयन्ति यदैकादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अहीनाः पञ्चरात्रान्ताः पथमे समुदीरिताः ।

षड्रात्राद्या द्वितीयेऽथ वक्ष्यन्तेऽस्मिन्प्रपाठके ॥

तत्र प्रथमेऽनुवाके षड्भात्रं विधत्ते—

साध्या वा इति । साध्यशब्दो देवगणविशेषवाची । अत्र सर्वत्र दर्शनं शास्त्रीयनिश्चयः । आहरणं सामग्रीसंपादनम् । यजनमनुष्ठानम् । यद्यप्ययं षड्भात्रोऽहीनत्वाद्यजातिचोर्दनाविधेयस्तथाऽप्यत्र केषांचित्सारस्वतसत्रधर्माणां सद्भावमभिप्रेत्य विद्वांस आसत इत्यासिचोदनया विहितः । ते च धर्मा आश्वत्थी हविर्धानं चेत्यादिना वक्ष्यन्ते ॥

एतमेव सत्रत्वोपचारमभिप्रेत्य प्रशंसति—

देवसत्रं वा इति । देवानां सत्रवत्प्रियत्वादिदं देवसत्रम् । तदेव सत्रवत्प्रियत्वं स्पष्टी क्रियते—सत्ररूपे द्वादशाहे यः पृष्ठयः षडहस्तस्मिन्षट्सु दिनेषु यानि पृष्ठस्तोत्राणि रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवताख्यैः सामभिर्निष्पाद्यानि एतान्यत्रापि षट्सु दिनेषु क्रमेण प्रत्यक्षमुपलभ्यन्तो यस्मादेवं तस्माद्देवानां सत्रवत्प्रियत्वमुचितम् । एवं देवप्रियत्वं विदित्वाऽनुष्ठानेन बहुकालव्यवधानमन्तरेणैव देवताः प्राप्नोति ॥

अत्राहर्गतां षट्संख्यां प्रशंसति—

षड्भात्रो भवतीति । ऋतवो यथा षट्संख्याका एवं पृष्ठान्यपि षट्संख्याकानि । अतः षष्ठैर्ऋतुद्वारा संवत्सरं प्राप्य तत्र प्रतितिष्ठन्ति ॥

एतेषु षट्सु पृष्ठस्तोत्रेषु प्रथमद्वितीययोरहनोरनुष्ठेये रथंतरबृहद्वैरुषेये स्तोत्रे ते विशेषेण प्रशंसति—

बृहद्रथंतराभ्यामिति । शब्दशास्त्रमोक्त एवात्र बृहच्छब्दस्य पूर्वनिपातः । अनुष्ठानं तु रथंतरस्यैव प्रथमम् । यन्ति स्तोत्रमनुतिष्ठेयुरित्यर्थः । अनयोः साम्नोर्लोकद्वयरूपत्वाल्लोकाभ्यामेवं तदनुष्ठितं भवति । अपि चानुष्ठातारो लोकयोर्द्वयोः प्रतितिष्ठन्त्येव । किंचैते सामनी यज्ञस्याऽऽर्जवेन समाप्तिप्राप्तकौ भार्गावतस्ताभ्यामेव स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥

अथ षट्संख्याकान्यहानि चोदकप्राप्तानि विस्पष्टं दर्शयति—

त्रिवृदग्निष्टोम इति । त्रिवृदादयः शब्दाः पूर्वोक्तपञ्चरात्रानुवाक इवात्रापि ध्याख्येयाः । तत्र सत्रधर्मातिदेशाभावेन बहुयजमानकत्वनियमाभावादेकवचनेन निर्देशः । इह तु तन्नियमसद्भावाद्बहुवचनेन निर्देशः । प्रकृतिरूपे पृष्ठयषडहे त्रिवृदग्निष्टोमो रथंतरसामा प्रथममहः । पञ्चदश उक्थयो बृहत्सामा द्वितीयः ।

(षड्रात्रकथनम्)

सप्तदश उक्थ्यो वैष्णवसामा तृतीयः । एकविंशः षोडशी वैराजसामा चतुर्थः ।
त्रिणव उक्थ्यः शाक्वरसामा पञ्चमः । त्रयस्त्रिंश उक्थ्यो रैवतसामा षष्ठः ।
तदिदं द्वादशाहान्तर्गतस्य षष्ठ्यषडहस्य स्वरूपम् । तद्विस्तृतत्वादत्रापि तथावि-
धान्येवाहानि द्रष्टव्यानि ॥

अथ सारस्वतसत्रधर्माननुवाकसमाप्तियन्तमतिदिदिक्षुस्तावदेकं धर्मं विधत्ते—
सदोहविरिति । ये यजमानाः सदोहविधानाभ्यां मण्डपाभ्यां युक्ताः
षड्रात्रे प्रवर्तन्ते तेषां हविर्धानमाग्नीध्रं चेति मण्डपद्वयमाश्रय्य भवतोऽश्वत्थका-
ष्ठानिर्मिते उभे कार्ये । तत्राश्वत्थकाष्ठं स्वर्गसाधनम् ॥ धर्मान्तरं विधत्ते—

चक्रीवती इति । यथा रथस्य शकटस्य वा चक्रं तथा चक्रं यपोराग्नी-
ध्रहविर्धानमण्डपयोस्ते चक्रीवती । अयमर्थः—चक्रयोरक्षं प्राक्षेप्य शकटाकारं
कृत्वा तस्योपरि फलकान्यास्तोर्य तेषामुपरि भूमाविव मण्डपं विमांतव्यमिति ।
इदृशं च स्वर्गप्राप्त्यै भवति । रथेनेव चक्रयुक्तेन मण्डपेन गन्तुं शक्यत्वात् ॥

धर्मान्तरं विधत्ते—

उलूखलेति । यथा काष्ठमयस्योलूखलस्य मूलमतिस्थूलं समतलं भवति
तथा यूपमूलं कर्तव्यम् । एतच्च यत्र यत्र यूपो नीयेते तत्र तत्र भूमौ खननमन्त-
रेणैव प्रतिष्ठापनार्थम् ॥ धर्मान्तरं विधत्ते—

प्राश्चो यान्तिस्ति । चक्रयुक्ताग्नीधरादिभिः सह पाङ्मुखा गच्छेयुः । स्वर्ग-
लोकस्य प्राग्वर्तित्वेन प्रतिभानात् । एतच्चोक्तं सूत्रकारेण—‘तस्मिन्संस्थितेऽ-
श्वर्युः शम्यां प्राचः प्रास्यति स यत्र निपतति तद्गार्हपत्यं तस्मिन्वद्द्विंशतं प्राचः
प्रक्रमान्प्रकामति तदाहवनीयः, चक्रीवन्ति सदोहविधानान्याग्नीध्रे चाऽऽश्वत्थी
हविर्धानमाग्नीध्रं चोलूखलबुध्नो यूपः प्रकृष्येदुपोत्त एव नोपरवान्खनन्ति
इति । एकस्मिन्नहनि समाप्ते सति परेद्युः प्रातः शम्याक्षेपमात्रं गत्वा तत्राहर-
न्तैरमैनुष्ठाय तस्मिन्नपि समाप्ते ततः परेद्युरपि तथेत्यर्थः ॥

धर्मान्तरं विधत्ते—

सरस्वत्येति । या सरस्वत्याख्या नदी तथा सह तक्षीरे प्रतिदिनं गच्छे-
युः । एष सरस्वतीतीरगतो मार्गो देवयानो देवान्प्रपायितुं क्षमोऽतस्तमेव प्राप्नु-
वन्ति ॥ धर्मान्तरं विधत्ते—

आक्रोशन्त इति । उत्साहातिशयेन क्रियमाण उच्चतमो ध्वनिराक्रो-

(सप्तरात्रकथनम्)

शस्तं कुर्वन्तो गच्छेयुः । धनसंकोचमन्तरेण जीवनं वर्तिः । तद्वैपरीत्येन दारि-
द्र्यवर्तिः । अवृत्तिरेवावर्तिः । तां चावर्तिमन्यस्मिन्वैरिणि प्रतिषज्ज्य प्रतिष्ठित-
त्वेन संयुक्तां कृत्वा स्वयं धनसंपन्नां प्रतिष्ठां गच्छन्ति ॥

एवमनुतिष्ठतः कालावधिरूपं धर्मान्तरं विधत्ते-

यदा दश शतमिति । एकेन वृषभेण सहिता दश गावो यावति का-
लेऽपत्यप्रसवेन गवां शतं संपादयन्ति तावन्तं कालं पौनःपुन्येनानुष्ठाय तदनुष्ठा-
नादुत्थानं कर्तव्यमनुष्ठानं समापयेदित्यर्थः । सोऽयमेकः समाप्तिकालः । गोशते
साति पुरुषस्य शतसंवत्सरायुष्टवान्नाडीशतकसंचारेण शतेन्द्रियत्वादा(च्चाऽऽ)
युषीन्द्रिये च प्रतितिष्ठन्ति ॥

कालावधौ पक्षान्तरं विधत्ते-

यदा शतमिति । शतं गावो यदा पूर्ववत्सहस्रं संपादयन्ति सोऽयमेक
उत्थानकालः । न चातीतपक्षेण सांकर्यं शङ्कनीयम् । प्रसववैचित्र्येण न्यूना-
धिककालसंभवात् । गवां सहस्रसंपत्तौ सत्यां सहस्रसंख्याकैर्भोग्यजातैः समृद्धः
स्वर्गः प्राप्तो भवति ॥

कालावधावेवापरं पक्षद्वयं विधत्ते-

यदैषामिति । एषां यजमानानां मध्ये कश्चिद्यदा प्रमीयेत, सोऽयमेक
उत्थानकालः । यदा वा राष्ट्रक्षोभादिना शत्रुभिरेते यजमाना जिता अपहत-
सर्वस्वा भवन्ति, सोऽयमेक उत्थानकालः । उक्तविधं यदुत्थानं तत्तीर्थं पापे-
भ्यस्तारकम् । तस्मात्तत्पर्यन्तं षड्रात्र आवर्तनीयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः)

कुसुरुविन्द औद्दालकिरकामयत पशुमान्त्स्या-
मिति स एतः सप्तरात्रमाऽहरत्तेनायजत तेन वै स
यावन्तो ग्राम्याः पशवस्तानवारुन्ध य एवं वि-
द्वान्तसप्तरात्रेण यजते यावन्त एव ग्राम्याः पश-

(सप्तरात्रकथनम्)

वस्तानेवाव रुन्धे सप्तरात्रो भवति सप्त ग्राम्याः
 पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त छन्दाऽस्युभयस्याव-
 रुद्ध्यै त्रिवृदाग्निष्टोमो भवति तेजः (१) एवाव
 रुन्धे पञ्चदशो भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धे सप्तदशो
 भवत्यन्नाद्यस्यावरुद्ध्या अथो प्रैव तेन जायत
 एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽ-
 त्मन्धत्ते त्रिणवो भवति विजित्यै पञ्चविंशोऽ-
 ग्निष्टोमो भवति प्रजापतेराप्त्यै महाव्रतवानन्नाद्य-
 स्यावरुद्ध्ये विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति सर्व-
 स्याभिजित्यै यत्प्रत्यक्षं पूर्वेष्वहःसु पृष्ठान्युपेयुः
 प्रत्यक्षम् (२) विश्वजिति यथा दग्धामुपसीदत्ये-
 वुत्तममहः स्यान्नैकरात्रश्चन स्याद्बृहद्रथंतरे
 पूर्वेष्वहःसूप यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्या-
 मेव न यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्ति यत्प्र-
 त्यक्षं विश्वजिति पृष्ठान्युपयन्ति यथा प्रत्तां दुहे
 तादृगेव तत् (३) ॥

(तेज उंपेयुः प्रत्यक्षं द्विचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमोऽनुवाके षड्रात्रोऽभिहितः । अथ द्वितीये सप्तरात्रोऽभिधीयते ॥

तमिमं विधत्ते—

कुसुरुबिन्द इति । कुसुरुबिन्दो नाम्नः । स चोद्दालकस्य पुत्रः । पशु-
 मान्बहुपशुयुक्तः । गोछागाश्वाविपुरुषगर्दभोष्ठाः सप्त ग्राम्याः ॥

अथाहःसंख्यां प्रशंसति—

सप्तरात्रो भवतीति । ग्राम्या उक्ताः । द्विखुरश्वापदपक्षिमरीमृपहस्ति-
मर्कटनादेयाः सप्ताऽऽरण्याः । गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्य इति
सप्त च्छन्दांसि । उभयस्य पशुसमूहस्य च्छन्दसः समूहस्य च ॥

अथाहविशेषान्विधत्ते—

त्रिवृदिति । यथासंभवं पञ्चरात्रषड्रात्रवच्च व्याख्ययम् । श्लोकेन पुरस्ता-
त्सदसः स्तुवन्त्यनुश्लोकेन पश्चादित्यादयो महाव्रतधर्माः । तद्धर्मोपेतत्वं महाव्रत-
वत्त्वम् ॥ अत्र कञ्चिद्विशेषं विधत्ते—

यत्प्रत्यक्षामिति । सप्तमादहनः पूर्वाण्यहानि यानि सन्ति तेष्वहःसु रथं-
तरबृहद्वैरूपवेराजशाकवररैवतानि पृष्ठानि यदि प्रत्यक्षमुपेषुः, अविक्तानि तथैव
प्रयुज्यन्त इत्यर्थः । तथा साति सर्वपृष्ठ इति विधानाद्विश्वजित्यापि सप्तमेऽहनि
यत्प्रत्यक्षमाविक्तं यथा भवति तथा पृष्ठस्तोत्राणि प्रयोक्तव्यानि । एममुभयत्रापि
(वि) कृतप्रयोगे साति यथा लोके सकृद्दुग्धां गां पुनरपि दाग्धुं भ्रान्तः पुरुष
उपासोदत्येवमिदमुत्तमं सप्तममहः स्यात् । तथा सत्ययं विश्वजिद्दुग्धगोवन्निः-
सारत्वेन कञ्चिदेकरात्रयागाऽपि न भवेत्, सप्तरात्रयागान्तर्भावोऽपि न संभवतीति
किमु वक्तव्यम् । तस्माद्विश्वजितः सारत्वाय वैरूपादीनि पृष्ठान्यवस्थाप्य पूर्वेषु
षट्स्वहःसु बृहद्रथंतरे उभे एव पृष्ठे पर्यायेणाऽऽवर्तनीये । इयं वावेत्यादि पूर्व-
वत् । पूर्वानुवाके निषेधकस्य नकारस्याभावादाभ्यामेव यन्तीत्यत्र लोकाभ्यामनु-
ष्ठानं निर्वर्तयन्तीति व्याख्यातम् । इह तु नकारस्य सद्भावादाभ्यां लोकाभ्यां
नापगच्छन्तीति व्याख्येयम् । पूर्वेष्वहःसु बृहद्रथंतरे द्वे एवानुष्ठाय विश्वजित्य
विक्तानां सर्वेषां पृष्ठानामनुष्ठाने साति तथा लोके प्रत्तां क्षीरं दातुं प्रवृत्तां
प्रसूतां गां पुरुषो दुग्धे तादृगेव तद्भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अष्टरात्रकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

बृहस्पतिरकामयत ब्रह्मवर्चसी स्याभिति स
 एतमष्टरात्रमभ्यत्तमाऽहरत्तेनायजत ततो वै स
 ब्रह्मवर्चस्यमबद्य एवं विद्वानष्टरात्रेण यजते
 ब्रह्मवर्चस्यैव भवत्यष्टरात्रो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री
 गायत्री ब्रह्मवर्चसं गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धेऽ-
 ष्टरात्रो भवति चतस्रो वै दिशश्चतस्रोऽवान्तर-
 दिशा दिग्भ्य एव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे (१)
 त्रिषदाग्निष्टोमो भवति तेज एवाव रुन्धे पञ्चदशो
 भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धे सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्याव-
 रुद्ध्या अथो प्रैव तेन जायत एकविंशो भवति
 प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन्धत्ते त्रिणवो भवति
 विजित्यै त्रयस्त्रिंशो भवति प्रतिष्ठित्यै पञ्चविं-
 शोऽग्निष्टोमो भवति प्रजापतेराप्त्यै महाव्रतवानन्ना-
 द्यस्यावरुद्ध्यै विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति
 सर्वस्याभिजित्यै (२) ॥

(दिग्भ्य एव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धेऽभिजित्यै)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः)

द्वितीये सप्तरात्रोऽभिहितः । अथ तृतीयेऽष्टरात्रोऽभिधीयते—
 बृहस्पतिरिति । पूर्वत्र कुसुरुविन्देन बाल्य एवाध्ययनकाले सप्तरात्रस्य
 गुरुमुखेन (ण) निश्चितत्वात्कामनाया उर्ध्वं दर्शनं नापेक्षितमिति नोक्तम् ।

(नवरात्रकथनम्)

इह तु तदभावादपश्यदित्युक्तम् । गायत्र्या अष्टाक्षरत्वाद्दिशामवान्तरदिशां च
भिलित्वाऽष्टसंख्योपेतत्वात्संख्याद्वारा तदुभयमुखेन ब्रह्मवर्चसमाप्तिः ॥

अथाहर्विशेषान्विधत्ते-

त्रिवृदग्निष्टोम इति । पूर्वत्र पञ्चैव पृष्ठचषडहगतान्यहानि । षष्ठः पञ्च-
विंशोऽग्निष्टोमः । इह तु तस्य सप्तमत्वात्षाडहिकानि सर्वाण्यप्यहानि क्रमेणै-
वानुष्ठेयानि । अतिरात्रोऽष्टमः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः प्रजा असृजत ताः सृष्टाः क्षुधं
न्यायन्त्स एतं नवरात्रमपश्यत्तमाऽहरत्तेनायजत
ततो वै प्रजाभ्योऽकल्पत यर्हि प्रजाः क्षुधं निग-
च्छेयुस्तर्हि नवरात्रेण यजेतेमे हि वा एतासां
लोका अकल्पन्ता अथैताः क्षुधं नि गच्छन्तीमा-
नेवाऽऽभ्यो लोकान्कल्पयति तान्कल्पमानान्प्रजा-
भ्योऽनु कल्पते कल्पन्ते (१) अस्मा इमे लोका
ऊर्जं प्रजासु दधाति त्रिरात्रेणैवेमं लोकं कल्पयति
त्रिरात्रेणान्तरिक्षं त्रिरात्रेणामुं लोकं यथा गुणे
गुणमन्वस्यत्येवमेव तल्लोके लोकमन्वस्यति धृत्या
अशिशिलंभावाय ज्योतिर्गौरायुरिति ज्ञाताः
स्तोमा भवन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसा-
वायुरेष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्ति ज्ञात्रं प्रजानाम्
(२) गच्छति नवरात्रो भवत्यभिपूर्वमेवास्मिन्ते-

(नवरात्रकथनम्)

जो दधाति यो ज्योगामयावी स्यात्स नवरा-
त्रेण यजेत प्राणा हि वा एतस्याधृता अथैतस्य
ज्योगामयति प्राणानेवास्मिन्दाधारेत यदीतासु-
र्भवति जीवत्येव (३) ॥

(कल्पन्ते प्रजानां त्रयस्त्रिंशच्च)

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीयेऽनुवाकेऽष्टरात्रोऽभिहितः । अथ चतुर्थे नवरात्रोऽभिधीयते ॥

तमेतं विधत्ते—

प्रजापतिः प्रजा इति । न्यायनितरां प्राप्नुवन् । प्रजाभ्योऽकल्पत प्रजा-
नां क्षुन्निवारणाय समर्थोऽभूत् । अतो यस्मिन्काले प्रजा अनाभावेन क्षुब्धं
नितरां प्राप्नुवन्ति तदा नवरात्रेण यजेत । इमे भूम्यादयो लोकः सस्यनिष्प-
त्यभावेनैतासां प्रजानां क्षुन्निवारणार्थमसमर्था यदा भवन्ति तदानीमिताः क्षुब्धं
नितरां प्राप्नुवन्ति । नवरात्रयोगेने(णे)प्राँल्लोकानेतासां प्रजानां क्षुन्निवारण-
समर्थान्करोति लोकेषु सस्यं बहु निष्पद्यत इत्यर्थः । तान्तमर्थाँल्लोकाननु यज-
मानोऽपि प्रजानां रक्षणे समर्थो भवति । ते च लोका यजमानार्थं समर्था
भवन्ति यजमानस्येच्छानुसारेण सस्यं निष्पादयन्तीत्यर्थः । ततो यजमानः
प्रजास्वन्नरसं स्थापयति ॥

अथ नवरात्रं विभज्य तदवयवैस्त्रिभिर्लोकत्रयसामर्थ्यं दर्शय-दृष्टान्तपुरःसरं
प्रशंसति—

त्रिरात्रेणैवेममिति । नवरात्रमध्ये योऽयमाद्यस्त्रिरात्रस्तेन भूलोकं क्षुन्नि-
वारणसमर्थं करोति । स एव त्रिरात्रो यदा द्वितीयवारमावर्त्यते तदा तेनान्त-
रिक्षं समर्थं करोति । यदा तृतीयवारमावर्त्यते तेन तदा स्वर्गं समर्थं करोति ।
तत्र दृष्टान्तः—यथा लोके त्रिवृद्भृजुं सिसृक्षुः पुरुष एकस्मिन्सूत्रे द्वितीयं सूत्रं
योजयति ततस्तृतीयमपि योजयति एवमेतेन त्रिरात्रेण पुनः पुनरभ्यस्तेनैतस्मि-

(नवरात्रकथनम्)

ल्लोके प्रथमं समर्थं सति ततो द्वितीयं तृतीयं च लोकं समर्थं करोति । एतच्च सर्वासां प्रजानां धारणाय लोकानामशैथिल्याय च संपद्यते ॥

इदानीमावर्त्यमानस्य त्रिरात्रस्यावयवभूतान्यहानि विधत्ते—

ज्योतिर्गौरायुरिति । ज्योतिरादिशब्दत्रयपूर्वकाः स्तोमशब्देनाभिधीय-
मानाः सामगैः सर्वैर्ज्ञातास्त्रयोऽहर्विशेषा विद्यन्ते । त एवात्राहर्विशेषाः कर्तव्याः ।
ज्योतिष्टोमः प्रथममहः, गोष्टोमो द्वितीयमहः, आयुष्टोमस्तृतीयमहः । एते चाह-
र्विशेषा अत्रापि गवामयनप्रसङ्गे स्पष्टी भविष्यन्ति । ज्योतिष्टोमं प्रथममुपयन्ति
गोष्टोमं द्वितीयमुपयन्त्यायुष्टोमं तृतीयमुपयन्तीति ह्यभिधास्यते । एतेषां च स्तो-
त्रियावैषम्येण भेदः । अत एतस्मिन्प्रसङ्गे आम्नास्यते—‘ एकया गौरातिरिक्तः ।
एकयाऽऽयुरूनः ’ । इति । ज्योतिष्टोमे यावत्यः स्तोत्रिया गोष्टोमे तावतीभ्यो-
ऽप्येकाऽधिका । आयुष्टोमेऽप्येका न्यूना । एवमस्यामपि शाखायां ज्ञाताः
प्रसिद्धाः । सामशाखायां तु त्रिकद्रुका इति ज्ञाताः प्रसिद्धाः । त एतेऽत्रानु-
ष्ठेयाः । ज्योतिरादीनां लोकत्रयरूपत्वात्तेष्वयं प्रतिष्ठति । किं च प्रजानां मध्ये
ज्ञानं गच्छति क्षुन्निवर्तकोऽयमित्येवं सर्वैर्ज्ञातत्वं ज्ञानं ख्यातिं प्राप्नोतीत्यर्थः ।
ज्योतिर्गौरायुरित्ययमेव त्रिरात्र आवर्त्यमानो नवरात्रः संपद्यते । अत एव सूत्र-
कारेणोक्तम्—‘ शललीपिशङ्गेनान्न द्यकामो ज्योतिर्गौरायुर्गौर्ज्योतिरात्रिरात्रः ’
इति । चतुर्विधेषु नवरात्रयोगेष्विदानीमुच्यमानस्य शललीपिशङ्ग इत्येतन्नाम ॥

नवरात्रकृतं प्रशंसति—

नवरात्र इति । योऽयं ज्योतिरादिकस्त्रिरात्रः स एवाऽऽवर्त्यमानो नवरात्रो
भवति । तदनुष्ठानेनामिपूर्वमेवानुक्रमेणैव यजमाने तेजः संपा दद्यति । सकृदनुष्ठि-
तस्त्रिरात्रो द्विरनुष्ठितः षड्रात्रस्त्रिरनुष्ठितो नवरात्रः । एवं ते जोऽप्युत्तरोत्तरं वर्धत
इत्यर्थः ॥

तदेवमन्नसंपादनद्वारा क्षुन्निवारणार्थं नवरात्रो विहितः । अथ दीर्घरोग-
निवृत्त्यर्थमपि तमेव विधत्ते—

यो ज्योगामयावीति । ज्योगामयावी विरकाली नरोगयुक्तः । तस्य पुरु-
षस्य प्राणा यदा धातुवैषम्यादधृता धारयितुमशक्या भवन्ति तदानीमेतस्य पुरु-
षस्य ज्योगामयति दीर्घरोग उत्पद्यते । नवरात्रानुष्ठानेन प्राणानस्मिन्धारयत्येव ।
अपि च रोगाधिक्यान्मूर्च्छया पूर्वं मुहूर्तमात्रं याममात्रं वा गतप्राणो भवति,
तदाऽप्येतत्कृतुसामर्थ्यादयं पुनर्जीवत्येव ॥

(दशरात्रकथनम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वकीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीयतै-
त्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके एश्वमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिरकामयत् प्र जायेयेति स एतं दश-
होतारमपश्यत्तमं जुहोत्तेन दशरात्रमसृजत् तेन दश-
रात्रेण प्राजायत् दशरात्राय दीक्षिष्यमाणो दश-
होतारं जुहुयाद्दशहोत्रेव दशरात्रं सृजते तेन
दशरात्रेण प्र जायते वैराजो वा एष यज्ञो
यद्दशरात्रो य एवं विद्वान्दशरात्रेण यजते विरा-
जमेव गच्छति प्राजापत्यो वा एष यज्ञो यद्दशरात्रः
(१) य एवं विद्वान्दशरात्रेण यजते प्रैव जायत
इन्द्रो वै सहस्रदेवताभिरासीत्स न व्यावृतमगच्छत्स
प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतं दशरात्रं प्रायच्छत्त-
त्तमाऽहरत्तेनायजत् ततो वै सोऽन्याभिर्देवताभि-
र्व्यावृतमगच्छद्य एवं विद्वान्दशरात्रेण यजते व्यावृ-
त्तमेव पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छति त्रिककुद्वे (२)
एष यज्ञो यद्दशरात्रः ककुत्पञ्चदशः ककुदेकवि-
ंशः ककुत्रयस्त्रिंशो य एवं विद्वान्दशरात्रेण
यजते त्रिककुदेव समानानां भवति यजमानः
पञ्चदशो यजमान एकविंशो यजमानस्त्रयस्त्रिंशः
पुर इतरा अभिचर्यमाणो दशरात्रेण यजेत देव-
पुरा एव पर्यूहते तस्य न कुतश्चनोपाव्याधो भवति

(दशरात्रकथनम्)

नैनमभिचरन्तस्तृणुते देवासुराः संयन्ता आसन्ते
 देवा एतांः (३) देवपुरा अपश्यन्त्यद्दशरात्रस्ताः
 पर्यौहन्त तेषां न कुतश्चनोपाव्याधोऽभवत्ततो देवा
 अभवन्पराऽसुरा यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स दशरात्रेण
 यजेत देवपुरा एव पर्यौहते तस्य न कुतश्चनोपा-
 व्याधो भवति भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो
 भवति स्तोमः स्तोमस्योपस्तिर्भवति भ्रातृव्यमेवो-
 पोपस्तिं कुरुते जाभि वै (४) एतत्कुर्वन्ति
 यज्यायांसः स्तोममुपेत्य कनीयांसमुपयन्ति
 यदग्निष्टोमसामान्यवस्ताञ्च परस्ताञ्च भवन्त्यजा-
 मित्वाय त्रिवृदग्निष्टोमोऽग्निष्टदाग्नेयीषु भवति तेज
 एवाव रुन्धे पञ्चदश उक्थ्य ऐन्द्रीष्विन्द्रियमेवाव
 रुन्धे त्रिवृदग्निष्टोमो वैश्वदेवीषु पुष्टिमेवाव रुन्धे
 सप्तदशोऽग्निष्टोमः प्राजापत्यासु तीव्रसोमोऽन्नाद्य-
 स्यावरुद्ध्या अथो प्रैव तेन जायते (५) एक-
 विंश उक्थ्यः सौरीषु प्रतिष्ठित्या अथो रुचमे-
 वाऽऽत्मन्धत्ते सप्तदशोऽग्निष्टोमः प्राजापत्यासूप-
 ह्वय उपह्वमेव गच्छति त्रिणवावग्निष्टोमावभित
 ऐन्द्रिषु विजित्यै त्रयस्त्रिंश उक्थ्यो वैश्वदेवीषु
 प्रतिष्ठित्यै विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति सर्व-
 स्याभिजित्यै (६) ॥

(प्राजापत्यो वा एष यज्ञो यद्दशरात्रस्त्रिककुक्ष एता

वै जायत एकत्रिंशच्च)

(दशरात्रकथनम्)

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

द्वितीयपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थेऽनुवाके नवरात्रोऽभिहितः । अथ पञ्चमे दशरात्रोऽभिधीयते ॥

तमेतं विधित्सुरादौ तदङ्गभूतं होमं विधत्ते—

प्रजापतिरिति । प्रजाः सिसृक्षुः प्रजापतिरादौ तत्साधनभूतं दशरात्रक-
तुमुत्पादयितुं तस्यापि साधनभूतं दशहोत्रारूपं ' चित्तिः सुक् । चित्तमाज्यम् ' ।
इत्यादिकं मन्त्रमारण्यकाण्डोक्तं निश्चित्य तेन मन्त्रेण हुत्वा क्रतुं च सृष्ट्वा
प्रजा असृजत । तस्मिन्मन्त्रे चित्तिः सुमित्यारभ्य सामाध्वर्युरित्यन्वैर्वाक्यैर्हो-
निष्पादकानां सुमादीनां दशानामभिधानादयं मन्त्रो दशहोत्रा । यदा तन्मन्त्रा-
भिधानी पुरुषो दशवारमाहूतः प्रत्यशृणोत् । तस्मादयं दशहोत्रा । तथा च
होत्रब्राह्मणे साम्नायते—' आत्मन्नात्मन्नित्यामन्त्रयत् । तस्यै दशमं हूतः
प्रत्यशृणोत् । स दशहूतोऽभवत् । दशहूतो ह वै नामैषः । तं वा एतं दशहू-
तं सन्तम् । दशहोतेत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षमिया इव हि देवाः ' । इति ।
तमेतं मन्त्रं दशरात्रदीक्षार्थं जुहुयात् । तेन होमेन दशरात्रक्रतुं सृष्ट्वा तेन
दशरात्रेण प्रजामुत्पादयति ॥

अथ दशसंख्यामुपजीव्य क्रमं प्रशंसति—

वैराजो वा इति । दशसंख्याया विराट् संबन्धित्वाद्विराट्छन्दःसाध्यमजं
पामोतित्यर्थः ॥

प्रजापतिसृष्टत्वेन क्रतोस्तत्संबन्धमुपजीव्य प्रशंसति—

प्राजापत्या वा इति । प्रजोत्पादनलक्षणं फलमभिवाय पापक्षयलक्षणं
फलमभिधातुं विधत्ते—

इन्द्रो वा इति । पुरा कदाचिदिन्द्रोऽन्याभिर्देवताभिः समान एवाऽऽसीत्,
न तु व्यावृत्तिं प्राप्तवान् । भो इन्द्र गच्छ गच्छेत्येवमेव सर्वे देवा व्यवहरन्ति,
न तु कश्चिद्राजस्वामिन्निति व्यवहरति । ततः प्रजापतिमुपसेव्य तन्मुखादश-
रात्रं क्रतुमवगत्य तदनुष्ठानेन व्यावृत्तिं प्राप्तवान् । एवमन्योऽप्येतदनुष्ठाय पाप्मना
भ्रातृव्येण च वियोगं गच्छति ॥

विधास्यमानेषु दशस्वहःसु त्रयाणामहनां वृषभसंबन्धिककुत्साम्येनौजत्यं
संपाद्य प्रशंसति—

(दशरात्रकथनम्)

त्रिककुद्वा इति । त्रीणि ककुत्सदृशान्युन्नतस्तोमयुक्तान्ग्रहामि यस्य दशरात्रस्य सोऽयं त्रिककुत् । किं तदुन्नतमहस्त्रयमिति, तदुच्यते-यः पञ्चदश उक्थयो द्वितीयमहस्तदेकं ककुत्स्थानीयम् । पथमनृतीययोस्त्रिवृदाग्निष्टोमयोरहनो- नीचस्तोमयुक्तत्वात् । यथा वृषसंबन्धिककुदः पुरोवर्ती गलभागः पश्चाद्वर्ती पृष्ठ- भागश्चेत्युभौ निम्नौ तद्वत् । तथैकविंश उक्थयः पञ्चममहः । तदेकं ककुत्स्था- नीयं, चतुर्थषष्ठयोः सप्तदशोक्थयरूपयोरहनोर्निम्नस्थानीयत्वात् । तथा त्रय- स्त्रिंश उक्थयोऽष्टममहः । तदप्येकं ककुत्स्थानीयं, त्रिणवाग्निष्टोमरूपयोः सप्त- मनवमयोरहनोर्निम्नस्थानीयत्वात् । एतं महिमानमभिज्ञायानुष्ठाने यजमानः समानानां मध्ये त्रिगुणेनोन्नत्येन प्रजापशुधनादिकृतेन युक्तो भवति । य एते पञ्चदशैकविंशत्रयस्त्रिंशास्तत्स्थानीयो यजमान इतरा अहस्थानीयाः प्रजा यज- मानस्य पुरस्थानीया भवन्ति । यथा पुरां सर्वासां राजा स्वामी, एवमन्यासां प्रजानां यजमानः स्वामी भवतीत्यर्थः ॥

पूर्वं दशरात्रस्यान्नप्राप्तिः पापव्यावृत्तिश्चेति फलद्वयं दर्शितम् । अथाभि- चारबाधनिवृत्तिरूपं फलं दर्शयितुं विधत्ते-

अभिचर्यमाण इति । यमुद्दिश्य शत्रुरभिचारं करोति सोऽयमभिचर्य- माणः । स चाभिचारबाधपरिहाराय दशरात्रेण यजेत । तस्मिन्ननुष्ठिते साति देवानां यानि पुराणि बहुविधशूरभटभृत्यपरिपूर्णानि तानि सर्वाणि स्वरक्षार्थं परितः स्थापयति । यः शत्रुरभिचरति सोऽप्येनं न हिनास्ति, तस्य हिंसितुमक्ष- मत्वात् । न कुतोऽप्यभिचारादेर्बाध एतस्य यजमानस्य संभवति ॥

अभिचारबाधनिवृत्तिफलमुक्त्वा शत्रुजयरूपं फलमभिधातुं विधत्ते-

देवासुराः संयत्ता इति । देवाश्चासुराश्च यद्वा युद्धोद्यतस्तदानीं देवा- विजयोपायं विचार्य यो दशरात्रस्तद्रूपाणि देवपुराण्युपायत्वेन निश्चित्य परित- स्तानि स्थापितवन्तः । तेषां वैरिणां कुतोऽपि भ्रातृव्याभिबाधो न भवति । ततो देवा विजयं प्राप्ता असुराश्च पराजिताः । ततो भ्रातृव्यश्चान्यजमानोऽपि दश- रात्रेण विजयी भवति । तदीयो भ्रातृव्यश्च पराभवति । किं चात्र ककुद्दूपस्य पञ्चदशस्तोमस्य समीपवता त्रिवृदादिस्तोम उपस्तिः क्षीणो भवति । तेन भ्रातृ- व्यमेव क्षीणं करोति ॥

अथास्मिन्दशरात्रे कंचिद्विशेषं विधत्ते-

(दशरात्रकथनम्)

जामि वा इति । जया लोके कश्चिद्राजा मात्यादिर्महर्षी संदमनुभूय पञ्चदशारिच्यमनुभवत्पञ्चमलसः क्लिष्टो भवति तथाऽत्रापि द्वितीयेऽहनि ज्यायांसं पञ्चदशस्तोमं ककुभूपगुष्ठाय ततस्तृतीयेऽहनि कनीयांसं निम्नभागस्थानीयं त्रिवृत्स्तोममनुतिष्ठन्तीति यत्तदेतज्जामि कुर्वन्ति आलस्ययुक्तं कुर्वन्तीत्यर्थः । अत्र आलस्यपरिहाराय पञ्चदशोक्थपरूपाद्द्वितीयस्मादहनोऽवस्त त्प्रथमेऽहन्युपरिष्ठाच्च तृतीयेऽहन्यभिष्टोमतामानि यज्ञायज्ञीयाख्यानानि कुर्यात् । तेनाऽऽलस्यं परिहृतं भवति । एवमेकविंशोक्थपरूपात्पञ्चमादहनः पूर्वोत्तरदिनयोः । त्रयस्त्रिंशोक्थपरूपादष्टमादहनः पूर्वोत्तरदिनयोरप्यभिष्टोमसंख्याप्रयोजि(ज)कानि यज्ञायज्ञीयसामानि कुर्यात् । तेन सर्वत्राऽऽलस्यं परिहृतं भवति ।

अथास्य दशरात्रस्य प्रथममहर्विधत्ते—त्रिवृद्गनिष्टोम इति ।

अभिविषयो यज्ञायज्ञीयसामसाध्योऽन्तिमस्तोत्रगतः स्तोमो यस्य सोऽप्यभिष्टोमः । तस्यैवावास्तरविशेषः कश्चिदभिष्टदित्युच्यते । यत्र सर्वेष्वपि स्तोत्रेष्वभिरेव स्तूयते । च सर्वोऽपि त्रिवृत्स्तोमेनैव युक्तः । सर्वत्राभेरेव स्तुत्यत्वादाभेयीष्वक्षु सोऽभिष्टुद्भवति । तदिदं प्रथममहः । तेन तेजः प्राप्नोति ॥

अथ द्वितीयमहर्विधत्ते—

पञ्चदश इति । सर्वास्नामृचाभिन्द्रविषयत्वादिन्द्रियभातिः ।

अथ तृतीयमहर्विधत्ते—

त्रिवृद्गनिष्टोम इति । सर्वास्नामृचां वैश्वदेवत्वेन पुष्टिप्राप्तिः ।

अथ चतुर्थमहर्विधत्ते—

सप्तदश इति । तीव्रसोमो नाम कश्चिदुक्थवावान्तरविशेषः । यस्मिन्नाशीरर्थं गवां शतं दुहन्ति तमुक्थवनभिष्टोमरूपतामापाद्यानुतिष्ठेत् । पञ्चदशस्तु स्तोत्रेष्वन्तिमस्तोत्रत्रये परित्यक्ते सति द्वादशस्तोत्रेणैनाभिष्टोमता संभद्यते । स्तोत्राणि च सर्वाणि प्राजापत्यास्वक्षु प्रयोक्तव्यानि । तीव्रसोमत्वादेन्नप्राप्तिर्ऋचां प्राजापत्यत्वात्प्रजोत्पत्तिश्च भवति । अथ पञ्चममहर्विधत्ते—

एकविंश इति । स्तोमस्यैकविंशत्वेन प्रतिष्ठाप्राप्तिः । ऋचां सौरीत्यादीतिधारणम् । अथ षष्ठमहर्विधत्ते—

सप्तदशोऽग्निष्टोम इति । अहनो नाम कश्चिदेकाहविशेषः । तदनुष्ठानेनात्रोपहवं सर्वेषामनुज्ञां पूजयित्वा प्राप्नोति ।

अथ सप्तमनवमे अहनी विधत्ते-

त्रिणवाविति । वक्ष्यमाणस्य त्रयस्त्रिंशाख्यस्याहनः पूर्वोत्तरदिनयोस्त्रिण-
वस्तोमयुक्तावग्निष्टोमौ कार्यौ । तत्र सर्वा अप्युच ऐन्द्र्यस्तेन विजयो भवति ।

तयोरहनोर्मध्यमपष्टममहर्विधत्ते-

त्रयस्त्रिंश इति । ऋचां सर्वासां वैश्वदेवत्वेन प्रतिष्ठासिद्धिः ।

अथ दशममहर्विधत्ते-

विश्वजिदिति । गतम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णमजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठाऽनुवाकः) ।

ऋतवो वै प्रजाकामाः प्रजां नाविन्दन्त तेऽका-
मयन्त प्रजां सृजेमहि प्रजामवं रुन्धीमहि प्रजां
विन्देमहि प्रजावन्तः स्यामेति त एतमेकादशरात्रम-
पश्यन्तमाऽहरन्तेनायजन्त ततो वै ते प्रजामवारु-
न्धत प्रजामविन्दन्त प्रजावन्तोऽभवन्त ऋतवोऽभ-
वन्तदार्तवानामार्तवत्वमृतूनां वा एते पुत्रास्तस्मात्
(१) आर्तवा उच्यन्ते य एवं विद्वांस एकाद-
शरात्रमासते प्रजामेव सृजन्ते प्रजामवं रुन्धते
प्रजां विन्दन्ते प्रजावन्तो भवन्ति ज्योतिरतिरात्रो
भवति ज्योतिरेव पुरस्ताद्धते सुहृन्त्येव लोकस्या-
नुरूपात्यै पृष्ठ्यः षडहो भवति षडहो षट्-
पृष्ठानि पृष्ठैरेवतूनन्वारोहन्त्युताः सवत्सरं ते
सवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति चतुर्विंशो भवति
चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री (२) गायत्रं ब्रह्मव-

(एकादशरात्रकथनम्)

चसं गायत्रियामेव ब्रह्मवर्चसे प्रति तिष्ठन्ति
 चतुश्चत्वारिंशो भवति चतुश्चत्वारिंशदक्षरा
 त्रिष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुप्त्रिष्टुभ्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठन्त्य-
 ष्टाचत्वारिंशो भवत्यष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती
 जागताः पशवो जगत्यामेव पशुषु प्रति तिष्ठन्त्ये-
 कादशरात्रो भवति पञ्च वा ऋतव आर्तवाः
 पञ्चर्तुष्वेवाऽऽर्तवेषु संवत्सरे प्रतिष्ठायं प्रजामव
 रुन्धतेऽतिरात्रावभितो भवतः प्रजायै परिग-
 हीत्यै (३) ।

(एते पुत्रास्तस्माद्वायव्येकान्न पञ्चाशच्च ।)

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तपाठके
 द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमे दशरात्रोऽभिहितः । अथ षष्ठ एकादशरात्रोऽभिधीयते ।
 तमेतं विधत्ते—

ऋतवो वा इति । वसन्ताद्युत्वभिमानिनो देवाः पुरा प्रजामिच्छन्तोऽपि
 नात्मन्त । ते चतुर्विधां कामनामकुर्वन्त । प्रजां स्रष्टुं समर्थाः स्यामेत्येका
 कामना । ततोऽवरोद्धुं नियन्तुं समर्थाः स्यामेति द्वितीया कामना । तत् उत्पाद-
 नेन प्रजां लभेमहीति तृतीया कामना । ततो बह्वीभिः पशस्ताभिश्च प्रजाभि-
 र्युक्ता अवतिष्ठेमेति चतुर्थी कामना । तेषामृतूनामेकादशरात्रेण तत्सर्वं सिध्यम् ।
 तवस्ते वसन्ताद्या ऋतवोऽभवन् । प्रजारूपां भूमिमैधर्यं प्राप्ताः । यस्माद्देवे सर्वे
 प्राणिन ऋतूनां पुत्रास्तस्मादार्तवा इत्युच्यन्ते । ऋतुवदन्येषामपि यजमानानामे-
 तत्सर्वं सिध्यति । अस्य चैकादशरात्रस्य सत्रलक्षणभूतयाऽपि चोदनया विधाना-
 त्सत्रत्वं द्रष्टव्यम् । नस्यत्र साध्यानां षड्रात्र इव धर्मातिदेशार्थयमासिचोदना ।
 तद्दध्मातिदेशानां धर्मविशेषाणामश्रवणात् । तस्मादयमृतूनामेकादशरात्रः सत्रम् ।
 इतोऽन्ये शाखान्तरविहिता एकादशरात्रा अहीनाः ।

एतस्मिन्नूतनामेकादशरात्रे प्रथममहर्विधत्ते-

ज्योतिरतिरात्र इति । पूर्वं ज्योतिर्गौरायुरिति ज्योतिःशब्दाभिधेयो य एकाह उक्तस्तमेकाहमत्रातिरात्रसंस्थारूपं कुर्यात् । तथा सति प्रथममेव ज्योतिर्विधानात्स्वर्गं जिगमिषोर्यजमानस्य पुरस्तादेव प्रकाशः कृतो भवति । तच्च स्वर्गलोकप्रकाशनाय भवति ॥

अथ द्वितीयादिसप्तमान्तान्यहानि विधत्ते-

पृष्ठयः षडह इति । द्वादशाहे द्वितीयादिनमारभ्य सप्तमान्तेषु दिनेषु रथंतरादिभिः षडभिः पृष्ठैर्युक्तानि षडहानि विहितानि । तानि चास्माभिः साध्यानां षड्रात्रपसङ्गेनोदाहृतानि । तेषां संघः पृष्ठयः षडहः, सोऽत्र कर्तव्यः । तथा सति षट्संख्याद्वारेणर्तुप्राप्तिः । तद्द्वारा संवत्सरप्राप्तिः ॥

अथाष्टममहर्विधत्ते-

चतुर्विंश इति । चतुर्विंशस्तोमयुक्तो रथंतरसामा य उक्थयः सोऽयमत्राष्टममहः । तथा सति चतुर्विंशतिसंख्याद्वारा गायत्रीप्राप्तिः । तद्द्वारा च ब्रह्मवर्चसप्राप्तिः ॥

अथ नवममहर्विधत्ते-

चतुश्चत्वारिंश इति । चतुश्चत्वारिंशस्तोमयुक्तो बृहद्रथंतरसामा य उक्थयः सोऽयमत्र नवममहः । तदनुष्ठानेन संख्याद्वारा त्रिष्टुप्प्राप्तिः । तद्द्वारा चेन्द्रियप्राप्तिः ॥

अथ दशममहर्विधत्ते -

अष्टाचत्वारिंश इति । अष्टाचत्वारिंशस्तोमयुक्तो बृहत्सामा य उक्थयः सोऽयमत्र दशममहः । तेन संख्याद्वारा जगतीं प्राप्य तद्द्वारा पशुषु प्रतितिष्ठन्ति । तान्येतानि त्रीण्यहानि सूत्रकारेण स्पष्टमुदाहृतानि- 'ततस्त्रींश्छन्दोमानुष्यामन्वहमुपयन्ति चतुर्विंशं चतुश्चत्वारिंशमष्टाचत्वारिंशमिति, रथंतरसामा प्रथमो बृहद्रथंतरसामा द्वितीयो बृहत्सामा तृतीयः, इति । छन्दोभिर्गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीभिस्क्षरसंख्याद्वारा पीयन्ते परिच्छिद्यन्त इति चतुर्विंशादिस्तोमाश्छन्दोमाः । तत्र चतुर्विंशस्तोमस्य विष्टुतिः सामब्राह्मण एवाम्नायते- 'अष्टाभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स चतसृभिः स एकया, अष्टाभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स चतसृभिः, अष्टाभ्यो हिं करोति स चतसृभिः स एकया स तिसृभिः, पशवो वै छन्दोमा यदष्टाभ्यो हिं करोत्यष्टाशफाः पशवः ' इति ।

(एकादशरात्रकथनम्)

स एकस्मिंस्तृचे प्रथमपर्याये प्रथमामृचं त्रिः पठेत् । द्वितीयां चतुः पठेत् । तृतीयां सकृत्पठेत् । द्वितीयपर्याये सकृत्त्रिंशत्पठेत् । तृतीयपर्याये चतुः सकृत्त्रिंशत्पठेत् । चतुश्चत्वारिंशस्तोमस्य विष्टुतिरेवमाप्नायते—‘ पञ्चदशभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकादशभिः स एकया, चतुर्दशभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स दशभिः, पञ्चदशभ्यो हिं करोति स एकादशभिः स एकया स तिसृभिः ’ इति । अत्र प्रथमपर्याये त्रिरेकादशकृत्वः सकृदितिक्रमः । द्वितीयपर्याये सकृत्त्रिंशत्कृत्वः । तृतीयपर्याये एकादशकृत्वः सकृत्त्रिः । अष्टाचत्वारिंशस्तोमस्य विष्टुतिरेवमाप्नायते—‘ षोडशभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स द्वादशभिः स एकया, षोडशभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स द्वादशभिः, षोडशभ्यो हिं करोति स द्वादशभिः स एकया स तिसृभिः, अन्तो वा अष्टाचत्वारिंशः पशवच्छन्दोमाः ’ इति । अत्र प्रथमपर्याये त्रिद्वादशकृत्वः सकृत् । द्वितीयपर्याये सकृत्त्रिद्वादशकृत्वः । तृतीयपर्याये द्वादशकृत्वः सकृत्त्रिः । एवं विधेश्छन्दोमैरष्टमनवमदशमान्यहानि निष्पाद्यानि ।

वक्ष्यमाणमेकादशमप्यहर्हदि निधाय तेन सहितमेकादशरात्रं प्रशंसति—

एकादशरात्र इति । अस्य ऋतोर्द्विष्टारो वसन्ताद्युतदेवताः (वाः) पञ्चसंख्याकास्तेदेवैः संपादिताः पुष्पोद्गमादय ऋतुसंबन्धिनः स्वभावाः पञ्चसंख्याकाः । एवं मिलित्वा दश संपन्नाः । संवत्सर एकादशः । एतेन सर्वेष्वेकादशरात्रानुष्ठानेन प्रतिष्ठां प्राप्य पश्चात्प्रजां प्राप्नुवन्ति ।

अथैकादशमहर्विधत्ते—

अतिरात्राविति । एकोनविंशस्तोमयुक्तो सोऽयमतिरात्र एकाहविशेषः सोऽयमत्रैकादशमहः । ज्योतिरतिरात्रो भवतीत्युक्तेन प्रथमेनाहना सह निर्देशादतिरात्राविति द्विवचननिर्देशः । सत्रलिङ्गस्योभयतोऽतिरात्रत्वस्य ल्यपानात्प्रजासाधनस्य ऋतोरुभयतोऽतिरात्रत्वे सति फलभूतायाः प्रजाया उभयतो रक्षा परिगृहीता भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे ऋण्यजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

ऐन्द्रवायवाग्नाङ्गीयाद्यः कामयेत यथापूर्वं
 प्रजाः कल्पेरन्निति यज्ञस्य वै कल्पितमनु प्रजाः
 कल्पन्ते यज्ञस्याकल्पितमनु न कल्पन्ते यथापूर्वमेव
 प्रजाः कल्पयति न ज्यायांसं कनयानति काम-
 त्येन्द्रवायवाग्नाङ्गीयादामयाविनः प्राणेन वा
 एष व्यध्यते यस्याऽऽमर्यति प्राण ऐन्द्रवायवः
 प्राणेनैवैनं समर्धयति मैत्रावरुणाग्नाङ्गीर-
 ग्येषां दीक्षितानां प्रमीयेत (१) प्राणापानाभ्यां
 वा एते व्यध्यन्ते येषां दीक्षितानां प्रमीयते प्राणा-
 पानो मित्रावरुणौ प्राणापानावेव मुखतः परि-
 हरन्त आश्विनाग्नाङ्गीताऽऽनुजावरोऽश्विनौ वै
 देवानामानुजावरो पश्वेवाग्रं पर्येतामश्विमावेतस्य
 देवता य आनुजावरस्तावेवैनमग्रं परि णयतः
 शुक्राग्नाङ्गीत गतश्रीः प्रतिष्ठाकामोऽसौ वा
 आदित्यः शुक्र एषोऽन्तोऽन्तं मनुष्यः (२) श्रिये
 मत्वा नि वर्ततेऽन्तोदेवान्तमा रभते न ततः पापी-
 यान्भवति मन्थ्यग्नाङ्गीताभिचरन्नार्तपात्रं वा एत-
 यन्मन्थिपात्रं मृत्युनैवैनं ग्राहयति ताजगार्तिमा-
 छंत्याग्रयणाग्नाङ्गीत यस्य पिता पितामहः पुण्यः
 स्यादथ तन्न प्राप्नुयाद्वाचा वा एष इन्द्रियेण
 व्यध्यते यस्य पिता पितामहः पुण्यः (३) भव-
 त्यथ तन्न प्राप्नोत्युर इवैतद्यज्ञस्य वागिव यदाग्र-
 यणो वाचैवैनमिन्द्रियेण समर्धयति न ततः पापी-

(द्वादशरात्रकथनम्)

यान्भवत्युक्थ्याग्रान्गृहीताभिचर्यमाणः सर्वेषां वा
एतत्पात्राणामिन्द्रियं यदुक्थ्यपात्रं सर्वेणैवैनामि-
न्द्रियेणाति प्र युङ्क्ते सरस्वत्यभि मों नेषि वस्य
इति पुरोरुचं कुर्याद्वाग्वै (४) सरस्वती वाचैवै-
नमति प्र युङ्क्ते मा त्वत्क्षेत्राण्यरणानि गन्मेत्याह
मृत्योर्वै क्षेत्राण्यरणानि तेनैव मृत्योः क्षेत्राणि न
गच्छति पूर्णान्ग्रहान्गृहीयादामयाविनः प्राणान्वा
एतस्य शुगृच्छति यस्याऽऽमर्यति प्राणा ग्रहाः
प्राणानेवास्य शुचो मुञ्चत्युत यदीतासुर्भवति जीव-
त्येव पूर्णान्ग्रहान्गृहीयाद्यहिं पर्जन्यो न वर्षत्प्रा-
णान्वा एतहिं प्रजानां शुगृच्छति यहिं पर्जन्यो
न वर्षति प्राणा ग्रहाः प्राणानेव प्रजानां शुचो
मुञ्चति ताजकप्र वर्षति (५) ॥

(प्रमीयेत मनष्यं ऋध्यते यस्य पिता पितामहः पुण्यो वाग्वा
एव पूर्णान्ग्रहान्पञ्चविंशतिश्च) ॥ ७ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽनुवाक एकादशरात्रोऽभिहितः । अथ सप्तममारभ्य दशमान्तेषु चतु-
र्विंशत्यनुवाकेषु द्वादशरात्रोऽभिधीयते । तत्रास्मिन्सप्तमे काम्यग्रहानुष्ठानप्रकारा
उच्यन्ते ।

तत्र प्रथममेकं प्रकारं विधत्ते—

ऐन्द्रवायवाशानिति । पूर्वे पितृपितामहादयो यादृश आचारे प्रवृत्ता-
स्तादृश एवाऽऽचारे पुत्रपौत्रादीनां प्रजानां च प्रवृत्तिर्यथापूर्वत्वम् । एतत्काम्य-

(द्वादशरात्रकथनम्)

मानो द्विदेवत्यग्रहेष्वदावैन्द्रवायवग्रहं गृहणीयात् । यद्यपि नित्यप्रयोगेऽपि तदग्रत्वमस्ति तथाऽपि कामसंयोगार्थं पुनर्विधानम् । यथाऽग्निहोत्रे दध्ना जुहे-
तीति सत्यपि नित्यविधा दध्नेन्द्रियकामस्येति पुनर्विधानं तद्वत् । यज्ञस्य सम्य-
क्प्रवृत्त्या तत्फलभूतानां प्रजानां प्रवृत्तिः समीचीना भवति । यज्ञस्य विपर्यये
प्रजानामपि विपर्ययो भवति । तस्मादैन्द्रवायवाग्रहे प्रजा यथापूर्वमेव प्रवर्तन्ते ।
न तु ज्यायांसं पितरं पितामहं वा कनीयान्कश्चिदप्यतिक्रामति ।

उक्तमेव प्रकारं रोगनिवृत्त्यर्थं विधत्ते—

ऐन्द्रवायवाग्रान्गृहणीयादिति । यस्य पुरुषस्य रोगो भवति स प्राणेन
वियुक्तो भवति, प्राणस्य निर्गन्तुमुद्युक्तत्वात् । ऐन्द्रवायवस्य प्राणरूपत्वं प्राण
ऐन्द्रवायव इत्यादिश्रुतिवलादवगन्तव्यम् । वागपि हि प्राणविशेष एव । अत
ऐन्द्रवायवस्य प्राथम्येन प्राणस्य समृद्धौ सत्यां रोगो निवर्तते ।

अथ नैमित्तिकं कंचिद्ग्रहप्रकारं विधत्ते—

मैत्रावरुणाग्रानिति । सत्ररूपे द्वादशाहे दीक्षितानां मध्ये यदि कश्चि-
न्मिरेत तदा तस्मिन्मरणं निमित्तीकृत्येतरे दीक्षिताः प्रथमं मैत्रावरुणं गृहीत्वा
पश्चादैन्द्रवायवं प्रयुञ्जीरन् । सर्वैः सहानुष्ठातुमुपक्रान्तत्वादेकस्मिन्नपि मृते सत्य-
न्येषां प्राणापानौ शिथिलाविव भवतः । मित्रावरुणयोः प्राणापानाभिमानि-
त्वात्तदीयग्रहस्य प्राथम्ये सत्यादित एव प्राणापानौ परितः समादधते ।

अथापकर्षपरिहारार्थं प्रकारान्तरं विधत्ते—

आश्विनाग्रानिति । स्वयं सर्वेषामग्रजत्वेन पूज्यः सन्नप्यनुजवद्वरो
भूत्वा यः सर्वैस्तिरस्क्रियते सोऽयमानुजावरः । स चाऽऽश्विनं ग्रहं प्रथमं
प्रयुष्य पश्चादैन्द्रवायवादीन्प्रयुञ्जीत । देवानां मध्येऽश्विनावानुजावरौ स्वयं देव-
त्वेन पूज्यौ सन्तावपि भिषक्त्वेनावरत्वमापन्नौ । अत एवान्यत्राऽऽम्नातम् ।
'अपूतौ वा इभौ मनुष्यचरौ भिषजाविति' इति । तथाविधावश्विनौ पश्चा-
त्कालान्तरेऽग्रमिव पर्येतां श्रेष्ठ्यमेव प्राप्तवन्तौ । एतदपि तत्रैवाऽऽम्नातम्—'तौ
बहिष्पवमानेन पवायेत्वा ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन्' इति । एवं सति य आनु-
जावरोऽस्त्येतस्य समानस्वभावत्वादाश्विनौ देवता । तदीयग्रहस्याग्रत्वे सत्यश्व-
नावेबैनं यजमानं श्रेष्ठ्यं प्रापयतः ॥

अथ प्रतिष्ठार्थं प्रकारान्तरं विधत्ते—

शुक्राग्रानिति । यो नष्टश्रीकः सन्पुनः प्रतिष्ठां कामयते सोऽयं शुक्रमाशौ

(द्वादशरात्रकथनम्)

गृहणीयादिति । दीप्तिमत्त्वादसावादित्यः शुक्रः । एष एव प्रकाशानामन्तः काष्ठाऽन्तिमः । न ह्यादित्यादधिकः प्रकाशोऽस्ति । अतः शुक्राग्रत्वेन मनुष्य-श्रिया अन्तं काष्ठां प्राप्य पूर्वस्माद्धारिष्वान्निवर्तते । प्रकाशपरमकाष्ठारूपादादित्यादेव संपत्परमकाष्ठां प्राप्नोति । तत ऊर्ध्वं कदाचिदपि दरिद्रो न भवति ॥

अभिचारहेतुं प्रकारं विधत्ते—

मन्थयग्रानिति । अभिचरन्मान्धिनमादौ गृहणीयात् । परस्याऽऽर्तत्वपाप-णादिदमार्तपात्रम् । तदग्रत्वेन वैरिणं मृत्युगृहीतं करोति । स च वैरी तदानी-मेव मृत्युं प्राप्नोति ॥

स्वकीयपित्रादिसमानोत्कर्षप्राप्त्यर्थं प्रकारान्तरं विधत्ते—

आग्रयणाग्रानिति । यस्य यजमानस्य पितृपितामहौ धनविद्यादिभिर्गु-णैरुत्कृष्टौ, स्वयं तु तमुत्कर्षं यदि नाऽऽप्नोति, तादृश आग्रयणं प्रथमं गृहणी-यात् । पित्रादेरुत्कर्षे सति स्वयमुत्कर्षहीनः सभामध्ये वाक्पापिण्डत्येनेतरव्य-वहारेष्विन्द्रियसामर्थ्येन वियुक्तः, आग्रयणस्तु यज्ञस्योरःप्रदेशवत्सामर्थ्याधारो वागिन्द्रियवदुत्कर्षहेतुश्च । अतस्तदग्रत्वेनैवं यजमानं सदा पाण्डित्यरूपया वाचा व्यवहारान्तरसामर्थ्यरूपेणैन्द्रियेण च समृद्धं करोति । तत ऊर्ध्वं कदाचिदपि तदुभयहीनो न भवति ॥

परकीयाभिचारनिवृत्त्यर्थं प्रकारान्तरं विधत्ते—

उक्थयाग्रानिति । यान्येतानि सोमपात्राणि सन्ति तेषां मध्ये यदुक्थय-पात्रं तदिन्द्रियसामर्थ्योपेतम् । अतस्तस्याग्रत्वे सत्यभिचारकर्तारमेवं सर्वेणापि सामर्थ्येनातिक्रम्य स्वयमनुतिष्ठति ॥

अत्र मन्त्रविशेषं विधत्ते—

सरस्वत्याभि न इति । सोमरसग्रहणात्पूर्वं पठितव्या पुरोरुक्तां च पुरो-रुचमत्र सरस्वतीत्यादिकां पठेत् । मन्त्रोक्ता सरस्वती वाग्देवता । अतो वाचै-बैनमभिचरितारमतिक्रम्यानुतिष्ठति । इयमृग्वाहणग्रन्थे द्वितीयकाण्ड उपहो-मारुये प्रपाठक एवमाप्नाता—

‘ सरस्वत्याभि नो नेषि वस्यः । मा पस्फरीः पयसा मा न आधक् ।

जुषस्व नः सख्या वेश्या च । मा त्वत्क्षेत्राण्यरणानि गन्म ’ । इति ॥

अस्यायमर्थः—हे सरस्वति नोऽस्मान्वस्यो वरिष्ठं प्राणधारणरूपं जीवनम-भिनेष्याभिमुख्येन प्रापय । मा पस्फरीरस्मान्मा हिंसीः । मा न आधक्, अ-

स्मान्ना धाक्षीः । अपि तु सख्या सख्येन वेश्या च प्रवेशनि(नी)पतया च
नेऽस्माञ्जुषस्वास्मासु प्रविश्य सख्यं कुर्वित्यर्थः । किंच त्वत्पसादादरणानि
क्षेत्राणि अरमणीयानि स्थलानि मा गन्म मा प्राप्नुयामेति ॥

तमिमं चतुर्थपादमनूद्य व्याचष्टे-

मा त्वत्क्षेत्राणीति । तेन मन्त्रपाठेन मृत्युसंबन्धीन्यरणानि यानि स्था-
नानि तानि न प्राप्नोति न प्रमीयत इत्यर्थः ॥

अथ रोगपरिहाराय प्रकारान्तरं विधत्ते-

पूर्णान्ग्रहानिति । यान्यैन्द्रवायवादीनि पात्राणि तानि सोमरसेन पूर्णानि
यथा भवन्ति तथा रोगनिवृत्त्यर्थं गृहणीयात् । यस्य रोगो वर्तते तस्य प्राणा-
ञ्शुक्लशोक उपद्रवः प्राप्नोति । ततः पूर्णानां ग्रहाणां प्राणरूपत्वाद्दस्य यजमा-
नस्य प्राणान्पूर्णग्रहैः शोकान्मोचयति । तथा सति यद्यपि मुहूर्तमात्रं गतप्राण-
स्तथाऽपि पुनर्जीवित्येव ।

एतमेव प्रकारं पुनरपि वृष्ट्यर्थं विधत्ते-

पूर्णान्ग्रहान्गृहणीयादिति । यदा स्वकाले वृष्टिर्न भवेत्तदा वृष्ट्यर्थमेन्द्र-
वायवादिपात्राणि सोमरसेन पूरणीयानि । यदा वृष्ट्यभावस्तदा प्रजानां प्राणा
अन्नाभावाच्छोकेन प्राप्यन्ते । ग्रहपूरणेन शोको निवर्तते । तदानीमेव वर्षण-
वर्षणात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

गायत्रो वा ऐन्द्रवायवो गायत्रं प्रायणीयमह-
स्तस्मात्प्रायणीयेऽहन्नैन्द्रवायवो गृह्यते स्व एवैन-
मायतने गृह्णाति त्रैष्टुभो वै शुक्रस्रैष्टुभं द्वितीयमह-
स्तस्माद्द्वितीयेऽहञ्छुक्रो गृह्यते स्व एवैनमायतने

(द्वादशरात्रकथनम्)

गृह्णाति जागृतो वा आग्रयणो जागतं तृतीयमह-
 स्तस्मात्तृतीयेऽहन्नाग्रयणो गृह्यते स्व एवैनमाय-
 तने गृह्णात्येतद्वै (१) यज्ञमापद्यच्छन्दांस्याम्प्रोति
 यदाग्रयणः श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञमदृशन्तत एवैनं
 पुनः प्र युङ्क्ते जगन्मुखो वै द्वितीयस्त्रिरात्रो
 जागत आग्रयणो यच्चतुर्थेऽहन्नाग्रयणो गृह्यते स्व
 एवैनमायतने गृह्णात्यथो स्वमेव छन्दोऽनु पर्याव-
 र्तन्ते राथंतरो वा ऐन्द्रवायवो राथंतरं पञ्चममह-
 स्तस्मात्पञ्चमेऽहन् (२) ऐन्द्रवायवो गृह्यते स्व
 एवैनमायतने गृह्णाति बार्हतो वै शुक्रो बार्हतः
 षष्ठमहस्तस्मात्षष्ठेऽहञ्छुक्रो गृह्यते स्व एवैनमाय-
 तने गृह्णात्येतद्वै द्वितीयं यज्ञमापद्यच्छन्दांस्याम्-
 प्रोति यच्छुक्रः श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञमदृशन्तत
 एवैनं पुनः प्र युङ्क्ते त्रिष्टुम्मुखो वै तृतीयस्त्रिरा-
 त्रस्त्रैष्टुभः (३) शुक्रो यत्सप्तमेऽहञ्छुक्रो गृह्यते
 स्व एवैनमायतने गृह्णात्यथो स्वमेव छन्दोऽनु
 पर्यावर्तन्ते वाग्वा आग्रयणो वागष्टममहस्तस्मा-
 दष्टमेऽहन्नाग्रयणो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति
 प्राणो वा ऐन्द्रवायवः प्राणो नवममहस्तस्मात्नव-
 मेऽहन्नैन्द्रवायवो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णा-
 त्येतत् (४) वै तृतीयं यज्ञमापद्यच्छन्दांस्याम्-
 प्रोति यदैन्द्रवायवः श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञमदृश-
 न्तत एवैनं पुनः प्र युङ्क्तेऽथो स्वमेव छन्दोऽनु

(द्वादशरात्रकथनम्)

पर्यावर्तन्ते पथो वा एतेऽध्यपथेन यन्ति येऽन्येनै-
 न्द्रवायवात्प्रतिपद्यन्तेऽन्तः खलु वा एष यज्ञस्य
 यद्दशममहर्दशमेऽहन्नैन्द्रवायवो गृह्यते यज्ञस्य (५).
 एवान्तं गत्वा पथात्पन्थामपि यन्त्यथो यथा वही-
 यसा प्रतिसारं वहन्ति तादृगेव तच्छ्रुत्वाऽस्यन्योऽ-
 न्यस्य लोकमभ्यध्यायन्तान्येतेनैव देवा व्यवा-
 हयन्नैन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं यच्चतुर्थमह-
 तस्मिन्नाग्रयणो गृह्यते तस्मादाग्रयणस्याऽऽयतने
 नवमेऽहन्नैन्द्रवायवो गृह्यते शुक्रस्य वा एतदायतनं
 यत्पञ्चमम् (६) अहस्तस्मिन्नैन्द्रवायवो गृह्यते
 तस्मादनैन्द्रवायवस्याऽऽयतने सप्तमेऽहच्छुक्रो गृह्यत
 आग्रयणस्य वा एतदायतनं यत्षष्ठमहस्तस्मिच्छुक्रो
 गृह्यते तस्माच्छुक्रस्याऽऽयतनेऽष्टमेऽहन्नाग्रयणो
 गृह्यते छन्दाऽस्येव तादृि वाहयति प्र वस्यसो विवा-
 हमाप्नोति य एवं वेदाथो देवताभ्य एव यज्ञे संविदं
 दधाति तस्मादिदमन्योऽन्यस्मै ददाति (७) ॥

(एतद्वै पञ्चमेऽहन्नैष्टुम एतद्गृह्यते यज्ञस्य पञ्चमन्यस्मा एकं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमेऽनुवाके द्वादशाहगताः काम्यग्रहणकारा उक्ताः । स च द्वादशाहो
 विविधः—समूहो व्यूढश्च । तत्र समूहमकारः सूत्रकारेण दर्शितः—‘ व्यनीकां
 व्याख्यास्याम ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीशोदयनीथौ दशमं चाहः । अथेतरेषां नवा-
 नामैन्द्रवायवाग्रं पथममह, । अथ शुक्राग्रमथाऽऽग्रयणाममेवं विहिता त्रिरुप-

(द्वादशरात्रकथनम्)

नीका परिवर्तते यद्यव्यूहः ' इति । एवं सव्यूहमकारमुक्त्वा व्यूहपकारोऽपि तेनैव दर्शितः—' व्यूहे त्वैन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयावथेनरेषां दशानामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः । अथ शुक्राग्रमथ द्वे अग्रयणाग्रे अथैन्द्रवायवाग्रमथ द्वे शुक्राग्रे अथाऽऽग्रयणाग्रमथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रे ' इति । तत्रास्मिन्नष्टमेऽनुवाके व्यूहपकारोऽभिधीयते ।

तत्र प्रायणीयोदयनीयौ परित्यज्य यानीतराण्यहानि मध्यवर्तीनि दशसंख्याकानि तेषु प्रथमेऽहन्येन्द्रवायवाग्रत्वं विधत्ते—

गायत्रो वा इति । यानि मुख्यानि च्छन्दांसि गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीरूपाणि तेषां मध्ये गायत्री प्रथमा । अग्रत्वेन चात्रैन्द्रवायवशुक्राग्रयणा विकल्पन्ते । तेषां च मध्य ऐन्द्रवायवः प्राथम्येन प्रकृतावाप्नातः । ततः प्राथम्यसाम्यादैन्द्रवायवो गायत्रः । निरूपणीयानां दशानामहनां मध्ये यत्प्रायणीयं प्रथमभाव्यहस्तदपि प्राथम्यस्य साम्याद्गायत्रम् । एवं च सति तस्मिन्प्रायणीये दशानां मध्ये प्रथमेऽहन्येन्द्रवायव आदौ ग्रहीतव्यः । ऐन्द्रवायवस्य गायत्रत्वसाम्यात् । एवं च सति स्वसंबन्धिन्धेवाऽऽयतने प्रथमाहःस्वरूपस्थाने तमैन्द्रवायवं गृह्णाति ।

अथ दशस्वहःसु द्वितीयेऽहनि शुक्राग्रत्वं विधत्ते—

त्रैष्टुभो वा इति । त्रिष्टुच्छन्दसः शुक्रस्य द्वितीयस्याहनश्च पूर्वन्यायेन द्वितीयत्वसाम्यं योजयित्वा व्याख्येयम् ।

अथ तृतीयेऽहन्याग्रयणाग्रत्वं विधत्ते—

जागतो वा इति । पूर्ववद्योजनीयम् ।

एतदेवाऽऽग्रयणाग्रत्वं प्रशंसति—

एतद्वै यज्ञमिति । यदाग्रयणाग्रत्वं छन्दांस्याप्नोति गायत्र्यादिच्छन्दोरूपाणि त्रीण्यहानि व्याप्नोति त्रयाणामहनामनेनाऽऽग्रयणाग्रत्वेन समाप्तत्वादेतदेवाऽऽग्रयणाग्रत्वं यज्ञमापत्प्रथमयनीकारूपं त्रिरात्रं यज्ञं प्राप्नोति । त्रीण्यनीकान्यग्रत्वान्यैन्द्रवायवाग्रत्वशुक्रवग्रत्वाग्रयणाग्रत्वरूपाणि यस्यां क्रियायां सा क्रिया यनीका । तद्रूप त्रिरात्रयज्ञोऽनेनाऽऽग्रयणाग्रत्वेन समाप्यते । किंचोत्तरस्मिन्श्चतुर्थेऽहन्याग्रयण एवाऽऽदौ गृह्यते । यस्मादेवं तस्माद्यत्रैवाऽऽग्रयणा-

अत्वे यज्ञमदृशंस्त्रिरात्रसमाप्तिं दृष्टवन्तस्तत एवाऽऽग्रयणाग्रत्वादेनं यज्ञं पुनः
प्रयुक्तवान्भवति तस्मादिदं प्रशस्तम् ।

अथ चतुर्थेऽहन्याग्रयणाग्रत्वमेव विधत्ते-

जगन्मुखो वा इति । समूढे द्वादशाहं त्र्यनीका त्रिरावृत्ता । तत्रैकाऽऽ-
वृत्तिः प्रथमस्त्रिरात्रो द्वितीयाऽऽवृत्तिर्द्वितीयास्त्रिरात्रः । स च यद्यपि समूढे द्वाद-
शाह ऐन्द्रवायवोपक्रपत्वादैन्द्रवायवस्य च गायत्रत्वाद्गायत्रीमुखो भवति, तथाऽ-
प्यत्र जगन्मुखो जगत्यु-क्रमः कर्तव्यः । अग्रयणाग्रश्च जागत इति पूर्वमेवोप-
पादितम् । तस्माच्चतुर्थेऽहन्याग्रयणाग्रत्वे गृहीते सति स्वकीय एव स्थाने
तद्गृहीतं भवति । अपि चाऽऽग्रयणाग्रत्वं स्वकीयमेव जगतीच्छन्दोऽनुसृत्य पुन-
रावृत्तं भवति ।

अथ पञ्चमेऽहन्यैन्द्रवायवाग्रत्वं विधत्ते-

राथंतरो वा इति । प्रकृतिरूपे ज्योतिष्टोमे यदि रथंतरसामा सोमः
स्यादैन्द्रवायवाग्रान्गृह्णामिदित्यैन्द्रवायवाग्रत्वं प्रति रथंतरसाम्नो निमित्तत्वश्र-
वणादैन्द्रवायवस्य राथंतरत्वम् । पञ्चमस्याहनश्च बृहत्सामसंबन्धस्य शाखान्तरे
प्रसिद्धत्वाद्वाथंतरत्वम् । तस्मादैन्द्रवायवस्यहनश्च राथंतरत्वसाम्यात्पञ्चमेऽह-
न्यैन्द्रवायवः प्रथमं गृह्यते । तथा सत्येनैन्द्रवायवं स्वकीय एव स्थाने
गृह्णाति ।

अथ षष्ठेऽहनि शुक्राग्रत्वं विधत्ते-

बार्हतो वा इति । शुक्रग्रहस्य षष्ठस्याहनश्च बृहत्सामसंबन्धः शाखा-
न्तरे प्रसिद्धः । शेषं पूर्ववद्व्यचारव्येयम् ॥

तदेतच्छुक्राग्रत्वं प्रशंसति-

एतद्वै द्वितीयामिति । त्र्यनीकाया द्वितीयावृत्तिरूपस्त्रिरात्रो-द्वितीयो
यज्ञः । शेषमाग्रयणवाक्यवद्व्यचारव्येयम् ।

अथ सप्तमेऽहन्यपि शुक्राग्रत्वमेव विधत्ते-

त्रिष्टुङ्मुखो वा इति । यद्यपि समूढे तृतीयस्य त्रिरात्रस्याऽऽद्येऽहन्यै-
न्द्रवायवाग्रत्वाद्गायत्रीमुख एवायं त्रिरात्रस्तथाऽप्यत्र त्रिष्टुङ्मुखः कर्तव्यः ।
शुक्रश्च त्रैष्टुभ इति पूर्वमेवोपपादितम् । तस्मात्सप्तमेऽहनि शुक्रः प्रथमो गृह्यते ।
शेषं पूर्ववद्व्यचारव्येयम् ।

अथाष्टमेऽहन्याग्रयणाग्रत्वं विधत्ते-

(द्वादशरात्रकथनम्)

वाग्वा आग्रयण इति । षष्ठकाण्ड आग्रयणग्रहब्राह्मणे वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामदित्युपक्रम्य साऽऽग्रयणं प्रत्यागच्छदित्युक्तत्वादाग्रयणस्य वाग्रूपत्वमर्थवादान्तरे द्रष्टव्यम् । अतो वाग्रूपत्वसामान्यादष्टमेऽहन्याग्रयणः प्रथमं प्रयोक्तव्यः ।

अथ नवमेऽहन्यैन्द्रवायवाग्रत्वं विधत्ते—

प्राणो वा इति । प्रकृतौ ग्रहब्राह्मणे वाग्वा एषा यदैन्द्रवायव इत्युक्तत्वाद्वाग्निन्द्रियस्य च प्राणावान्तरभेदत्वाद्वैन्द्रवायवस्य प्राणत्वम् । नवमस्याहनोऽपि प्राणत्वेन स्तुतिरन्यत्र द्रष्टव्या । अतः प्राणत्वसाम्यान्नवमेऽहन्यैन्द्रवायवः प्रथमं ग्रहीतव्यः ।

तदेतदैन्द्रवायवाग्रत्वं प्रशंसति—

एतद्वै तृतीयमिति । त्र्यनीकायास्तृतीयावृत्तिरूपस्त्रिरात्रस्तृतीयो यज्ञः । शेषमाग्रयणवाक्यवद्व्यारव्येषम् ।

अथ दशमेऽहन्यैन्द्रवायवाग्रत्वं विधत्ते—

पथो वा एत इति । द्वादशाहस्य प्रायणीयोदयनीययोर्मध्यवर्ती योऽयं दशरात्रस्तं दशरात्रं ये यजमाना ऐन्द्रवायवाग्रत्वादन्येन शुक्राग्रत्वादिना प्रतिषद्यन्ते प्रारभन्ते त एते यजमानाः पथः सकाशाद्भ्रष्टा अधिकेनापथा कुमार्गेण गच्छन्ति । तस्मादैन्द्रवायवाग्रत्वेनैव दशरात्र उपक्रान्तव्यः । तथैव ह्यनुवाक्यादौ वर्णितम् । यदेतद्दशममहरस्ति स एष ऐन्द्रवायवाग्रत्वेनोपक्रान्तस्य दशरात्रारूपस्य यज्ञस्यान्तः खलु वै समाप्तिभूमिरेव । ततः प्रथमदिनवदन्तिमदिनेऽप्यैन्द्रवायव एव प्रथमं ग्रहीतव्यः । तथा सति यज्ञस्य परिसमाप्तिपर्यन्तं कुमार्गं परित्यज्य सम्यङ्मार्गमेव प्राप्नुवन्ति । अपि च यथा लोके बहीयसा पौढभारवाहिना बलीवर्दसमूहेन युक्ता वणिजः प्रतिसारं वहन्ति पार्श्वद्वयगतान्शुद्रमार्गान्परित्यज्य प्रसिद्ध एव राजमार्गं बलीवर्दः पङ्क्त्याकारो यथा भवति तथा नयन्ति तद्वदत्राप्यैन्द्रवायवोपक्रामोपसंहारौ द्रष्टव्यौ ।

तमिममैन्द्रवायवाग्रत्वादिरूपं व्यूढप्रकारं लोकप्रसिद्धविवाहसाम्येन प्रशंसति—

छन्दाःसीति । यथा लोके काश्यपगोत्रोत्पन्नाः पुरुषा विवाहार्थं भारद्वाजगोत्रोत्पन्नां कन्यकामभितो विचारयन्ति, भारद्वाजगोत्रोत्पन्नाश्चेतरां विचार्य तद्वदेव विवाहं कुर्वन्ति, एवमत्रापि च्छन्दोभिमानिनो देवाः स्वकीयानामैन्द्रवा-

(द्वादशरात्रकथनम्)

यवाश्रयादीनामन्योन्यस्य स्थानमभिधायन्तस्तानि तर्वाण्यैन्द्रवायवत्वादीन्ये-
तेनैव पूर्वोक्तप्रकारेण विवाहयन्ति विवाहं कारयन्ति स्थानविपर्यासेन प्रापय-
न्तीत्यर्थः ।

तथैन्द्रवायवाश्रयाण्योरन्योन्यस्थानविपर्यासं दर्शयति-

ऐन्द्रवायवस्येति । समूढो हि द्वादशाहो व्यूढस्व प्रकृतिः । समूढे हि
प्रायणीयोदयनीयदशमाहानि परित्यज्यावशिष्टेषु नवसु दिनेषु त्र्यनीका त्रिरा-
वृत्ता । तत्र द्वितीयायास्त्र्यनीकाया मध्यवर्तिना नवरात्रस्य चतुर्थेहन्युपक्रान्त-
व्यत्वात्तदहरैन्द्रवायवस्याऽऽयतनं, तस्मिन्नहनि पूर्वोक्तव्यूढप्रकारेण द्वितीय
आश्रयणो गृहीतः । नवमं चाहः समूढ आश्रयणस्याऽऽयतनम् । तत्र व्यूढप्र-
कारेण द्वितीय ऐन्द्रवायवो गृहीतः । सोऽयमैन्द्रवायवाश्रयायोः परस्परं
विवाहः ।

अथ शुक्रैन्द्रवायवयोः परस्परं विवाहं दर्शयति-

शुक्रस्य वा इति । समूढगते नवरात्रे यत्सप्तममहस्तदेतद्द्वितीयायास्त्र्य-
नीकाया मध्यवर्तित्वाच्छुक्रस्याऽऽयतनम् । तस्मिन्नहनि व्यूढप्रकारेणैन्द्रवायवो
गृहीतः । यत्तु सप्तममहस्तदेतत्तृतीयायास्त्र्यनीकायाः प्रथमदिनत्वादैन्द्रवाय-
वस्याऽऽयतनम् । तस्मिन्नहनि द्वितीयवारमावर्त्यमानः शुक्रो गृहीतः । सोऽयं
शुक्रैन्द्रवायवयोर्विवाहः ।

अथ शुक्राश्रयाण्ययोः परस्परं विवाहं दर्शयति-

आश्रयणस्येति । यदेतत्षष्ठमहस्तदेतद्द्वितीयायास्त्र्यनीकाया अन्तिम-
त्वादाश्रयणस्याऽऽयतनं, तस्मिन्नहनि व्यूढप्रकारेणाऽऽवर्त्यमानः प्रथमः शुक्रो
गृहीतः । यत्षष्ठमहस्तदेतत्तृतीयायास्त्र्यनीकाया मध्यवर्तित्वाच्छुक्रस्याऽऽ-
यतनं, तस्मिन्नहनि व्यूढप्रकारेणाऽऽश्रयणो गृहीतः । सोऽयं शुक्राश्रयायो-
र्विवाहः ।

एतद्वेदनं प्रशंसति-

छन्दांस्येवेति । यः पुमानेवमैन्द्रवायवाश्रयादीनां विवाहं जानाति स
तेन वेदनेन च्छन्दोदेवतानामेव विवाहं कृतवान्भवति । स्वयं च धनिकतमा-
त्कुत्राद्विवाहं प्राप्नोति । अपि च यज्जानुष्ठानकाले देवाविषयमाभिज्ञानं दधाति
धारयति । यस्मादेवं छन्दसां विवाहः प्रवृत्तस्तस्माच्छ्लोकेऽपि कन्यकारूपमपत्य-
मन्यः पिताऽन्यस्मै जामात्रे ददाति ।

(द्वादशरात्रकथनम्)

अथ मीमांसा -

दशनाध्यायस्य पञ्चमपादे त्रयोविंशधिकरणे चिन्तितम्—

अथनीकायाभैन्द्रवायवशुक्राशानुवादात् ।

परिसंख्या वाऽर्थवादो वा विधिर्वा न हि त्रयम् ॥

वैयर्थ्येन त्रिदोषत्वाल्लक्षणापत्तितस्तथा ।

विधिराश्रयणाश्रय इवानैमित्तिको हि सः ॥

अस्ति द्वादशाहे अथनीका । ऐन्द्रवायवाग्रौ प्राथणीयोदथनीयौ दशमं चाहः । अथेतरेषां नवानामहनाभैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः । अथ शुक्राश्रयमथाऽऽश्रयणाश्रयभैन्द्रवायवाश्रयमथ शुक्राश्रयमथाऽऽश्रयणाश्रयभैन्द्रवायवाश्रयमथ शुक्राश्रयमथाऽऽश्रयणाश्रयमिति । तत्र द्वादशाहगोषु द्वितीयतृतीयचतुर्थेषु त्रिष्वहःसु क्रमेणैन्द्रवायवाश्रयत्वशुक्राश्रयत्वाश्रयणाश्रयत्वानि विहितानि । तेष्वद्यं रथंतरनिमित्तम् । द्वितीयं बृहन्निमित्तम् । एतच्च प्रकृतौ व्यवस्थितम् । तदुभयमत्र चोदकेन प्राप्तम् । तत्र चतुर्धा संशयः—अनुवादो वा परिसंख्या वाऽर्थवादो वा विधिर्वति । तत्र प्राप्तत्वादानुवाद इति चेत् । न, वैयर्थ्यापत्तेः । तर्हि गुणान्तरपरिसंख्याऽस्त्विति चेत् । न, दोषत्रयापत्तेः । चतुर्थेऽहन्यप्राप्तस्याऽऽश्रयणाश्रयत्वस्य विधित्सितस्य प्रशंसार्थोऽयमर्थवाद इति चेन्न । लक्षणावृत्तिप्रसङ्गात् । तस्मादाश्रयणाश्रयत्वे यथा विधिस्तथेतरेषोरपि द्रष्टव्यः । न च तात्त्वादविधिरिति वाच्यम् । तस्य विधेरनैमित्तिकत्वाभ्युपगमात् । रथंतरादिनिमित्तकयोरेव हि चोदकेन प्राप्तिः । प्रयोजनं तु द्वादशाहविकृतिषु यत्र कापि रथंतरादिनिमित्तत्वाभावेऽप्यैन्द्रवायवाश्रयत्वासिद्धिः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

व्यूढोऽपि प्रकृतिः किं वा विकृतिः स्याद्धि पृष्ठवत् ।

विधिसाम्यादादिमोऽन्त्यो लिङ्गनत्कामे विधेरपि ॥

द्विविधो हि द्वादशाहः—समूढो व्यूढश्च । तत्र समूढः पूर्वमुदाहृतः । अथ व्यूढ उदाह्रियते—ऐन्द्रवायवाग्रौ प्राथणीयोदथनीयौ । अथेतरेषां दशानामहनाभैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः । अथ शुक्राश्रयमथ द्वे आश्रयणाग्रे । अथैन्द्रवायवाश्रयमथ द्वे शुक्राग्रे अथऽऽश्रयणाश्रयमथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रे इति । तत्र समूढस्य तावत्प्रकृतित्वं विवादम् । तद्वद्व्यूढोऽपि किं प्रकृतिः किं वा विकृतिरिति संशये

प्रकृतिरिति प्राप्तम् । कुतः । विधिसाम्यात् । यथा समूहप्रकारः क्रत्वर्थो विहितस्तथा व्यूढप्रकारोऽपि । न चात्र कश्चिद्विशेषोऽस्ति, येन तयोः प्रकृति-
 विकृतिभावो निश्चीयेत । न च प्रकारद्वयस्य प्रकृतित्वमदृष्टचरम् । रथंतरबृह-
 त्पृष्ठयोर्ब्योतिष्ठोमप्रकारयोस्तद्दर्शनादिति पूर्वः पक्षः । व्यूढः समूहस्य विकृतिः ।
 कुतः । लिङ्गदर्शनात् । ' ऐन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं यच्चतुर्थमहः ' इति
 व्यूढे श्रूयते । एतच्च विकृतित्वे साते भवति नान्यथा । तथा हि व्यूढे प्राय-
 णीयोदयनीयव्यतिरिक्तेषु दशस्वहःसु यच्चतुर्थं तदाग्रयणाग्रत्वाद्वैन्द्रवायव्यंस्थाऽऽ-
 यतनम् । समूढे तु तद्दर्शनवानामहूनां मध्ये द्वितीयत्रिकादित्वाद्वैन्द्रवायवाग्रम् ।
 तच्च व्यूढस्य विकृतितां चोदकेन प्राप्यमाणं विधित्सताग्रयणाग्रत्वस्तुतयेऽ-
 नूद्यत इति युक्तम् । किं च यः कान्येत बहु स्यां प्रजायेयेति कामाय व्यूढो
 विधीयते । तथा च साति समूढवत्क्रत्वर्थे विध्यभावादर्थंतरबृहत्पृष्ठवैषम्येण
 विकल्पितप्रकृतित्वं नास्ति । ततः समूढस्य द्वादशाहस्य विकृतिः । अहर्गणे-
 ष्वनयोरन्यतरस्यातिदेशः पूर्वपक्षिणः प्रयोजनम् । समूढस्यैवातिदेशः सिद्धान्तः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

व्यूढे भक्षादिमन्त्राणामर्थानां च व्यतिक्रमः ।

मन्त्राणामेव वाऽऽद्यः स्यादाविशेषेण कीर्तनात् ॥

छन्दसां व्यत्ययः प्रोक्तो नार्थानां तेन मन्त्रगाः ।

गायत्र्याद्या विपर्यया अर्थबुद्धिः प्रशस्तये ॥

व्यूढे द्वादशाहे भक्षपवगानतदुभयमन्त्रपरिधिकपालानि चोदकवासानि ।
 तत्र भक्षमन्त्रेषु सवनत्रयगतेषु गायत्रीछन्दास्त्रिष्टुप्छन्दासो जगतीछन्दस इति
 पदत्रयं श्रुतम् । तथा पवमानत्रयविषयेष्वन्वारोहमन्त्रेषु गायत्रीछन्दास्त्रिष्टु-
 प्छन्दा जगतीछन्दा इति श्रुतम् । तथा परिधिस्तावकेऽयंवादे पठ्यते—'गायत्री
 मध्यमः परिधिस्त्रैष्टुभो दक्षिणो जागत उत्तरः' इति । तथा कपालविषयं
 वाक्यं पठ्यते—'अष्टाकपालः पातःसवनीय एकादशकपालो माध्यन्दिनीयो
 द्वादशकपालस्तृती (स्ताती) प्रसवनिकः' इति । अत्राष्टत्वादिभिस्त्रिभिः सं-
 ख्याभिर्गायत्र्यादिच्छन्दांसि तत्तत्पादाक्षरस्मृतिद्वारेणोपस्थाप्यन्ते । एवं स्थिते

+ न्यायमालायां मन्त्रेतिपदं न विद्यते ।

(द्वादशरात्रकथनम्)

सति व्यूढपकरणे छन्दोव्यतिक्रमः पठ्यते— ' छन्दांसि वा अन्योन्यस्य लो-
कमध्यध्यायन्, गायत्री त्रिष्टुभस्त्रिष्टुब्जगत्था जगती गायत्र्याः ' इति । तत्र
संशयः—सोऽपि छन्दोव्यतिक्रमो भक्षपवमानपरिविकपालरूपाणामर्थानामुभय-
विधमन्त्रगतच्छन्दोवाचिशब्दानां च होष्यः, किं वा तेषां शब्दानामेवेति । तत्र
मन्त्रगतानामेवेति विशेषाश्रवणात्सर्वत्र व्यतिक्रम इत्याद्यः पक्षः । तेन गायत्री-
शब्दनिर्दिष्टः प्रातःसवनीयो भक्षस्त्रिष्टुप्शब्दितस्य माध्यंदिनीयस्य भक्षस्य
स्थाने । स च तृतीयसवनीयस्य स्थाने, सोऽपि प्रातःसवनीयस्य स्थाने ।
तथा बहिष्पवमानो माध्यंदिनपवमाने, माध्यंदिनपवमानस्तृतीयसवने । आर्भव-
पवमानः प्रातःसवने । तथा मध्यमः स्थविष्ठः परिधिर्दक्षिणतः, अणीयान्द्रा-
धीयानुत्तरतः, अणिष्ठो हसिष्ठो मध्यतः । तथाऽष्टाकपालो माध्यंदिने सवने,
एकादशकपालस्तृतीयसवने, द्वादशकपालः प्रातःसवने । सोऽयमर्थव्यतिक्रमः ।
मन्त्रद्वयशब्देष्वप्येवं योजनीयमिति प्राप्ते ब्रूमः—छन्दांसीति वाक्येऽर्थानां व्यति-
क्रमो नोक्तः । अतो मन्त्रगतगायत्र्यादिशब्दानामेव व्यतिक्रमः । यस्त्वर्गेषु
गायत्र्यादिशब्दप्रयोगः स प्रशंसार्थः । भक्षाद्यर्थानां मुख्यच्छन्दस्त्वाभावा-
दिति राद्धान्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।

प्रजापतिरकामयत् प्र जायेयेति स एतं द्वाद-
शरात्रमपश्यत्तमाऽहरत्तेनायजत् ततो वै स प्राजा-
यत् यः कामयत् प्र जायेयेति स द्वादशरात्रेण
यजेत् प्रैव जायते ब्रह्मवादिनो वदन्त्यग्निष्टोमप्रायणा
यज्ञा अथ कस्मादतिरात्रः पूर्वः प्र युज्यत इति

१ क. ख. ड. 'यत्रश' । २ ख. च. 'ने । माध्यंदिनीये, नागतस्य स्थाने, जागतो
गायत्र्ये प्रातःसवनिकस्य स्थाने । त' ।

(द्वादशरात्रकथनम्)

चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदतिरात्रौ कनीनिके
 अग्निष्टोमौ यत् (१) अग्निष्टोमं पूर्वं प्रयुञ्जीरन्व-
 हिर्वा कनीनिके दध्युस्तस्मादतिरात्रः पूर्वः प्र-
 युज्यते चक्षुषी एव यज्ञे धित्वा मध्यतः कनीनिके
 प्रति दधति यो वे गांयत्रीं ज्योतिःपक्षां वेद-
 ज्योतिषा भासा सुवर्गं लोकमेति यावन्निष्टोमौ
 तौ पक्षौ येऽन्तरेऽष्टावुक्थ्याः स आत्मैषा वै गांयत्री
 ज्योतिःपक्षा य एवं वेद ज्योतिषा भासा सुवर्गं
 लोकम् (२) एति प्रजापतिर्वा एव द्वादशधा
 विहितो यद्द्वादशरात्रो यावतिरात्रौ तौ पक्षौ येऽन्त-
 रेऽष्टावुक्थ्याः स आत्मा प्रजापतिर्वावैष सन्तसद्भ-
 वै सत्रेण स्पृणोति प्राणा वै सत्प्राणानेव स्पृणोति
 सर्वासां वा एते प्रजानां प्राणैरासते - ये सत्रमासते
 तस्मात्पृच्छन्ति किमेते सत्रिण इति प्रियः प्रजा-
 नाभृत्थितो भवति य एवं वेद (३) ॥

(अग्निष्टोमौ यत्सुवर्गं लोक प्रियः प्रजानां पञ्च च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमोऽनुवाके द्वादशाहस्य व्यूढकारो निरूपितः । अथ नवमे द्वादशा-
 हस्याहर्विशेषा उच्यन्ते ।

तत्राऽऽनौ द्वादशाहं विधत्ते—

प्रजापतिरिति । अथ पश्चोत्तरमुखेन (ण) पथममहर्विधत्ते—

ब्रह्मवादिनो वदन्तीति । अग्निष्टोमः प्रायणं पथमभावी येषां सोमया-

(द्वादशरात्रकथनम्)

गानां तेऽग्निष्टोमप्रायणाः । अत एवास्य काण्डस्याऽऽद्यानुवाकेऽभिहितम्—‘ त-
स्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञ इति । इति । एवं सति तमग्निष्टोमं परित्यज्य द्वादशाहस्य
प्रथमेऽहनि कस्मात्कारणादतिरात्रः प्रयुज्यत इति ब्रह्मवादिनां पक्षः । तत्रा-
भिज्ञा उत्तरमेवमाहुः—पुरुषस्थानीयस्य द्वादशाहयज्ञस्य चक्षुर्गोलकस्थानीयाव-
तिरात्रौ । कनीनिकास्थानीयावाग्निष्टोमौ । कृष्णमण्डलस्य मध्ये यदवान्तरं
पृथक्मण्डलमतिकृष्णं तद्दर्शनशक्तिस्थानं, सेयं कनीनिकेत्युच्यते । एवं सति
यदि यजमानाः प्रथममग्निष्टोमं प्रयुञ्जिरंस्तदानीमाधरभूतं गोलकं विना बहि-
रेवाऽऽकाशप्रदेशे कनीनिके स्थापयेयुः । तस्मात्कारणादतिरात्र एव प्रथमेऽहनि
प्रयोक्तव्यः । तथा सति पुरुषरूपे द्वादशाहयज्ञे गोलकद्वयं प्रथमं स्थापयित्वा
तन्मध्ये कनीनिकाद्वयं स्थापयन्ति ।

तदेवं प्रथममहर्विधायानन्तरभात्रीनि दशाहानि पक्षरूपं परिकल्प्य
विधत्ते—

यो वै गायत्रीमिति । अष्टाक्षरपादां गायत्रीमष्टसंख्योपेतमुक्थयरूपमह-
रष्टकं पक्षिरूपत्वं परिकल्प्य तद्रूपां गायत्रीत्युच्यते ज्योतीरूपो पक्षौ यस्या
गायत्र्याः सा ज्योतिःपक्षा । तादृशीं यो यजमानो वेद स यजमानः पक्षरूपं
ज्योतिरेव स्वर्गमार्गप्रदर्शनाय भासकं दीपकं कृत्वा तेनानुष्ठितज्योतिरारब्धेन
प्रकाशेन स्वर्गं प्राप्नोति । कौ तौ पक्षौ किं तस्याः पक्षिरूपाया गायत्र्याः
स्वरूपमिति तदुभयमुच्यते—द्वादशाहस्य मायणीयोदयनीयाख्ये प्रथमोत्तमे
अहनी विहाय मध्यवर्तिनो दशरात्रस्याऽऽद्यन्तयोरहनोरनुष्ठेयौ यावग्निष्टोमौ तौ
पक्षस्थानीयौ । ये च तयोरग्निष्टोमयोरन्यन्तरेष्वष्टसंख्याक्रेष्वहःस्वनुष्ठेया अष्टा-
बुक्थ्याः सोऽयमुक्थयसंघः पक्षिरूपाया गायत्र्या आत्मा शरीरम् । एतादृशानि
दशाहानि कुर्यादित्यर्थः । एषा वा इत्यादिः प्रतिषादितस्यार्थस्योपसंहारः ।

सोऽयं द्वादशरात्रो द्विविधः—सूत्ररूपोऽहीनरूपश्च । तत्र सूत्ररूपं तावद्वि-
धातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिर्वा इति । योऽयं द्वादशरात्रोऽस्ति सोऽयं द्वादशभिः प्रकारैरा-
विर्भूतः प्रजापतिरेव । तस्य च प्रजापतेः पक्षिरूपत्वं परिकल्प्यते । पूर्वं पक्ष-
त्वेन निरूपितयोरग्निष्टोमयोः समीपवर्तिनो प्रथमद्वादशयोरहनोरनुष्ठेयौ प्रायणी-

योदयनीयाख्यौ यावतिरात्रौ तावपि पश्चाद्यस्थानीयत्वात्पक्षावेव । अग्निष्टोमस-
हितयोरतिरात्रयोः पक्षयोर्मध्ये येऽष्टावुक्थगाः सोऽयमुक्थ्यसंघः पक्षिरूपस्य
प्रजापतेः शरीरम् । एष एवंविधो द्वादशरात्रो यथोक्तकल्पनया द्वादशविधः ।
प्रजापतिरेव स्वकीयेन सत्ररूपप्रयोगेण सद् स्पृणोति सच्छब्दवाच्यं षड्स्ति
तत्प्रीणयत्येव । किं तद्वाच्यमिति तदुच्यते—प्रजानां प्राणा एव सच्छब्दवा-
च्याः । जन्मान्तरेऽप्यनवायेन सद्भावात् । अतः सच्छब्दवाच्यान्प्राणानेव
प्रीणयति ।

अथ प्रस्तुतं सत्ररूपं विधत्ते—

सर्वासां वा इति । ये यजमाना द्वादशाहररूपं सत्रमासतेऽनुतिष्ठन्ति ।
आसिधातुः सत्रविषयेऽनुष्ठानमुपलक्षयति । ते यजमानाः सर्वासां प्रजानां प्राणै-
रेव निमित्तभूतैरनुतिष्ठन्ति । एतदनुष्ठानेनैव जगन्निर्वाहहेतुना प्राणाः प्रीता
भवन्तीत्यर्थः । यस्मात्सत्रानुष्ठानं प्राणानां प्रीतिहेतुस्तस्मात्सर्वे जना अनुष्ठा-
तृन्दृष्ट्वा किमेते सत्रिण इत्येवमादरेण साश्वर्याः पृच्छन्ति । अतः प्रशस्तमिदं
सत्रमनुष्ठेयमित्यर्थः ।

अथ वेदनं प्रशंसति—

प्रियः प्रजानामिति । सत्रस्य वेदिता सर्वासां प्रजानां प्रियो भूत्वा
जगत्युत्कृष्टोऽवतिष्ठते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

न वा एषोऽन्यतो वैश्वानरः सुवर्गाय लोकाय
प्राभवदूर्ध्वो ह वा एष आतत आसीत्ते देवा एतं
वैश्वानरं पर्योहन्त्सुवर्गस्य लोकस्य प्रभृत्या ऋतवो
वा एतेन प्रजापतिमयाजयन्तेर्वाधोर्दधि तदधोति
ह वा ऋत्विक्षु य एवं विद्वान्द्वादशाहेन यजते

(द्वादशरात्रकथनम्)

तेऽस्मिन्नैच्छन्तः स रसमहं वसन्ताय प्रायच्छत्
 (१) यवं श्रीष्मायौषधीर्वर्षाभ्यो ब्रीहीञ्छरदे
 माषतिलौ हेमन्तशिशिराभ्यां तेनेन्द्रं प्रजापति-
 रयाजयत्ततो वा इन्द्र इन्द्रोऽभवत्तस्मादाहुरानुजा-
 वरस्य यज्ञ इति स ह्येतेनाग्नेऽयजतेष ह वै कुणप-
 मत्ति यः मन्त्रे प्रतिगृह्णाति पुरुषकुणपमश्वकुणपं
 गोवा अन्नं येन पात्रेणान्नं विभ्रति यत्तन्न निर्णे-
 निजति ततोऽधि (२) मलं जायते एकं एव
 यजेतको हि प्रजापतिराध्नोद्द्वादश रात्रीर्दीक्षितः
 स्याद्द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः
 प्रजापतिर्वावैष एष ह त्वे जायते यस्तपसोऽधि
 जायते चतुर्धा वा एतास्तिस्त्रस्तिस्त्रो रात्रयो यद्वा-
 दशोपसदो याः प्रथमा यज्ञं ताभिः सं भरति या
 द्वितीया यज्ञं ताभिरा रभते (३) यास्तृतीयाः
 पात्राणि ताभिर्निर्णोक्तै याश्चतुर्थीरपि ताभिरा-
 त्मानमन्तरतः शृन्धते यो वा अस्य पशुमत्ति
 मांसं सोऽत्ति यः पुरोडाशी मस्तिष्कं स यः
 परिवापं पुरीषं स य आज्यं मज्जानं स यः
 सोमं स्वेदं सोऽपि ह वा अस्य शीर्षण्या
 निष्पदः प्रति गृह्णाति यो द्वादशाहे प्रतिगृह्णाति
 तस्माद्द्वादशाहेन न याज्यं पाप्मनो व्यावृत्त्यै (४) ॥

(अयच्छदधि रभते द्वादशाहेन चत्वारि च) ।

(द्वादशरात्रकथनम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके दशमेऽनुवाकः) ।

नवमेऽनुवाके द्वादशाहगतान्येकादशाहानि विहितानि । अथ दशमे द्वाद-
शमहर्विधत्ते—

न वा एष इति । वैश्वानराख्येनाग्निना दृष्टत्वादतिरात्रो वैश्वानरः ।
अन्यत एकस्मिन्नेव भागे वैश्वानरशब्दवाच्योऽतिरात्रो यस्य द्वादशाहस्य सोऽ-
यमन्यतोवैश्वानरः । आदावेवातिरात्रयुक्तो न त्ववसान इत्यर्थः । एतादृश एष
द्वादशाहः स्वर्गलोकं संपादयितुं न समर्थः । कुतो न समर्थ इति तदुच्यते—
एष द्वादशाह उर्ध्वाभिमुखोऽतिविस्तृत आसीत् । तस्यावसाननियामकाभावात् ।
अतोऽयमपर्यवसितः सन्स्वर्गस्य प्रभुर्नाऽऽसति । तदानीं देवा एतं वैश्वानरशब्द-
वाच्यमतिरात्रं पर्योहन्परितोऽवसानस्थाने नियामकत्वेन स्थापितवन्तः । अतोऽ-
तिरात्रेण नियमितत्वादेतावानयं द्वादशाह इति तत्परिमाणस्य पर्यवसितत्वा-
त्स्वर्गलोकं संपादयितुमयं प्रादुर्भवति । तस्मादुपरिष्ठादतिरात्रः कर्तव्य इति
विध्युन्नयः ।

अथैतस्य द्वादशाहस्याहीनरूपतां विधत्ते—

ऋतवो वा इति । पुरा कदाचिद्वसन्ताद्यतवो देवा ऋतियजो भूत्वा प्रजा-
पतिं यजमानमेतेन द्वादशाहेनायाजयन् । तेन द्वादशाहेन स प्रजापतिस्तेष्वृतुषु
मध्येऽधिकां समृद्धिं प्राप्नोत् । तद्वदन्योऽप्यृत्विक्षु मध्ये द्वादशाहयोगेन समृद्धिं
प्राप्नोति । पूर्वत्र यजमानबहुत्वादासिचोदनया विधानाच्च द्वादशाहस्य सत्रत्वम् ।
इह तु यजमानैकत्वाद्यजतिचोदनया विधानाच्चाहीनत्वमिति विशेषः ।

तमिमं द्वादशाहं प्रशंसितुं पूर्वोक्तामेव प्रजापतेः समृद्धिं प्रपञ्चयति—

तेऽस्मिन्नैच्छन्तेति । ते वसन्ताद्या ऋतवोऽस्मिन्समृद्धे प्रजापतौ भागमै-
च्छन् । स च प्रजापतिर्वसन्ताय रसमह सर्वमपि भोग्यवस्तुगतं सारं दत्तवान् ।
वसन्तकाले हि भोगातिशयः प्रसिद्धः । तथा यवादीन्धान्यविशेषान्ग्रीष्मादिभ्यः
प्रायच्छत् । ते हि तत्तत्काले प्रभूता भवन्ति ।

एवमुत्कर्षहेतुत्वेन द्वादशाहः प्रशस्तः । अथापकर्षनिवारकत्वेन द्वादशाहं
प्रशंसति—

(द्वादशरात्रकथनम्)

तेनेन्द्रं प्रजापतिरिति । इन्द्र उत्तमत्वेनाग्रजभ्रातृवत्पूज्योऽपि सन्पुरा कदाजिदनुजवद्वरः सैर्वेदे वैस्तिरस्क्रियमाणो भूत्वा तत्परिहारोपायं वोदितुं प्रजापतिमुपसेवितवानित्येतावदत्र बहिरेव द्रष्टव्यम् । अत एवान्यत्राऽऽम्नातम् ' इन्द्रो वै देवानामानुजावर आसीत्स प्रजापतिमुपाधावत् ' इति । स च प्रजापतिस्तेन द्वादशाहेनेन्द्रमयाजयत् । ततो द्वादशाहप्रभावादयमिन्द्रस्तदानी-
मिन्द्रोऽभवत्स्वकीयपरमैश्वर्यलक्षणमिन्द्रत्वं प्राप्तवान् । तस्माद्याज्ञिका आनुजा-
वरस्य यज्ञ इति द्वादशाहमाचक्षते । यस्मादिन्द्र आनुजावरो भूत्वा तन्नित्ये
प्रथममेतेन द्वादशाहेनायजत तस्मादानुजावरयज्ञत्वमस्योपपन्नम् ।

इदानीं सत्ररूपे द्वादशाहप्रयोगे दक्षिणानिषेधं निन्दयोजयति—

एष ह वा इति । सत्रे हि ये यजमानास्त ऋत्विज इत्येवं यजमानत्व-
व्यवहारवदृत्विक्त्वव्यवहारोऽप्यस्ति । अत एव शाखान्तरे ' अध्वर्युर्गृह्णाति
दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति ' इत्यादावध्वर्युर्ब्रह्मादिशब्दैर्ध्वर्यवाहियन्ते । एवं
सति ऋत्विक्त्वबुद्ध्या यागान्तरवदत्र यो दक्षिणां प्रतिगृह्णाति स प्रतिग्रहीता
शवभक्षणेन यः प्रत्यवायस्तं प्राप्नोति । नात्र पञ्चनखशवो विवक्षितः, किंतु
पुरुषाश्चादिशवः । किंचानेन यद्भ्रं भक्षयते तद्गौरेव भवति गोर्वासभक्षणसमः
प्रत्यवायो भवतीत्यर्थः । किंचैनं प्रतिग्रहीतारमुद्दिश्य यस्मिन्कांस्यपात्रे भाण्डे
वाऽन्नं धारयन्ति तत्पात्रं यदि शास्त्रोक्तमार्गेण शोधितं न भवेत्ततः शोधनाभा-
वात्तद्युक्तगृहेऽधिकं मलं जायते, तेन पात्रेण व्यवहर्तृणामधिकः प्रत्यवायो भव-
तीत्यर्थः ।

एवं दक्षिणानिषेधेन सत्रप्रयोगं दृढीकृत्य यजमानैक्येनाहीनप्रयोगमपि दृढी-
करोति—

एक एव यजेतेति । प्रजापतेरेकस्यैव समृद्धिर्भूत्, न तु याजकानामृ-
तुमाम् । तस्मादेकस्य कर्तृत्वात्फलभाक्त्वाच्चाहीनत्वं सिद्धम् ।

अथ दीक्षाविशेषं विधत्ते—

द्वादश रात्रीरिति । द्वादशसंख्योपेतानां मासानां संवत्सररूपत्वात्संव-
त्सरस्य च प्रजापतिसृष्टत्वेन प्रजापतिरूपत्वाद्देश यजमानो द्वादशदीक्षायोगात्प्र-
जापतिरेव भवति । किंच यत्पूर्वं मातापितृभ्यां जननं तन्न मुख्यम् । किंतु यो
यजमानो दीक्षास्वात्तपसोऽधिजायत एष एव हि जायते मुख्यजन्मवानित्यर्थः ।

अथोपसद्विशेषं विधत्ते-

चतुर्धा वा इति । अत्रानुष्ठेया द्वादशदिनसाध्या उपसदो याः सन्ति तास्तिस्रस्तिस्र एकैकराशिरूपेण चतुर्धा विभज्यन्ते । तत्र प्रथमराशिगताभिस्तिसृभिर्यज्ञसाधनसंपादनं भवति । द्वितीयराशिगताभिस्तिसृभिर्यज्ञमुपक्रमते । तृतीयराशिगताभिस्तिसृभिर्यज्ञपात्राणि शोधयति । चतुर्थराशिगताभिस्तिसृभिः स्वात्मनोऽन्तः शुद्धिं करोति ।

पुनरपि सत्रे दक्षिणाप्रतिग्रहलोभातिशयेन प्रसक्तिं निन्दति-

यो वा अस्येति । यः पुमान्द्वादशाहसत्रे दक्षिणां प्रतिगृह्णाति सोऽयं यदा स्वयं सोमयागं करोति तदा तदीययागे योऽन्य ऋत्विग्भूत्वा तस्य प्रतिग्रहीतुः संबन्धिनमग्नीषोमीयादिपशुहविःशेषमत्ति स ऋत्विक्पुरुषादिमांसभक्षणसमं प्रत्यवायं प्राप्नुयात् । यस्तदीययागे पुरोडाशशेषमत्ति स मस्तिष्कं पुरुषादिशिरोगतं मांसं भक्षितवान्भवति । यः परिवापं लाजरूपहविःशेषमत्ति स पुरीषमेव भक्षितवान्भवति । यस्तदीययाग आज्येडाभागं भक्षयति स मज्जानं भक्षितवान्भवति । यस्तदीययागे सोमशेषं भक्षयति स स्वेदं भक्षितवान् भवति । किं च स प्रतिग्रहीता स्वयमप्यस्य द्वादशाहकर्तुः शर्षण्याः शिरस्युत्पन्ना निष्पदो द्वारैर्नैर्गच्छन्तीर्मलिनजातीः प्रतिगृह्णाति । अथ वैतद्वाक्यं सर्वमहीनद्वादशाहविषयं व्याख्येयम् । तदानीं यो वा अस्य पशुमित्यादेरयमर्थः-यः कश्चिद्ऋत्विग्भूत्वाऽहीनरूपद्वादशाहे पशुहविःशेषमत्ति सोऽयमस्य यजमानस्यैव मांसमत्ति । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । यस्मादहीनद्वादशाहे दक्षिणाप्रतिग्रहो निषिद्धस्तस्मात्कारणाद्ऋत्विग्भूत्वा द्वादशाहेन यजमानं न याजयेत् । तदेतदयाजनं पाप्मनो व्यावृत्त्यै संपद्यते । याजने तु शास्त्रोक्तं प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । सत्राहीनयोरेतावान्विशेषः-सत्रे तु स्वयम(स्या)पि यजमानत्वात्प्रतिग्रह एव नस्ति । अहीने तु विद्यमानस्य प्रतिग्रहस्य दृष्टत्वात्प्रतिगृह्य प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति ।

अत्र भीमांसा ॥

दशमाध्यायस्य षष्ठ्यादे षोडशधिकरणे चिन्तितम्-

अहीनसत्रयोर्लक्ष्मभिदा नास्त्यस्ति वा न हि ।

भावृत्तिसाम्यादाद्यः स्याद्विज्यतेऽभ्यां तयोर्भिदा ॥

अस्ति द्वादशाहस्याहीनत्वं सत्रत्वं च तत्रैतच्चिन्त्यंते-किमहीनसत्रयो-

(द्वादशरात्रकथनम्)

लक्षणभेदो नास्त्युतास्तीति । नास्तीति तावत्प्राप्तम् । कुतः, ज्योतिष्टोमा-
वृत्तिरूपस्य समानत्वम् । यथा द्विरात्रादीनामेकादशरात्रान्तानामहीनानामा-
वृत्तौ ज्योतिष्टोमस्वरूप तथा त्रयोदशरात्रादीनां सत्राणामिति प्राप्ते ब्रूमः—आ-
सीरन्नुपेयुरिति चोदनाद्वयं यजमानबहुत्वं च सत्रलक्षणं, यजातिचोदना यज-
मानबहुत्वंचोदनाभावश्चाहीनलक्षणम् । वैदिकप्रयोगेषु तयोरव्यभिचारादिति
राद्धान्तः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

सत्रमेकः करोत्वाहो बहवः प्रकृताष्विव ।

एकः कुर्यादिहाऽऽसीरन्नित्युक्त्या बहवो मताः ॥

द्वादशाहादिसत्रस्य ज्योतिष्टोमः प्रकृतिः । तत्र कर्त्तव्यत्वाच्चोदकेन सत्रेऽपि
कर्त्तव्ये प्राप्ते प्रत्यक्षवचनाद्बहवोऽभ्युपेयाः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

ऋत्विजोऽन्येऽत्र यष्टृभ्यः स्युस्त एवोत चोदकात् ।

अन्ये यष्टार एव स्युः प्रत्यक्षवचनादिभिः ॥

अत्र सत्रे किं यजमानेभ्यो व्यतिरिक्ता ऋत्विजः कर्त्तव्याः किं वा यज-
माना एवर्त्विजः । ज्योतिष्टोमो यजमानादन्येषामृत्विक्त्वाद्वाप्यन्ये स्युरिति
प्राप्ते ब्रूमः—ये यजमानास्त ऋत्विज इति प्रत्यक्षवचनादक्षिणानि सत्राणीत्याहु-
रिति दक्षिणाराहित्यश्रवणाद्ध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति तत्र
उद्गातारमित्यादिना ब्रह्मोद्गात्रादिसमाख्यासंयोगदीक्षासंयोगयोरार्विज्यया-
जमानद्योतकयोः प्रतिमानाच्च यजमाना एवर्त्विजः ।

तत्रैव द्वितीयपादे दशमाधिकरणे चिन्तितम्—

ऋत्विजां वरणं सत्रे कार्यं नो वाऽत्र सोमवत् ।

कार्यं मैवं स्वकर्मत्वात्क्रयार्था प्रकृतौ वृत्तिः ॥

अग्निर्होतेत्यादिमन्त्रैः सोमे वरणमृत्विजामाम्नातम् । सोमवत्सत्रेऽपि तत्कार्य-
र्थम् । अन्यथा वरणरहितानामृत्विक्त्वाभावात्सत्रं न सिध्येत् । अत एव त-
त्सिद्धये सत्रप्रकरणे ये यजमानास्त ऋत्विज इति स्वतः प्रवृत्तानपि यजमाना-
ननूद्य वरणंसाध्यमृत्विक्त्वं तेष्वधातव्यामिति विदधाति । तस्माद्दृत्विग्वरणं सत्रे
कार्यम् । मैवम् । सत्रं ह्यनुष्ठातृणां सर्वेषां स्वकर्म । न हि स्वकर्मणि क्रयार्थं

१ स्व. च. °त्वानियमाभा° । २ क. स्व. °अग्निर्होते° । ३ स्व. च. °णराहितानामृ° ।

वरणमपेक्ष्यते । क्रयार्थं हि प्रकृतौ वरणम् । दानमेव क्रयार्थं वरणं त्वदृष्टार्थ-
मिति चेन्न । वरणस्य भविष्यदानसूचनेनोत्साहजननार्थत्वात् । अन्यथा वरण-
काले कच्चित्कल्याण्यो दक्षिणा इत्यृत्विजां पश्नः कथं संगच्छेत । न च
ऋत्विक्त्वासिद्धिः शङ्कनीया । तत्र वक्तव्यमृत्विक्त्वं नाम किं कर्मकरत्वमुत
यागकर्तृत्वमिति । आद्ये कर्मकराणां स्वाभित्वाभावेन ये यजमानास्त ऋत्विज
इति वचनं विरुध्येत । द्वितीये तु स्वत एव यागं कर्तुं प्रवृत्तत्वाद्वरणमन्तरे-
णार्घ्यृत्विक्त्वं सिध्यति । ईदृशमेवाऽऽर्त्विज्यं वचनेन विधीयते । तस्माद्दानव-
द्वरणं सत्रे लुप्यते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्-

क्रयः कार्यो न वा सत्रे निषेधात्कीतिकल्पनम् ।

नित्यानुवादेनाकलृप्तेर्न क्रयो वरणं यथा ॥

सत्कारपुरःसरमग्निहोतेत्यादिमन्त्रेण प्रार्थना वरणम् । तच्च वरणं विक्रीर्षु-
र्यजमानो वरणीयेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सोमं ब्रूयात् । तेभ्यः सोमं प्राहेत्यापस्त-
म्बवचनात् । सोमाभिधानप्रकारस्त्वत्र कल्पे दर्शितः- ' ज्योतिष्टोभेनाग्निष्टोमसं-
स्थेन रथतरपृष्ठेन गवां द्वादशशतदक्षिणेनाहं यक्ष्ये । तत्र मे त्वमुद्गाता भव १
इति । तत्र देयदक्षिणाद्रव्यनिश्चयेन ब्राह्मणाः स्वकीयाः कर्मविशेषे नियोक्तुं
योग्या भवन्ति । सोऽयं क्रयः । स च प्रकृताविव सत्रे कार्यः । न च दक्षि-
णादानस्य निराकृतत्वेन देयद्रव्यनिश्चये लुप्ते सति तत्साध्यः क्रयोऽपि लुप्ये-
तेति शङ्कनीयम् । निषेधमुपजीव्य क्रयानुष्ठानस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् ।
तथाहि- ' न ह्यत्र गौर्दीयते । न वासो न हिरण्यम् ' इति सत्रे गवादिदानं
निषिध्यते । स च निषेधोऽस्तत्यां प्रकृतौ न संभवति । ततः सोमे देयद्रव्याणां
सत्रे दानमसक्तिरभ्युपेया । सोमे च देयद्रव्याण्येवं श्रूयन्ते- ' गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च
सर्पश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा १
इति । तत्र गोवासोहिरण्यादीनां विशेषतो निषेधेन द्रव्यान्तराणां चोदकमाप्ता-
नामभ्यनुज्ञा प्रतीयते । ततो देयद्रव्यसद्भावात्क्रयः कर्तव्य इति पूर्वः पक्षः ।
' न ह्यत्र गौर्दीयते ' इत्यनेन निषेधो न विधीयते, किं तु पूर्वोक्तेन निर्णयेन प्राप्त
एव दानाभावोऽनुद्यते । ' अदक्षिणानि सनाधीत्याहुर्न ह्यत्र गौर्दीयते ' इति

(द्वादशरात्रकथनम्)

श्रुतौ परोक्त्युपन्यासस्य प्रसिद्धिवाचकहिशब्दस्य [च] प्राप्तिगमकत्वाद् ।
तस्मान्नित्यानुवादस्य कल्पकत्वाभावाद्दरणवचदविनाभूतः क्रयोऽपि न कर्तव्यः ।
तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

आत्रेयदानर्तुयाज्यावृत्ती मन्त्रेषु नाऽऽचरेत् ।

कुर्याद्वाऽऽनतिलोपान्तेः वार्थं क्रियतां द्वयम् ॥

प्रकृतौ हिरण्यमात्रेयाय ददातीति श्रुतम् । ऋतुयाज्यावरणं चास्ति । सद्दु-
भयं सत्रेषु न कर्तव्यम् । द्वारभृताया आनतेर्लुप्तत्वात् । यद्यप्यात्रेयः कर्मक-
रेभ्यो बहिर्भूतस्तयाऽपि तद्दानेन यजमानस्थौदार्यं पश्यन्तो धनकामा ऋत्विज
आनता भवन्ति । दरणस्य चाऽऽनत्यर्थत्वमृत्विजवरणे प्रारम्भकालीने प्रसिद्धम् ।
तस्मादानत्यर्थमुभयं नाऽऽचरेदिति पूर्वः पक्षः । प्रथमवरणेनैवाऽऽनतिभिद्वेः
कालान्तरे दरणमदृष्टार्थम् । धनकामानामपि कर्मकराणां प्रारम्भकाले स्वयमङ्गी-
कृताया मतेरधिकं धनं न लभ्यत इत्यात्रेयदानदर्शनं नाऽऽनतिकरम् । तस्माद्-
दृष्टार्थमुभयं कर्तव्यम् ।

षष्ठाध्यायस्य षष्ठपादे तृतीयाधिकरणे चिन्तितम्—

सत्रं वर्णत्रयस्योन विप्रस्यैवाविशेषतः ।

त्रयस्य मैवं स्वामित्वं विप्राणामृत्विजां यतः ॥

ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्नित्यत्र विप्रा इति विशेषो न श्रूयते । तस्माद्दर्ण-
त्रयस्य सत्राधिकार इति चेन्मैवम् । विप्राणावेवाऽऽर्त्विज्यामिति द्वादशे वक्ष्यते ।
ऋत्विकार्ये यजमानाः सत्रे समाप्ताताः—‘ये यजमानास्त ऋत्विजः’ इति ।
तस्माद्विप्राणामिव सत्रम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

भिन्नप्रयाजादिकल्पा अपि सत्रेऽधिकारिणः ।

तुल्यकल्पा एव वाऽऽद्यां वसिष्ठादिविधानतः ॥

नाराशंसाद्यङ्गतायां स्वामित्वोद्देशपूर्वकम् ।

नाराशंसाविधौ संनिकर्षात्सात्गुण्यतोऽन्तिमः ॥

प्रयाजेषु पुरुषभेदेनानुष्ठानप्रकारो भिद्यते राजन्यवसिष्ठादीनां न(ना)-
राशंसो द्वितीयः प्रयाजः । तनूतपादन्येषाम् । तत्र वसिष्ठात्रिवध्न्वश्च गुनकक-
ण्वकश्यपसंस्कृतिगोत्रोत्पन्ना ये न(ना)राशंसप्रयाजवन्तः, येषान्ये तनूतपात्प्र-

याजकाः, त एते भिन्नकल्पा अपि मिलित्वा सप्तदशावराः सत्रेऽधिकारिणः स्युः । कुतः, न(ना)राशंसमुद्दिश्य तदङ्गत्वेन वासिष्ठादिविधानात् । तथा सति सत्रिणां मध्ये केषांचिद्वसिष्ठादिगोत्रजत्वेऽपि तदङ्गत्वं सिध्यतीति प्राप्ते ब्रूमः—वासिष्ठादीन्यजमानानुद्दिश्य न (ना)राशंसो विधीयते । तथा सति विधायकपदगतस्य धात्वर्थस्य विधेयत्वात्संनिकर्षः । वासिष्ठादिविधौ तु पदान्त-रोपात्तत्वाद्विप्रकर्षः । अतो वासिष्ठाद्युद्देशेन नाराशंसविधौ न(ना)राशंसानुष्ठाने वासिष्ठादीनां साद्गुण्यमितरेषां तु वैगुण्यं, तनूनगादनुष्ठाने तु वैपरीत्यम् । सर्वथा भिन्नकल्पानां सर्वेषां साद्गुण्यं न सिध्यति । अतः साद्गुण्याय तुल्यकल्पा एवाधिकारिणः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

विप्रस्य सत्रं सर्वस्य वासिष्ठस्यैव वा भवेत् ।

वैश्वामित्रस्यैव वाऽऽद्य ऋद्धीच्छुत्वेन मध्यमः ॥

ब्रह्मत्वाय ह्यवासिष्ठो ब्रह्मा वा स्तोमभागतः ।

वैश्वामित्रसमानानामेव होतृत्वसिद्धये ॥

ऋद्धिकामस्य सत्रं विहितम् । ब्राह्मणाश्च सर्वे ऋद्धिं वाञ्छन्ति । तस्मा-द्विप्रस्य सर्वस्य सत्राधिकार इत्याद्यः पक्षः । वासिष्ठो ब्रह्मा भवतीति वचनाद-वासिष्ठस्य ब्रह्मत्वासंभवाद्ब्रह्मत्वाय वासिष्ठस्याधिकारो वाच्यः । तथा सति भिन्नकल्पत्ववारणाय तत्तुल्यकल्पा एवाधिक्रियन्त इति द्वितीयः पक्षः । वा-सिष्ठो ब्रह्मेति वाक्यान्त्र वासिष्ठस्य ब्रह्मता । रश्मिरसि क्षयाय त्वेत्यादयो मन्त्राः स्तोमभागास्तानधीयानः स्वयमवासिष्ठोऽपि ब्रह्मतामर्हतीति स्तोमभाग-प्रशंसात्सोऽर्थवादे वासिष्ठो ब्रह्मेति पठितत्वात् । तस्माद्वैश्वामित्रो होतेति विहि-तस्य होतृत्वसिद्धये वैश्वामित्रस्य तत्समानकल्पानां चाधिकारो नान्येषाम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

अनाधातुश्च तर्किक वाऽऽधातुरेवाग्निभो यतः ।

एकस्याग्निषु तत्सिद्धिर्न स्वाग्निष्वात्तमेपदात् ॥

तत्सत्रमग्न्याधानरहितस्यापि संभवति । कुतः, सत्रिणां मध्ये कस्यचिदा-हिताग्नित्वे तदीयेष्वग्निषु तेन सह प्रवृत्तैरन्येऽपि तस्य सत्रस्य साध-यितुं शक्यत्वादिति चेन्मैवम् । आग्नीषोः पदं यन्नाधानफलस्य कर्तृगापितां

(द्वादशरात्रकथनम्)

दर्शयति । तत्फलं चाग्नीनां कर्मयोग्यता । ततो येऽनाहिताग्नेयो न तेऽधिकारिणः । यश्चाऽऽहिताग्निस्तस्यैव कर्मयोग्यता नान्यस्य । किं च सोमविकृतीनामिष्टिपूर्कत्वं निर्णीतम् । इष्टिश्चाऽऽधानपूर्विका । तस्मादाधातुरेव सत्राधिकारः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

जुह्वदयो यस्य कस्य कार्याः साधारणा उत ।

अविरोधादग्निमोऽन्त्यो मृतदाहे विरोधतः ॥

सत्रिणां मध्ये यस्य कस्यचित्संबन्धिभिर्जुह्वादिपात्रैः सत्रं प्रयोक्तव्यम् । कुतः, अविरोधात् । अन्यदीयेष्वग्निष्वात्मनेपदं यथा विरुध्यते नैवमत्र विरोधः कश्चिदुपलभ्यत इति प्राप्ते ब्रमः—यस्य जुह्वादयः स चेत्सत्रमध्ये म्रियते तदा मृतेन सह जुह्वादयो दहन्ते । 'अहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्च दक्षिणहस्ते जुहूमासादयति' इत्येतेष्वेतेनस्तदवगमात् । पात्रदाहे चावशिष्टः सत्रप्रयोगो विगुणः स्यात् । तस्मात्स धारणा भिन्ना एव जुह्वादयः सत्रे संपादनीयाः ।

एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे पञ्चमाधिकरणे चिन्तितम्—

द्वादशाहे सदीक्षोपसदहःसु दिनानि किम् ।

शतत्रयं द्वादश वा षट्त्रिंशद्वाऽग्निमो यतः ॥

एकैककर्मणोऽह्नोऽस्य ज्योतिष्टोमविकारता ।

एकैकं तदनुष्ठातुं दिनानां पञ्चविंशतिः ॥

अह्नां द्वादशताश्रुत्या मध्यपक्षस्तदाऽपि किम् ।

कार्या द्वादश साद्यंस्क्राश्चतुष्काणामुत त्रिकम् ॥

एकैकस्यैव यागस्य विकृतित्वादिहाऽऽदिमः ।

अमुख्यकालाङ्गबाधाच्चतुष्टयं (षकं) भिद्यते त्रिधा ॥

दीक्षा उपसदः सुत्याः प्रत्येकं द्वादश स्मृतौः ।

ततः साङ्गस्य मुख्यस्य षट्त्रिंशद्विवसा मताः ॥

द्वादशाहस्यैकैकमहः पृथक्कर्म । तस्मिंश्च सदीक्षस्य सोपसत्कस्य ससुत्यस्य

१ ख. च. 'हति य' । २ च. 'दहे दिनमानकम्' । ३ ख. च. 'ष्टानं दि' । ४ क. घ. ड. च. 'स्तथाऽपि' । ५ ख. ड. 'यस्क्राश्च' । ६ क. घ. ड. 'भियतां' । ७ घ. ड. श्रुताः । ८ ख. घ. 'ताः । साङ्गस्य द्वादशाहस्य ष' ।

(द्वादशरात्रकथनम्)

ज्योतिष्टोमस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः । अतिदिष्टानां दीक्षाणामुपसदां च प्राकृतसं-
ख्याबाधनाय पृथग्द्वादशत्वं श्रुतम् । ततो दीक्षोपसदर्थं चतुर्विंशतिदिनानि
सुत्यार्थमेकं दिनमिति षड्विंशतिः । इदृशस्य कर्मविशेषस्याहंतां द्वादशभिरावृ-
त्तिभिः शतत्रयं स्यादित्याद्यः पक्षः । तथा सत्यहनां द्वादशत्वं श्रूयमाणं
बाध्येत । तस्माद्द्वादशैव दिवसा इति मध्यमः पक्षः । तेषां दीक्षोपसद्व्या-
मङ्गाभ्यामुपेतस्यैकस्याहनः साङ्गज्योतिष्टोमाविकारत्वात्तत्सर्वं सद्य एव कर्त-
व्यमित्येकः पक्षः । प्रकृतौ दीक्षोपसदोर्मुख्यकालात्प्रागेवानुष्ठितत्वादिहापि
तद्देवानुष्ठानं प्राप्तम् । तच्च मुख्यकाले तदनुष्ठाने बाध्येत । तस्मादङ्गद्वयस्य
प्रधानस्य च द्वादश दिनानि विभज्यानुष्ठानमिति पक्षान्तरम् । द्वादशाहस्य
द्वादश दीक्षा द्वादशोपसद इत्यङ्गयोर्मुख्ये च पृ(मुख्यवत्पु)थग्द्वादशत्वश्रुत्या
षट्त्रिंशदिति राद्धान्तः ।

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे नवमाधिकरणे चिन्तितम्—

पत्नीसंयाजसंस्था किं सर्वेष्वन्त्येतरेषु वा ।

अविशेषादादिमोऽन्वयोऽसंस्थितत्वोक्तिरङ्गन्तः ॥

द्वादशाहे श्रूयते ' पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्ते ' इति । तत्र द्वाद-
शसंख्येषु सर्वेष्वप्यहःसु पत्नीसंयाजान्तं कर्मानुष्ठायावशिष्टं पिष्टलेपादिकं न
कार्यम् । कुतः, एतावत्सु पत्नीसंयाजैः समाप्तितरेष्विति विशेषनियामका-
भावादिति चेन्मैवम् । असंस्थितत्ववाक्योक्तीरङ्गन्तं नागुत्तमाहहनो यानीतराण्य-
हानि तेषु पत्नीसंयाजान्तत्वं व्यवतिष्ठते । तथाहि पत्नीसंयाजान्तान्यहानि
संतिष्ठन्त इत्यस्य विधेः शेष एवाम्नायते—' न बर्हिरनुप्रहरति असंस्थितो हि
तर्हि यज्ञः ' इति । तत्र पत्नीसंयाजैः सर्वेषामहनां समाप्तावसंस्थितत्वं व्याहन्येत ।
तस्मात्संतिष्ठन्त इति शब्दो न समाप्तिवचनः, किं तर्हि सत्येव तदहः संब-
न्धिकर्तव्यशेषे व्यापारोपरममात्रं ब्रूते । अयं च कर्तव्यशेषश्चरमेऽहन्यनुष्ठातव्यः ।
तथा सति द्वादशानामहनां विहितः सहप्रयोगोऽनुगृहीतो भवति । तथा हि
द्वादशाहेन यजेतेति सहप्रयोगो विहितः । अत एव दीक्षोपसदादिकं तन्त्रेणा-

१ ख. तत्रापि । घ. ड. च. तथाऽपि । २ ख. तथैवा° । ३ ख. च. 'सद्यो द्वादश
सुत्या इ° । ४ च. 'मुख्यस्य च । ५ क. घ. ड. 'संस्थितत्वं स° । ६ ख. च. 'ष्टं हारि-
योजनादिकं त्याज्यम् ।

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

नुष्ठीयते । तत्र प्रथममहः पत्नीसंयाजान्तमनुष्ठाय पिष्टलेपादिकं बर्हिष्पहरणान्तं कर्तव्यत्वेनावस्थाप्य द्वितीयमहः प्रक्रमते । एवमुत्तरत्रापि । तत्र सर्वत्रावशिष्टं कर्तव्यमुत्तमेऽहन्यनुष्ठातव्यम् । तथा सत्युपक्रमैक्यवदुपसंहारस्याप्येकत्वाद्विहितः सहपयोगः सिध्यति । एकैकस्याहनः पत्नीसंयाजैः समाप्तौ भिन्नाः प्रयोगाः प्रसज्येरन् । यत्तु दशमस्याहनो मानसग्रहेण समापनं तद्वाचनिकम् । तस्मादुत्तमव्यतिरिक्तानामेवाहनां पत्नीसंयाजानन्तरं व्यापारोपरमः ।

षष्ठाध्यायस्य द्वितीयादे प्रथमाधिकरणे चिन्तितम्—

सत्रे फलांशः प्रत्येकं सर्वं वाऽऽद्यः समूहके ।

कर्तृत्वादन्य एकैकस्यापि तत्त्वाद्बहुत्वतः ॥

इदम. म्नायते— ' ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन् ' इति । तत्र सत्रे बहूनां समुदायस्य कर्तृत्वमवगतम् । सप्तदशावराः सत्रमासीरन्निति श्रवणात् कर्तृत्वेन समुदायस्यैव फलित्वात्पुरुषाणां प्रत्येकं फलांश एव न तु सर्वं फलमेकैकस्येति चेन्मैवम् । एकैकस्यापि समुदायान्तःपातिनः कर्तृत्वसद्भावात् । अन्यथा समुदायस्यैकत्वेन सत्रमासीरन्निति श्रुतं कर्तृबहुत्वं नोपपद्येत । तस्मादेकैकस्य कर्तुः सर्वफलसद्भावात्सर्वफलकामिनामेवात्राधिकारो नत्वंशफलकामिनाम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

एकैस्त्रै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहा त्रिभ्यः स्वाहा
चतुर्भ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा षड्भ्यः स्वाहा
सप्तभ्यः स्वाहाऽष्टाभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वाहा
दशभ्यः स्वाहैकादशभ्यः स्वाहा द्वादशभ्यः स्वाहा
त्रयोदशभ्यः स्वाहा चतुर्दशभ्यः स्वाहा पञ्चदशभ्यः
स्वाहा षोडशभ्यः स्वाहा सप्तदशभ्यः स्वाहाऽष्टाद-

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

शभ्यः स्वाहैकान्नविंशत्यै स्वाहा नवविंशत्यै
 स्वाहैकान्नचत्वारिंशते स्वाहा नवचत्वारिंशते
 स्वाहैकान्नषष्ट्यै स्वाहा नवषष्ट्यै स्वाहैकान्ना-
 शीत्यै स्वाहा नवाशीत्यै स्वाहैकान्नशताय स्वाहा
 शताय स्वाहा द्वाभ्यां शताभ्यां स्वाहा सर्वस्मै
 स्वाहा (१) ॥

(नवचत्वारिंशते स्वाहैकान्नैकविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमेऽनुवाके द्वादशाह्वान्तिसप्तमहर्षिणा विष्णुश्लोकः । अथ शिष्टेषु दश-
 स्वमुवाकेष्वश्वमेधगता मन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—‘ संस्थितेऽहन्यमित आहवनीयं षट्शतमाश्वत्थानुपतल्पान्विमि-
 न्वन्त्यस्तमित आदित्ये षट्त्रिंशतमध्वर्यव उपतल्पानविरुह्य स्वादिरैः सुवैः
 सर्वां रात्रिमन्नहोमाज्जुह्वत्याज्यं मधुतण्डुलान्पृथुकाञ्जान्करम्बान्धानाः सकू-
 न्पसूस्यानि मियङ्गुतण्डुलानित्येकस्मै स्वाहेत्येतेषामनुवाकः युज आज्येन
 युजोऽन्नेनाऽऽज्येनान्ततः ’ इति ।

तत्राऽऽदौ युजामयुजां च मिश्रितानां संबन्धमाह—

एकस्मै स्वाहेति । अत्र त्वेकशब्देन सर्वात्मकः प्रजापतिरुच्यते । अत
 एव ब्राह्मणे सामन्नास्यते—‘ एकस्मै स्वाहेत्याह । प्रजापतिर्वा एकः । तमे-
 वाऽऽप्नोति ’ इति । अस्य च सर्वात्मकत्वाद्ये ये द्वित्वादिभिरुपाविशिष्टाः पदा-
 र्थास्ते सर्वेऽपि प्रजापतिरूपाः तस्मात्प्रजापतिरूपानेतान्सर्वान्पदार्थानुद्दिश्येदं
 स्वाहुतमस्त्वित्येवं यथाग्नात् त्रिशदाहुतीं जुहुयात् । अनुक्तपदार्थसंग्रहार्थं
 सर्वशब्दः ॥

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।

एकस्मै स्वाहा त्रिभ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा
सप्तभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वाहैकादशभ्यः स्वाहा
त्रयोदशभ्यः स्वाहा पञ्चदशभ्यः स्वाहा सप्तद-
शभ्यः स्वाहैकान्न विंशत्यै स्वाहा नवविंशत्यै
स्वाहैकान्न चत्वारिंशते स्वाहा नवचत्वारिंशते
स्वाहैकान्न षष्ट्यै स्वाहा नवषष्ट्यै स्वाहैकान्नाशीत्यै
स्वाहा नवाशीत्यै स्वाहैकान्न शताय स्वाहा
शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(एकस्मै पञ्चाशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

अथायुजामेकाधिकानां संघमाह—

एकस्मै स्वाहेति । एतैर्युक्संख्यैर्मन्त्रैर्विंशत्याहुतीर्जुहुयात् । न चान्न
पूर्वानुवाकेन सह पुनरुक्तिः शङ्कनीया । यथावचनमनुष्ठेयत्वात् । अथवाऽनन्तेषु
प्रजापत्यवयवेषु यथामति विषयभेदः कल्पनीयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः)

द्वाभ्यां स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहा षड्भ्यः स्वाहा-
ऽष्टाभ्यः स्वाहा दशभ्यः स्वाहा द्वादशभ्यः स्वाहा
चतुर्दशभ्यः स्वाहा षोडशभ्यः स्वाहाऽष्टादशभ्यः
स्वाहा विंशत्यै स्वाहाऽष्टानवत्यै स्वाहा शताय
स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(द्वाभ्यामष्टानवत्यै षड्विंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

अथ द्विसंख्यामारभ्य युग्मसंख्यानां संवमाह-

द्वाभ्यां स्वाहेति । तैरेभिन्नेस्त्रयोदशाऽऽज्याहुतीर्जुहु ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

त्रिभ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा सप्तभ्यः स्वाहा
नवभ्यः स्वाहैकादशभ्यः स्वाहा त्रयोदशभ्यः
स्वाहा पञ्चदशभ्यः स्वाहा सप्तदशभ्यः स्वाहै-
कान्न विंशत्यै स्वाहा नवविंशत्यै स्वाहैकान्न
चत्वारिंशते स्वाहा नवचत्वारिंशते स्वाहैकान्न
षष्ठ्यै स्वाहा नवषष्ठ्यै स्वाहैकान्नाशीत्यै स्वाहा
नवाशीत्यै स्वाहैकान्न शताय स्वाहा शताय
स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

(त्रिभ्योऽष्टाचत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अथ त्रिसंख्यामारभ्य विषमसंख्यानां संघमाह—

त्रिभ्य स्वाहेति । तैरेतमन्त्रैरेकोनविंशतिसंख्याका आहुतीर्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

चतुर्भ्यः स्वाहाऽष्टाभ्यः स्वाहा द्वादशभ्यः

स्वाहा षोडशभ्यः स्वाहा विंशत्यै स्वाहा

षण्णवत्यै स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै

स्वाहा (१) ॥

(चतुर्भ्यः षण्णवत्यै षोडश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

अथ चतुःसंख्यामारभ्य चतुरुत्तराणां समसंख्यानां संघमाह—

चतुर्भ्यः स्वाहेति । एतैर्मन्त्रैरष्टावाहुतीर्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

पञ्चभ्यः स्वाहा दशभ्यः स्वाहा पञ्चदशभ्यः

स्वाहा विंशत्यै स्वाहा पञ्चनवत्यै स्वाहा शताय

स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(पञ्चम्यः पञ्चनवत्यै चतुर्दश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

द्वितीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

अथ पञ्चसंख्यामारभ्य पञ्चोत्तराणां समविषमसंख्यानां संघमाह-

पञ्चम्यः स्वाहेति । एतैर्मन्त्रैः सप्ताऽऽहुतीर्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

दशम्यः स्वाहा विंशत्यै स्वाहा त्रिंशते

स्वाहा चत्वारिंशते स्वाहा पञ्चाशते स्वाहा

षष्ट्यै स्वाहा सप्तत्यै स्वाहाऽशीत्यै स्वाहा न-

वत्यै स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(दशम्यो द्वाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

अथ दशसंख्यामारभ्य दशोत्तराणां संघं दर्शयति-

दशम्यः स्वाहेति । एतैर्मन्त्रैरेकादशाऽऽहुतीर्जुहुयात् ॥

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

विंशत्यै स्वाहा चत्वारिंशते स्वाहा षष्ठ्यै
स्वाहाऽशित्यै स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै
स्वाहा (१) ॥

(विंशत्यै द्वादश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

अथ विंशतिसंख्यामारभ्य विंशत्युत्तराणां संख्यानां संघमाह—
विंशत्यै स्वाहेति । एतैर्मन्त्रैः षडाहुतीर्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ।

पञ्चाशते स्वाहा शताय स्वाहा द्वाभ्यां
शताभ्यां स्वाहा त्रिभ्यः शतेभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः
शतेभ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः शतेभ्यः स्वाहा षड्भ्यः
शतेभ्यः स्वाहा सप्तभ्यः शतेभ्यः स्वाहाऽष्टाभ्यः
शतेभ्यः स्वाहा नवभ्यः शतेभ्यः स्वाहा सहस्राय
स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(पञ्चाशते द्वात्रिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः)

अथ पञ्चाशत्संख्यामारभ्य पञ्चाशदुत्तराणां अतोत्तराणां च संघं दर्शयति-
पञ्चाशते स्वाहेति । एतैर्मन्त्रैर्द्वादशाऽऽहुतिं हुहयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये देशार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठक
एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

शताय स्वाहा सहस्राय स्वाहाऽयुताय स्वाहा
नियुताय स्वाहा प्रयुताय स्वाहाऽर्बुदाय स्वाहा
न्यर्बुदाय स्वाहा समुद्राय स्वाहा मध्याय स्वाहाऽ-
न्ताय स्वाहा परार्धाय स्वाहोपसे स्वाहा व्युष्ट्यै
स्वाहोदिष्यते स्वाहोद्यते स्वाहोदिताय स्वाहा
सुवर्णाय स्वाहा लोकाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा
(१)

(शतायाष्टात्रिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

साध्याः षड्रानं कुसुरुबिन्दः सप्तरानं बृहस्पतिरष्टरानं प्रजापतिः क्षुधं
नवरानं प्रजापतिर्दशहोतारमृतव एन्द्रशायवाग्रान्गाधवो वै प्रजापतिः स द्वाद-
शरानं न वा एकस्मा एकस्मै द्वाभ्यां त्रिभ्यश्चतुर्भ्यः पञ्चभ्यो दशभ्यो विंशत्यै
पञ्चाशते शतार्थं विंशतिः ॥ २० ॥

(पूर्वोक्तद्वादशाहशेषविशेषकथनम्)

द्वादशाहगतानि स्युरहान्येकादशानि तु ।

नवमे दशमे तस्य शेषः सर्व उदीरितः ॥ ३ ॥

अथाश्वमेधशेषाः स्युर्मन्त्राः सर्वान्नहोमगाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाविराजपरमेश्वरस्य
श्रीवीरब्रह्मकमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
सप्तमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयः प्रपाठकः)

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

प्रज्वं वा एतेन यन्ति यद्दशममहः पापा-
वहीयं वा एतेन भवन्ति यद्दशममहुर्यो वे
प्रजवं यतामपथेन प्रतिपद्यते यः स्थाणुं हन्ति
यो भ्रेषं न्येति स हीयते स यो वै दशमेऽहनि वि-
वाक्य उपहन्यते स हीयते तस्मै च उपहन्यते
व्याह तमेवान्वारभ्य समश्नुतेऽथ या व्याह सः
(१) हीयते तस्माद्दशमेऽहनि विवाक्य उपहन्यते
न व्युच्यमथो खल्वाहुयज्ञस्य वै समृद्धेन देवाः
सुवर्गं लोकमायन्यज्ञस्य व्युद्धिनासुरान्पराऽभाव-

(पूर्वोक्तद्वादशाहशेषविशेषकथनम्)

यन्नि॒ति॒ यत्स्व॒लु वै य॒ज्ञस्य॒ समृ॒द्धं तद्य॒जमानस्य॒
यद्ब्यु॒द्धं तद्भ्रा॒तृव्यस्य॒ स यो वै द॒शमेऽह॑न्नावि-
वाक्य॒ उप॒हन्यते॒ स ए॒वाति॑ रेचयति॒ ते ये बा॒ह्या
दृ॒शीक॒र्बः (२) स्यु॒स्ते वि ब्रू॒युर्यदि॒ तत्र न वि-
न्दे॒युरन्तः॑ सद॒साद्ब्यु॒च्यं यदि॒ तत्र न वि॒न्दे॒युर्गृह-
प॒तिना॒ व्यु॒च्यं तद्ब्यु॒च्यमे॒वाथ॒ वा ए॒तत्संप॑राज्ञिया
ऋ॒ग्भिः स्तु॑वन्ती॒र्यं वै स॑र्प॒तो रा॒ज्ञी यद्वा अ॒स्या
किं चा॑र्चन्ति॒ यदा॑नु॒चुस्ते॒नेय॑ संप॒राज्ञी॒ ते यदे॒व
किं च॑ वा॒चाऽऽनु॒चुर्य॑द॒तोऽध्या॑र्चितारः (३)
तद्भ॒यमा॑प्त्वाऽव॒रु॒ध्याोत्ति॑ष्ठामेति॒ ताभि॑र्म॒नसा
स्तु॒वते॒ न वा इ॒माम॑श्व॒रथो॒ नाश्व॑तरी॒रथः॒ सद्यः
पर्या॑प्तुम॒र्हति॒ मनो॒ वा इ॒मा सद्यः॒ पर्या॑प्तुम॒र्हति॒
मनः॒ परि॑भ॒वितु॒मथ॒ ब्रह्म॑ वदन्ति॒ परि॑मिता॒ वा
ऋ॒चः परि॑मितानि॒ सामानि॒ परि॑मितानि॒ यजू॑भ्य-
थैत॑स्यै॒वान्तो॒ नास्ति॒ यद्ब्रह्म॒ तत्प्र॑तिगुणत आ
च॑क्षीत॒ स प्र॑तिग॒रः (४) ॥

(व्याह स दृशीकर्वोऽर्चितारः स एकं च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

पस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्भमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

षड्राश्राद्या द्वादशाहपर्यन्ता वर्णिताः क्रमात् ।

द्वितीयेऽथ तृतीयेऽस्मिन्सत्रजातमुदीर्यते ॥

(पूर्वोक्तद्वादशाहशेषविशेषकथनम्)

स्योत्तरं संपन्नम् । अथ कथं सर्पराज्ञीत्वमित्यस्योत्तरमुच्यते—प्राणिनां मध्ये परस्परपकार्योपकारित्वस्य सद्भावात्केचिदर्चकाः [अर्चनीयाश्च] । तत्र यत्किञ्चित्प्राणिजातमन्ये पुरुषा अर्चन्ति, यदानुचुर्येऽपि पुरुषा अर्चयितारः, तदुभयमप्यर्चनीयार्चयितृप्राणिस्वरूपमस्यां पृथिव्यामेव वर्तते । तस्मात्सर्वतोऽर्चनादिव्यवहारं कुर्वतः प्राणिजातस्याऽऽधार इति भूमिरियं सर्पराज्ञीत्युच्यते । तस्याः सर्पराज्ञियाः संबन्धिन्य ऋचो भूमिभूमनेत्यादयः । एते च मन्त्राः प्रथमकाण्डे पुनराधानप्रकरणे समाप्नाताः । ताश्च तत्रत्ये ब्राह्मण एतन्नाम्ना व्यवहृताः—‘ सर्पराज्ञिया ऋग्भिर्गाहंपत्यमादधाति ’ इति । तस्माद्भूमिभूमनेत्यादिभिरत्र स्तुतिं कुर्युः । स्तोतृणामत्र कोऽभिप्राय इति सोऽयमुच्यते—यदेव किञ्चित्प्राणिजातमन्ये पुरुषा अस्यां भूमौ वाचा पूजितवन्तः, ये चास्या भूमेरुपर्यर्चयितारस्तदुभयस्वरूपमपि स्तोतारो वयं प्राप्य तच्च स्वाधीनं कृत्वा पश्चादुत्तिष्ठामेत्येवमेताभिर्ऋग्भिः स्तोतृणामयमभिप्रायः ।

स्तोत्रान्तरेभ्यः काञ्चिद्विशेषं विधत्ते—

ताभिर्मनसेति । इतरैः स्तोत्रैर्वाचिकी स्तुतिः क्रियते । ताभिस्तु सर्पराज्ञीभिरत्र मानसग्रहस्य प्रवर्तमानत्वान्मनसा स्तुतिं कुर्युः । तत्रायं हेतुरुच्यते—बलवद्भिरभैर्युक्तो रथोऽधरथः । अधतर्यस्तु संकीर्णजातयोऽत्यन्तबलयुक्तास्वाभिर्युक्तोऽधतररीरथः । तयोरन्यतरोऽप्येकस्मिन्नेव दिने भूमिमिमां कृत्स्नां व्याप्तुं मर्हति । मनस्त्वेकस्मिन्नेव क्षणे सर्वा भूमिं व्याप्तुमर्हति । अनिष्टं च सर्वं तिरस्कर्तुमर्हति । तस्माद्भूमिविषयाभिर्ऋग्भिर्मनसैव स्तोतव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ होता चतुर्होतृन्व्याचष्टे ’ इति, तदिदं विधत्ते—

अथ ब्रह्मेति । पूर्वोक्ताभिर्ऋग्भिः शंसनकाले यत्र यत्राध्वर्युः प्रतिगरं प्रयुञ्जे तत्र तत्र प्रतिगरकाले होता ब्रह्मशब्दाभिधेयं चतुर्होतृमन्त्रं ब्रूयात् । ‘ ब्रह्म वै चतुर्होतारः ’ इति श्रुत्यन्तरात्तस्य मन्त्रस्य ब्रह्मत्वम् । ‘ पृथिवी होता । द्यौरध्वर्युः ’ । इत्यादिक आरण्यकाण्डाम्नातश्चतुर्होतृमन्त्रः । एतेन सर्वेऽपि होतृमन्त्रा उपलक्षिताः । अत एव सर्वेषां होतृमन्त्राणां पृथक्प्रतिगरं सूत्रकारो दर्शयति—‘ ओमिति दशहोतुः प्रतिगरस्येति चतुर्होतुरोमिति पञ्चहोतुस्त्वथेति षड्होतुररात्स्म होतारिति सप्तहोतुः ’ इति । शंसितुः प्रोत्साहजननं प्रतिगरः । तत्प्रतिगरविषयत्वेनास्मिन्काण्डेऽक्तः सर्वे दशहोत्रादिमन्त्रा

(पूर्वोक्तद्वादशाहशेषविशेषकथनम्)

होत्रा वक्तव्याः । तत्सर्वमत्र संगृह्य ब्रह्म वदन्तीत्यनेन वाक्येन विधीयते । मन्त्रा-
न्तरपरित्यागेन ब्रह्मण एव वदने हेतुरुच्यते—य ऋगूपा मन्त्रास्ते परिमिताः
क्वचित्क्वचिदेव प्रयोज्यत्वात् । एवं यजुषां साम्नां च परिमितत्वम् । यत्तु ब्रह्म-
शब्दाभिधेयं होतृमन्त्रजातमेतस्यैवान्तः परिमितत्वं नास्ति बहुषु प्रदेशेषु प्रयो-
क्तव्यत्वात् । तस्माद्ब्रह्मशब्दाभिधेयं होतृमन्त्रजातं प्रतिगृणते प्रतिगरार्थमुद्युक्ता-
याध्वर्यवे होता ब्रूयात् । सोऽयं होतृमन्त्रसंघः प्रतिगीर्यत इति प्रतिगरः, अध्व-
र्युकर्तृकार्याः प्रतिगरप्रक्रियायाः कर्मभूत इत्यर्थः ।

अत्र मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य षष्ठपादे त्रयोदशाधिकरणे चिन्तितम्—

मानसं किमहर्भिन्नमङ्गं वा दशमेऽहनि ।

भिन्नं स्तुत्यादिनाऽङ्गं तद्विसर्गोक्त्यादिभिर्भवेत् ॥

द्वादशाहे मानसग्रहणं श्रूयते—‘अमया त्वा पृथिव्या पात्रेण समुद्रं
रसया प्रजापतये जुष्टं गृह्णामि’ इति । अय-
मर्थः—पृथिवी पात्रं समुद्रः सौम्यादसः प्रजापतिर्देवता । एवं विशिष्टस्य ग्रहस्य
ग्रहणे मनः साधनम् । तदिदं मानसमिति । एतच्च द्वादशभ्योऽहोभ्यो भिन्न-
महस्रयोदशेऽहनि कर्तव्यो यागविशेषः । कुतः, स्तुत्यादिभ्यः । मानसेन
द्वादशाहस्य स्तुतिरेवाम्नायते—‘द्वादशाहस्य हतरसानि च्छन्दांसि तानि
मानसेनाऽऽप्याययन्ति’ इति । स्तुतिसाधनं च मानसं स्तोतव्याङ्गिभ्यः भवितुं
युक्तम् । तथा व्यपदेशभेदोऽपि श्रूयते—‘वाग्वै द्वादशाहो मनो मानसम्’
इति । एवमाद्युपपत्तिभिर्भिन्नमहरिति प्राप्ते ब्रूमः—दशमस्याहोऽङ्गं तत्स्याद्वि-
सर्गोक्त्यादिभ्यः । ‘एष वै दशमस्याहनो विसर्गो यन्मानसम्, इति विस-
र्गोक्तिः । इयं च दशमाहाङ्गत्वं गमयति । अहरन्तरत्वे द्वादशाहसमारव्या
च विरुध्यते । अङ्गभूतेनापि मानसेन स्तुतिव्यपदेशभेदादिकमुपपद्यते । तस्मा-
दङ्गम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

प्रथमोऽङ्कः ॥ १ ॥

(अहीनद्वादशाहकथनम्) (प्रथमकाण्डेऽर्थात्तद्वादशाहकथनम्)

नाम् । तस्मिन् (अहीनद्वादशाहकथने) तृतीयपाठके द्वितीयोऽनुवाकः । अत्र कथं । अत्र

ऽन्यत्र । अत्र ब्रह्मवादिनां वदन्ति किं द्वादशाहस्य प्रथमोऽनुवाकः

अत्र च । अत्र त्विजां यजमानो वदन्ति इति । अत्र त्विजां यजमानो वदन्ति इति । अत्र

अत्र च । अत्र त्विजां यजमानो वदन्ति इति । अत्र त्विजां यजमानो वदन्ति इति । अत्र

अत्र च । अत्र त्विजां यजमानो वदन्ति इति । अत्र त्विजां यजमानो वदन्ति इति । अत्र

अत्र च । अत्र त्विजां यजमानो वदन्ति इति । अत्र त्विजां यजमानो वदन्ति इति । अत्र

तुष्पदः पशुनिति किं पशुमेनेति पशुशशरं पशुशशरं पशुशशरं

इक्तिमिति किं पशुमेनेति पशुशशरं पशुशशरं पशुशशरं

सप्तमेनेति सप्तमेनेति सप्तमेनेति सप्तमेनेति सप्तमेनेति

ष्टमेनेत्यष्टमेनेति सप्तमेनेति सप्तमेनेति सप्तमेनेति सप्तमेनेति

वृषं वृषं वृषं वृषं वृषं वृषं वृषं वृषं वृषं वृषं वृषं वृषं वृषं वृषं वृषं वृषं वृषं वृषं वृषं

राजमिति किमेकदिशेनत्येकदिशाक्षरं त्रिष्टुभं

मिति किं द्वादशेनेति द्वादशाक्षरं जगतामित्ये

अत्र च । अत्र त्विजां यजमानो वदन्ति इति । अत्र त्विजां यजमानो वदन्ति इति । अत्र

अत्र च । अत्र त्विजां यजमानो वदन्ति इति । अत्र त्विजां यजमानो वदन्ति इति । अत्र

अत्र च । अत्र त्विजां यजमानो वदन्ति इति । अत्र त्विजां यजमानो वदन्ति इति । अत्र

अत्र च । अत्र त्विजां यजमानो वदन्ति इति । अत्र त्विजां यजमानो वदन्ति इति । अत्र

अत्र च । अत्र त्विजां यजमानो वदन्ति इति । अत्र त्विजां यजमानो वदन्ति इति । अत्र

अत्र च । अत्र त्विजां यजमानो वदन्ति इति । अत्र त्विजां यजमानो वदन्ति इति । अत्र

अत्र च । अत्र त्विजां यजमानो वदन्ति इति । अत्र त्विजां यजमानो वदन्ति इति । अत्र

अत्र च । अत्र त्विजां यजमानो वदन्ति इति । अत्र त्विजां यजमानो वदन्ति इति । अत्र

अत्र च । अत्र त्विजां यजमानो वदन्ति इति । अत्र त्विजां यजमानो वदन्ति इति । अत्र

अत्र च । अत्र त्विजां यजमानो वदन्ति इति । अत्र त्विजां यजमानो वदन्ति इति । अत्र

अत्र च । अत्र त्विजां यजमानो वदन्ति इति । अत्र त्विजां यजमानो वदन्ति इति । अत्र

अत्र च । अत्र त्विजां यजमानो वदन्ति इति । अत्र त्विजां यजमानो वदन्ति इति । अत्र

अत्र च । अत्र त्विजां यजमानो वदन्ति इति । अत्र त्विजां यजमानो वदन्ति इति । अत्र

अत्र च । अत्र त्विजां यजमानो वदन्ति इति । अत्र त्विजां यजमानो वदन्ति इति । अत्र

ब्रह्मवादिने इति । अहीनस्य द्वादशाहस्यनुवाकः यजमानः कृत्विजां
सर्वान्ध यच्छेत्तस्य तत्सर्वं तैर्विजितं यथा भवति तथा स्वयं सर्वमादत्त इत्ये-
तमर्थं (+ सिद्धवत्कर्म केन हविःशेषेण कं फलविशेषमादत्त इत्येवं) ब्रह्मवा-
दिनः पपच्छुः । अत्राभिज्ञः कश्चित्तेजआदिकं क्रमेणाऽऽदत्त इत्युत्तरं ब्रूते ।

+ अनुश्रवणान्तर्गतं ख. पुस्तक एव ।

२६०८ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [७सप्तमकाण्ड—
 (त्रयोदशरात्रकथनम्)

(अत्र सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीये द्वादशाहयाजिनः प्रसंशाऽभिहिता । अथ तृतीये त्रयोदशरात्रोऽ-
 भिधीयते—

एष वा आप्त इति । योऽयं त्रयोदशरात्रो विधास्यमान एष एव संपूर्णो
 द्वादशाहः । पूर्वस्माद्द्वादशाहादेकदिनाधिक्येन फलाधिक्योद्दिनाधिक्ये सति
 केन साम्येन द्वादशाहत्वमिति चेत् । तदुच्यते—प्रायणीय उदयनीयश्चेत्युभयं
 द्वादशाहे यादृशं तादृशमेवात्रापीति द्विविधस्याहनः समानत्वाद्द्वादशाहत्वो-
 पचारः ।

अथ विशेषं विधत्ते—

अतिरात्र इति । द्वादशाहे प्रायणीयोदयनीयौ द्वावेवातिरात्रौ । अत्र
 तु मध्येऽपि कश्चिदतिरात्रः । तेन लोकत्रयप्राप्तिः । अत्राहःकल्पिं सूत्रकारो
 दर्शयति—‘ अतिरात्रः षष्ठ्यः षडहः सर्वस्तोमोऽतिरात्रश्चत्वारश्छन्दोमा अति-
 रात्रः ’ इति । यद्यपि चतुर्विंशच्चतुश्चत्वारिंशच्चत्वारिंशच्छाखास्त्रय एव छु-
 न्दोमा विद्यमानास्तथाऽप्यन्तालोपो वृद्धिर्वेति न्यायिनाष्टाचत्वारिंशस्याऽऽवृत्त्या
 चतुःसंख्या पूरणीया ।

अथ त्रयोदशरात्रं विधत्ते—

प्राणो वै प्रथम इति । व्यानेनोदानादीनामप्युपलक्षितत्वाद्दुदानेनोपसंहारो
 न विरुद्धः ।

योऽयं मध्यमोऽतिरात्रस्तस्य छन्दोमानामधस्तात्सूत्रकारः शाखान्तरानुसा-
 रेण स्थानं निर्दिदेश तदिदं दूषयित्वा छन्दोमानामुपरि प्राणं विधत्ते—

तदाहुर्वाग्वा इति । योऽयं द्वादशाहोऽस्ति सोऽयं विस्तीर्णवाकस्वरूपः ।
 तत्रत्येष्वहःसु विद्यमानानां स्तोत्रशस्त्राणामविच्छेदस्य प्रकृतिभूते तस्मिन्द्वाद-
 शाहे कल्पत्वात् । एवं च सति षडहस्य छन्दोमानां च मध्ये यदि कश्चि-
 दन्यः सर्वस्तोमोऽतिरात्रोऽनुष्ठीयेत तदानीं द्वादशाहगतां कल्पतां संततां वाच-
 मनुष्ठातारो विच्छिन्द्यः । तथा सति यजमानस्य वागुपक्षयशीला स्यात् ।
 अतस्तत्परिहाराय छन्दोमानामुपरि यद्विवाक्यमहर्द्वादशाहगतं तदेवाहः सर्व-
 स्तोमातिरात्ररूपं कुर्यात् । तस्मिंश्च महाव्रतधर्मातिदेशाभिप्रायेण महाव्रतशब्द-
 प्रयोगः । एवमुपरिष्ठादनुष्ठाने सति संततामेव वाचं प्राप्नोति । न तु यजमा-
 नस्य वागुपक्षीयते ।

(चतुर्दशरात्रकथनम्)

तदेवोपरिष्ठादनुष्ठानं प्रकारान्तरेण पशंसति—

पशवो वा इति । सत्सु पशुः पशुः पश्याद्वृतक्षीरादिरूपमनाद्यं युक्तम् ।

तस्मादचरूपस्य महाव्रतधर्मकस्यातिरात्राणां परिष्ठादेवानुष्ठानं न्याय्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

आदित्या अकामयन्तोभयोर्लोकयोर्ऋध्नुयामेति
त एतं चतुर्दशरात्रमपश्यन्तमाऽहरन्तेनायजन्त ततो
वै त उभयोर्लोकयोराध्नुवन्नस्मिंश्चापुष्मिंश्च य
एवं विद्वांसश्चतुर्दशरात्रमासत उभयोरेवै लोक-
योर्ऋध्नुवन्त्यस्मिंश्चापुष्मिंश्च चतुर्दशरात्रो भवति
सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्ताऽऽरण्या उभयोषामव-
रुद्ध्यै यत्पराचीनानि पृष्ठानि (१) भवन्त्यमुमेव
तैर्लोकमभि जयन्ति यत्प्रतीचीनानि पृष्ठानि भव-
न्तीममेव तैर्लोकमभि जयन्ति त्रयस्त्रिंशौ मध्यतः
स्तोमो भवतः साम्राज्यमेव गच्छन्त्यधिराजौ भव-
तोऽधिराजा एव समानानां भवन्त्यतिरात्रावभितो
भवतुः परिगृहीत्यै (२) ॥

(पृष्ठानि चतुस्त्रिंशच्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीयेऽनुवाके त्रयोदशरात्रोऽभिहितः । अथ चतुर्थे चतुर्दशरात्रोऽभिधी-
यते । तमेतं विधत्ते-

आदित्या इति । तत्राहनां संख्यां प्रशंसति-

चतुर्दशरात्र इति । ग्राम्याश्चाऽऽरण्याश्चासकृद्ब्याख्याताः ।

प्रायणीयोदयनीययोर्भेदवर्तीनि द्वादशसंख्याकान्यहानि विधत्ते-

यत्पराचीनानीति । रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवतसामसाध्यैः पृष्ठ-
स्तोत्रैरुक्तान्यहानि पृष्ठानीत्युच्यन्ते । तेषामुक्तोऽनुक्रमः पराचीनत्वं, विपरीत-
क्रमः प्रतीचीनत्वम् । तेन द्वैविध्येन लोकद्वयप्राप्तिः ।

एतमेवाऽऽरोहावरोहप्रकारं पुनः प्रशंसति-

त्रयस्त्रिंशदिति । त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंशस्त्रिणवस्त्रयस्त्रिंश
इत्येष स्तोमानां षट्स्विहाऽऽरोहक्रमः । त्रयस्त्रिंशस्त्रिणव एकविंशः सप्तदशः
पञ्चदशस्त्रिवृद्धित्ययमवरोहक्रमः । एवं च सत्येषु द्वादशरुहःसु मध्ये षष्ठसप्त-
मयोरहनेर्नन्तर्येण त्रयस्त्रिंशस्तोमौ संपद्येते । तेन च यजमानाः साम्राज्यं
गच्छन्ति । किंचैतान्येषां स्तोमानामधिराजवर्वाचीनानां तत्रान्तर्भावात् । अतो
यजमानाः सर्वेषामन्येषामधिराजा भवन्ति ।

अथ प्रायणीयोदयनीयावहर्विशेषौ विधत्ते-

अतिरात्राविति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः सुवर्गं लोकमैतं देवा अन्वायन्ता-
नादित्याश्च पशवश्चान्वायन्ते देवा अन्नवन्त्यान्पशू-
मुपाजीविष्म त इमेऽन्वाग्मन्निति तेभ्य एतं चतु-
र्दशरात्रं प्रत्यौहन्त आदित्याः पृष्ठैः सुवर्गं लोक-

(अन्यच्चतुर्दशरात्रकथनम्)

माऽरोहन्त्यहाभ्यामस्मिँल्लोके पशून्प्रत्यौहन्पृष्ठैरा-
दित्या अमुष्मिँल्लोक आर्धुवन्त्यहाभ्यामस्मिन्(१)
लोके पशवो य एवं विद्वांसश्चतुर्दशरात्रमासंत
उभयोरेव लोकयोर्ऋधुवन्त्यस्मिँश्चामुष्मिँश्च
पृष्ठैरेवामुष्मिँल्लोक ऋधुवन्ति इत्यहाभ्यामस्मिँल्लोके
ज्योतिर्गौरायुरिति इत्यहो भवतीयं वाव ज्योति-
रन्तरिक्षं गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्ति
यदन्यतः पृष्ठानि स्युर्विविधः स्यान्मध्ये पृष्ठानि
भवन्ति सविवधत्वाय (२) ओजो वै वीर्यं पृष्ठा-
न्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते बृहद्रथंतराभ्यां
यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो
अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी
स्रुती ताभ्यां च सुवर्गं लोकं यन्ति पराञ्चो वा
एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचीनानि
पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ्ग्रहो भवति प्रत्यर्वरूढ्या
अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्ऋधुवन्ति चतु-
र्दशैतास्तासां या दश दशाक्षरा विराडन्नं विराड्-
विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते याश्चतस्रश्चतस्रो दिशो
दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्यतिरात्रावभितो भवतः परि-
गृहीत्यै (३) ॥

(आर्धुवन्त्यहाभ्यामस्मिन्सविवधत्वाय प्रतिष्ठित्या
एकत्रिञ्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अन्यच्चतुर्दशरात्रकश्चनम्)

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयपपाठके पञ्चमोऽनुवाकः)

चतुर्थेऽनुवाक एकश्चतुर्दशरात्रोऽभिहितः । अथ पञ्चमेऽन्यश्चतुर्दशरात्रोऽभिधीयते ।

तमेव विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिः सुवर्गमिति । यदा प्रजापतिः स्वर्गं गतस्तदा प्रजापतिमनु सर्वेऽपि देवा गताः । तान्देवाननु पश्चादादित्याः पशवश्च गताः । तानादित्या-
न्पशूनुभयविधान्दृष्ट्वा ते देवाः परस्परमिदमब्रुवन्—यान्पशूनुपेत्य मनुष्यैः सहि-
ताः सर्वे वदभर्जाविष्म ते पशवः सर्वेऽप्यस्माकं पृष्ठत एव समागताः । आग-
तानामादित्यानां पशूनां च मध्य आदित्याः स्वर्गमारोहन्तु, पशवः प्रतिनिवृत्य
भूमौ गच्छन्तु, तत्र क उपाय इति विचार्येत्तं चतुर्दशरात्रं प्रत्यावृत्तिगुणयुक्त-
मर्नाष्ठतवन्तः । तत्रयमहःकल्पितः—आदावेकोऽतिरात्रः । ततो ज्योतिर्गौरायु-
रित्यारोहरूपस्त्रिरात्रः । ततः पृष्ठचः षडहः । तत आयुर्गौर्ज्योतिरित्यवरोहरूप-
स्त्रिरात्रः । ततोऽतिरात्र इति । तस्मिन्ननुष्ठिते सति पृष्ठशब्दाभिधेयैः षडभिर-
होभिरादित्याः स्वर्गमारोहन् । प्रत्यावृत्तियुक्ताभ्यां ऋहाभ्यां देवाः पशून्स्मि-
ल्लोके प्रतिनिवर्तितवन्तः । तत्राऽऽदित्याः पृष्ठैः स्वर्गं प्राप्य तत्र समृद्धिं गताः ।
पशवस्तु ऋहाभ्यामस्मिल्लोके समृद्धिं गताः ।

तदिदानीं विधत्ते—

य एवं विद्वानिति । अथाऽऽरोहरूपं प्रथमं ऋहं विधत्ते—

ज्योतिर्गौरायुरिति । ज्योतिष्टोमगोष्टोमायुष्टोमरूपा अहर्विशेषा मिलित्वा
ऋहः । तेन च त्रित्वसाम्याल्लोकत्रयप्राप्तिर्भवति ।

अथ षडहगतान्यहानि विधत्ते—

यदन्यतः पृष्ठानीति । विवधशब्देनोभयतः शिकोपेतः क्षीराज्यादिवाही
काष्ठविशेष उच्यते । तस्य चोभयतोऽङ्ग समानः । एवं सत्यजायं पृष्ठचः
षडह आदावन्ते वा यद्येकस्मिन्पार्श्वे अन्तर्गतं चतुर्दशरात्रं स्यात् तदा चतुर्दशरात्रसाम्याभावात्तद्विवधलक्षण-
मिदं कर्म स्यात् । अतो विवधसदृशत्वात् पृष्ठरूपान्यहानि मध्ये कर्तव्यानि ।
किंचैतानि पृष्ठानि शरीरबलस्योन्द्रियसामर्थ्यान्व च हेतुत्वात्तद्रूपाणि । तस्मात्तेषां
मध्यतोऽनुष्ठाने सत्योजो वीर्यं च मध्ये धृतं भवति ।

अथ तेष्वहःसु चोदकप्राप्तानि वैरूपवैराज्यादिसामान्यपवादितुं विधत्ते—

बृहद्रथंतराभ्यामिति । प्रथमतृतीयपञ्चमेष्वहःसु रथंतरसाम्ना पृष्ठस्तोत्रं

(पञ्चदशरात्रकथनम्)

निष्पादनीयम् । द्वितीयचतुर्थपष्ठेष्वहःसु बृहत्साम्नेति विवेकः । अवशिष्टं वाक्यम् ' साध्या वै देवाः सुवर्गकामः ' इत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यातम् ।

अथ प्रत्यवरोहरूपं ग्रहं विधत्ते--

पराश्रो वा इति । ये यजमाना अनुक्रमगतानि पृष्ठाख्यान्यहान्यनुवि-
ष्टन्त्येते यजमानाः प्रत्यावृत्तिरहिताः स्वर्गमारोहन्ति । अतः स्वर्गात्प्रत्यवरोहाय
प्रत्यावृत्त आशुगौर्ज्वोरितिरित्येवंविधरूपहः कर्तव्यः । अपि चायं ग्रहोऽस्मिन्लोके
प्रतिष्ठायै संपद्यते । तस्मादुभयोरपि लोकयोः समृद्धिं प्राप्नोत्कर्षेण तिष्ठन्ति ।

अहर्गतां संख्यां प्रशंसति—

चतुर्दशैतास्तासामिति । चतुर्दशरात्रकतुगता या रात्रय एताश्चतुर्दश-
संख्याकास्तासां मध्ये या रात्रयो दशसंख्याकास्ताभिः संख्यासाम्याद्विराड्द्वि-
राऽन्नपाप्तिः । यास्तूपारेष्टाच्चतस्रो रात्रयस्ताभिः संख्यासाम्याच्चतुर्दिक्षु प्रति-
तिष्ठन्ति ।

अथ प्रायणीयोदयनीयो विधत्ते—

अतिरात्राविति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः)

इन्द्रो वै सदृङ्देवताभिरासित्म न वद्वृत्तमि-
च्छत्सं प्रजापतिमुपाधावचस्मा एतं पञ्चदशरात्रं
प्रायच्छत्तथाऽऽरत्तेनायजत् ततो व सोऽन्याभि-
देवताभिव्याजुर्गमच्छद्य एव विद्वांसः पञ्च-
दशरात्रमामृतं व्यावृत्तमेव पाप्मना भ्रातृव्येण
मच्छन्ति ज्योतिर्गौरायुरिति ग्रहो भवतीयं वाव
ज्योतिरन्तरिक्षम् (१) गौरमावायुरेष्वेव लो-
केषु प्रतितिष्ठन्त्यसंज्ञं वा एतद्यदच्छन्दामं यच्छ-

न्दोमा भवन्ति तेन सत्रं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते
 पञ्चदशरात्रोऽसत्रं वै वीर्यं पृष्ठानि पञ्चदशरात्रोऽसत्रं
 ओजस्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति पञ्चदशरात्रो
 भवति पञ्चदशो वज्रो वज्रमेव भ्रातृव्येभ्यः प्र
 हरन्त्यतिरात्रावभितो भवत इन्द्रियस्य परिगृही-
 त्यै (२) ॥

(अन्तरिक्षामिन्द्रियस्यैकं च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमे द्वितीयश्चतुर्दशरात्रोऽभिहितः । अथ षष्ठे पञ्चदशरात्रोऽभिधीयते ।
 तमेतं विधत्ते—

इन्दो वै बहुकृत्ति । देवस्वामित्वार्थे इन्द्रः स्वामित्वमलभमानोऽन्या-
 भिर्देवताभिः समान एवाऽऽसीच्च तु व्यावृत्तिं लभमान् । ततः प्रजापतिं गत्वा
 प्रजापत्युपदेशात्पञ्चदशरात्रमनुष्ठाय व्यावृत्तिं प्राप्नोति । तद्वदन्पेऽपि तमनुष्ठाय
 पाप्मना भ्रातृव्येण च व्यावृत्ता भवन्ति ।

तत्रैकं त्र्यहं विधत्ते—

ज्योतिर्गौरायुरिति । अथ चतुर्दशरात्रोऽसत्रं षडहं च विधत्ते—

असत्रं वा इति । नाम च्छन्दोपरहितस्य सत्रत्वनिषेधे तात्पर्यं, किंतु
 च्छन्दोमवतः प्रशंसायां तात्पर्यम् । अत एतस्य च्छन्दोमवत्त्वे सति प्रशस्तं
 सत्रं भवति । किंच पृष्ठसंज्ञकैरहोभिर्देवताः प्राप्नुवन्ति । छन्दोमैश्चतुर्भिः पशू-
 न्प्राप्नुवन्ति । किंच पृष्ठानां षण्णामहनामोजोवीर्यरूपत्वाच्च्छन्दोमानां चतुर्णां-
 महनां पशुरूपत्वाच्च तदनुष्ठानेनोभे(भय)ओजआदिषु प्रतितिष्ठन्ति । तस्मात्पृ-
 ष्ठयः षडहश्चत्वारश्छन्दोमा इत्येतानि दशाहान्यनुष्ठेयानीत्यर्थः ।

अथ ऋणयजुर्वेदीयसंख्यां प्रशंसति—

पञ्चदशरात्र इति । पञ्चदशस्तोमस्य हिंसाहेतुत्वाद्ब्रह्मत्वम् । तद्धेतुत्वं च
 होवासासणे समाम्नातम् ' तं पञ्चदशः स्तोमो मध्यत उदतृणत् ' इति । एत-

(द्वितीयपञ्चदशरात्रकथनम्)

त्संख्यासाम्येन पञ्चदशरात्रस्यापि वज्ररूपत्वात्तदनुष्ठातारो भ्रातृव्येभ्यो वषट्
प्रहरन्त्येव ।

अथ प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते—

अतिरात्राविति । अस्य क्रतोरिन्द्रेणानुष्ठितात्वाद्ब्रह्मोन्द्रियपरिग्रहः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकण्डे तृतीयपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमाष्टके तृतीयपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।

इन्द्रो वै शिथिल इवाप्रतिष्ठित आत्तिरोऽसु-
रेभ्योऽविभेत्स प्रजापतिमपाधावत्तस्मात् पञ्चदश-
रात्रं वज्रं प्रायच्छत्स तसुरान्पराभाव्यं विजित्य
श्रियमगच्छदाजुष्टां पाप्मानं निरदहत पञ्चदश-
रात्रेणौजो बलमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्नधत्त य एवं
विद्वांसः पञ्चदशरात्रमासते भ्रातृव्यानेव परा-
भाव्यं विजित्य श्रियं गच्छन्त्यग्निष्टुतां पाप्मानं निः
(१) दहन्ते पञ्चदशरात्रेणौजो बलमिन्द्रियं
वीर्यमात्मन्दधत् एता एव पशव्याः पञ्चदश वा
अर्धमासस्य रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सर आप्यते
संवत्सरं पशवोऽनुप्र जायन्ते तस्मात्पशव्या एता
एव सुवर्ग्याः पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयोऽर्ध-
मासशः संवत्सर आप्यते संवत्सरः सुवर्गो
लोकस्तस्मात्सुवर्ग्या ज्योतिर्गौरायुरिति ज्यही भव-
तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षम् (२ गौरसावायुरिमा-
नेव लोकानभ्यारोहन्ति यदन्यतः पृष्ठानि स्युर्विधि-
वधः स्यान्महे पृष्ठानि भवन्ति सविवधत्वायौजो

(द्वितीयपञ्चदशरात्रकथनम्)

वै वीर्यं पृष्ठान्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते बृह-
 द्रथंतराभ्यां यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्या-
 मेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञ-
 स्याज्जगायनी स्याती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकम् (३)
 यन्ति पराश्रवां वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये
 पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ्महो भवति
 प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्ऋ-
 द्ध्वोत्तिष्ठन्ति पञ्चदशैतास्तासां या दश दशाक्षरा
 विराडन्न विराड्विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते याः पञ्च
 पञ्च दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्यतिरात्रावभितो
 भवत इन्द्रियस्य वीर्यस्य प्रजायै पशूनां परि-
 गृहीत्यै (४) ॥

(गच्छन्त्यग्निष्ठुता पाप्मानं निरन्तरिक्षं लोकं

प्रजायै द्वे च

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसांहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽनुवाके प्रथमः पञ्चदशरात्रोऽभिहितः । अथ सप्तमे द्वितीयः पञ्चदश-
 रात्रोऽभिधीयते ।

तमेतं विधत्ते—

इन्द्रो वै शिथिल इति । इन्द्रः कदाचिच्छिथिलो योद्धुमसमर्थः सेना-
 रहित एकाकी दरिद्र इवैकवावस्थातुमसुरोपद्रवरहितं स्थानमलभमान आसीत् ।
 सोऽसुरेभ्यो भीतः सन्प्रजापत्युपदेशाद्भरतपानं नश्यमाणं पञ्चदशरात्रकतुम-
 नुष्ठाय तेन तानसुरान्पराभूतान्कृत्वा स्वयं विजित् प्रियमाप्नोत् । तस्मिन्कतौ
 पदिदमग्निष्ठुदारुणं द्वितीयमहस्तेन स्वयं निरग्नेः पाप्मानं निर्गधवान् । अवशिष्टेन

(द्वितीयपञ्चदशरात्रकथनम्)

पञ्चदशरात्रक्रतुभागेन बलहेतुमोजोरूपं सप्तमघातुं शारीरं बलभिन्द्रियपाटवं युद्धे विजयोत्साहं च स्वस्मिन्संवादितवान् ।

वेदनं प्रशंसति—

य एवं विद्वांस इति । इन्द्रवदन्येऽपि यजमानाः फलं प्राप्नुवन्ति ।

एतस्मिन्क्रतौ विद्यमानाः पञ्चदशसंख्याका रात्रीः प्रशंसति—

एता एव पशव्या इति । अस्मिन्क्रतौ या रात्रय एताः पशुभ्यो हितास्तत्प्राप्तिहेतुत्वात् । कथमिति तदुच्यते—एकस्यार्धमासस्य पञ्चदश रात्रयः सन्ति । स चार्धमासः क्रमेण वर्तमानः संवत्सरत्वमापद्यते । पशवश्च संवत्सरमात्रं गर्भे स्थित्वा प्रजायन्ते । तस्मात्ता रात्रयः संख्याद्वारा पशुहेतुभूताः ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

एता एव सुवर्गा इति । पूर्वोक्तरीत्या संख्याद्वारा संवत्सरसंपत्तौ सत्यां स संवत्सरो वसन्तकालीनज्योतिष्टोमानुष्ठानद्वारा स्वर्गप्राप्तिहेतुः । तस्मादेता रात्रयः स्वर्गाय हिताः ।

अथाहर्विशेषा विधातव्याः । तत्राग्निष्टुदाख्यमेकमहः स्तुत्यैवोच्चीतविधिकमिति द्रष्टव्यम् । अग्निष्टुता पाप्मानं निर्दहनेति स्तुतिः पूर्वमुदाहृता । अत ऊर्ध्वं ऋष्यहं विधत्ते—

ज्योतिर्गौरायुरिति । पूर्ववद्द्व्याख्येयम् ।

अथ पृष्ठचषडहगतान्यहानिं विधत्ते—

यदन्यतः पृष्ठानीति । एतदपि पूर्ववद्द्व्याख्येयम् ।

आरोहरूपस्यहः पूर्वं विहितः । इदानीमवरोहरूपं ऋष्यहं विधत्ते—

पराञ्चो वा इति । एतदपि पूर्ववद्द्व्याख्येयम् ।

अथ क्रतुगतां रात्रिसंख्यां प्रशंसति—

पञ्चदशैतास्तासामिति । ऊर्ध्वंया सह दिशां पञ्चत्वम् । अन्यत्पूर्ववद्द्व्याख्येयम् । प्रायणीयोदयनीयो विधत्ते—

अतिरात्राविति । इन्द्रेणातिष्ठित्वादिन्द्रियहेतुत्वं, वजरूपत्वाच्च वीर्यहेतुत्वं, पशव्यत्वस्य च पूर्वमुक्तत्वात्तस्य चोपलक्षणत्वात्प्रजापशुहेतुत्वम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋषयः जुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

१ स्व. निर्दहन्त इति । २ स्व. घ. ङ. च. तत ।

(सप्तदशरात्रकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिरकामयतान्नादः स्वामिति स एतश्च
 सप्तदशरात्रमपश्यत्तमाऽहरत्तेनायजत ब्रह्मो वै सोऽ-
 न्नादोऽभवद्य एवं विद्वांसः सप्तदशरात्रमासतेऽ-
 न्नादा एष भवन्ति पञ्चाहो भवति पञ्च वा ऋतवः
 संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्त्यथा पञ्चा-
 क्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धतेऽसत्रं
 वा एतत् (१) यदच्छन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति
 तेन सत्रं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते पशूच्छन्दोमै-
 रोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा ओजस्येष
 वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति सप्तदशरात्रो भवति
 सप्तदशः । प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्या अतिरात्रा-
 वभितो भवतोऽन्नाद्यस्य परिगृहीत्यै (२) ॥

(एतत्सप्तत्रिंशच्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमे द्वितीयः पञ्चदशरात्रोऽभिहितः । अथाष्टमे सप्तदशरात्रोऽभिधीयते ।
 तमेतं विधत्ते—

प्रजापतिरिति । अथैतदीयेष्वहःसु ज्योतिर्गौरायुरित्येवंविधमहनां पञ्चकं
 विधत्ते—

पञ्चाहो भवतीति । द्विरावृत्ते ज्यहे द्वितीयज्योतिर्वाजितोऽवाशिष्टः
 पञ्चाहः । हेमन्तशिशिरयोरेकीभावादृतूनां पञ्चत्वम् ।

अथ पृष्ठं षडहं चतुरश्रच्छन्दोमांश्च विधत्ते—

असत्रं वा इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

(विद्वत्तिरात्रकथनम्)

ऋतुगवां रात्रिसंख्यां प्रशंसति—

सप्तदशरात्र इति । आश्रावयेत्यादिसप्तदशाक्षरात्मकत्वात्प्रजापतेः सप्त-
दशत्वम् ।

प्रायणीयोक्थनीयौ विधत्ते—

अतिरात्राविति । अत्राद्यस्य फलत्वं विविवाक्ये स्पष्टम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके—

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके षष्ठमोऽनुवाकः) ।

सा विराड्विक्रम्यातिष्ठद्ब्रह्मणः देवेष्वन्नेनासुरेषु
ते देवा अकामयन्तोभयं सं वृञ्जीमहि ब्रह्म
चान्नं चेति त एता विशन्ति रात्रोरपश्यन्ततो
वै त उभयं समवृञ्जत ब्रह्म चान्नं च ब्रह्मवर्च-
सिनोऽन्नादा अभवन्त्य एव विद्वांस एता आसत
उभयमेष सं वृञ्जते ब्रह्म चान्नं च (१) ब्रह्मव-
र्चसिनोऽन्नादा भवन्ति द्वे वा एते विराजौ तयो-
रेष माना प्रति तिष्ठन्ति विशो वै पुरुषो दश
हस्त्या अङ्गुलयो दश पद्या यावानिव पुरुषस्त-
माप्तवोऽतिष्ठन्ति ज्योतिर्गौरायुरिति इषहा भवन्तीषं
वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुरिमानेव लोकान्-
भ्यारोहन्त्यभिपूर्वं इषहा भवन्त्यभिपूर्वमेव सुवर्गं
(२) लोकमभ्यारोहन्ति यदन्यतः पृष्ठानि स्युर्वि-
विवधं स्यान्मध्ये पृष्ठानि भवन्ति सविवधत्वा-
यौषो वै वीर्यं पृष्ठान्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते

(विंशतिरात्रकथनम्)

बृहद्रथंतराभ्यां यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदा-
भ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठ-
न्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी सुती ताभ्यामेव सुवर्गं
लोकं यन्ति पराश्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारो-
हन्ति ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ्म्यहो
भवति प्रत्यर्वरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लो-
कयोर्ऋद्ध्वोत्तिष्ठन्त्यतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मव-
र्चसस्यान्नाद्यस्य परिगृहीत्यै (३) ॥

(वृञ्जते ब्रह्म चान्नं च सुवर्गमेते सुवर्गं

त्रयोविंशतिश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे सप्तदशरात्रोऽभिहितः । अथ नवमे विंशतिरात्रोऽभिधीयते ।

तमेतं विधत्ते-

सा विराडिति । दशरात्राभिमानिनी काचिद्विराड्देवता रूपद्वयेन विभ-
ज्यातिष्ठत्-देवेषु ब्रह्मवर्चसरूपेणासुरेषु चान्नरूपेण । तदानीं देवा असुरेभ्योऽ-
न्नमपनीय तदेतदुभयं वयमेव लभेमहीत्यकामयन्त । ततस्तत्साधनत्वेन वक्ष्यमाणा
विंशतिसंख्याका रात्रीर्निश्चित्य तदनुष्ठानेनासुरेभ्यस्तदपनीय स्वयमेवाधिकेन
ब्रह्मवर्चसेनाच्चेन च संपन्ना अभवन् । एवमन्येऽपि तदनुष्ठानेन तत्फलं प्राप्नु-
वन्ति । पूर्वत्राहःसंधपाधान्येन सप्तदशरात्रपञ्चदशरात्रादीनामेकवचनेन नि-
र्देशः । अत्र तु ऋत्ववयवभूतरात्रिपाधान्येन बहुवचननिर्देशः ।

ऋतुगतां विंशतिरात्रिसंख्यां प्रशंसति-

द्वे वा एते इति । दशसंख्यया विभज्यमाने द्वे एते विराजौ संपद्येते ।
तयोश्च ब्रह्मवर्चसान्नसाधनभूतयोः पृथगेव प्रतिष्ठन्ति, एकैकं फलमित्तरनिर-
पेक्षत्वेनैव संपूर्णं लभत इत्यर्थः । अथ वा विद्वत्समाधामुपयुक्तं ब्रह्मवर्चसम् ।

(विंशतिरात्रकथनम्)

धनिकसभायामुपयुक्ताऽन्नसमृद्धिः । एवं नानाविधा प्रतिष्ठा । किं व पुरुषस्य हस्तपादगताङ्गुलिसंख्यासाम्याद्यावान्गुणसंघः पुरुषे संभावितस्तं सर्वं प्राप्नोति ।

अथात्र नवाहानि विधत्ते—

ज्योतिर्गौरायुरिति । यथा प्रथमरूपहो ज्योतिरादिक एवं द्वितीयतृतीया-
वपि ज्योतिरादिकौ न त्वत्र कश्चिदप्यायुरादिकोऽस्ति । एवं सत्यनुक्रमेणैव
स्वर्गमभ्यारोहन्ति ।

एतेषां त्र्यहाणां वक्ष्यमाणत्र्यहस्य च मध्ये पृष्ठं विधत्ते—

यदन्यतः पृष्ठानि स्युरिति । पूर्वोक्तेषु त्र्यहेषु योऽप्यमन्त्यरूपहो यश्च
भावी त्र्यहस्तयोरुभयोर्मध्यवर्तित्वेन विवधसाम्यम् । अन्यत्पूर्ववद्ब्याख्ययम् ।

अथ प्रत्यवरोहरूपं त्र्यहं विधत्ते—

पराञ्चो वा इति । पूर्ववद्ब्याख्येयम् ।

प्रायणीयोद्यनीयौ विधत्ते—

अतिरात्राविति । फलद्वयं विधिवाक्य एव विस्पष्टम् ।

अत्र मीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादेऽष्टमाधिकरणे चिन्तितम्—

स्वर्गाय वा प्रतिष्ठायै रात्रिसत्रमिहाग्रिमः ।

पूर्ववत्स्मात्प्रतिष्ठाऽत्र श्रुतां तेनाश्रुताद्वरम् ॥

सत्रकाण्डे श्रूयते— ' अतितिष्ठन्ति ह वा एता रात्रीरुपयन्ति ' इति, ' ब्रह्म-
वर्चसिनोऽन्नादा भवन्ति ' इति, ' य एता उपयन्ति ' इति च । द्वादशाहा-
दूर्ध्वभाविनस्त्रयोदशचतुर्दशरात्रादयः सर्वे सत्रविशेषाः । त्रयोदशसंख्याका
रात्रयो यस्मिन्सत्रविशेषे सोऽयं त्रयोदशरात्र इति समुदायप्राधान्येनैकवचनान्त-
तया प्रायेण निर्देशो भवति । क्वचित्तु समुदायिनां रात्रिविशेषाणां प्राधान्य-
मभ्युपेत्यैकं एव सत्रविशेषो बहुवचनान्तेन रात्रिशब्देनाऽऽम्नायते । तद्यथा—
' त एता विशतिः रात्रीरपश्यन् ' इति । तादृशे रात्रिसत्रे विश्वजिन्न्यायेन
स्वर्गः फलत्वेन कल्पनीय इति प्राप्ते ब्रूयः—अस्य रात्रिसत्रविशेषेस्तावदर्थवादे
प्रतिष्ठा श्रुता । सा चास्मिन्नाक्येऽत्यन्ताश्रुतात्स्वर्गात्प्रत्यासत्ता । तस्मात्प्रतिष्ठा-
कामो रात्रिसत्रं कुर्यादित्येवं प्रतिष्ठैव फलत्वेन कल्पनीया ॥

१ क. 'वत्सा प्रति' । २ क. घ ङ. 'ता. नेहाश्रुतात्पर' । ३ ख. 'णां प्रत्येकं
प्रा' । ४ ख. 'विधेः स्तावकेऽर्थ' ।

(एकविंशतिरात्रकथनम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

असावादित्योऽस्मिँल्लोक आसीत्तं देवाः पृष्ठैः
परिगृह्य सुवर्गं लोकमंगमयन्परैरवस्तात्पर्यगृह्ण-
न्दिवाकीर्त्येन सुवर्गं लोके प्रत्यस्थापयन्परैः पर-
स्तात्पर्यगृह्णन्पृष्ठैरुपावारोहन्त्स वा असावादित्यो-
ऽमुष्मिँल्लोके परैरुभयतः परिगृहीतो यत्पृष्ठानि
भवन्ति सुवर्गमेव तैर्लोकं यजमाना यन्ति परैर-
वस्तात्परिगृह्णन्ति दिवाकीर्त्येन (१) सुवर्गं
लोके प्रति तिष्ठन्ति परैः परस्तात्परि गृह्णन्ति पृष्ठै-
रुपावरोहन्ति यत्परं परस्ताच्च स्युः पराञ्चः सुव-
र्गाँल्लोकान्निष्पद्येरन्यद्वस्ताच्च स्युः प्रजा निर्दहे-
युरभितो दिवाकीर्त्यं परःसामानो भवन्ति सुवर्गं
एवैनाँल्लोक उभयतः परि गृह्णन्ति यजमाना वै
दिवाकीर्त्यं संवत्सरः परःसामानोऽभितो दिवा-
कीर्त्यं परःसामानो भवन्ति संवत्सर एवोभयतः
(२) प्रति तिष्ठन्ति पृष्ठं वै दिवाकीर्त्यं पार्श्वे पर-
सामानोऽभितो दिवाकीर्त्यं परःसामानो भवन्ति
तस्माद्भितः पृष्ठं पार्श्वे भूयिष्ठा ग्रहा गृह्यन्ते भूयि-
ष्ठं शस्यते यज्ञस्यैव तन्मध्यतो ग्रन्थि ग्रन्थनन्त्य-
विद्यंसाय सप्त गृह्यन्ते सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः
प्राणानेव यजमानेषु दधति यत्पराचीनानि पृष्ठानि

(एकविंशतिरात्रकथनम्)

भवन्त्यभुमेव तैर्लोकमभ्यारोहन्ति यदिमं लोकं
 न (३) प्रत्यवरोहैयुरुद्धा मायेयर्थजमानाः प्र वा
 मीयेरन्यत्प्रतीचीनानि पृष्ठानि भवन्तीममेव तैर्लोकं
 प्रत्यवरोहन्त्यथो अस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठन्त्यनु-
 न्मादायेन्द्रो वा अप्रतिष्ठित आसीत्स प्रजापति-
 मुपाधावत्तस्मा एतमेकविंशतिरात्रं प्रायच्छत्त-
 माऽहरत्तेनायजत ततो वै न प्रत्यतिष्ठद्ये बहुयाजि-
 नोऽप्रतिष्ठिताः (४) स्थुस्त एकविंशतिरात्रमा-
 सरिन्द्राद्दश मासाः पञ्चतवस्त्रय इमे लोका असा-
 वादित्य एकविंश एतावन्तो वै देवल्लोकास्तेष्वेव
 यथापूर्वं प्रति तिष्ठन्त्यसावादित्यो न व्यरोचत स
 प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतमेकविंशतिरात्रं प्राय-
 च्छत्तमाऽहरत्तेनायजत ततो वै सोऽरोचत य एवं
 विद्वांस एकविंशतिरात्रमासते रोचन्त एवैक-
 विंशतिरात्रो भवति रुग्वा एकविंशो रुचमेव
 गच्छन्त्यथो प्रतिष्ठामेव प्रतिष्ठा ह्येकविंशोऽति-
 रात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य परिगृ-
 हित्यै (५) ।

[गृह्णन्ति दिवाकीर्येनैवोभयतो नाप्रतिष्ठिता आसत एकविंशतिश्च]

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

भवमेऽनुवाके विंशतिरात्रोऽभिहितः । अथ दशम एकविंशतिरात्रोऽभिधी-
 यते । तत्र तावदियमहःकल्पितः—आशवतिरात्रः । ततः पृष्ठयः षडहः । ततः

स्वरसामानस्त्रयोऽहर्विशेषाः । ततो दिवाकीर्त्यमेकमहः । पुनरपि त्रयः स्वरसामानः ।
पुनरपि पृष्ठयः षडहः । ततोऽतिरात्रः, इति ।

तमिमं विधातुं प्रस्तौति-

असावादित्य इति । असौ स्वर्गे दृश्यमान आदित्यः पुरा भूलोक एव
तिष्ठति स्म । तमादित्यं देवाः परिगृह्य पृष्ठाख्यैः षड्भिरहोभिः स्वर्गं प्रापित-
वन्तः । तत्र च परशब्देन स्वरसामशब्देन च तत्र तत्र व्यवहियमाणैस्त्रिभिरहो-
भिरवस्तात्पर्यगृह्णन्, आदित्यो यथाऽवस्ताच्चाऽऽगच्छति तथा व्यवधानं कृत-
वन्तः । परशब्दाभिधेयं किञ्चित्साम, तेन साम्ना निष्पाद्यमाना अहर्विशेषाः
परा इत्युच्यन्ते । तथा दिवैव कीर्तनीयं किञ्चित्साम, तेन च निष्पाद्यमहरपि
दिवाकीर्त्यमित्युच्यते । तेन चाह्ना तमादित्यं स्वर्गे प्रतिष्ठापितवन्तः । पुनर-
प्यनुष्ठापमानैः परशब्दाभिधेयैरहोभिः परस्तादादित्यं पर्यगृह्णन्, यथा तत
ऊर्ध्वमादित्यो न गच्छति तथा प्रतिबन्धं कृतवन्तः । एवं कृत्वा पुनरनुष्ठा-
पमानैः पृष्ठाख्यैः षड्भिरहोभिः स्वर्गादुपावारोहन् । सोऽसौ दिवि दृश्यमान
आदित्यः स्वर्गे लोके पराख्यैरहोभिरुभयतो नियमितत्वाच्चोर्ध्वं गच्छति नाप्य-
धस्तदागच्छति ।

तान्येतान्यहानि विधत्ते-

यत्पृष्ठानीति । आदित्यवाक्यवद्यजमानवाक्यं व्याख्येयम् ।

दिवाकीर्त्यस्योभयतोऽनुष्ठेयान्पराख्यानहर्विशेषान्व्यतिरेकमुखेन(ण) प्रशं-
सति-

यत्परे परस्तादिति । यद्युपरितनाः पराख्या अहर्विशेषा न स्युस्तदानीं
स्वर्गं गता यजमानास्ततोऽप्यूर्ध्वं गमनस्य निवारकाभावात्स्वर्गादूर्ध्वं निर्गच्छेयुः ।
यदि चाधस्तनाः पराख्या नानुष्ठीयेरंस्तदानीं व्यवधायकाभावादादित्यात्मकाः
सर्वे यजमाना भूमिवर्तिनः प्रजाः सर्वा निभिषेण दहेयुः । तस्माद्दिवाकीर्त्यस्य
पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च परःसामानोऽनुष्ठेयाः । ते चैनान्यजमानान्स्वर्गमिवाधस्ता-
दुपरिष्ठाच्च निरुध्य स्थापयन्ति ।

प्रकारान्तरेण दिवाकीर्त्यं परःसांख्यान्यहानि प्रशंसति-

यजमाना इति । दिवाकीर्त्यस्य यजमानस्थानीयत्वात्परःसाम्नां च
संवत्सरस्थानीयत्वादुभयतस्तदनुष्ठाने यजमाना अवस्ताच्चोपरिष्ठाच्च संवत्सरदेवता-
यामेव प्रतिष्ठन्ति ।

(एकविंशतिरात्रकथनम्)

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

पृष्ठं वै दिवाकीर्त्यामिति । यथा लोकेऽपुरुषस्य पृष्ठभागो मध्यवर्ती पार्श्वभागावभयतो वर्तिनाधेवमत्रापि दिवाकीर्त्यं पृष्ठस्थानयिं परःसामानस्तूमय-पार्श्वस्थानीयाः । किं चैतस्मिन्दिवाकीर्त्यं परःसामाननु चातिग्राह्या ग्रहा अपि भूयिष्ठा गृह्यन्ते । तथा हि दिवाकीर्त्यं परःसामानश्च गवामयन उत्पन्नाः । तत्र हि चोदकप्राप्तेभ्योऽतिग्राह्येभ्योऽधिकास्त्रयोऽतिग्राह्यास्तृतीयकाण्डोक्ता अद्भ्य-स्त्वौषधीभ्य इत्यादिमन्त्रसाध्या विहिताः सन्ति । तद्विकृतित्वाद्वापि तेऽधिका ग्रहा गृह्यन्ते । अत एव शस्त्रमप्याधिकं शस्यते । तत्तेनाधिकानुष्ठानेन यज्ञस्यै-कविंशतिरात्ररूपस्य ग्रन्थि ग्रथनन्ति दृढबन्धनं कुर्वन्ति । तच्च यज्ञस्य विसं-सनपरिहाराय भवति ।

पुनरपि दिवाकीर्त्यं विशेषं दर्शयति—

सप्त गृह्यन्त इति । दिवाकीर्त्यात्पतीचीनेषु दिनेष्वेकैस्मिन्नैकोऽति-ग्राह्य इत्यनुक्रमेण त्रयो गृह्यन्ते । उत्तरेषु दिनेषु त एवावरोऽक्रमेण गृह्यन्ते । त एते षडपि दिवाकीर्त्यादिने तथैव गृह्यन्ते । तेषां मध्ये सौर्य उदुत्यं जातवेद-समिति मन्त्रसाध्यः सप्तमो गृह्यते । तदेवं तस्मिन्दिने सप्ताधिका ग्रहाः । ते च संख्यायामूर्ध्वगतसप्तच्छिद्रवर्तिपाणसमाः । अतस्तदनुष्ठानेन यजमानेषु प्रा-णान्स्थापयन्ति । तदेवं दिवाकीर्त्यमहः प्रशस्तम् । यद्वा भूयिष्ठा ग्रहा इत्यादि गवामयनगतानामत्रत्यानां चाहनां प्रकृतिविकृतिभावद्योतनाय तल्लिङ्गं दर्शयितुं विधिरेवास्तु ।

अथावरोहरूपं पृष्ठचषडहं विधत्ते—

यत्पराचीनानीति । दिवाकीर्त्यसदृशेभ्यः परःसामभ्यः पूर्वमनुष्ठितानि पराचीनान्यारोहरूपाणि यानि पृष्ठसामान्यहानि सन्ति तैर्यजमानाः स्वर्गं लोक-मारोहन्त्येव । अत ऊर्ध्वमिमं लोकं प्रति यद्यवरोहसाधनानि कानिचिद्दहानि नानुतिष्ठेयुस्तदानीं ते यजमाना एतं लोकं व्यसहारक्रमं निमृशोन्मत्ता मृता वा भवेयुः । तस्मात्पतीचीनान्यवरोहरूपाणि पृष्ठस्थान्यहान्यनुष्ठेयानि । तैरहोभि-रिमं लोकं प्रत्यवरोहन्ति । अपि चास्मिन्नैके गच्छिता अनुमत्ताश्च भवन्ति ।

पूर्वं सवर्गमेव तैर्लोकं यजमाना यन्तीत्यदिना क्रत्वय दानामहर्दिशेषाणां फलोपनासमुत्सेम तर्वादिपयं क्रत्वयिदिना तैरतिवर्त्येणं क्रतुं विधत्ते—

१. य. उ. च. न. य. त. र. त. सामयुता अति° ।

इन्द्रो वा इति । पुरा यथेन्द्रः प्रजापत्युपदेशादिमं क्रतुमनुष्ठाय प्रत्यतिष्ठत्, एवं बहुयागान्कृत्वाऽप्यप्रतिष्ठितं यजमाना एतं क्रतुमनुष्ठायार्हगतैकविंशतिसंख्यासाम्याद्द्वादशमासाभिमानिदेवस्थानेषु पञ्चस्वृत्वभिमानिदेवस्थानेषु त्रिषु पृथिव्यादिलोकेष्वेकस्मिन्नादित्यलोके च तेष्वेकविंशतिस्थानेषु यथापूर्वं प्रतिष्ठन्ति तल्लोकवासिनः सर्वे प्राणिनो यथाप्रतिष्ठितास्तद्वत्प्रतिष्ठन्तित्यर्थः ।

एवं प्रतिष्ठार्थं क्रतुं विधाय फलान्तरार्थं पुनर्विधत्ते—

असावादित्यो नेति । पुरा कदाचिदादित्यः स्वर्भान्वाख्येनासुरेण तप्तता विद्धोऽन्येन वा मेघहिमादिना निरन्तरमावृतः सन्विशेषेण नाशीप्यत । ततः प्रजापत्युपदेशादेतं क्रतुमनुष्ठायार्हशीप्यत । तद्वदन्धेऽपि यजमानाः पूर्वं विद्याधनादिभिर्मनुष्येष्वप्रकाशमाना एतं क्रतुमनुष्ठाय पश्चात्प्रकाशन्ते । किंचान्नाहनाभेकविंशतिसंख्यासद्भावात्तेनैकविंशतिस्तोमेन ऋद्धिप्रकाशहेतुत्वाद्ब्रह्मवर्चसं परिगृहीतम् । स च चिवृदाद्यपेक्षया प्रौढत्वाद्दीप्यमान इव । अतस्तत्साम्यादेतदनुष्ठायिनोऽपि प्रकाशं प्राप्नुवन्ति, एकविंशतिस्तोमस्येतरप्रतिष्ठाधारत्वात् ।

अथ प्रायणीयोदयनीयो विधत्ते—

अतिरात्राविति । अस्य विद्यादिप्रकाशहेतुत्वाद्ब्रह्मवर्चसमत्र परिगृहीतं भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

अर्वाङ्चक्षः सं कामत्वमुष्यादधि मामभि ।
ऋषीणां यः पुरोहितः । निर्देवं निर्वीरं कृत्वा
विष्कन्धं तस्मिन्हीयतां योऽस्मान्द्वेष्टि । शरीरं
यज्ञशमलं कुसीदं तस्मिन्त्सीदतु योऽस्मान्द्वेष्टि ।
यज्ञं यज्ञस्य यत्तेजस्तेन सं काममामभि । ब्राह्म-
णानुत्विजं देवान्यज्ञस्य तर्पसा ते सवाहमा हुषे ।
इष्टेन पक्क प (१) ते हुषे सवाहम् । सं ते वृजे

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

सुकृतं सं प्रजां पशून् । प्रैषान्त्सामिधेनीराधारा-
वाज्यभागावाश्रुतं प्रत्याश्रुतमा शृणामि ते । प्रया-
जानुयाजान्तिस्वष्टकृतमिडामाशिष आ वृञ्ज सुवः ।
अग्निनेन्द्रेण सोमेन सरस्वत्या विष्णुना देवताभिः ।
याज्यानुवाक्याभ्यामुप ते हुवे सवाहं यज्ञमा ददे
ते वर्षदकृतम् । स्तुतं शस्त्रं प्रतिगरं ग्रहमिडा-
माशिषः (२) आ वृञ्ज सुवः । पत्नीसंयाजानुप
ते हुवे सवाहं समिष्टयजुरा ददे तव । पशून्त्सुतं
पुरोडाशान्तसर्वनान्योत यज्ञम् । देवान्त्सेन्द्रानुप ते
हुवं सवाहमग्निभुखान्तमोभवतो ये च विश्वे
(३) ॥

(उप ग्रहमिडामाशिषो द्वात्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमेऽनुवाक एकविंशतिरात्रोऽभिहितः । अथावशिष्टेष्वनुवाकेष्वश्वमेध-
गता मन्त्रा उच्यन्ते । तत्रास्मिन्ननुवाक आप्त्याख्यानामष्टाहुतीमां मन्त्रा उ-
च्यन्ते । अत एव ब्राह्मणे विनियोगः पठ्यते—‘ अर्वाङ्चज्ञः संक्रामत्वि-
त्याप्त्यर्जुहोति ’ इति ।

तत्र प्रथमामाह—

अर्वाङ्चज्ञ इति । योऽश्वमेधारुधो यज्ञः स ऋषीणां ज्ञानवतां पूर्वसि-
द्धानां यजमानानां पुरोहितः सर्वार्थसाधनभावेन पुरस्तादवस्थापितः । स यज्ञो-
ऽनुष्मान्मद्भ्यातिरिक्ताद्देवदत्ताद्देर्धजमानादभ्यक्रम्य मामभि मामुद्दिश्यार्वाङ्भिमुखः
स्रजधिसंक्रामतु आधिक्येनाऽऽदराविशयेन सम्यगागच्छतु ।

अथ द्वितीयामाह—

निर्देवं निर्बारामिबि । यः पुरुषोऽस्मान्देष्टि तस्य शरीरं निर्देवादिविशे-

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

षणविशिष्टं कृत्वा तस्मिन्द्वेषिणि पुरुषे हीयतां हीनत्वेनावस्थाप्यताम् । कीदृशं शरीरम्, निर्देवं निर्गता यज्ञाङ्गभूता देवा यस्मात्तन्निर्देवं देवताभक्तिरहितमित्यर्थः । निर्गता वीराः पुत्रा भूत्वाश्च यस्मात्तन्निर्वीरिम् । विरूपाः स्कन्धाद्यवयवा यस्य तद्विष्कन्धम् । किं च योऽस्मान्द्वेष्टि तस्मिन्द्वेषिणि पुरुषे यज्ञशमलं यज्ञानुष्ठाने मलिनं कदाचिदप्यनुष्ठानरहितमित्यर्थः । तादृशं यत्कुसीदं निरन्तरं धनवृद्ध्याद्यर्जनेन यज्जीवनं तत्सीदतु द्वेषी पुमान्यज्ञे विमुखः केवलो वणिग्भूत्वा यथाकथंचित्तिष्ठत्वित्यर्थः ।

अथ तृतीयायाह-

यज्ञ यज्ञस्येति । हेऽश्वमेधारूय यज्ञ सम्यगनुष्ठितस्य यज्ञस्य तव यत्तेजःफलं तेन फलेन सह मामभि संक्रामाभिमुखा भूत्वा मां प्रविश । सूयतेऽभिषिष्येऽन्वेत्यभिषेकयुक्तो यज्ञः सवः । हे सव सम्यगनुष्ठितस्य यज्ञस्य ते तव तपसा सामर्थ्येनानुग्रहरूपेणानुगृहीतोऽहं ब्राह्मणान्सदस्यानृत्विजोऽध्वर्युप्रभृतीन्देवान्यष्टव्यानाहुव इहकर्मण्याह्वयामि ।

अथ चतुर्थीयाह-

इष्टेन पक्वमिति । हे सव यज्ञ त इष्टेन त्वदीयेन यजनेनाहं पक्वमन्नमुपह्वे समीप आह्वयामि । ते तवानुग्रहात्पुत्रं संवृञ्जे सम्यगावर्जितं कुर्वे पुण्यं संपादयामित्यर्थः । तथा पजां पशून्संपादयामि ।

अथ पञ्चमीयाह-

पैषान्तसामिधेनीरिति । पैषादीनि यज्ञाङ्गानिऽपसिद्धानि, तानि सर्वाणि तद्वत्सिद्ध्यर्थमाशृणामि सर्वतः शास्त्रमुखाच्छ्रुत्वा संपादयामि । तथा अयाजादीनि यज्ञाङ्गानि सुवः फलरूपं स्वर्गं चाऽऽवृञ्जे सर्वतः संपादयामि ।

अथ षष्ठीयाह-

अग्निनेन्द्रेणेति । हे सव यज्ञग्न्यादयो ये देवा उक्ता याश्चानुक्ता अन्याः सर्वा देवताः, ये च तद्देवताविषये याज्यानुवाक्ये, तैः सर्वैः सहितोऽहं ते त्वत्सिद्ध्यर्थमुपह्वे समीप एवाध्वर्युप्रभृतीन्नुष्ठान्नाह्वयामि । तथा ते त्वत्सिद्ध्यर्थं वषट्कृतं वषट्कारसहितं यज्ञं कृत्स्नमथेगनादहे स्वी करोमि ।

अथ सप्तमीयाह-

स्तुतं शस्त्रमिति । स्तोत्रतन्त्रादीनि यज्ञाङ्गानि सुवः फलरूपं स्वर्गं चाऽऽवृञ्जे सर्वतः संपादयामि । स्वर्गस्य भाषास्मात्पुत्ररभिषावम् । हे सव त्व-

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

त्सिद्ध्यर्थं पत्नीसंयाजानुद्दिशोपहुव ऋत्विजः समीपमाहवयामि । तथा तव
ऋत्विज्दध्यर्थं समिष्टयजुः स्वी करोमि ।

अथाष्टमीमाह—

ब्रह्मन्सुतमिति । येऽग्नीषोमीयादयः पशवः, यश्चाभिषुतः सोमो ये च
सवनीयपुरोडाशा यानि च प्रातःसवनादीनि, यश्च तैर्निष्पाद्यः कृत्स्नो यज्ञा-
न्सर्वानावृञ्ज इत्यनुवर्तते । हे सव ते त्वत्सिद्ध्यर्थमहं देवानुपहुवे समीप आ-
हवयामि । किदृशान्देवान्, इन्द्रेण सह वर्तन्त इति सेद्धान् । अग्निर्भूतं येषां
वेऽभिषुत्वास्तान् । सोमो येषामस्ति ते सोमवन्तस्तान् । अपि च वेऽग्ने त्रिधे
वेऽमास्तान्तर्चानिप्युप्रहुवे ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकारे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

भूतं भव्यं भविष्यद्दृष्टस्वाहा नम ऋक्साम
यजुर्वषट्स्वाहा नमो गायत्री त्रिष्टुब्जगती वषट्-
त्स्वाहा नमः पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्वपट्स्वाहा
नमोऽग्निर्वायुः सूर्यो वषट्स्वाहा नमः प्राणो
व्यानोऽपानो वषट्स्वाहा नमोऽग्ने कृषिर्वृष्टि-
र्वषट्स्वाहा नमः पिता पुत्रः पौत्रो वषट्स्वाहा
नमो भुभुवः सुवर्वषट्स्वाहा नमः (१) ॥

(भुवश्चत्वारि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादश आप्त्याख्या मन्त्रा उक्ताः । अथ द्वादशे पर्याप्त्याख्या मन्त्रा उच्यन्ते ।

वथा च ब्राह्मणे विनियोगः श्रूयते—‘ भूतं भव्यं भविष्यदिति पर्याप्तर्जु-
होति ’ इति ।

तत्र प्रथममन्त्रमाह—

भूतं भव्यं भविष्यदिति । वषट्कारादीनि त्रीणि ब्रह्मणो नामानि ।
इभिश्च सत्यत्वमाख्यायते । तथा सति कालत्रयवर्तीनि सत्यानीति वाक्यार्थो
भवति । आदरार्थमेकार्थवाचिनां वषडादीनां त्रयाणां प्रयोगः । एतेभ्यः स्वाहेति
शेषः । एवमुत्तरेष्वपि योजनीयम् ।

तानेतानुत्तरान्मन्त्रानाह—

ऋक्साम यजुरिति । वेदच्छन्दोलोकदेवप्राणान्नपितृव्यांहतिविषया
एतेऽष्टौ मन्त्राः पूर्वेण मन्त्रेण सहैतैर्मन्त्रैर्नवाभिः पर्याप्त्याख्या आहुतयो
होतव्याः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

आ मे गृहा भवन्त्वा प्रजा म आ मा यज्ञो
विशतु वीर्यावान् । आपो देवीर्यज्ञिया माऽऽ
विशन्तु सहस्रस्य मा भूमा मा प्र हासीत् । आ
मे ग्रहो भवत्वा पुरोरुक्स्तुतश्चे माऽऽविश-
ताः समीची । आदित्या रुद्रा वसवो मे सद्-
स्याः सहस्रस्य मा भूमा मा प्र हासीत् । आ
माऽऽमिष्टोमो विशतुक्थ्यश्वातिरात्रो माऽऽविश-
त्वापिशर्वरः । तिरोअह्निया मा सुहता आ वि-

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

शन्तु सहस्रस्य मा भूमा मा प्र हासीत् (१) ॥

(अग्निष्टोमो विशत्वष्टादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

पर्याप्तिनामका मन्त्रां द्वादशोऽभिहिताः । अथाऽऽभूनामका होमव्यासयो-
दशोऽभिधीयन्ते । तथाच ब्राह्मणे विनियोगः—‘ आ मे गृहा भवन्त्वित्याभू-
र्जुहोति ’ इति ।

तत्र प्रथममाह—

आमे गृहा इति । मे मर्त्यं ग्रहाः समीचीना आभवन्तु सर्वतः संपद्य-
न्ताम् । तथा प्रजा पुत्रादिरूपाऽपि मे मर्त्यमाभवतु । तथा वीर्यावान्फलीपेतो
यज्ञश्च मामाविशतु । तथा यज्ञिया यज्ञार्हा आपो देवीर्जलदेवता मामाविशन्तु ।
सहस्रस्य भूमा सहस्रसंख्याकस्य धनस्य बाहुल्यं मां कदाचिदपि मा महासी-
न्मा परित्यजतु ।

अथ द्वितीयमाह—

आ मे ग्रहो भवत्विति । मे मर्त्यं ग्रहोऽप्यैन्द्रवायवादिकः स आभवतु
सर्वतः संपद्यताम् । तथा पुरोरुग्रहं ग्रहीतुं पुरतः पठ्यमानो मन्त्रोऽप्याभवतु ।
तथा स्तोत्रशस्त्रे अपि समीची अनुकूले मामाविशताम् । तथाऽऽदित्याद्या देवाः
सदस्या ब्राह्मणाश्च मामाविशन्तु । सहस्रस्येत्यादि पूर्ववत् ।

अथ तृतीयमाह—

आ माऽग्निष्टोम इति । सोमयागेषु प्रथमसंस्थारूपो योऽयमग्निष्टोमः स
मामाविशतु । यश्च द्वितीयसंस्थारूप उक्थः सोऽयं मामाविशतु । यश्चतुर्थसं-
स्थारूपोऽतिरात्रः सोऽपि मामाविशतु । कीदृशोऽतिरात्रः, अपिशर्वरः, अपि
गतानि प्राप्तानि शर्वर्या पठितव्यानि स्तोत्राणि यस्यास्तावापिशर्वरः । तथा
विरो अहनिया अह्न[ह]स्तिरस्कृत्य रात्रौ प्रयोक्तव्या अतिरात्रगताः सोमवि-
शेषाः । ते च सुष्ठु हुताः सन्तो मामाविशन्तु । सहस्रस्येत्यादि पूर्ववत् ।

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अग्निना तपोऽन्वभवद्वाचा ब्रह्म मणिना
 रूपाणीन्द्रेण देवान्वातेन प्राणान्तसूर्येण द्यां चन्द्र-
 मसा नक्षत्राणि यमेन पितृन्राज्ञां मनुष्यान्फलेन
 नादेयानजगरेण सर्पान्व्याघ्रेणाऽऽरण्यान्पशूञ्छचे-
 नेन पत्रिणो वृष्णाऽश्वानृषभेण गा वस्तेनाजा
 वृष्णिनाऽवीर्वाहिणाऽन्नानि यवनौषधीन्यशोधेन
 वनस्पतीनुदुम्बरेणोज्जा गायत्रिया छन्दांसि त्रि-
 वृता स्तोमान्ब्राह्मणेन वाचम् (१) ॥

(ब्राह्मणेनैकं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

आभूनामका मन्त्रास्त्रयोदशोऽभिहिताः । अथानुभूनामकाश्चतुर्दशोऽभिधी-
 यन्ते तथा च ब्राह्मणे विनियोगः—‘ अग्निना तपोऽन्वभवदित्यनुभूर्जुहोति ।
 इति । पाठस्तु—

अग्निना तपोऽन्वभवदिति । अयं यजमानोऽग्निना तपोऽन्वभवदमिदं
 भूत्वा तस्मैमथ्येन सर्वं तपो व्याप्नोति । एवमुत्तरेष्वपि त्रयोविंशतिमन्त्रेषु षष्ठा-
 ष्येयम् । तृतीयान्तैस्तत्तदात्मकत्वं यजमानस्येत्युच्यते । द्वितीयान्तैर्वर्षाण्यं वस्तु ।
 अन्वभवदिति सर्वत्रानुषज्यते । ब्रह्म मन्त्रजानम् । स्वाणि प्रतिविम्वात्मकानि ।
 फलेन वृक्षगतेन एकेन । नादेयान्दीवत्संपूर्णान् रसान् । मण्डूकादीनाम्बि मनु-

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

ऋणाणां निगरणे समर्थः प्रौढः सर्पोऽजगरः । वृषा प्रौढोऽधः । वाचं वेदारि-
काम् । स्पष्टमन्यत् !

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहा स्वाहाऽऽधीतिं म-
नसे स्वाहा स्वाहा मनः प्रजापतये स्वाहा काय
स्वाहा कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहाऽदित्यै
स्वाहाऽदित्यै मह्यै स्वाहाऽदित्यै समृद्धीकायै
स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहा
सरस्वत्यै पावकायै स्वाहा पूष्णे स्वाहा पूष्णे
प्रपथ्याय स्वाहा पूष्णे नरन्धिषाय स्वाहा त्वष्ट्रे
स्वाहा त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुरूपाय
स्वाहा विष्णवे स्वाहा विष्णवे निखुर्यपाय स्वाहा
विष्णवे निभूयपाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(पुरुरूपाय स्वाहा दश च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

अनुभूनामका मन्त्राश्चतुर्दशोऽभिहिताः । अथ पञ्चदशे वैश्वदेवारूपा आहु-
तिसन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—‘ आकून्धै प्रगुजेऽग्नये स्वाहेति चत्वार्यौद्ग्रहणानि जुहोति स्वा-

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

हाऽऽधिमाधीताय स्वाहेति त्रीणि वैश्वदेवानि, सोऽग्रं दीक्षाहुनिकाद्यो विवृद्धः
सप्ताहमन्वहमौद्ग्रहणैवैश्वदेवैश्चोत्तरोत्तरैः प्रचरति षडुत्तमेऽह्न्यौद्ग्रहणानि शु-
होति सर्वस्मै स्वाहेति पूर्णाहुतिमुच्यते, इति ।

तत्रौद्ग्रहणमन्त्राः प्रथमकाण्डे सामान्नावाः । वैश्वदेवमन्त्रा इहाऽऽम्नायन्ते ।

तेषु प्रथमदिनमन्त्रानाह-

स्वाहाऽऽधिमाधीतायेति । एते च मन्त्रा उभयतः स्वाहाकाराः । तत्रा-
न्वितस्वाहाकारो हविष्यदाने वर्धते । प्रथमस्तु स्वाहाकारो निपाता अनेकार्था
हवि ष्वावेनोचितार्थे बोधनीयः । आ सपन्तादीयते स्थाप्यते मन्त्राद्यनुष्ठान-
निर्बन्धोऽस्यां बुद्ध्याभिप्रेतित्वेति बुद्धिं स्वाहा संपादयामीत्यत्रोचितार्थः ।
अधीताय तस्यां बुद्धौ कथाभिप्रेत मन्त्राभिप्रेतौ देवाय स्वाहापिदमस्तु ।
तथाऽऽधीतं बुद्धौ संसृष्टिं स्वप्ना विस्तरमन्त्रेण धारयामि । मन्त्रे तच्चारण-
तन्वर्थापान्तकरणेण स्वाहापिदमस्तु । तथा यनस्तथाविधमन्त्रःकरणं स्वाहा
संपादितवानस्मि । यथापि तेषु तेषु मन्त्रः परेकाय स्वाहुतमिदमस्तु ।

अथ द्वितीयदिनमन्त्रानाह-

काय स्वहेति । अथमन्त्रान्तः कशब्दः मजामविमलकः । को ह वै
नाम मजामविमलकः । विविधमन्त्रान्तस्तु कशब्दः सर्वनामत्वात्पश-
स्तवानी । तेन ताविशामं उच्यते । इदंशोऽस्मिन्नि केनापि ज्ञातुमशक्य
इत्यर्थः । कतमशब्दो बहुधा मध्ये निर्धारणमश्रे वर्तते । तेन च सर्वेषु देवेषु
मध्ये शास्त्रविवरणनिर्धारणीयस्वरूप इत्युक्तं भवति ।

अथ तृतीयदिनमन्त्रानामनाह-

अदित्यै स्वाहाऽदित्या इति । अदितिर्गुणः । मही विस्तीर्णा । समु-
हीका सुखमद्रा ।

अथ चतुर्थदिनगतान्मन्त्रानाह-

सरस्वत्यै स्वाहेति । प्रावकायै शोधयिष्यै ।

अथ पञ्चमदिनगतान्मन्त्रानाह-

पूष्णे स्वाहेति । नरुष्टाय श्रौतस्मार्तमार्गाय हितः पपथ्यः । नराणां
धारायिता नसंधिषः ।

अथ षष्ठदिनगतान्मन्त्रानाह-

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयपाठके सोडसोऽध्यायः)

त्वष्ट्रे स्वाहेति । तूर्णे मस्तिस्तुसीपः । बहुमूर्तिविशेषयुक्तः पुरुत्तपः ।

अथ सप्तमाष्टके तृतीयपाठके सोडसोऽध्यायः -

विष्णवे स्वाहेति । निवसं खरं मपसोमादिवाधमहन्मिति निखुर्पाः ।

वेषां पाता निखुर्पः । विद्येधयादिराहित्येन न्यग्भावयोग्या निभूयास्तेषां पाता निभूयः ।

अथ पूर्णाहातमन्त्रमाह -

सर्वस्मे स्वाहेति । सर्वंपकारंपालकाम स्तौतुतानित्यर्थः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते ऋग्वेदसंहितायां सप्तमाष्टके तृतीयपाठके

सोडसोऽध्यायः

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयपाठके सोडसोऽध्यायः) ।

बुद्भ्यः स्वाहा हनुभ्यां स्वाहाऽङ्गुल्यां
 स्वाहा मुखाय स्वाहा नासिकाभ्यां स्वाहाऽङ्गी-
 भ्यां स्वाहा कर्णाभ्यां स्वाहा पार इक्ष्वांस-
 वार्षभ्यः पक्ष्मभ्यः स्वाहाऽवज्ज्वर इक्ष्मः सार्वभ्यः
 पक्ष्मभ्यः स्वाहा शीर्षे स्वाहा शिखाभ्यां स्वाहा
 ललाटाय स्वाहा मूर्ध्ने स्वाहा मस्तिष्काय
 स्वाहा केशेभ्यः स्वाहा वह्वाय स्वाहा प्रीवाभ्यः
 स्वाहा स्कन्धेभ्यः स्वाहा कीर्णाभ्यः स्वाहा
 पृष्ठीभ्यः स्वाहा पाजस्वाय स्वाहा पाश्याभ्यां
 स्वाहा (१) अक्षभ्यां स्वाहा दोषभ्यां
 स्वाहा बाहुभ्यां स्वाहा जङ्घाभ्यां स्वाहा
 श्रोणीभ्यां स्वाहाऽरुभ्यां स्वाहाऽङ्गीवद्भ्यां
 स्वाहा जङ्घाभ्यां स्वाहा भसदे स्वाहा शि-
 खण्डेभ्यः स्वाहा वालधानाय स्वाहाऽण्डाभ्यां

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

स्वाहा शेपाय स्वाहा रेतसे स्वाहा प्रजाभ्यः
 स्वाहा प्रजननाय स्वाहा पद्भ्यः स्वाहा शफेभ्यः
 स्वाहा लोमभ्यः स्वाहा त्वचे स्वाहा लोहिताय
 स्वाहा मांसाय स्वाहा स्नावभ्यः स्वाहाऽस्थभ्यः
 स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहाऽङ्गैभ्यः स्वाहाऽऽत्मने
 स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (२) ॥

[पार्श्वभ्यां स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा षट्त्वं]

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

षोडशे वैश्वदेवाहुतिमन्त्रा उक्ताः । षोडशे पञ्चङ्गहोममन्त्रा उच्यन्ते ।

तथा च ब्राह्मणम्—‘दन्तयः स्वाहा हनूभ्यां स्वाहेत्यङ्गहोमाञ्जुहोति’ इति ।

पाठस्तु—

दन्तयः स्वाहेति । अत्र दन्तहन्वादयोऽधस्यावयवाः प्रसिद्धाः । इक्ष-
 वोऽक्षिरोपाणि । ते च पार उपरिभागे वर्तन्ते । कस्मात्पार इति तदुच्यते—
 अकार्येभ्यः पक्ष्मभ्योऽधोभागवर्तिभ्यो रोमभ्य उपरि वर्तन्ते । एतादृशा ये सन्ति
 वेभ्यः स्वाहेति योजनीयम् । एवं पार्येभ्यः पक्ष्मभ्योऽवारेऽधोभागे ये केचिदि-
 क्षवी वर्तन्ते । अत्र शिरःशब्देन ललाटादधोभागो विवाक्षितः । मूर्धशब्देन
 चोपरिभागः । तत्रत्यं मांसं मस्तिष्कः । वहशब्देन रथयुगस्य वाहकः प्रदेश
 उच्यते । ग्रीवाशब्देन गलगता नाड्यः । स्कन्धशब्देन गलस्योपरिभागाव-
 यवाः । कीकसाशब्देन पृष्ठास्थिगता गुलिकाः । पृष्ठिशब्देनोभयपार्श्वगता अ-
 स्थिविशेषाः । पाजो बलं तत्स्थानं हृदयं पाजस्यम् । दोःशब्देन बाहुशब्देन
 च पूर्वपदयोरुत्तराधरभागावुच्येते । जङ्घाशब्देन मध्यभागः । श्रोण्यादिशब्दै-
 भ्यर्भिः पृष्ठगतयोः पादयोश्चत्वार ऊर्ध्वधोभागा उच्यन्ते । भसच्छब्देनापान-
 प्रदेशः । शिखण्डा ऊर्ध्वकेशाः । बालधानं पुच्छुद्दण्डः । प्रजननमुत्पादनसा-
 मर्थ्यम् । अङ्गान्यनुक्तावयवाः । आत्मा तत्रत्यो जीवः । सर्वं कृत्स्नशरीरम् ।

इतः पञ्चाशन्मन्त्रैरङ्गहोमान्कुर्यात् ॥

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ।

अञ्जयेताय स्वाहाऽञ्जिसक्थाय स्वाहा शि-
तिपदे स्वाहा शितिककुदे स्वाहा शितिरन्धराय
स्वाहा शितिपृष्ठाय स्वाहा शित्यंसाय स्वाहा
पुष्पकर्णाय स्वाहा शित्योष्ठाय स्वाहा शितिभ्रवे
स्वाहा शितिभसदे स्वाहा श्वेतानूकाशाय स्वा-
हाऽञ्जये स्वाहा ललामाय स्वाहाऽसितज्ञवे
स्वाहा कृष्णैताय स्वाहा रोहितैताय स्वाहाऽ-
रुणैताय स्वाहेदृशाय स्वाहा कीदृशाय स्वाहा
तादृशाय स्वाहा सदृशाय स्वाहा विसदृशाय
स्वाहा सुसदृशाय स्वाहा रूपाय स्वाहा सर्वस्मै
स्वाहा (१) ॥

(रूपाय स्वाहा द्वे च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

षोडशोऽनुवाकेऽङ्गहोममन्त्रा उक्ताः । अथ सप्तदशाष्टादशयो रूपहोम-
मन्त्रा उच्यन्ते । तथाच ब्राह्मणम्—‘ अञ्जयेताय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा
श्वेताय स्वाहेत्यश्वरूपाणि जुहोति ’ इति ।

तत्रैकानुवाकगतानाह—

अञ्जयेताय स्वाहेति । अञ्जिः शुक्लः । एतः सांध्यो वर्णः । अञ्जि-
श्वात्तावेतश्चेत्यञ्जेतः । मिश्रवर्ण इत्यर्थः । अश्विसक्थः श्वेताश्वः । शितिः

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

श्वेतस्तादृशपादयुक्तः शितिपात् । ककुदादयोऽपि श्वेता यस्याव योऽयम् ।
 रन्ध्राणि कर्णादिच्छिद्राणि । पुष्पाकारलक्षणं कणयोयस्यासौ पुष्पकर्णः ।
 श्वेताभ्यां भ्रूभ्यां युक्तः शितिभ्रुः । श्वेतनापानेन युक्तः शितिभसत् । अनु-
 काशश्चक्षुष्पदेशः । अञ्जिः श्वेतकृत्स्नशरीरः । ललाटश्चेत्ययुक्तो ललापः ।
 कृष्णजानुयुक्तोऽसितजुः । कृष्णमिश्रसांध्यवर्णयुक्तः कृष्णतः । जपाकुसुमवद-
 त्यन्तरागयुक्तः संध्यावर्णो लोहितैतः । ईषदारुण्ययुक्तः संध्यावर्णोऽरुणैतः ।
 इदमिति स्पष्टत्वेनावभासमानाकार इदृशः । किमित्थेनाश्वत्त्वेनावभासमानः
 कीदृशः । दूरस्थदृष्टान्तेनापमोयमानस्तादृशः । समीपस्थदृष्टान्तेनापिपीयमानः
 सदृशः । उपमारहितो विसदृशः । सुखेनापमोयं शक्यः समीदृशः । आकार-
 सामान्यं रूपम् । अनुक्तसंग्रहार्थः सर्वशब्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

कृष्णाय स्वाहा श्वेताय स्वाहा पिशाङ्गिण्य
 स्वाहा सारङ्गाय स्वाहाऽकृष्णाय स्वाहा गौराय
 स्वाहा बभ्रवे स्वाहा नकुलाय स्वाहा रोहिताय
 स्वाहा शोणाय स्वाहा ह्याषाय स्वाहा ह्यामाय
 स्वाहा पाकलाय स्वाहा सुरूपाय स्वाहाऽविरू-
 पाय स्वाहा विरूपाय स्वाहा सरूपाय स्वाहा प्र-
 तिरूपाय स्वाहा शबलाय स्वाहा कमलाय स्वाहा
 पृथ्व्ये स्वाहा पृथ्विरूपाय स्वाहा सर्वस्मै
 स्वाहा (१) ॥

(कृष्णाय षट्चत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

तृतीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

सप्तमोऽध्यायविरूपमन्त्रा उक्ताः । अष्टादशे त्वयविरूपमन्त्रा एवमन्त्रे ।
विरूपमन्त्रे पूर्वमेवोदाहरतः ।

पाठस्तु—

कृष्णाय स्वाहेति । कृत्स्नेऽपि शरीरे काष्ण्ययुक्तः कृष्णः । शुभं भेषा-
दयः । विशङ्कते गोरोजनवर्णः । नारः श्वातकवर्णः । इषवकोऽरुणः । गोरु-
रुण्यभेदः । मरुः कपिलः । सकृदो नकृत्वर्णः । रोहितोऽत्यन्तरुः । शोणः
पीतलोहितः । श्यावः प्रहिकृष्णवर्णः । श्यावो नीलः । अत्यन्तरुष्णः पाकलः ।
शोभनरुष्णः सुरूपः । अनुकृत्वर्णोऽनुरूपः । विविधरूपो विरूपः । त्वानरुष्णः
तरुष्णः, नात्यन्तं तरुष्णो नात्यन्तं कुरूप इत्यर्थः । प्रतिकूलरुष्णः पविरुष्णः ।
विश्ववर्णः शबलः । कमलवर्णः कमलः । चित्रवर्णः पृथ्विः । तथाविधमर्थं
सन्निवृत्तमनुतेः पृथिव्यर्थः । अनुक्तसंग्रहार्थः सर्वशब्दः । पूर्वानुवाकौकैः
षड्विंशतिमन्त्रैरेवमनुवाकौकैः एवमन्त्रे शक्तिमन्त्रैरेवमन्त्रैकोनपञ्चाशन्मन्त्रैरुष्णपाणि
जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽ-

ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

ओषधीभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहा तुलेभ्यः
स्वाहा काण्डेभ्यः स्वाहा बल्लशेभ्यः स्वाहा पुष्पेभ्यः
स्वाहा फलेभ्यः स्वाहा गृहीतेभ्यः स्वाहाऽगृही-
तेभ्यः स्वाहाऽवपलेभ्यः स्वाहा शयानेभ्यः स्वाहा
सर्वेभ्यः स्वाहा (१) ॥

(ओषधीभ्यश्चतुर्विंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमकाण्डे
तृतीयप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

अवयविरूपमन्त्रा अष्टादशे प्रोक्ताः । अथौषधिमन्त्रा एकोनविंशोऽभिधी-
यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्— ' ओषधीभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहेत्योषधिहोमा-
ञ्जुहोति ' इति ।

पाठस्तु—

ओषधीभ्यः स्वाहेति । तूलान्यग्राणि काण्डानि दण्डसदृशा भागाः ।
वल्लशानि द्वैधीभावसंधयः । गृहीतानि प्राणिभिरुपयुक्तानि । अगृहीतानि प्राणि-
भिरनुपयुक्तानि । अवपन्नानि स्तम्बेभ्यो वियुज्य भूमौ पतितानि । शयानानि
स्तम्बेः सह भूमौ पतितानि । अनुक्तसंग्रहार्थः सर्वशब्दः । एतैर्द्वादशभिर्वन्त्रै-
रोषधिहोमाञ्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

वनस्पतिभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहा तूलेभ्यः
स्वाहा स्कन्धोभ्यः स्वाहा शाखाभ्यः स्वाहा
पर्णेभ्यः स्वाहा पुष्पेभ्यः स्वाहा फलेभ्यः स्वाहा
गृहीतेभ्यः स्वाहाऽगृहीतेभ्यः स्वाहाऽवपन्नेभ्यः
स्वाहा शयानेभ्यः स्वाहा शिष्टाय स्वाहाऽतिशि-
ष्टाय स्वाहा परिशिष्टाय स्वाहा सःशिष्टाय
स्वाहोच्छिष्टाय स्वाहा रिक्ताय स्वाहाऽरिक्ताय
स्वाहा प्ररिक्ताय स्वाहा सःरिक्ताय स्वाहोद्वि-
क्ताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(वनस्पतिभ्यः षट्चत्वारिंशत्.) ।

(द्वितीयचतुर्विंशतिरात्रकथन)

तमेतं पृष्ठयच्छन्दोमविधिं प्रशंसति—

असत्रं वा इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

तान्येतानि मध्यवर्तीनि पृष्ठान्युभयतोऽवस्थितान्त्रयस्त्रिंशत्प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

त्रयस्त्रयस्त्रिंशत् इति । य एतेऽधोवर्तिनत्रयस्त्रिंशत् ये चोपरिवर्तिनस्ते सर्वेऽपि पुरुषशरीररूपस्योरोदेशस्थानीयाः । यानि तु मध्यवर्तीनि पृष्ठानि तानि जीवात्मस्थानीयानि । तत्र तोमयविधानुज्ञेन यजमानाः स्वार्थं शर्म नश्यन्ते सुखं बध्नन्ति संपादयन्तीत्यर्थः । तच्चानर्था दुःखविनाशाय भवति ।

उक्तेषु पृष्ठस्तोत्रेषु त्रयाण्येव सामद्वयमेव विधत्ते—

बृहद्रथंतराभ्यामिति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अथोपान्त्यं त्रयोविंशमहर्विधत्ते—

त्रिवृतोऽधीति । आवृत्तः पृष्ठयः षडहस्त्रयस्त्रिंशादिस्त्रिवृदन्तः । तथा सति द्वाविंशे दिने त्रिवृत्स्तोमः प्राप्नोति । तस्मात्त्रिवृत्स्तोमयुक्तादहोऽप्यध्वूर्ध्वं त्रयोविंशदिने त्रिवृतमेवानुतिष्ठेयुः । तथा सति त्रिवृत्स्तोमस्य सांतत्यादेशां स्तोमानां संपत्तिर्भवति । सा व संपत्तिर्यजमानस्य पुत्रादिप्रभवाय संपद्यते । स च त्रिवृत्स्तोमयुक्ताहर्विशेषो ज्योतिष्ठोमः कार्यः, सप्तसंस्थारूपेऽग्निष्ठोमे प्रथमसंस्थारूपं कुर्यादित्यर्थः । अयमेव मनुष्यलोकः सोऽग्निष्ठोमरूपः क्षयो निवासार्थो गृहविशेषः । तेनाग्निष्ठोमानुष्ठानेनास्माद्भूलोकवर्तिनः क्षयाद्गृहान्नयन्ति न विनश्यन्तीत्यर्थः ।

अथ क्रतुगतामहःसंख्यां प्रशंसति—

चतुर्विंशतिरात्र इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अथोदयनीयमहर्विधत्ते—

आतिरात्राविति । पूर्वं विहितेन ज्योतिरंतिरात्रो भवतीत्यनेन प्रायणीयेन सह निर्देष्टुं द्विवचनम् । वर्णसंख्याया गायत्रीसाम्याद्ब्रह्मवर्चसकृत्त्वेन तत्परिमहः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(त्रिंशद्वात्रकथनम्)

अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।

ऋक्षा वा इयमलोमकाऽऽसीत्साऽकामयतौष-
 धीभिर्वनस्पतिभिः प्र जायेयेति सैतास्त्रिंशत्
 रात्रीरपश्यत्ततो वा इयमौषधीभिर्वनस्पतिभिः प्रा-
 जायत ये प्रजाकामाः पशुकामाः स्युस्त एता
 आसीरन्प्रेव जायन्ते प्रजया पशुभिरियं वा अक्षु-
 ध्यत्सैतां विराजमपश्यत्तामात्मन्धित्वाच्चाद्यमवारु-
 न्धौषधीः (१) वनस्पतीन्प्रजां पशून्तेनावर्धत स
 जेमानं महिमानमगच्छद्य एवं विद्वांस एता
 आसते विराजमेवाऽऽत्मन्धित्वाऽच्चाद्यमव रुन्धते
 वर्धन्ते प्रजया पशुभिर्जेमानं महिमानं गच्छन्ति
 ज्योतिरतिरात्रो भवति सुवर्गस्य लोकस्थानुख्यात्यै
 पृष्ठयः षडहो भवति षड्वा ऋतवः षट्पृष्ठानि
 पृष्ठैरेवतूनन्वारोहन्त्युतभिः संवत्सरं ते संवत्सर एव
 (२) प्रति तिष्ठन्ति त्रयस्त्रिंशात्रयस्त्रिंशमुप
 यन्ति यज्ञस्य संतत्या अथो प्रजापतिर्वै त्रयस्त्रिंशः
 प्रजापतिमेवाऽऽरभन्ते प्रतिष्ठित्यै त्रिणवो भवति
 विजित्या एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो
 रुचमेवाऽऽत्मन्दधते त्रिवृदभिष्टुद्भवति पाप्मानमेव
 तेन निर्दहन्तेऽथो तेजो वै त्रिवृत्तेज एवाऽऽत्मन्द-
 धते पञ्चदश इन्द्रस्तोमो भवतीन्द्रियमेवाव (३)
 रुन्धते सप्तदशो भवत्यच्चाद्यस्यावरुद्ध्या अथो प्रैव
 तेन जायन्त एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो
 रुचमेवाऽऽत्मन्दधते चतुर्विंशो भवति चतुर्विंश-

(त्रिंशद्वात्रकथनम्)

तिरधमासाः संवत्सरः संवत्सरः सुवर्गो लोकः
 संवत्सर एव सुवर्गं लोके प्रति तिष्ठन्त्यथो एष वै
 विषुवान्विषुवन्तो भवन्ति य एवं विद्वांस एता
 आसते चतुर्विंशत्पृष्ठान्युप यन्ति संवत्सर एव
 प्रतिष्ठाय (४) देवता अभ्यारोहन्ति त्रयस्त्रिंशत्-
 त्रयस्त्रिंशमुप यन्ति त्रयस्त्रिंशद्वैव देवता देवता-
 स्वेव प्रति तिष्ठन्ति त्रिणवो भवतीमे वै लोकास्त्रि-
 णव एष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्ति द्वावेकविंशौ
 भवतः प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन्दधते बहवः
 षोडशिनो भवन्ति तस्माद्बहवः प्रजासु वृषाणो
 यदेते स्तोमा व्यतिषक्ता भवन्ति तस्मादियमोषधी-
 भिर्वनस्पतिभिव्यतिषक्ता (५) व्यतिषज्यन्ते प्रजया
 पशुभिर्य एवं विद्वांस एता आसतेऽकलृप्ता वा एते
 सुवर्गं लोकं यन्त्युच्चावचाहि स्तोमानुपयन्ति
 यदेत ऊर्ध्वाः कलृप्ताः स्तोमा भवन्ति कलृप्ता एव
 सुवर्गं लोकं यन्त्युभयोरभ्यो लोकयोः कल्पते
 त्रिंशदेतास्त्रिंशदक्षरा विराडन्नं विराड्विराजैवा-
 न्नाद्यमव रुन्धतेऽतिरात्रावभितो भवतोऽन्नाद्यस्य
 परिगृहीत्यै (६) ॥

(ओषधीः संवत्सर एवाव प्रतिष्ठाय व्यतिषक्तैकान्न पञ्चाशच्च)

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(त्रिंशद्वात्रकथनम्)

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीये द्वितीयश्चतुर्विंशतिरात्रोऽभिहितः । अथ तृतीये त्रिंशद्वात्रोऽभिधीयते ।
तमेतं विधत्ते--

ऋक्षा वा इयमिति । ओषधयो वनस्पतयश्च पृथिव्या लोमानि, तद्रहित-
त्वात्कदाचिदियमृक्षा परुषाऽऽसीत् । तत ओषधिवनस्पत्युत्पादनं कामयित्वा
त्रिंशद्वात्रयागानुष्ठानेनोत्पादयामास । एवमन्येऽपि तदनुष्ठानेन प्रजाः पशुंश्चो-
त्पादयन्ति । समुदायप्राधान्यं परित्यज्य प्रत्येकप्राधान्यविवक्षया रात्रीरिति बहु-
वचननिर्देशः ।

अथान्नप्राप्त्यर्थं तमेव क्रतुं विधत्ते--

इयं वा अक्षुध्यादिति । इयं भूभिरन्नाभावात्कदाचित्क्षुधिताऽभूत् । ततस्त-
त्परिहारं विचार्यैतां त्रिंशद्वात्रिरूपां विराजपश्यत् । त्रिंशदक्षरसाम्याद्विराट्-
त्वम् । तां च विराजं स्वमनसि स्थापयित्वा तदनुष्ठानेनान्नं प्राप्तवती । तच्चान्न-
मुदकतृणौदनरूपेण बहुविधम् । तेनौषध्यादीनवर्धयत् । वर्धयित्वा च सर्वत्र
पूज्यत्वलक्षणं महित्वं च प्राप्नोत् । एवमन्येऽपि तदनुष्ठानेन तत्फलं प्राप्नुवन्ति ।

तत्र प्रथममहर्विधत्ते--

ज्योतिरतिरात्र इति । अथानन्तरभावीनि षट्संख्याकान्यहानि विधत्ते--

पृष्ठयः षडह इति । गतम् । -

अथाष्टममहर्विधत्ते--

त्रयस्त्रिंशदादिति । पृष्ठयषडहे पृष्ठन्ति षडहस्येनत्रयस्त्रिंशम् । तस्मादूर्ध्वं
पुनस्त्रयस्त्रिंशानुष्ठानेन सजातीयत्वेन यज्ञस्य सांतां भवति । अपि च त्रयस्त्रिं-
शस्य प्रजापतिना सृष्ट्वात्तद्रूपत्वं, तेन तदनुष्ठानेन प्रजापतिमेवानुतिष्ठन्ति ।
तच्च प्रतिष्ठार्थं भवति ।

अथ नवममहर्विधत्ते--

त्रिणव इति । अन्यत्र ' त्रिणवेन स्तोमनैभ्यो लोकैभ्योऽसुरान्प्राणुदन्त ' इति श्रवणात्रिणवो जयहेतुः ।

अथ दशममहर्विधत्ते--

एकविंश इति । अन्यत्र ' प्रतिष्ठा वा एकविंशः ' । ' रुग्वा एक-
विंशः ' । इति श्रवणादुभयप्राप्तिः ।

(त्रिंशद्वात्रकथनम्)

अथैकादशमहर्विधत्ते—

त्रिवृदग्निष्टुदिति । अग्निरेव यत्र स्तूयते सोऽग्निष्टुत् । अतोऽग्निसामर्थ्या-
त्पापदाहः । त्रिवृत्सामर्थ्यात्कान्तिप्राप्तिः ।

अथ द्वादशमहर्विधत्ते—

पञ्चदश इति । इन्द्र एव यत्र स्तूयते सोऽयमिन्द्रस्तोमस्तेनेन्द्रियप्राप्तिः ।

अथ त्रयोदशमहर्विधत्ते—

सप्तदश इति । सप्तदशस्तोमस्यान्नमजाहेतुत्वादुभयप्राप्तिः ।

अथ चतुर्दशमहर्विधत्ते—

एकविंश इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अथ पञ्चदशमहर्विधत्ते—

चतुर्विंश इति । संख्यासाम्याद्धर्माससंवत्सरद्वारा स्वर्गे प्रतिष्ठा । अपि
चायमहर्विशेषो विष्वान्त्रिविधा सूतिः फलोत्पत्तिरिति विष्वस्तद्वानयम् । तस्मा-
देवं विदित्वाऽनुष्ठातारोऽपि विविधफलोत्पत्तिमन्तो भवन्ति ।

अथ षोडशमारभ्यैकाविंशतिपर्यन्तानि षट्संख्या जन्महानि विधत्ते—

चतुर्विंशादिति । प्रतिष्ठाहेतुसंवत्सरात्मकचतुर्विंशत्युक्तादहन ऊर्ध्वं
पृष्ठयषडहानुष्ठाने साति प्रथमसंवत्सरे प्रतिष्ठां प्राप्य आतःशुभेऽहोभिरारभ्य
देवताः प्रामोति ।

अथ द्वाविंशं दिनं विधत्ते—

त्रयस्त्रिंशादिति । पृष्ठये षडहेऽन्तिः । त्रिंशत्संख्या ऊर्ध्वं पुनरपि
त्रयस्त्रिंशानुष्ठाने ये देवा दिव्येकादश स्थेत्यादि त्रयोक्तासु त्रयस्त्रिंशत्संख्याकासु
देवतास्वेव प्रतिष्ठिता भवन्ति ।

अथ त्रयोविंशं दिनं विधत्ते—

त्रिणवो भवतीति । नवसंख्याविषयया त्रिसंख्यया समानत्वाल्लोकत्रये
प्रतिष्ठा ।

अथ त्रयोविंशच्चतुर्विंशदिने विधत्ते—

द्वावेकविंशादिति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अथ पञ्चविंशदिनमारभ्यैकोनविंशपर्यन्तानि पञ्चाहानि विधत्ते—

बहवः षोडशिन इति । षोडशस्तोत्रयुक्ता अहर्विशेषाः षोडशिनः । ते
च बहवो नैरन्तर्येणात्र पञ्चैवानुष्ठेयाः । तावतैवापेक्षितसंख्यायाः पूरितत्वात् ।

यस्मात्प्रजोत्पत्तिहेतवः षोडशिनोऽत्र बहवोऽनुष्ठितास्तस्माल्लोके प्रजासु मध्ये
वृषाणः पुंस्त्वधर्मयुक्ता बहवो दृश्यन्ते ।

एतेभ्यः षोडशिभ्य ऊर्ध्वदिनेष्वनुष्ठितान्परस्परविलक्षणान्स्तोमान्प्रशंसति—

यदेते स्तोमा इति । यस्मादेते स्तोमा ह्युनाधिकभावेन संकीर्णास्तस्मा-
द्भूमिरपि व्यवस्थामन्वरेणौषधीभिर्वनस्पतिभिश्च सर्वत्र संकीर्णा दृश्यते ।

स्तोमव्यतिषङ्गवेदनं प्रशंसति—

व्यतिषज्यन्त इति । एतास्त्रिंशद्वात्रीर्येऽनुतिष्ठन्ति तेषां मध्य एकस्य
प्रजा अपरस्य पशव एवेति व्यवस्था नास्ति, किंतु सर्वेऽपि प्रजया पशुभिश्च
संकीर्णा भवन्ति ।

अथ षोडशिष्वहःस्वेकविधस्तोमान्प्रशंसति—

अक्लृप्ता वा इति । ये यजमानाः पूर्वेषु दिनेषु च्चावचान्परस्परविलक्षणान्-
स्तोमाननुतिष्ठन्ति ते यजमाना अक्लृप्ता वा इदमेतावत्तव भोग्यमित्येवं तिथि-
परहिता एव स्वर्गं प्राप्नुवन्ति । तस्मात्क्लृप्ताः क्लृप्तोभयविधस्तोमानुष्ठानादे-
तद्यजमानार्थमुभयोर्लोकयोर्भोग्यं क्लृप्तं भवति ।

अथ ऋतुगतामहःसंख्यां प्रशंसति—

त्रिंशद्वेता इति । गतम् ।

अथान्तिममहर्षिधत्ते—

अतिराज्ञाविति । प्रायणीयेन सह निर्देशाद्द्विवचनम् । अत्राद्यफ-

ल्लेप विधिवाक्ये स्पष्टत्वात्तत्परिग्रहः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽ-

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः सुवर्गं लोकमैतं देवा येनयेन छन्द-

साऽनु प्रायुअत तेन नाऽऽप्नुवन्त एता द्वात्रिंशत्

रात्रीरपश्यन्द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुगानुष्टुभः प्रजा-

पतिः स्वेनैव छन्दसा प्रजापतिमाप्त्वाऽभ्यारुह्य

(द्वात्रिंशद्वात्राभिधानम्)

सुवर्गं लोकमायन्य एवं विद्वांसं एता आसते
 द्वात्रिंशद्देता द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुगानुष्टुमः प्रजा-
 पतिः स्वनैव छन्दसा प्रजापतिमाप्त्वा श्रियं
 गच्छन्ति (१) श्रीर्हि मनुष्यस्य सुवर्गो लोको
 द्वात्रिंशद्देता द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुगवागनुष्टुप्स-
 वामिव वाचमाप्नुवन्ति सर्वे वाचो वदितारो
 भवन्ति सर्वे हि श्रियं गच्छन्ति ज्योतिर्गौरायुरिति
 त्र्यहा भवन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायु-
 रिमानेव लोकानभ्यारोहन्त्यभिपूर्वं त्र्यहा भवन्त्य-
 भिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति बहद्रथंतराभ्यां
 यन्ति (२) इयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव
 यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्ज-
 सायनी स्रुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति पराञ्चो
 वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचस्यहा-
 नुपयन्ति प्रत्यङ्त्र्यहो भवति प्रत्यवरूढ्या अथो
 प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्ऋध्वोतिष्ठन्ति द्वात्रिं-
 शद्देतास्तासां यास्त्रिंशत्त्रिंशदक्षरा विराडन्नं
 विराड् विराजैवाग्नाद्यमव रुन्धते ये द्वे अहोरात्रे
 एव ते उभाभ्यां रूपाभ्यां सुवर्गं लोकं यन्त्य-
 तिरात्रावभितो भवतः परिगृहीत्यै (३) ॥

[गच्छन्ति यन्ति त्रिंशदक्षरा द्वाविंशतिश्च] ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थेऽनुवाकः) ।

तृतीयेऽनुवाके त्रिंशद्रात्रोऽभिहितः । अथ चतुर्थे द्वात्रिंशद्रात्रोऽभिधीयते ।
तमिमं विधत्ते—

प्रजापतिः सुवर्गमिति । यदा प्रजापतिः स्वर्गं प्राप्नोत्तदा प्रजापतिं स्वर्गं
गच्छन्तं वयमप्यनु प्राप्नुम इति मन्यमाना देवा येन येन च्छन्दसा युक्तं यज्ञ-
मन्वतिष्ठंस्तेन सर्वेषामपि नाऽऽप्नुवन् । तस्ते देवा द्वात्रिंशद्रात्रं तत्साधनत्वेनानु-
ष्ठितवन्तः । तत्संख्यायां अनुष्ठानं विद्यमानत्वात्प्रजापतेश्च मन्त्रराजानुष्टुभा सर्व-
स्रष्टृत्वस्य तापनी- अन्वत्या- नानुष्ठानं प्रजापतिं तृतीयेनैव द्वात्रिंशदक्षरेण च्छ-
न्दसा प्राप्य स्वर्गं प्राप्नुवन् तत्र भोगान्प्राप्नुवन्तः । एवमन्येऽपि यजमानास्तद-
नुष्ठानेन प्रजापतिं प्राप्नुवन् तदनुग्रहाच्छ्रियं गच्छन्ति । न चात्र स्वर्गोऽनुक्त इति
शङ्कनीयम् । यस्मान्मनुष्यस्य श्रीदेवता स्वर्गः ।

ऋतुगतामहःसंख्यां न संसति—

द्वात्रिंशददेता इति । एताः ऋतुगता रात्रयो द्वात्रिंशत्संख्याकाः । अनु-
ष्टुवक्षरसंख्याऽपि तावती । अनुष्टुप्च वाग्विशेषरूपत्वाद्वागेव । तस्मादेतदनुष्ठा-
नेन वाचं वेदशास्त्रादिरूपां सर्वामपि प्राप्नुवन्ति । सर्वेष्वपि यजमानाः सभार-
ञ्जनाय वाचं वदितुं समर्था भवन्ति । तेन वक्तृत्वेन पूज्यत्वलक्षणां श्रियमपि
प्राप्नुवन्ति ।

अथाहानि विधत्ते—

ज्योतिर्गौरायुरिति । अथा इति बहुवचननिर्देशाद्यावद्भिरपेक्षितसंख्यापू-
र्तिस्तावन्तोऽनुष्ठेयाः । अत्र च नवसंख्यया तत्पूर्तेर्नवैवानुष्ठेयाः । ते सर्वेऽप्यानु-
लोम्येनानुष्ठेयाः । तथा सत्यनुक्रमेणैव स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ।

अथैतेषु सप्तविंशतिदिनेषु पृष्ठस्तोत्रार्थं सामद्वयमेव पर्यायेण विधत्ते—

बृहद्रथंतराभ्यामिति । अथ प्रातिलोम्येनानुष्ठेयमेकं अथं विधत्ते—

पराश्वो वा इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

ऋतुगतादिनसंख्या पूर्वं समूहरूपेण प्रशस्ता । इदानीं विभज्य प्रशंसति—

द्वात्रिंशददेता इति । अत्र त्रिंशत्संख्यया विराड्द्वाराऽन्नप्राप्तिः । उप-
रितनया द्विसंख्ययाऽहोरात्ररूपाभ्यां स्वर्गप्राप्तिः ।

अथ प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते—

अतिराशाविति ।

(त्रयस्त्रिंशद्वात्रकथनम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठमोऽनुवाकः) ।

द्वे वाव द्वेवसन्त्रे द्वादशाहश्चैव त्रयस्त्रिंशद्दहश्च
य एवं विद्वांसस्रयस्त्रिंशद्दहमासते साक्षादेव
देवता अभ्यारोहन्ति यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः
कामयते तथा करोति यद्यवविध्यति पापीयान्भ-
वति यदि नावविध्यति सदृङ्ग्य एवं विद्वांसस-
स्रयस्त्रिंशद्दहमासते वि पाप्मना भ्रातृव्येणाऽऽव-
र्तन्तेऽहर्भाजो वा एता देवा अग्र आऽहरन् (१)
अहरेकोऽभजताहरेकस्ताभिर्वैते प्रबाहुंगाधुर्वन्ध
एवं विद्वांसस्रयस्त्रिंशद्दहमासते सर्वे एव प्रबाहु-
गधुर्वन्ति सर्वे ग्रामणीयं प्राऽऽप्नुवन्ति पश्चाहा
भवन्ति पञ्च वा ऋतवः संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे
प्रति तिष्ठन्त्यथो पश्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो
यज्ञमेवाव रुन्धते त्रिण्याश्विनानि भवन्ति त्रय
इमे लोका एषु (२) एव लोकेषु प्रति तिष्ठ-
न्त्यथो त्रीणि वै यज्ञस्येन्द्रियाणि तान्येवाव रुन्धते
विश्वजिद्धवत्यन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै सर्वपृष्ठो भवति
सर्वस्याभिर्जित्यै वाग्वै द्वादशाहो यत्पुरस्ताद्द्वाद-
शाहमुपेयुरनासां वाचमुपेयुरुपदासुकैषां वाक्स्या-
दुपरिष्टाद्द्वादशाहमुपेयन्त्याप्तामेव वाचमुपेयन्ति
तस्माद्दुपरिष्टाद्वाचा वक्षामोऽवान्तरम् (३) वै

(त्रयस्त्रिंशद्वात्रकथनम्)

दशरात्रेण प्रजापतिः प्रजा असृजत यद्दशरात्रो
 भवति प्रजा एव तद्यजमानाः सृजन्त एतां ह
 वा उदङ्कः शौल्वायनः सत्रस्यर्धमुवाच यद्द-
 शरात्रो यद्दशरात्रो भवति सत्रस्यर्ध्या अथो
 यदेव पूर्वेष्वहःसु विलोम क्रियते तस्यैवैषा शान्ति-
 द्वयनीका वा एता रात्रयो यजमाना विश्वजित्स-
 हातिरात्रेण पूर्वाः षोडश सहातिरात्रेणोत्तराः
 षोडश य एवं विद्वांसस्रयस्त्रिंशद्दहमासत एषां
 द्वयनीका प्रजा जायतेऽतिरात्रावभितो भवतः
 परिगृहीत्यै (४) ॥

(अहरन्नेष्ववान्तरं षोडश सह सप्तदश च । ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थेऽनुवाके द्वात्रिंशद्वात्रोऽभिहितः । अथ पञ्चमे त्रयस्त्रिंशद्वात्रोऽभिधीयते ।
 तमिमं विधत्ते—

द्वे वाव देवसत्रे इति । देवानां प्रिये सत्रे द्वे एव योऽयं द्वादशाहो यश्चायं
 त्रयस्त्रिंशद्दहः, एतयोरुभयोरतिप्रीतिः । एतां प्रीतिं ज्ञात्वा येऽनुतिष्ठन्ति ते वि-
 लम्बमन्तरेणैव देवताः प्राप्नुवन्ति । न केवलं देवताप्राप्तिः किंतु पापव्यावृत्ति-
 रपि । तत्र कश्चिद्व्यतिरेकदृष्टान्तः—यथा लोके श्रेयान् राजामात्यादिः पशस्तः
 पुरुषो राज्यमभ्यारूढः पुनरप्याधिकं राज्यं कामयमानस्तथा करीति यादृशेन
 सामभेदाद्युपायेन तद्राज्यान्तरं प्रसिध्यति तादृशं करोति । यद्यवविध्यति तस्मि-
 न्नपाये प्रमाद्यति तदानीं पापीयान् भवति पूर्वं विद्यमानमपि श्रेष्ठ्यमपगच्छतीत्यर्थः ।
 यदि नावविध्यति न प्रमाद्यति तदाऽपि सदृङ् भवति पुरा यादृशः श्रेयान्पश्चा-
 दपि तादृश एव भवति । पूर्वं राजेति व्यवहरन्तः पाणिनः पश्चादपि राजेत्येव

(त्रयस्त्रिंशद्वात्रकथनम्)

व्यवहरन्ति न तु तस्मादुत्कृष्टः कश्चिद्व्यवहारस्तास्मिन्विद्यते । सोऽयं व्यतिरेकदृष्टान्तः । इह तु पूर्वं विद्यैश्वर्यादिसंपन्ना अपि मनुष्या यजमानास्त्रयस्त्रिंशद्वात्रस्य महिमानं जानन्तोऽनुष्ठाय देवत्वप्राप्तिप्रतिबन्धकपापरूपेण भ्रातृव्येण वियुक्ताः सन्तः पूर्वसिद्धान्मनुष्यत्वादभ्यधिकं देवत्वं प्राप्नुवन्तीति विशेषः ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

अहर्भाजो वा इति । अहानि भजन्तेऽनुतिष्ठन्तीत्यहर्भाजः । तादृशा देवा एतास्त्रयस्त्रिंशत्संख्याका रात्रीः संपादितवन्तः । कथामिति तदुच्यते—एको देव एकमहरन्वतिष्ठत् । पुनरप्येको देवोऽन्यदहरन्वतिष्ठत् । एवं त्रयस्त्रिंशत्संख्याका देवास्तत्संख्याकान्यहान्यन्वतिष्ठन्, ताभिरनुष्ठिताभी रात्रिभिरेव ते सर्वेऽपि देवाः प्रबाहुगाध्नुवन्समं यथा भवति तथा समृद्धिं प्राप्नुवन्, न त्वेकोऽपि तन्मध्ये समृद्धिविकलः । एवं यजमाना अपि सर्वे साम्येन समृद्धिं प्राप्नुवन्ति । सैव समृद्धिः स्पष्टी क्रियते—सर्वे ग्रामणीये ग्रामस्वामित्वं प्राप्नुवन्ति ।

अथाहानि विधत्ते—

पञ्चाहा भवन्तीति । ज्योतिर्गौरायुरित्येवंविधो द्विरावृत्तस्यहो द्वितीयज्योतिर्विर्वर्जितः पञ्चाहः । तादृशाश्च पञ्चाहा यावन्तोऽपेक्षितास्तावन्तोऽनुष्ठेयाः । इह तु चतुर्भिरपेक्षितसंख्यापूरणाच्चत्वारो विधीयन्ते । हेमन्तशिशिरयोरैक्यात्पञ्चसंख्याका ऋतवस्तद्द्वारेण संवत्सरे प्रतितिष्ठन्ति । किंच पञ्चसंख्यया पङ्क्तिद्वारेण यज्ञं प्राप्नुवन्ति ।

प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोर्मध्यमे चातिरात्रे शस्त्राणि विधत्ते—

त्रीण्याश्विनानीति । आश्विनेन शस्त्रेणोपलक्षितान्यहानि त्रीण्यनुष्ठेयानि । तेन लोकत्रये प्रतितिष्ठा भवन्ति । किंच यज्ञस्येन्द्रियस्थानानि सवनानि त्रीणि, तान्यपि प्राप्नुवन्ति ।

अभ्यदहर्विधत्ते—

विश्वजादिति । विश्वजयहेतोरन्नहेतुत्वं सुलभम् ।

तमेव विश्वजितं विशिनष्टि—

सर्वपृष्ठ इति । रथंतरबृहदानीनि षट्संख्याकानि पृष्ठानि सर्वाण्यपि यस्यसौ सर्वपृष्ठः । तेन सर्वमपि फलं भवति ।

अथान्यान्यहानि विधत्ते—

वाग्वै द्वादशाह इति । बहुविधस्तौत्रशस्त्रोपेतत्वाद्द्वादशाहो वाग्स्वरूपः ।

(त्रयस्त्रिंशद्वात्रकपनम्)

तथाविधं द्वादशाहं यद्युक्तेभ्योऽहोभ्यः पूर्वमनुतिष्ठेयुस्तदानीं तत्रत्यानां स्तोत्र-
शस्त्राणां अनुकृत्वा दनांतामसंपूर्णां वाचमुपेयुः प्राप्नुवन्तः । तेषां यजमानानां वागु-
पक्षयशीला स्यात् । तस्मादुक्तेभ्योऽहोभ्य ऊर्ध्वं द्वादशाहमनुतिष्ठेयुः । तस्मादाप्तां
संपूर्णामेव वाचं प्राप्नुवन्ति । यस्मादूर्ध्वभागे वाग्रूपस्य द्वादशाहस्यानुष्ठानं
तस्मात्कारणान्नाभेरुपरिष्ठान्मुखेन वयं वाचा वदामः ।

अत्र द्वादशाहशब्देन प्रायणीयोदयनीयौ वर्जयित्वाऽवशिष्टस्य दशरात्रस्य
विवक्षां दर्शयति—

अवान्तरं वा इति । अवान्तरं वै द्वादशाहस्यावयवभूतेनैव दशरात्रेण
पुरा कदाचित्प्रजापतिः प्रजा असृजत । अतो यद्यत्र दशरात्रो भवेत्तदा तेन
यजमानाः प्रजाः सृजन्ते । तमेव दशरात्रं पुनः प्रशंसति—

एतां ह वा इति । उदङ्गो नामतः, स च शुल्बस्थापत्यभूतः । एतस्य
सत्रस्याङ्गभूतो योऽयं दशरात्रोऽस्त्येतेन कृत्स्नस्य सत्रस्यैतामृद्धिं फलमुदङ्ग
उवाच । अतो यदि दशरात्रोऽनुष्ठीयते तर्हि कृत्स्नसमृद्धिस्तेन भवति । अपि
च पूर्वेष्वहोसु यदेवाङ्गं विकलमनुष्ठीयते तस्य सर्वस्यैषा दशरात्रानुष्ठितिरुपश-
महेतुर्भवति ।

इदानीं योऽयं विश्वजित्सर्वपृष्ठो विहितस्तस्य स्थानविशेषं विधत्ते—

दृश्यनीका वा इति । अनीकं सेना, द्वे अनीके सेनारूपे यासां रात्रीणां
ता द्व्यनीकाः, सेनाद्वयसमाना इत्यर्थः । तत्र प्रायणीयातिरात्रेण सह त्रयः
पञ्चाहाः षोडश पूर्वभाविन्यो रात्रय एक्य सेना । उदयनीयेनातिरात्रेण सहैकः
पञ्चाहो दशरात्रं चेत्युत्तरभाविन्यः, एतः षोडश रात्रयो द्वितीया सेना ।
विश्वजिद्यजमानस्थानीयत्वादुभयपार्श्ववर्तिन्योः सेनयोर्मध्येऽवस्थितो राजेव सप्त-
दशसंख्यापूरके मध्यमदिने प्रशोक्यः । एवं विदित्वा ऋतुमनुतिष्ठतां यजमानानां
बहुपुत्ररूपा बहुकन्यकारूपा च द्विविधा प्रजा सर्वतो जायते ।

अथ प्रायणीयोदयनीयो विधत्ते—

अतिरात्राविति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते त्रिभाष्ये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपतौत्तिरीयसंहिताभाष्ये अप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

पञ्चमोऽनवाकः ॥ ५ ॥

(षट्त्रिंशद्वात्रकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

आदित्या अकामयन्त सुवर्गं लोकमियामेति
 ते सुवर्गं लोकं न प्राजानन्न सुवर्गं लोकमायन्त
 एतः षट्त्रिंशद्वात्रमपश्यन्तमाऽहरन्तेनायजन्त
 ततो नै ते सुवर्गं लोकं प्राजानन्तसुवर्गं लोकमा-
 यन्त एवं विद्वांसः षट्त्रिंशद्वात्रमासते सुवर्गमेव
 लोकं प्राजानन्ति सुवर्गं लोकं यन्ति ज्योतिरति-
 रात्रः (१) भवति ज्योतिरेव पुरस्ताद्धते सुव-
 र्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै षड्हा भवन्ति षड्वा
 ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठन्ति चत्वारो भवन्ति
 चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्यसत्रं वा एत-
 द्दच्छन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सत्रं देवता
 एव पृष्ठैरव रुन्धते पशुच्छन्दोमैरोजो वै वीर्यं
 पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा ओजस्येव (२) वीर्यं
 पशुषु प्रति तिष्ठन्ति षट्त्रिंशद्वात्रो भवति षट्-
 त्रिंशदक्षरा बृहती बार्हताः पशवो बृहत्यैव पशु-
 नव रुन्धते बृहती छन्दसाः स्वाराज्यमाश्नुता-
 श्नुवते स्वाराज्यं य एवं विद्वांसः षट्त्रिंशद्वात्र-
 मासते सुवर्गमेव लोकं यन्त्यतिरात्रावभितो भवतः
 सुवर्गस्य लोकस्य परिगृहीत्यै (३) ॥

(अतिरात्र ओजस्येव षट्त्रिंशच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थपपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽनुवाके त्रयस्त्रिंशद्रात्रोऽभिहितः । अथ षष्ठे षट्त्रिंशद्रात्रोऽभिधीयते ।
तमेतं विधत्ते-

आदित्या अकामयन्तेति । पुरा कदाचि आदित्याः स्वर्गं लोकं गन्तुकामा
मार्गमप्यज्ञात्वा स्वर्गं न प्राप्ताः । ततस्तदुपायं विचार्य षट्त्रिंशद्रात्रं निश्चित्य
तदनुष्ठानेन मार्गमवगत्य स्वर्गं प्राप्ताः । एवमन्येऽपि यजमानाः स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ।

प्रायणीयमहर्विधत्ते-

ज्योतिरतिरात्र इति । अथोत्तराणि कानिचिदहानि विधत्ते-

षडहा भवन्तीति । ज्योतिर्गौरायुरायुर्गौरौर्ज्योतिरित्ययमेकोऽभिप्लवः षडहः ।
षाडशाः षडहा यावन्तोऽपेक्षितास्तावन्तोऽनुष्ठेयाः ।

तेषां संख्यां विधत्ते-

चत्वार इति । चतुर्भिः षडहैरत्रापेक्षिता संख्या पूर्यते ।

अथ पृष्ठयः षडहश्चत्वारश्छन्दोना इत्येवंविधं द्वादशाहस्य दशरात्रं विधत्ते-

असत्रं वा इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

ऋतुगतामहःसंख्यां प्रशंसति-

षट्त्रिंशद्रात्र इति । पशूनां बार्हतत्वं चमनब्राह्मणे स्पष्टमान्नातम्-
'छन्दांसि पशुष्वजिमयुस्तान्बृहत्युदजयत्तस्माद्बार्हताः पशव उच्यन्ते' इति ।
किंच, छन्दसां मध्ये बृहती स्वाराज्यं प्राप्तवती । तस्मादेतदनुष्ठायिन इह
स्वाराज्यं प्राप्य परत्र स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥

अथोदयनीयं विधत्ते-

अविरात्राविति । प्रायणीयेन सह निर्दंष्टुं द्विवचनम् । स्वर्गहेतुत्वस्य वि-
धिवाक्ये स्पष्टत्वात्तत्परिग्रहः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थपपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थपपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।

वसिष्ठो हतपुत्रोऽकामयत विन्देयं प्रजामभि

(एकोनपञ्चाशद्रात्रकथनम्)

सौदासान्भवेयमिति स एतमेकस्मान्नपञ्चाशमपश्य-
 त्तमाऽहरत्तेनायजत ततो वै सोऽविन्दत प्रजामभि
 सौदासान्भवद्य एवं विद्वांसं एकस्मान्नपञ्चाशमा-
 सते विन्दन्ते प्रजामभि भ्रातृव्यान्भवन्ति त्रयस्त्रि-
 वृतोऽग्निष्टोमा भवन्ति वज्रस्यैव मुखं सः श्यन्ति
 दशं पञ्चदशा भवन्ति पञ्चदशो वज्रः (१) वज्र-
 मेव भ्रातृव्येभ्यः प्र हरन्ति षोडशिमदशममहर्भ-
 वति वज्र एव वीर्यं दधति द्वादश सप्तदशा भव-
 न्त्यन्नाद्यस्यावरुद्ध्या अथो प्रैव तैर्जायन्ते पृष्ठयः
 षडहो भवति षड्वा ऋतवः षट्पृष्ठानि पृष्ठैरेवतून-
 न्वारोहन्त्युतमिः संवत्सरं ते संवत्सर एव प्रति
 तिष्ठन्ति द्वादशैकविंशति भवन्ति प्रतिष्ठित्या अथो
 रुचमेवाऽऽत्मन् (२) दधते बहवः षोडशिनो
 भवन्ति विजित्यै षडाश्विनानि भवन्ति षड्वा
 ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठन्त्युनातिरिक्ता वा एता
 रात्रय ऊनास्तत्रैकस्यै न पञ्चाशदतिरिक्तास्तद्य-
 द्भूयसीरष्टार्चत्वारिंशत ऊनाच्च खलु वा अति-
 रिक्ताच्च प्रजापतिः प्राजायत ये प्रजाकामाः
 पशुकामाः स्युस्त एता आसीरन्प्रेव जायन्ते प्रजया
 पशुभिर्वैराजो वा एष यज्ञो यदेकस्मान्नपञ्चाशो
 य एवं विद्वांसं एकस्मान्नपञ्चाशमासते विराज-
 मेव गच्छन्त्यन्नादा भवन्त्यतिरात्रावभिर्तो भवतोऽ-
 न्नाद्यन्त परिगृह्यन्ति (३) ॥

(वज्र आत्मन्प्रजया द्वाविंशत्यश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठे षट्त्रिंशद्द्रात्रोऽभिहितः । अथ सप्तम एकोनपञ्चाशद्द्रात्रोऽभिधीयते ।
 तमेतं विधत्ते—

वसिष्ठो हतपुत्र इति । विश्वामित्राशापेन हतेषु पुत्रेषु प्रजां शत्रुक्षयं च
 कामयमानो वसिष्ठस्तदुपायत्वेनैकस्मान्नपञ्चाशं निश्चित्य तदनुष्ठानेन प्रजां
 लब्ध्वा सौदासानभ्यभवत् । सुदासस्य पुत्राः सौदासास्ते च वसिष्ठस्य शत्रवः ।
 वसिष्ठवद्यजमाना अपि तदनुष्ठानेन प्रजां लब्ध्वा भ्रातृव्याप्तभिभवन्ति ।

अथाहानि विधत्ते—

त्रयस्त्रिवृत इति । त्रिवृत्स्तोमयुक्ता अग्निष्टोमरूपा अहर्विशेषास्त्रयः
 कर्तव्याः । ' त्रिवृतमेव वज्रं संभृत्य भ्रातृव्यात् प्रहरति ' इति श्रुत्यन्तरा त्रि-
 वृद्रूपस्य वज्रस्य मुखमनेन तीक्ष्णी कुर्वन्ति ।

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते—

दश पञ्चदशा इति । पञ्चदशस्तोमयुक्ता अहर्विशेषा दशसंख्याकाः
 कर्तव्याः । ' तं पञ्चदशस्तोमो मध्यत उदतृणत् ' इत्येवमन्यत्र हिंसाहेतुत्वश्र-
 वणात्पञ्चदशस्य वज्रत्वम् ।

अथान्यदहर्विधत्ते—

षोडशिमदिति । षोडशस्तोत्रयुक्तं दशरात्रस्य दशममविवाक्यमेकमहः
 कार्यम् । तेन पूर्वोक्ते वज्रे वीर्यं स्थापयन्ति ।

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते—

द्वादश सप्तदशा इति । सप्तदशस्तोमयुक्ता अहर्विशेषा द्वादशसंख्याकाः
 कार्याः । सप्तदशस्तोमस्योदरभागजन्यत्वाद्द्वन्द्वहेतुत्वम् । सप्तदशाक्षरस्य प्रजा-
 पतिरूपत्वाच्च प्रजाहेतुत्वम् ।

अथ षट्संख्याकान्यहानि विधत्ते—

पृष्ठयः षडह इति अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते—

(संवत्सरसत्रदीक्षाकालः)

द्वादशैकविंशति इति । एकविंशस्तोमयुक्ता अहर्विशेषा द्वादश कर्तव्याः । एकविंशस्तोमस्य प्रतिष्ठाहेतुत्वं कान्तिहेतुत्वं चात्कृद्दुक्तम् ।

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते—

बहवः षोडशिन इति । षोडशिनस्तोत्रयुक्ता अहर्विशेषा यावन्तोऽपेक्षितास्तावन्तः कार्याः । अत्र त्रिभिरपेक्षितसंख्यायाः पूरणात्रयः कार्याः ।

एतत्कृतुगतेषु षट्स्वहःस्वाश्विनशस्त्रं विधत्ते—

षडाश्विनानीति । एकोनपञ्चाशद्रूपं स्तौति—

ऊनातिरिक्ता वा इति । अस्मिन्कृतौ विद्यमाना एता रात्रय ऊनाश्चातिरिक्ताश्च भवन्ति । कथमिति तदुच्यते—यद्यस्मात्कारणादेकोनपञ्चाशदेकया रात्र्या वर्जिता पञ्चाशत्संख्या तस्मादेता ऊनाः । यद्यस्मात्कारणाद्दष्टाचत्वारिंशत्संख्याया अधिकास्तस्मादतिरिक्ताः । पजापतिः पुरा क्वचिदूनादल्पाद्दीर्घात्प्रौढशरीररूपाः प्रजा असृजत । क्वचिच्चातिरिक्तादधिकादाकाशादेरुत्तरोत्तरन्यूनान्वाय्वादीनसृजत । तस्मादूनातिरिक्तरूपोऽयं कृतुः पशस्तः ।

पूर्वं विधिवाक्येऽभिहितं फलमुपसंहरति—

ये प्रजाकामा इति । कृतुगतामहःसंख्यां पशंसति—

वैराजो वा इति । चतुर्ष्वहर्दशकेषु दशसंख्यासद्भावान्मुख्यं वैराजत्वम् । पञ्चमस्य दशकस्यैकेन न्यूनत्वेऽपि वैराजत्वमुपचरितुं शक्यम् । ' न वा एकेनाक्षरेण च्छन्दांसि विद्यन्ति न द्वाभ्याम् ' इति श्रुत्यन्तरात् । अतो वैराजत्वादन्नप्राप्तिः ।

प्रायणीयोदयनीयो विधत्ते—

अतिरात्राविधिः । अतिरात्रेणान्येनामहेतुत्वादन्नमग्निहः ॥

इति श्री कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां

दीक्षामण्डले तृतीयप्रपाठके

॥

(अथ कृतुगतामहःसंख्यायाः विधयः) ।

संवत्सरसत्रेण अतिरात्रायां एकद्व्यकार्यां दीक्षे-

१. क. घ. ङ. च. ड. ङ. ष. झ. ञ. ट. ठ. ड. ङ.

(संवत्सरसत्रदीक्षाकाण्डः)

रत्नेषा वै संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टकैतस्यां वा
एष एतां रात्रिं वसति साक्षादेव संवत्सरमारभ्य
दीक्षन्त आर्तं वा एते संवत्सरस्याभि दीक्षन्ते य
एकाष्टकायां दीक्षन्तेऽन्तनामानावृत भवतो व्यस्तं
वा एते संवत्सरस्याभि दीक्षन्ते य एकाष्टकायां
दीक्षन्तेऽन्तनामानावृत भवतः फल्गुनीपूर्णमासे
दीक्षेरन्मुखं वा एतत् (१) संवत्सरस्य यत्फ-
ल्गुनीपूर्णमासो मुखत एव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते
तस्यैकैव निर्या यत्सामिधेये विष्वान्तसंपद्यते चित्रा-
पूर्णमासे दीक्षेरन्मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यच्चि-
त्रापूर्णमासो मुखत एव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते
तस्य न का चन निर्या भवति चतुरहे पुरस्ता-
त्पूर्णमास्यै दीक्षेरन्तेषामेकाष्टकायां क्रयः सं पद्यते
तेनैकाष्टकां न छम्बट्कुर्वन्ति तेषाम् (२) पूर्वपक्षे
सुत्या सं पद्यते पूर्वपक्षं मासां अभि सं पद्यन्ते ते
पूर्वपक्ष उत्तिष्ठन्ति तानुत्तिष्ठत ओषधयो वनस्प-
तयोऽनुत्तिष्ठन्ति तान्कल्याणी कीर्तिरनुत्तिष्ठत्यरा-
त्सरिमे यजमाना इति तदनु सर्वे राध्नुवन्ति (३) ॥

(एतच्छम्बट्कुर्वन्ति तेषां चतुस्त्रिंशच्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयवैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमेऽनुवाके एकोनपञ्चाशद्वावोऽभिहितः । अथाष्टमादिषु चतुर्ष्वनुवाकेषु
संवत्सरसत्रमभिधीयते ।

(संवत्सरसत्रदीक्षाकालः)

तत्राष्टमेऽनुवाके संवत्सरसत्रस्य दीक्षाकालं विधत्ते--

संवत्सरायेति । ये यजमानाः संवत्सरसत्रार्थं दीक्षिष्यन्ते ते यजमाना एकाष्टकायां माघकृष्णाष्टम्यां दीक्षां कुर्युः । येयमेकाष्टकाभिमामिनी देवता सेयं संवत्सराभिमामिनो देवस्य पत्नी । एकाष्टकाया अभिमामिदेवतारूपत्वं गर्भधारणादवगम्यते । तथा चाग्निकाण्डे मन्त्र आम्नायते-- ' एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम् ' इति । संवत्सरस्य पतित्वं चान्यत्र मन्त्रान्तरेणाऽऽम्नायम्-- ' एकाष्टका तपसा तप्यमाना संवत्सरस्य या पत्नी दुदुहे प्रपीना ' इति ।

एष संवत्सराभिमानी देव एतां माघकृष्णाष्टमीं रात्रिं सर्वापप्येतस्यामेकाष्टका देवतायामेव वसति । अतस्तत्र दीक्षां कुर्वन्तो यजमाना मुख्यमेव संवत्सरमारभ्य दीक्षितवन्तो भवन्ति ।

तमेतं पक्षं दूषयित्वा पक्षान्तरं विधत्ते--

आर्तं वा एत इति । ये यजमाना एकाष्टकायां दीक्षन्ते ते यजमानाः संवत्सरसत्रस्याऽऽर्तमभि विनाशमभिलक्ष्य दीक्षन्ते । तत्रायं हेतुः--पुष्य (पौष) माघरूपावृत्ववयवौ संवत्सरस्यान्त इत्येतन्नामधारिणौ । तयोः शिशिरर्तुरूपत्वात् । तेन चर्तुना पूर्वसंवत्सरस्य समाप्तत्वात्पौषपौर्णमासीमारभ्य फाल्गुनपौर्णमास्याः प्राचीनः कालः संवत्सरस्यान्तः । किंचैकाष्टकायां दीक्षमाणाः संवत्सरस्य व्यस्तमभि विपर्यासमभिलक्ष्य दीक्षन्ते । आदौ हि दीक्षा कर्तव्या । अयं च संवत्सरस्यान्तः कालः । ऋत्ववयवयोरेकयोरुक्तन्यायेनान्तनामोपेतत्वात् । तस्मादुत्तरफल्गुनीयुक्ते पूर्णमासे दीक्षां कुर्युः । तस्य च भाविसंवत्सरोपक्रमदिनत्वात् । एतदेवाभिप्रेत्याऽऽधानब्राह्मणे सप्तमाम्नातम्-- ' उत्तरयोरादधीत । एषा वै प्रथमारात्रिः संवत्सरस्य । यदुत्तरे । फल्गुनी । ' इति ।

एतमपि पक्षं दूषयित्वा पक्षान्तरं विधत्ते--

तस्यैकैव निर्येति । तस्य फल्गुनीपूर्णमासदीक्षापक्षस्यैकैव निर्या वक्ष्यमाण एक एव दोषः, न तु पूर्वोक्तार्तत्वव्यस्तत्वदोषौ । कोऽसावेको दोष इति स उच्यते--समीचीना अतिवर्षणक्षमा मेघा यस्मिन्वर्षतो सोऽयं संमेघः । तस्य संवन्धी प्रत्यासन्नः कालः सामेघः अस्मिन्काले विषुवानहः(?) संपद्यते । तथा हि विषुवानिति संवत्सरस्य मध्यवर्ती मुख्योऽहर्विशेषः । ततः पूर्वं षण्मासाः । उत्तरे च षण्मासाः । तयोरुभयोर्मासषट्कयोर्मध्ये सोऽहर्विशेषः कर्तव्यः । अत्र च फल्गुनीपूर्ण-

(संवत्तरसत्रदीक्षाकालः)

आरभ्यं द्वादश दीक्षा द्वादशोपसर्गः षष्ठ्यात्तरदिने प्रथममासोपक्रमः कार्यः ।
 तत्रैव चैत्रशुद्धनवम्या उपक्रमो न । आश्वयुजशुद्धाष्टम्यां मासषट्कं
 सप्तम्यां विषुवाङ्कार्यः । अतो वर्षतोः प्रत्यासन्नः । भाद्रपदपौर्ण-
 मास्यां वर्षतो समाप्ते सत्यनन्तरमासोपसर्गः । अतो वर्षर्तुसमीपे विषुवदि-
 नसंज्ञपरिहाराय चित्रानक्षत्रयुक्तां पौर्णमास्यां दीक्षा कर्तव्या । सोऽपि
 वसन्तर्तुमध्यं तिष्ठन्संवत्सरस्य मुखमेव । अतो मुखत एवाऽऽरम्भः कृतो
 भवति । एवं सति कार्तिकशुद्धनवम्यां विषुवान्शंपद्यते । तच्च दिनं वर्षतोर्दूर-
 वर्ति । अतो वृष्टिशङ्काया अभावाद्विसम्भेणानुष्ठातुं शक्यत इति तस्य पक्षस्य
 न कोऽपि दोषोऽस्ति ।

अथ गुणविशेषमवलोक्य पक्षान्तरं विधत्ते--

चतुरहे पुरस्तादिति । माघपौर्णमास्याः पुरस्ताच्चतुरहे शुक्लैकादश्यां दीक्षे-
 रन् । तथा सति माघकृष्णसप्तम्यां द्वादशदीक्षाणां समाप्तत्वात्तदनन्तरवर्तिन्या-
 मेकाष्टकायां सोमक्रयः संपद्यते । तथा सत्येकाष्टकाया अप्युपयुक्तत्वात्संवत्सर-
 पत्नीत्वेन मुख्यामेतां न च्छम्बट्कुर्वन्ति निष्पयोजनां न कुर्वन्ति । ततः संव-
 त्सरपत्न्याः सत्कार एको गुणः ।

अथ गुणान्तरं दर्शयति--

तेषां पूर्वपक्ष इति । तेषामेकाष्टकायां क्रयमनुतिष्ठतां यजमानानां तद्दिनमा-
 रभ्यानुष्ठीयमाना उपसदश्चैत्रशुद्धचतुर्थ्यां संपद्यन्ते । तत उत्तरदिने क्रियमाणा
 सुत्या शुक्लपक्ष एवो क्रान्ता भवति । तत आरभ्य सर्वेऽपि मासाः शुक्लपक्षमेवा-
 भिलक्ष्य समाप्यन्ते । तेषु समाप्तेषु ते रुत्रिणोऽपि पूर्वपक्ष एव सत्रादुत्तिष्ठन्ति ।
 उत्तिष्ठतस्तान्यजमानाननु भूम्यामोषधयो वनस्पतयश्च सत्कर्मानुष्ठानसामर्थ्या-
 दुद्भवं गच्छति । तदुद्भवे सति तान्यजमानाननु पुण्यकीर्तिरुत्तिष्ठति । कीदृशी
 कीर्तिरिति सोच्यते--इमे यजमाना अरात्सुः समृद्धिं गता इत्येतादृशी कीर्तिः ।
 सत्कीर्त्युत्थानमनु सर्वे प्राणिनः समृद्धा भवन्ति । एतदीयेन सत्कर्मानुष्ठानेन
 भूमौ सर्वसस्याभिवर्धनात् । तस्मादीदृशं गुणसंघमवेक्ष्य माघशुक्लैकादश्यां दीक्षे-
 त्ययमेव मुख्यः पक्षः ।

अत्र मीमांसा ॥

षष्ठाध्यायस्य पञ्चमपादे दशमाधिकरणे चिन्तितम्-

(दीक्षोपसत्कथनम्)

गवामयन इका नु या काचित्पूर्णिमाऽथवा ।

चैत्री माघ्युत काचित्स्याद्विशेषात्प्रशंसया ॥

चैत्री स्यात्कथं । इत्युपवादिः ।

माघकृष्णाष्टमी त्वेकाष्टकाऽनो गवपूर्णिमा ॥

गवामयने श्रूयते—‘ चतुरस्रे पुरस्तात्पौर्णमास्यै दीक्षेरन्तेषामेकाष्टकायां क्रयः संपद्यते ’ इति । पौर्णमास्याः पूर्वस्मिंश्चतुरस्रे दीक्षेरन्तेकादश्यां दीक्षामारभेत । तथा सति पौर्णमास्या उपरितने सप्तमे दिने द्वादश दीक्षाः पूर्यन्ते । तत उपरितन्याषष्टम्यां सोमक्रय इत्यर्थः । तत्र विशेषस्यादृष्टत्वाद्या काचित्पूर्णिमेत्येकः पक्षः । ‘ चित्रापूर्णमासे दीक्षेरन्मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णमासः ’ इति प्रशस्यमानतया चैत्री पौर्णमासीति द्वितीयः पक्षः । याज्ञिकसमाख्यया माघकृष्णाष्टम्येकाष्टका । तत्र सोमक्रयसंपत्तये माघ्याः पौर्णमास्याः पूर्वस्यामेकादश्यां दीक्षाऽऽरब्धव्या ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति ये सत्रमुपयन्त्य-
भीन्धत एव दीक्षाभिरात्मानं श्रपयन्त उपसद्भि-
द्वाभ्यां लोभावे यन्ति द्वाभ्यां त्वचं द्वाभ्यामसु-
दद्वाभ्यां मांसं द्वाभ्यामस्थि द्वाभ्यां मज्जानमा-
त्मदक्षिणं वै सत्रमात्मानमेव दक्षिणां नित्वा सु-
वर्गं लोकं यन्ति शिखामनु प्र वपन्त ऋद्ध्यु-
अथो रधीयांसः सुवर्गं लोकमयामेति (१) ॥

(सुवर्गं पञ्चाशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(प्रायणीयाख्यप्रथमाहाभिधानम्)

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे संवत्सरसत्रस्य दीक्षाकाल उक्तः । अथ नवमे दीक्षा उपसदधो-
ष्यन्ते ।

ता उभयीर्विधत्ते-

सुवर्गं वा एत इति । सत्रानुष्ठापिनः स्वर्गं गच्छन्ति । अतस्तद्योग्यतायै
स्वदीक्षाभिरात्मानं स्वदेहमभीन्धत एव सर्वतो ज्वलयन्त्येव । उपसद्भिस्तु श्रप-
यन्ते स्वदेहं पचन्ति । तस्माद्दीक्षा उपसदश्चानुष्ठेया इति विध्युन्नयः । यद्यपि
द्वादशाहविकृतित्वेन प्राप्तास्तथाऽपि विकृतिलिङ्गत्वाय स्तुतये वा तदनु-
वादोऽस्तु ।

अथ विभज्य प्रशंसां कुर्वंस्तासामुभयाविधानां द्वादशत्वं प्रकटयति-

द्वाभ्यां लोमेति । द्वाभ्यां दिनद्वयानुष्ठेयाभ्यां दीक्षाभ्यामुपसद्भ्यां च स्व-
कीयं लोप हविरर्थमवद्यन्ति । अनन्तरभाविनीभ्यां द्वाभ्यां त्वचमवद्यन्ति । एवं
रक्षमांसास्थिमज्जसु योजनीयम् । यदेतत्सत्रं तदेतदात्मदाक्षिणं वै स्वशरीरमेव
तत्र दक्षिणा, नत्वन्या गवादिरूपाऽस्ति । तस्मात्स्वशरीरमेव दक्षिणारूपेण
नीत्वा स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण- ' सत्रं चेद्वपनकाले सशिखानि वपन्ते ' इति, तदेत-
द्विधत्ते-

शिखामनु प्रेति । शिखामनुलक्ष्य प्रकर्षेण वपनं कुर्युः । तत्र मृतत्वश्रु-
पाणां केशानामपगमात्समृद्धयै भवति । अपि च केशभाररहिता रषीयांसो
लघुतराः सन्तः स्वर्गं प्राप्नुयामेत्यनेनाभिप्रायेण सशिखं वपनं कुर्युः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवादिनो वदन्त्यतिरात्रः परमो यज्ञक्रतूनां
कस्मात्तं प्रथममुप यन्तीत्येतद्वा अग्निष्टोमं प्रथम-
मुप यन्त्यथोक्थ्यमथ षोडशिनमथातिरात्रमनुपू-

(प्रायणीयाख्यप्रथमाहाभिधानम्)

वमेवैतद्यज्ञक्रतूनुपेत्य तानालभ्य परिगृह्य सोममे-
वैतत्पिबन्त आसते ज्योतिष्टोमं प्रथममुप यन्ति
ज्योतिष्टोमो वै स्तोमानां मुखं मुखत एव
स्तोमान्प्र युञ्जते ते (१) सस्तुता विराजमभि
सं पद्यन्ते द्वे चर्चावति रिच्येते एकया गौरतिरिक्त
एकयाऽऽयुरुनः सुवर्गो वै लोको ज्योतिरूर्गि-
रात्सुवर्गमेव तेन लोकं यन्ति रथंतरं दिवा
भवतिः रथंतरं नक्तमित्याहर्ब्रह्मवादिनः केन तद्-
जामीति सौभरं तृतीयसवने ब्रह्मसामं बृहत्तन्म-
ध्यतो दधति विधृत्यै तेनाजामि (२) ॥

(त एकात्र पञ्चाशच्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

नवमे दीक्षा उपसदश्वोक्ताः । अथ दशमे प्रायणीयाख्यं प्रथममहरुच्यते ।
तदेतद्विधत्ते—

ब्रह्मवादिनो वदन्तीति । षोडशतिरात्राख्यः क्रतुः सोऽयं यज्ञक्रतूनां परमः
सोमयागरूपा ये क्रतवस्तेषां मध्ये चरमः । अग्निष्टोम उक्थयः षोडश-
तिरात्र इत्येतस्य तदीयक्रमत्वादग्निष्टोमस्य च प्राथम्यम् । प्रजननं ज्योति-
रित्यनुवाके ' तस्माद्दशहृज्येष्ठयज्ञः ' इत्याम्नातम् । एवं सत्याग्निष्टोमं
परित्यज्य चरमभाविनमतिरात्रं कस्मात्कारणात्सत्रे प्रथममनुतिष्ठन्तीति ब्रह्मवा-
दिनां मन्त्रः । तत्राभिज्ञा एवमुत्तरमाहुः—नात्राग्निष्टोमः परित्यक्तः । अत्राग्नि-
ष्टोमोक्थयषोडशतिरात्राणामुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वगर्भितत्वात् । द्वादशस्तोत्रमग्निष्टो-
ममन्तर्भाव्य पुनः स्तोत्रत्रयीधिक्येनोक्थयः संपद्यते । तमन्तर्भाव्य पुनरेकस्तो-
त्राधिक्येन षोडशी संपद्यते । तमन्तर्भाव्य पुनस्त्रयोदशस्तोत्राधिक्येनातिरात्रः

संपद्यते । अतः सत्रिणोऽतिरात्रमनुतिष्ठन्तीति यदेतद्वा एतस्मिन्सोमानुष्ठानेऽग्नि-
ष्टोमं प्रथममनुतिष्ठन्ति, अथोक्थ्यषोडश्यातिरात्रान्, तदतदनुपूर्वमेवानुक्रमेणैव
यज्ञक्रतूनुपेत्यानुष्ठातुं निश्चित्य तान्क्रतूनुपक्रम्य परितः स्वीकृत्य ततः सर्वत्र
सोममेव पिबन्तः सत्रिण आसते । तस्माद्दग्निष्टोमपरित्यागाभावादतिरात्ररूपं
ज्योतिष्टोमं प्रथममनुतिष्ठेयुः । स हि ज्योतिष्टोमो ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकानां
स्तोमानां क्रतूनां मुखसदृशः । तस्मान्मुखत एवाऽऽरभ्य स्तोमान्क्रतून्सत्रिणः
प्रयुञ्जते ।

गोष्टोमायुष्टोमाभ्यां पूर्वभाक्त्वं ज्योतिष्टोमस्य प्रकारान्तरेण पुनः प्रशंसति—
ते सःस्तुता इति । ज्योतिष्टोमे स्तोत्रगता य ऋग्विशेषाः सन्ति ते
संस्तुताः सन्तो विराजं दशसंख्यामेव प्राप्नुवन्ति न तु न्यूना नाप्यधिकाः ।
इतरयोस्तु गोष्टोमायुष्टोमयोर्द्वे ऋचावतिरिच्येते, दशसंख्यां न प्राप्नुतः । तत्क-
थमिति तदुच्यते—एकयर्चा गोष्टोमो दशसंख्याया अतिरिक्तः आयुष्टोमस्त्वेकया
न्यूनः । तस्माद्विराड् रूपत्वं ज्योतिष्टोमस्य प्राशस्त्ये हेतुः । किञ्च भासकत्वा-
ज्ज्योतिष्टोमः स्वर्गलोकात्मको विराड् रूपः । तस्मादुभयथा प्रशस्तेन तेन ज्योति-
ष्टोमेन स्वर्गं लोकं प्राप्नुवन्ति ।

अथास्मिन्नतिरात्रसंस्थे ज्योतिष्टोमे सामविशेषं विधत्ते—

रथंतरं दिवेति । दिवा पृष्ठस्तोत्रं रथंतरं गीयते, नक्तमपि रात्रिपर्यायेषु
रथंतरं गीयते, तत्तदानीमालस्यं भवति । तादृशालस्यपरिहारः केनान्येन साम्ना
भवतीति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञा उत्तरमाहुः—सौभराख्यं यदन्यस्ता-
मास्ति तत्तृतीयसवने ब्रह्मसामत्वेन गेयम् । तच्च बृहस्पतिं, तदेतद्बृहद्रथंतरयो-
रुभयोर्मध्ये स्थापयन्ति । तच्च यज्ञस्य धृत्यै संपद्यते । तेन विजातीयसाम्नाऽऽ-
लस्यपरिहारो भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते पाद... श कृष्णयजुर्वेदीय-

संहिताभाष्ये सप्तमोऽध्यायः प्रथमपाठके

दशमोऽनुवाकः

(अथ यज्ञाष्टके...)

ज्योतिष्टोमं प्रथममुप यन्त्यन्तरिक्ष एव तेन लोकं

प्रति तिष्ठन्ति गोष्टोमं द्वितीयमुप यन्त्यन्तरिक्ष एव

(मासगताहकथनम्)

तेन प्रति तिष्ठन्त्यायद्योमं तृतीयमुप यन्त्यमुष्मिन्नेव
 तेन लोके प्रति तिष्ठन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं
 गौरसावायुर्यदेतान्स्तामानुपयन्त्येष्वेव तल्लोकेषु
 सत्रिणः प्रतितिष्ठन्तो यन्ति ते सस्तुता विराजम्
 (१) अभि सं पद्यन्ते द्वे चर्चावति रिव्येते एकया
 गौरतिरिक्त एकयाऽऽयुःरूनः संवर्गो वै लोको
 ज्योतिरुर्गिराडूर्जमेवाव रुन्धते ते न क्षुधाऽऽति-
 माच्छन्त्यक्षोधुका भवन्ति क्षुत्संवाधा इव हि सत्रि-
 णोऽभिष्टोमावभितः प्रधी तावुकथ्या मध्ये नभ्यं
 तत्तदेतत्परियद्वेवचक्रं यदेतेन (२) षडहेन यन्ति
 देवचक्रमेव समारोहन्त्यरिष्ट्यै ते स्वस्ति समश्नुवते
 षडहेन यन्ति षड्वा ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठ-
 न्त्यभयतो ज्योतिषा यन्त्यभयत एव संवर्गो लोके
 प्रतितिष्ठन्तो यन्ति द्वौ षडहौ भवतस्तानि द्वादशा-
 हानि सं पद्यन्ते द्वादशो वै पुरुषो द्वे सकथ्यौ द्वौ
 बाहू आत्मा च शिरश्च चत्वार्यङ्गानि स्तनौ
 द्वादशौ (३) तत्पुरुषमनु पर्यावर्तन्ते त्रयः षडहा
 भवन्ति तान्यष्टादशाहानि सं पद्यन्ते नवान्यानि
 नवान्यानि नव वै पुरुषे प्राणास्तत्प्राणाननु पर्या-
 वर्तन्ते चत्वारः षडहा भवन्ति तानि चतुर्विंशति-
 रहानि सं पद्यन्ते चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सर-
 स्तत्संवत्सरमनु पर्यावर्तन्तेऽप्रतिष्ठितः संवत्सर इति
 खलु वा आहुर्वर्षीयान्प्रतिष्ठाया इत्येतावद्वै संवत्स-

रस्य ब्राह्मणं यावन्मासो मासिमास्येव प्रतिति-
ष्ठन्तो यन्ति (४) ॥

(विराजमेतेन द्वादशवेतावद्वा अष्टौ च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमे प्रायणीयमहरुक्तम् । अथैकादशे मासगतान्युच्यन्ते ।

तत्राऽऽदौ तावत्रीण्यहानि विधत्ते—

ज्योतिष्टोममिति । ज्योतिष्टोमगोष्टोमायुष्टोमा एकाहविशेषाः । एतरेवा-
नुलोमप्रतिलोमगतैरभिप्लवः षडहः संपद्यते । तस्मिन्षडहे पूर्वभागवर्तिनेऽनुलो-
मगता एतेऽनुष्ठेयाः । क्रमेणैतैर्लोकत्रये प्रतिष्ठा भवति । ज्योतिरादीनां भूरादि-
रूपत्वादेतेषां त्रयाणामनुष्ठानेन सत्रिणो लोकत्रये प्रतिष्ठिताः सुखेन व्यवहरन्ति ।
पूर्वस्मिन्ननुवाके प्रथमदिनेऽनुष्ठेयः प्रायणीयाख्योऽतिरात्ररूपो ज्योतिष्टोमो
विहितः । इह तु तृतीयदिनेऽनुष्ठेयोऽग्निष्टोमात्मको ज्योतिष्टोम इति विशेषः ।

तस्यैतस्याग्निष्टोमरूपस्य ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यं पूर्वोक्तातिरात्रवत्प्रशंसति—

ते सःस्तुता इति । ज्योतिष्टोमस्य स्तोत्रियागतसंख्यया विराट्संपत्तौ
विराज ऊर्ध्वपत्वात्ते सत्रिणः क्षुधा संपादितामार्तिं न प्राप्नुवन्ति । किं त्वक्षो-
धुकाः सर्वदा क्षुद्रहिता भवन्ति । सत्रिणामनुष्ठानप्रयासबाहुल्यात्प्रायेण ते क्षु-
त्संपादितबाधयुक्ता इव भवन्ति । तस्मात्तेषां क्षुत्परिहारायोर्ध्वपविराट्संपत्तियुक्तो
ज्योतिष्टोम एव प्रथममनुष्ठेयः ।

इदानीमुक्तैर्ज्योतिरादिभिरनुलोमप्रतिलोमगतैर्निष्पन्नमभिप्लव षडहं रथचक्र-
रूपकल्प्या विधत्ते—

अग्निष्टोमावभित इति । लोके रथचक्रं फलकत्रयेण निष्पाद्यते । तत्र
पार्श्ववर्तिनी फलके प्रधीइत्युच्येते । प्रकर्षेण धीयते धार्यते मध्यफलकमाभ्या-
मिति प्रधी । मध्यफलकं तु नभ्यमित्युच्येते नाभिस्थानीयत्वात् । एवं च सत्यत्र
चक्ररूपस्याभिप्लवषडहस्याभितो वर्तमानावाद्यन्तादिनयोरनुष्ठेयौ ज्योतिःशब्दाभि-
धेयौ यावग्निष्टोमौ तावुभौ प्रधी । ये च मध्यवर्तिनो गौरायुर्गौरित्येतन्नामान
उक्थ्यरूपाश्चत्वारः कृत्वस्ते सर्वे मिलित्वा मध्ये स्थितं नभ्यं तद्भवति । तदेत-

(मासगताहकथनम्)

क्षभिप्लवषडहरूपं परियत्पुनः पवर्तमानं देवचक्रमित्युच्यते । यद्येतेन देवचक्र-
रूपेण षडहेन यजमाना अनुष्ठानं निष्पादयेयुस्तर्हि ते यजमाना देवचक्रमेव
समारोहन्ति । तच्चाऽऽरोहणमरिष्ट्यै हिंसाराहित्याय भवति । हिंसाराहिताश्च
ते स्वस्ति समश्नुवते क्षेमं प्राप्नुवन्ति ।

पुनरपि षडहं प्रशंसति—

षडहेनेति । तस्य षडहस्यानुलोमप्रतिलोमरूपत्रयहात्मकत्वं विधत्ते—

उभयतो ज्योतिषेति । ज्योतिर्गौरायुरित्येवमानुलोम्ये सत्यादौ ज्योतिः,
आयुर्गौर्ज्योतिरित्येवं प्रातिलोम्ये सत्यन्ते ज्योतिः । एवमुभयतो ज्योतिषा षडहे-
मानुष्ठाने सति स्वर्गपवेशकाले फलावसानकाले च प्रतितिष्ठन्तोऽवज्ञारहिताः
सन्तः संचरन्ति ।

तस्य च षडहस्य द्विरावृत्तिं विधत्ते—

द्वौ षडहाविति । सक्थिशब्देन श्रोणीद्वयमुच्यते । बाहुशब्देनांसद्वयम् ।
आत्मा मध्यदेहः । शिरः प्रसिद्धम् । हस्तौ पादौ च मिलित्वा चत्वार्यङ्गानि ।
एतौ द्वौ स्तनौ द्वादशसंख्यापूरकौ । तथा सत्येवं द्वादशाहानि पुरुषमनुसृत्य
पर्यावृत्तानि भवन्ति ।

तस्य च षडहस्य तृतीयामावृत्तिं विधत्ते—

त्रयः षडहा इति । पूर्वाभ्यां द्विरावृत्ताभ्यां सह त्रित्वम् । अष्टादशाना-
महनां द्वेषा विभागे सति नवसंख्यया नवच्छिद्रगतमाणाननुसृत्य षडहास्त्रयः
पर्यावृत्ता भवन्ति ।

अत्राऽऽक्षेपसमाधानमुखेन सर्वमासानुष्ठानं विधत्ते—

चत्वारः षडहा इति । संख्याद्वारेणार्धमासद्वारा संवत्सरमनुसृत्य चत्वारः
षडहाः पर्यावृत्ता भवन्ति । अत्र मासपूरणाय पृष्ठ्यः षडहोऽध्याहर्तव्यः । अत्र
एव च्छन्दोगा आमनन्ति—‘ यदेष पृष्ठ्यः षडहो भवति वीर्यं एवान्वतः प्रति-
तिष्ठन्ति ’ इति ।

अथ पूर्वाभिस्तिषुभिरावृत्तिभिः सह चतुर्थीमावृत्तिं विधत्ते—

प्रतिष्ठितः संवत्सर इति । पूर्वोक्तन्यायेन मास एकः प्रतिष्ठितो न संव-
त्सरः, तस्योक्तप्रतिष्ठाहेतोर्मासाद्वर्षीयस्त्वादत्यन्ताधिकत्वादित्येव केचिच्चोद्यवा-
दिना आहुः । अत्रैतदुत्तरं—मासो ब्राह्मणं पूर्वोक्तीत्या मासस्य प्रतिपादकं
ब्राह्मणवाक्यं यावदस्ति एतावदेव संवत्सरस्य प्रतिपादकं ब्राह्मणं, नत्वितोऽधिकं

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

किञ्चिन्नूतनमस्ति । अनेनैव प्रकारेण प्रतिमासमनुतिष्ठन्तो यजमानास्तस्मिन्-
स्मिन्मासि प्रतितिष्ठन्तः क्रमेण संवत्सरं यन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

मेषस्त्वा पचतैरवतु लोहितग्रीवश्छागैः शल्म-
लिर्वृद्ध्या पर्णो ब्रह्मणा प्लक्षो मेधेन न्यग्रोधश्व-
मसैरुदुम्बर ऊर्जा गायत्री छन्दोभिस्त्रिवृत्स्तोमैर-
वन्तीः स्थावन्तीस्त्वाऽवन्तु प्रियं त्वा प्रियाणां
वर्षिष्ठमाप्यानां निधीनां त्वा निधिपतिं हवामहे
वसो मम (१) ॥

(मेषः षट्त्रिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादशे संवत्सरगतेषु सर्वमासेष्वहानि विहितानि । अथावशिष्टेष्वनुवाके-
ष्वश्वमेधाङ्गमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः— मेषस्त्वा पचतैरवत्विति पर्यग्नौ क्रियमाणेऽपाठ्यानि जुहोविः इति ।

पाठस्तु—

मेषस्त्वा पचतैरिति । अविजातौ मुख्यः पुमान्यो मेषोऽस्ति सोऽयं
पचतैर्हविष्वेन पचतीतिः क्षुद्रैरविशेषैः सह हेऽश्व त्वामवतु । एवमुत्तरेष्वपि
मन्त्रेषु त्वामवत्वित्यनुषञ्जनीयम् । अजजातौ योऽयं मुख्यो वस्तो लोहितग्रीवः
सोऽयमन्येच्छागैः सह त्वामवतु । शल्मलिरत्युन्नतो वृक्षविशेषः । स च स्वकी-
यया वृद्ध्या सह त्वामवतु । पर्णः पलाशवृक्षः । स च स्वाभिमानीना वसना

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

मन्त्रेण वा सह त्वामवतु । प्लक्षो यज्ञियेषु मुख्यो वृक्षः । स च मेधेन यज्ञेन सह त्वामवतु । अग्नेयैश्चमसहेतुर्वृक्षः । स च स्वकार्यैश्चमसैः सह त्वामवतु । उदुम्बरः प्रसिद्धः । स चोर्जा स्वकीयफलेन त्वामवतु । गायत्री चान्यैस्त्रिष्टुवा-
विष्टुन्दोभिः सह त्वामवतु । त्रिवृत्स्तोमश्चान्यैः पञ्चदशादिस्तोमैः सह त्वामवतु ।
एतैर्नवमिर्मन्त्रैरपाव्याख्या आहुतीर्जुहुयात् ।

कल्पः—‘ ता दक्षिणाङ्केशपक्षानुद्ग्रथ्य सव्यान्प्रसन्नस्य दक्षिणानुरूनाधना नाः
सिम्भिरभिधुन्वत्यस्त्रिः पदक्षिणमश्वं धुवन्त्यः परियन्त्यवन्तीः स्येति ’ इति ।
अत्र तच्छब्देन राजपत्न्यः परामृश्यन्ते, तासां प्रकृतत्वात् । मृतमश्वं प्रति
पत्नीभिः क्रियमाण एष उपचारः ।

वास्तु—

अवन्तीः स्थेति । ताः पत्न्यः परस्परं संबोध्य वदन्ति—हे राजपत्न्यो
यूपमवन्तीः स्थाश्वस्य पालयिष्यः स्थ । हेऽश्व त्वामवन्तीः पालयिष्यः पत्न्योऽ-
वन्तु रक्षन्तु । मम वसो वासयितस्तादृश हेऽश्व प्रियाणां मध्येऽतिप्रियं त्वां
हवामहे आह्वयामः । आप्यानां कामप्राप्तिहेतूनां मध्ये वर्षिष्ठपतिशयेन वृद्धं
त्वां हवामहे । तथा निधीनां शङ्खपद्मादीनां मध्ये निधिपतिमत्यन्तपधिकस्य
निधेः पालयितारं त्वां हवामहे ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

कूप्याभ्यः स्वाहा कूल्याभ्यः स्वाहा विक-
यभ्यः स्वाहाऽवट्याभ्यः स्वाहा खन्याभ्यः स्वाहा
हरयाभ्यः स्वाहा सूयाभ्यः स्वाहा सरस्याभ्यः
स्वाहा वैशन्तीभ्यः स्वाहा पल्वल्याभ्यः स्वाहा
वर्ण्याभ्यः स्वाहाऽवर्ण्याभ्यः स्वाहा हादुनीभ्यः
स्वाहा पृष्वाभ्यः स्वाहा स्यन्दमानाभ्यः स्वाहा

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

स्थावराभ्यः स्वाहा नादेयीभ्यः स्वाहा सैन्ध-
वीभ्यः स्वाहा समुद्रियाभ्यः स्वाहा सर्वाभ्यः
स्वाहा (१) ॥

(कूप्याभ्यश्चत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

आपाव्यहोममन्त्रा द्वादशोऽभिहिताः । अथानुवाकद्वयेनापां होमा उच्यन्ते ।

तथा च ब्राह्मणम्— ' कूप्याभ्यः स्वाहाऽद्भ्यः स्वाहेत्यपां होमान्जु-
होति ' इति ।

तत्र पथमानुवाकमन्त्रानाह—

कूप्याभ्यः स्वाहेति । कूपे भवाः कूप्या आपः । नदीपूरणेन कूले तीरे
भवाः कूप्याः । विकरे भूविवरे भवा विकर्याः । अवटे गर्ते भवा अवट्याः ।
खननेन निष्पन्नाः खन्याः । हृदे भवा हृद्याः । सूदे पङ्के भवाः सूद्याः ।
सरसि भवाः सरस्याः । वैशन्ते भवा वैशन्त्यः । यत्र कूप्यादौ पुनः पुनरापो
विशन्ति तत्रत्या इत्यर्थः । पल्वलेऽत्यल्पजलाशये भवाः पल्वल्याः । वर्षे भवा
वर्ष्याः । वर्षनैरपेक्ष्येण भूमाववस्थिता अवर्ष्याः । प्रवाहध्वनिसहिता ह्यादुन्यः ।
अवश्यायजन्याः पृष्वाः । प्रवाहरूपाः स्यन्दमानाः । एकत्रावस्थिताः स्थावराः ।
नद्यां भवा नादेय्यः । सिन्धौ पुनदे भवाः सैन्धव्यः । समुद्रे भवाः समुद्रियाः ।
अनुकसंग्रहार्थः सर्वशब्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अद्भ्यः स्वाहा वहन्तीभ्यः स्वाहा परिवह-
न्तीभ्यः स्वाहा समन्तं वहन्तीभ्यः स्वाहा शीघ्रं

(अश्वमेधाहमन्त्रकथनम्)

वहन्तीभ्यः स्वाहा शीभं वहन्तीभ्यः स्वाहोऽग्रं
वहन्तीभ्यः स्वाहा भीमं वहन्तीभ्यः स्वाहाऽम्भो-
भ्यः स्वाहा नभोभ्यः स्वाहा महोभ्यः स्वाहा
सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(अद्भ्य एकात्र त्रिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

तस्मिन्नेवापां होमे द्वितीयानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

अद्भ्यः स्वाहेति । उदकजातिमात्रयुक्ता आपः । प्रवाहरूपा वहन्त्यः ।
परिमण्डलरूपा आवर्तगताः परिवहन्त्यः । भूमेः समतलत्वेन सर्वतो गच्छन्त्यः
समन्तं वहन्त्यः । निम्नाधिक्येन शीघ्रं वहन्त्यः । ईषन्निम्नत्वेन शीघ्रं शोभनं
यथा भवति तथा वहन्त्यः । पर्वताग्रादध उग्रं वहन्त्यः । दृश्यमानमकरादिजी-
वोपेता भीमं वहन्त्यः । अम्भोनभोमहःशब्दैर्लोकत्रयगता आप उच्यन्ते । 'अयं
वै लोकोऽम्भांसि' । 'अन्तरिक्षं वै नभांसि' । 'असौ वै लोको
महांसि' इति ब्राह्मणेनोक्तत्वात् । पूर्वानुवाकोक्तैर्विंशतिमन्त्रैरेतदनुवाकोक्तैर्द्वा-
दशमन्त्रैश्च रात्रावन्नहोमाः कर्तव्याः । तेषामेव मन्त्रविशेषप्रयुक्तोऽपां होम इति
व्यवहारः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

यो अर्धन्तं जिघांसति तमभ्यमीति बरुणः ।
परो मर्तः परः श्वा । अहं च त्वं च वृत्रहन्तं
बभूव सनिभ्य आ । अरातीवा चिदद्रिवोऽनु नौ

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

शूर मंसतै भद्रा इन्द्रस्य रातयः । अभि कर्त्वेन्द्र-
भूरध ऽमन्न ते विव्यङ्महिमानं रजांसि ।
स्वेना हि वृत्रं शर्वसा जघन्थ न शत्रुरग्नें वि-
विद्युधा ते (१) ॥

(विविदद्वे च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

पूर्वयोरनुवाकयोरपां होममन्त्रा उक्ताः । अथास्मिञ्चपहारोऽभिधीयते ।

कल्पः—'यो अर्वन्तमिति सैधकेण मुसलेन पौञ्चलेयः शुनः पहरति'
इति । पाठस्तु—

यो अर्वन्तमिति । योऽयं धा जले स्नप्यमानमर्वन्तं स्वयमपि जले प्र-
विश्य हन्तुमिच्छति तं धानं जलाधिपतिर्वरुणोऽभ्यमीति सर्वतो रोगग्रस्तं
करोति ।

परो मर्त इति । कल्पः—'तमश्वस्याधस्पदमुपास्यति परो मर्तः परभेति' इति ।

परः धा प्रबलोऽयं धा परो मर्तोऽस्तु परस्ताद्गत्वा मृतो भवतु ।

कल्पः—'अहं च त्वं च वृत्रहन्ति ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं गृह्णाति, इति ।

पाठस्तु—

अहं च त्वं चेति । हे वृत्रहन्वैरिहन्तृत्वेनेन्द्रसमान यजमान त्वं चाहं
ब्रह्मा च सानिभ्यो बहुभ्यो लाभेभ्यो बहुविधद्रव्यलाभसिद्धय आ संवभूव
सर्वतः संमुक्तौ भवाव । हेऽद्रिवः पर्वतसदृशो वज्रोऽस्यास्तीत्याद्रिमानिन्द्रः, स
एवाद्रिवांस्तद्रूप हे यजमान शूर शौर्योपेतेन्द्रस्य देवाधिपतेर्भद्रा रातयः कल्या-
णानि फलदानानि नावावामुभावनुमंसतै, अनुमन्यन्तामङ्गी कुर्वन्तु । कीदृशो
नौ, अरातीवा, रातिर्हविर्दानं तद्युक्तौ रातिमन्तौ तद्रहिनावरातिमन्तौ, तावेवा-
रातीवा, चिद्यद्यप्यावां हविर्दानरहितौ तथाऽपीन्द्रदत्तानि फलान्यावां प्रत्या-
गच्छन्त्वित्यर्थः ।

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

कल्पः—‘ आभि ऋत्वेन्द्र भूरध ज्मन्नित्यध्वर्युर्यजमानं वाचयति ’ इति ।

पाठस्तु—

अभि ऋत्वेन्द्रेति । हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त यजमान ऋत्वाऽनेन ऋतुनाऽ-
भिभूः शत्रुमभिभूतवानसि । अधानन्तरं ज्मन्नस्यां भूमौ, नकारान्तस्य ज्मन्श-
ब्दस्य भूमिनामसु पठितत्वात् । तस्यां भूमौ ते त्वदीयं महिमानं रजांसि जगद्-
ञ्जकानि चरितानि च न विव्यक्कश्चिदपि विवेक्तुं न समर्थः । त्वं तु स्वेन
शवसा स्वकीयेन बलेन वृत्रं जघन्थ शत्रुं हतवानसि । स तु शत्रुर्यथा युद्धेन
तेऽन्तं त्वदीयं नाशं न विविदन्नैव लब्धवान् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽ-

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

नमो राज्ञे नमो वरुणाय नमोऽश्वाय नमः
प्रजापतये नमोऽधिपतयेऽधिपतिरस्यधिपतिं मा
कुर्वधिपतिरहं प्रजानां भूयासं मां धेहि मयि धे-
ह्युपाकृताय स्वाहाऽऽलब्धाय स्वाहा हुताय
स्वाहा (१) ॥

(नम एकान्त्रिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

पञ्चदशे शुनः प्रहारोऽभिहितः । षोडशे यव्यारुयो होमोऽभिधीयते ।

तथा च ब्राह्मणम्—‘ नमो राज्ञे नमो वरुणायेति यव्यानि जुहोति ’ इति ।

पाठस्तु—

नमो राज्ञे इति । राजा सोमः । इतरे पतिव्याः । अत्रिंशत्शब्देन धर्म-

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

देवतोच्यते । ' धर्मो वा अधिपतिः ' इति ब्राह्मणेनोक्तत्वात् । हे धर्मदेव त्व-
मधिपतिरसि मामप्यधिपतिं कुरु । त्वत्प्रसादादहं प्रजानामधिपतिर्भूयासम् । मां
धेहि प्रजानामधिपत्ये स्थापय । मयि च ताः प्रजाः पालनीयत्वेन स्थापय ।
तैरेतैः षड्भिर्यव्यनामकैरन्नहोमाञ्जुहुयात् । उपाकृतायेत्यादिमन्त्राणां त्रयाणां
कालविशेषे होमो ब्राह्मणे श्रूयते—' उपाकृताय स्वाहेत्युपाकृते जुहोति ।
आलब्धाय स्वाहेति नियुक्ते जुहोति । हुताय स्वाहेति हुते जुहोति ' इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

मयोभूर्वातो अ॒भि वा॒तू॒म्ना ऊ॒र्ज॑स्वतीरोष॒धीरा
रि॒शन्ता॑म् । पी॒व॑स्वतीर्जी॒विध॑न्याः पिबन्त्वव॒साय॑
प॒द्वते॑ रु॒द्र मृ॒ड । याः सरू॑पा वि॒रूपा॑ एक॒रूपा॑
यासा॑म॒ग्निरि॑ष्ट्या नामा॒नि वेद॑ । या अ॒ङ्गिर॑स-
स्त॒र्पसे॑ह च॒क्रुस्ता॑भ्यः प॒र्जन्य॑ महि श॒मं यच्छ॑ ।
या दे॒वेषु॑ त॒नुव॑मैर॒यन्त॑ यासा॑ सोमो विश्वा
रूपा॑णि वेद॑ । ता अ॒स्मभ्यं॑ प॒यसा॑ पिन्व॒मानाः
प्रजा॑वतीरिन्द्र (१) गो॒ष्ठे रि॑रीहि । प्रजा॑पतिर्म-
ह्यमे॒ता ररा॑णो विश्वै॒र्देवैः॑ पि॒तृभिः॑ संवि॒दानः ।
शि॒वाः स॒तीरु॑प नो गो॒ष्ठमाऽक॑स्तासां व॒यं प्र॒जया॑
स॒ संदे॑म । इ॒ह धृ॒तिः स्वा॑हेह वि॒धृतिः॑ स्वा॒हेह
रन्तिः॑ स्वा॒हेह र॑मतिः स्वाहा॑ म॒हीमु॑ षु सु॒त्रामा॑-
णम् (२) ॥

(इन्द्राष्टात्रिंशच्च) ।

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

षोडशे यव्याख्यो होमोऽभिहितः । सप्तदशे गव्याख्यैर्मन्त्रैर्होमोऽभिधीयते ।
तथाच ब्राह्मणम्—‘ मयोभूर्वातो अभि वातूसा इति गव्यानि जुहोति ’
इति ।

तत्र प्रथमामाह—

मयोभूर्वात इति । मयोभूः सुखस्य भावयिता वातो वायुरुसा अभि-
सर्वा गा अभिलक्ष्य वातु मसरतु, अतिवातेनोपद्रवं मा करोतु, किंतु मन्दवा-
तेन गवां सुखं यथा भवति तथा वातु । एताश्च गाव ऊर्जस्वती रसयुक्ता
ओषधीरारिशन्तामा स्वादयन्तु । जीवरूपं धनं जीवधनं प्राणिजातमित्यर्थः ।
तदहन्तीति जीवधन्याः पातुं योग्या आपस्ताश्च पीवस्वत्यः पानेन पुष्टिरूपस्य
स्थौल्यस्य प्रापणात्तादृशीरपो गावः पिबन्तु । हे रुद्रावसायावितुं रक्षितुं यो-
ग्भाय पद्वते पादसंचारिणे पशवे मृड सुखं कुरु ।

अथ द्वितीयामाह—

याः सरूपा इति । या गावः सरूपाः समानप्रमाणदेहा विरूपा विविध-
वर्णा एकरूपा एकजातियुक्ताः, अग्निराहवनीयादिरूप इष्ट्या यागेन निमित्त-
भूतेन यासां गवां नामानि सा विश्वायुः सा विश्वव्यचाः सा विश्वकर्मेत्यादीनि,
इडे रन्तेऽदित इत्यादीनि वा श्रुत्युक्तानि वेद जानाति, अङ्गिरसो महर्षयस्तपसा
स्वकीयेन तपःसामर्थ्येन या गा इह भूमौ चक्रुः स्थापितवन्तः, हे पर्जन्य जल-
देवताभ्यो गोभ्यो महि शर्म यच्छ महत्सुखं देहि ।

अथ तृतीयामाह—

या देवेष्विति । या गावो देवेषु निमित्तभूतेषु तनुवं शरीरमैरयन्त भूमौ
प्रवर्तितवत्यः, सोमो देवो यासां गवां विश्वा रूपाणि शुक्लकृष्णादीनि बहुक्षी-
राल्पक्षीरादीनि च सर्वाणि रूपाणि वेद जानाति, हे इन्द्र पयसा पिन्वमानाः
स्वकीयेन क्षीरेण प्राणिजातं प्रीणयन्तीः प्रजावतीर्बहुवत्सोपेतास्ता गा अस्मभ्य-
मस्मदर्थं गोष्ठे रिरीहि गौशांस्त्रीयां प्रापय ।

अथ चतुर्थीमाह--

प्रजापतिरिति । यः प्रजापतिः सोऽयं मह्यं यजमानायैता उक्तलक्षणा
गा रराणः प्रयच्छन्विश्वैः सैर्देवैः पितृभिश्च संविदान एकमत्यं गतस्ताः
शिवाः सतीर्बहुक्षीरादिप्रदानेन कल्याणरूपाः सतीरेता गा नो गोष्ठमस्मदी-
यगोशालामुपाकरुपाकरोतु प्रापयत्वित्यर्थः । वयं तासां गवां प्रजया वत्सरू-
षया संसदेम संगतास्तिष्ठामः (ष्टेम) ।

अथ चत्वारि यजूंष्याह--

इह धृतिः स्वाहेति । एतानि च विभूर्मात्रेत्यनुवाकेऽश्वस्य पादचतुष्टयस्था-
नविषयत्वेन व्याख्यातानि ।

अथ द्वयोर्ऋचोः प्रतीके दर्शयति--

महीमिति । एतच्चोभयं वैश्वानरो न ऋत्येत्यत्र व्याख्यातम् । एतैर्दशभि-
र्गव्याख्यैर्मन्त्रैरन्नहोमाञ्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजूर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

किं॑ स्विदासीत्पूर्वाचित्तिः किं॑ स्विदासी-
द्बृहद्वयः । किं॑ स्विदासीत्पिशङ्गिला किं॑
स्विदासीत्पिलिप्पिला । द्यौरासीत्पूर्वाचित्तिरश्व
आसीद्बृहद्वयः । रात्रिरासीत्पिशङ्गिलाऽविरासी-
त्पिलिप्पिला । कः स्विदेकाकी चरति क उ
स्विज्जायते पुनः । किं॑ स्विद्धिमस्य भेषजं किं॑
स्विदावर्पनं महत् । सूर्ये एकाकी चरति (१)
चन्द्रमा जायते पुनः । अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमि-
रावर्पनं महत् । पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः
पृच्छामि त्वा भुवनस्य नाभिम् । पृच्छामि त्वा

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ।
वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्या यज्ञमाहुर्भुवनस्य
नाभिम् । सोममाहुर्वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मैव
वाचः परमं व्योम (२) ॥

(सूर्य एकाकी चरति षट्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

सप्तदशे गव्याख्यहोम उक्तः । अष्टादशे ब्रह्मोद्यमुच्यते ।

कल्पः—‘ अभितोऽग्निष्ठं ब्रह्मोद्याय पर्युपविशेते दक्षिणो ब्रह्मोत्तरो होवा
किं स्वदासीत्पूर्वाचित्तिरित्येतस्यानुवाकस्य पृष्ठानि होतुः प्रतिज्ञातानि ब्रह्मणः
इति ।

एकविंशतियूपेषु मध्यवर्ती यूपोऽग्निष्ठः । ब्राह्मणयोरुक्तिप्रत्युक्तिरूपेण संवादो
ब्रह्मोद्यम् । पृष्ठानि पञ्चवाक्यानि । प्रतिज्ञातानि प्रत्युत्तरवाक्यानि (णि) ।

तस्मिन्ब्रह्मोद्ये पृष्ठामुच्यते—

किं स्वदासीदिति । हे ब्रह्मन्पूर्वाचित्तिः किं स्वदासीत् । चित्तिज्ञानम् । पूर्व(वं) चित्तिर्जन्मप्रभृति ज्ञानमुत्पन्नानां यस्यां विद्यते सा पूर्वाचित्तिः ।
वाद्दशं(श) ज्ञानं किं नामाऽऽसीदित्यर्थः । सोऽयमेको होतुः पञ्चः । कान्त्य-
र्थाद्दीधातोर्वय(यः) शब्दनिष्पत्तिः । अत्यन्तं कमनीयं यस्तु किं नामाऽऽसी-
दिति द्वितीयः पञ्चः । पिशाङ्गिला मिश्रवर्णा किं नामाऽऽसीदिति तृतीयः
पञ्चः । पिलिप्पिलाऽत्यन्तं प्रकाशमाना श्वेता किं नामाऽऽसीदिति चतुर्थः पञ्चः ।
सामान्याभिप्रायेण किमिति नपुंसकनिर्देशः ।

अथ द्वितीयामाह—

द्यौरासीदिति । तान्येतानि ब्रह्मण उत्तराणि । येयं द्यौः सैव पूर्वाचित्तिः ।
पूर्वपवृत्तं हि ज्ञानं तत्रास्ति, तत्रत्यानां देवानां जन्मप्रभृतिज्ञानोपेतत्वात् । तदिदं
प्रथममुत्तरम् । अश्वोऽत्यन्तं कमनीयं वस्तु । अत एव हि राजानः सर्वप्रयत्ने-
नाप्यश्वान्संपादयन्ति । तदिदं द्वितीयमुत्तरम् । रात्रिर्मिश्रवर्णाऽन्धकारस्य नक्षत्र-

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

चन्द्रप्रकाशस्य च विद्यमानत्वात् । तदिदं तृतीयमुत्तरम् । अवाति सर्वं प्राणि-
जातमिति श्रीरविः । सैवातिप्रकाशा । अत एव ब्राह्मणे ' श्रीर्वै पिलिप्पिला ।
इत्याख्यातम् ।

अथ तृतीयामाह-

त एते होतुः प्रश्नाः । को नामात्र लोके सहायान्तरनिरपेक्ष आलस्यरहितः
सर्वदा चरति । को नाम पुनः पुनः शुक्लपक्षे जायते । किं नाम वस्तु शैत्यकृ-
षस्योपद्रवस्यौषधम् । किं नाम स्थानं बहूनां वीजानामावापायोपयुक्तं विशालम् ।

अथ चतुर्थीमाह-

सूर्यं एकाकीति । तान्येतानि ब्रह्मण उत्तराणि स्पष्टार्थानि ।

अथ पञ्चमीमाह-

पृच्छामि त्वेति । होतुः प्रश्नाः । हे ब्रह्मस्त्वां पृथिव्याः परमन्तं पृच्छामि ।
यतः परमुत्कृष्टप्रदेशोऽन्यो नास्ति सोऽयं परोऽन्तः । तथा चक्रस्य नाभि-
रिव सर्वस्य भुवनस्य नाभिस्थानीयं वस्तु पृच्छामि । तथा वृष्णः पुंस्त्वाधिक-
स्याश्वस्य रेतस्थानीयं सारं वस्तु पृच्छामि । तथैवाक्षरात्मिकाया वाचः परमं
व्योम विशेषेण रक्षकं स्वरूपं वस्तु पृच्छामि ।

अथ षष्ठीमाह-

वेदिमाहुरिति । तान्येतानि ब्रह्मण उत्तराणि । येयं यागे वेदिस्तामेव
पृथिव्याः परमन्तं याज्ञिका आहुः । नहि वेद्या अधिकः कश्चिद्भूप्रदेशोऽस्ति ।
अत एव हि सोमप्रकरणे श्रुतम्—' एतावती वै पृथिवी । यावती वेदिः ' ।
इति । तथा यज्ञं सर्वस्य लोकस्य नाभिस्थानीयमाहुः । यथा नाभिमाश्रित्य
सर्वं चक्रं परिवर्तते तथा यज्ञाधीनः सर्वेषां प्राणिनामिहलोकपरलोकसंचारः ।
तथाऽश्वस्य रेतोवदत्यन्तं सारभूतः सोमः । अश्वमेधेन हि त्रिरात्रेण यागेन ब्रह्म-
हत्यादिकं सर्वं निवर्तते । यदेतन्मन्त्रसंघातरूपं ब्रह्म तदेतदक्षरात्मिकाया वाचः
परमं व्योम । तेन हि मन्त्रजातेन प्राणिनो विशेषेण रक्ष्यन्ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽ-

ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकोनाविंशोऽनुवाकः ।

अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मां नयति कश्चन ।
ससस्त्यश्वकः । सुभगे काम्पीलवासिनि सुवर्गे
लोके सं प्रोण्वीथाम् । आऽहमजानि गर्भधमा
त्वमजसि गर्भधम् । तौ सह चतुरः पदः सं प्र
सारयावहै । वृषा वा२ रेतोधा रेतो दधातूत्सक्थ्यो-
गुदं धेह्यजिमदजिमन्वज । यः स्त्रीणां जीवभो-
जनो य आसाम् (१) बिलधावनः । प्रियः
स्त्रीणामपिच्यः । य आसां कृष्णे लक्ष्मणि सदि-
गृदि परावधीत् । अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मां
यभति कश्चन । ससस्त्यश्वकः । उर्ध्वामेनामुच्छ्र-
यताद्वेणुभारं गिराविष । अथास्या मध्यमेधता२
शीते वाते पुनन्निव । अम्बे अम्बाल्यम्बिके न
मां यभति कश्चन । ससस्त्यश्वकः । यद्धरिणी
यवमत्ति न (२) पुटं पशु मन्यते । शूद्रा यदर्थ-
जारा न पोषाय धनायति । अम्बे अम्बाल्यम्बि-
के न मां यभति कश्चन । ससस्त्यश्वकः । इयं
यका शकन्तिकाऽऽहलमिति सर्पति । आहतं
गभे पसो नि जलगुलीति धारिका । अम्बे अ-
म्बाल्यम्बिके न मां यभति कश्चन । ससस्त्य-
श्वकः । माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्षस्य रो-
हतः (३) । प्र सुलामीति ते पिता गभे मुष्टि-
मत२सयत् । दधिक्राव्णो अकारिषं जिणोर-
श्वस्य वाजिनः । सुरभि नो मुखा करत्प्र ण

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

आयूँषि तारिषत् । आपो हि ष्टा मयोभुवस्ता
न उर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे । यो वः
शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव
मातरः । तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय
जिन्वथ । आपो जनयथा च नः (४) ॥

(आसामत्ति न रोहतो जिन्वथ चत्वारि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

अष्टादशे ब्रह्मोद्यमुक्तम् । अथैकोनविंशे राजपत्नीनां विलापरूपो मृताधो-
पचारोऽभिधीयते ।

कल्पः—‘ अम्बे अम्बाल्यम्बिक इति प्रतिप्रस्थाता पत्नीरुदानयति ’ इति ।

तत्र पाठस्तु—

अम्बे अम्बालीति । उत्तमा मध्यमाऽधमा चेत्येवं त्रिविधा राजपत्न्यः ।
तारितस्त्रिभिर्मातृवाचकैः पदैः प्रतिप्रस्थात्रा संबोध्यन्ते । एवं संबोध्याऽऽहू-
तानां तिसृणां मध्ये प्रधानभृतां महिष्युत्तरं वक्ति—कश्चिदपि पुमान्मां भोगार्थं
रहसि नैव नयति । एषोऽश्वकः ससस्ति निद्रां करोति । भोगाभावदुःस्वनैवैनं
गर्हते । गर्हार्थोऽयं कप्रत्ययः । कुत्सितोऽश्व इत्यर्थः ।

कल्पः—‘ सुभगे काम्पीलवासिनीति क्षौमेण वाससाऽध्वर्युर्भहिषीमधं च
मच्छाद्य ’ इति । पाठस्तु—

सुभगे काम्पीलेति । हे सुभगे शोभनभगे महिषि हे काम्पीलवासिनि,
काम्पीलशब्देन श्लाघ्यो वस्त्रविशेष उच्यते । तं वस्त आच्छादयतीति काम्पी-
लवासिनी तादृशे, त्वमयमश्वश्चोभौ सुवर्गे लोके स्वर्गसदृशेऽस्मिन्स्थाने संपो-
र्णाथाभिदं क्षौभं वस्त्रं सम्यगाच्छादयतम् । आच्छाद्यमाना च तेनाश्वेन सहैवं
ब्रूहि—हेऽश्व गर्भधं गर्भधारिणं त्वामहं महिष्याजान्याभिमुख्येन प्राप्नवानि ।
त्वमपि गर्भधं गर्भधार्त्रीं मामाजास्याभिमुख्येन प्राप्नुहि ।

(अम्बमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

तौ सहेति । कल्पः— ' तौ सह चतुरः पदः संपसारयावहा इति परः संपसारयेते ' इति । हेऽथ यस्त्वं या चाहं महिषी तावावामुभौ मदीयं पादद्वयं त्वदीयं पश्चाद्भागवति पादद्वयमित्येवं चतुरः पादान्तसंपसारयावहै संगताः परस्परं भिद्यता यथा भवन्ति तथा प्रसृतान्करवाव ।

कल्पः— ' वृषा वामित्यभिमन्त्रयते ' इति ।

पाठस्तु—

वृषा वामिति । वां युवयोर्भष्ये वृषा सेवकोऽथः सिञ्चत्वित्यध्याहारः । रेतोधा बीर्भधारिणी त्वदीयं रेतो धारयतु ।

कल्पः— ' उत्सकथ्योर्गृदं धेहीति प्रजनने प्रजननं संनिधाय ' इति ।

पाठस्तु—

उत्सकथ्योरिति । हेऽथ गृदं त्वदीयगुदसमीपवर्तिनं पाश्चात्यं भागं त्वत्थो-
र्बहिषीसंबन्धिनोरूर्वोरुद्धेहि ऊर्ध्वं स्थापय । अज्यते स्त्रीत्वमभिव्यज्यतेऽनेनेत्व-
ञ्जिर्बोनिः । तथा पुंस्त्वमभिव्यज्यतेऽनेनेति मेढ्रोऽप्यञ्जिः । सर्वोन्नतश्चात्तावञ्जि-
भेत्युदञ्जिः । हेऽथ महिषीसंबन्धमञ्जिमनुलक्ष्य त्वदीयमुदञ्जिमज भेरय । की-
दृश उदञ्जिः, जीवात्मना भुज्यते भीतिपूर्वकमनुभूयत इति जीवभोजनो य
उदञ्जिः स्त्रीणां जीवभोजनः, स्त्रीजीवो ह्यस्मिन्नुदञ्जौ भीतिमनुभवति । यश्चो-
दञ्जिरासां स्त्रीणां विलधावनो विलं योनिं प्रति धावति सहसा प्रविशतीति
विलधावनः । किंचायमुदञ्जिः स्त्रीणां निषः सन्नपीच्यो भवति, अपीच्यतेऽ-
त्यादरेण प्राप्यत इत्यपीच्यः । यश्चोदञ्जिरासां स्त्रीणां कृष्णे लक्ष्मणि मरु-
ष्णवर्णमसाधारणं लक्षणभूतं स्त्रीव्यञ्जनं तस्मिन्सार्दिगृदिं शुक्रपातस्थानविशेषं
परावधीदेगेन ताडयामास । येन ताडनेन शुक्रपातो भवति तत्करोति । अम्ब-
र्बहिःप्रदेशभेदेन स्थानत्रयं स्त्रीव्यञ्जनं विद्यते । अत एवान्यत्राऽऽम्नातम्—
' त्रिवृत्प्रजननम् । उपस्थो योनिर्भष्यमा ' इति । तत्र येयं मध्यमा गर्भधारिणी
सा सार्दिगृदिः ।

कल्पः— ' अम्बे अम्बाल्यम्बिक इति महिष्यश्वं गर्हते ' इति ।

पाठस्तु—

अम्बे अम्बालीति । ता महिषी भोगाभावदुःखेन विलपन्ती स्वदुःखरूपा-
पनाय स्वकीयां मातरं त्रिः संबोध्य स्वदुःखं कथयति । लोके ससंनिहिता
माता स्वकीयापद्वेलायां संबोध्यते । बाल्ये मातुरेव सर्वापनिवारकत्वेन तस्मै

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

बोधनस्य पठितत्वादप्यदाऽपि तत्संबोधनमेव सहसा जिह्वायामायाति । तां संबोधयैवं ब्रूते—रिरंसुं मां कोऽपि न यमति । अयमश्वकस्तु निद्राति ।

कल्पः—' ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रयतादिति पत्नयोऽभिमेधन्ते ' इति ।

पाठस्तु—

ऊर्ध्वामेनामिति । स्वदुःखख्यापनार्थमम्बादिशब्दैर्मातरं संबोधयन्तीमेनां महिषीं प्रति वस्त्राच्छादनाद्बहिरेव स्थिता इतरा राजपत्न्यो बुद्धिप्रदानं कुर्वन्ति— हे महिषि एनां त्वदीयां योनिमुर्ध्वामुच्छ्रयतादूर्ध्वामिमुखं कृत्वोन्नतामवस्थापय । तत्र दृष्टान्तः—पथा लोके कश्चिद्विद्विरौ वेणुस्वण्डयित्वा स्वगृहे नेतुं पौढभारमाबन्ध्य प्रथमं भूमावूर्ध्वमुच्छ्रयति तद्वदेनामुच्छ्रय । अथोच्छ्रयणानन्तरमस्या योनिर्भध्यस्थानमेधतां स्वाभिमतप्राप्त्याऽभिवर्धताम् । वृद्धिरत्र हर्षविशेषः । तत्र हर्षे दृष्टान्तः—' शीते वाते पुनन्निव ' । यथा लोके कश्चित्स्वल्पपुरुद्धतेन शूर्पेण धान्यं पुनन्व्यापारबाहुल्येन श्रान्तः स्वन्नगात्रः शीते वति प्रवृत्ते सति हृष्यति तद्वत् ।

कल्पः—' त्रिर्माहिष्यश्वं गर्हते त्रिः पत्नयोऽभिमेधन्त उत्तरोत्तरयर्चा ' इति ।

तत्र प्रथमां गर्हार्थामृचमाह—

अम्बे अम्बालीति । अथ प्रथमामभिमेधनार्थामृचमाह—

यद्धारिणीति । यद्यदा कदाचिद्धरिणीं मृगीं रात्रौ समागत्य क्षेत्रे फलितं यशं भक्षयति, तत्र क्षेत्रे भक्षयित्वा पुनरुपरण्ये गतं पशुं पुष्टमपि न मन्यते न जानाति । हे महिषि तथा त्वमपि देवतारूपेण त्वामनुभूयान्तर्हितमश्वं न जानासि । भोगस्तु तव जात एवेति पत्नीनामभिप्रायः । किं च यद्यदा शूद्रा कदाचिदासी कदाचिदर्थः स्वकीयः स्वामी जारो यस्याः सेयमर्थजारा भवति, तदानीं सा दासी स्वाभिस्वीकारमात्रेणात्यन्तं हृष्यति, न तु स्वकीयकुटुम्बशोषाय धनायति धनमात्मन इच्छति । नहि स्वाभिस्वीकाराद्धनमाधिकं मन्यते । तथा मनुष्यशरीरा त्वमपि देवतारूपस्याश्वस्य स्वीकारादेव परितुष्टा भव, न तु तुच्छमिदं मानुषं भोगमपेक्षस्वेत्यभिप्रायः ।

अथ द्वितीयां गर्हार्थामृचमाह—

अम्बे अम्बालीति । अथाभिमेधनार्थामृचमाह—

इयं यकेति । इयं प्रत्यक्षतो दृश्यमाना यका शकुन्तिका या काचित्पक्षिणी विद्यते । आहलशब्दः पक्षिध्वनेरनुकरणम् । इत्येतादृशं शब्दं कुर्वती

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

सा शकुन्तिका सर्पति पुमांसं पक्षिणं पृष्ठतो गच्छति, न तृष्ठा क्वचिदवतिष्ठते । हे महिषि एवं त्वमपि न तृष्यसि, तदेतद्युक्तमित्याभिप्रायः । किञ्च धाणिका गर्भस्य धारयित्री योषिद्वम आहतं पसो निजलग्नीति । गभशब्दे पसशब्दे च षण्णव्यत्ययो द्रष्टव्यः तथा सति योनिं सपजन्यं रेतश्च शब्दद्वयेनाभिधीयते । निजलग्नीति निगिरति । यथा लोके गर्भधारिणी स्त्री योनावहिवं रेतो निगिरति गर्भरूपेणान्तर्धृत्वा संतुष्यति एवं त्वमपि देवतारूपाश्वस्वकारेण संतोषुम-हसीत्याभिप्रायः ।

अथ गहार्थी तृतीयामृचमाह—

अम्बे अम्बालीति । अथाभिमेधनार्थी तृतीयामृचमाह—

माता च ते पितेति । हे महिषि ते तव या माता तथा तव यः पिता तावुभावपि वृक्षस्याग्रं वृक्षस्य कस्यचिच्छाखया निर्मितं तल्पं रोहत आरुह्य शयाते तदानीं ते पिता प्रसुलाभि प्रवेशयामीत्येवमुक्त्वा गभे योनौ मुष्टिं मुष्टि-सदृशं मेढूमतंसयत्प्रवेशयत् । एवमयमप्यश्वश्चकार । अतो हे महिषि त्वमुत्ति-ष्ठेत्याभिप्रायः ।

कल्पः—‘ दधिक्राव्णो अकारिषमिति सर्वाः सुरभिमतीमृचमन्ततो जपित्वा । इति ।

पाठस्तु—

दधिक्राव्ण इति । दधि क्रामति प्रामोतीति दधिक्रावा । एतन्नामको दधिपियः कश्चिद्देवविशेषः । अग्निरित्यन्ये । तस्य देवस्याकारिषमहं कर्म कृत-वानस्मि । कीदृशस्य, जिष्णोर्जयशीलस्याश्वस्य व्यापिनो वाजिनोऽश्वतः । स देवो नोऽस्माकं मुखं सुरभि करत्कर्पूरादिद्रव्यसमृद्धिपदानेन सुगन्धोपेतं करो-त्वस्माकमायुषि च प्रतारिषत्प्रवर्धयतु ।

कल्पः—‘ आपो हि ष्ठा मयोभुव इति तिसृभिर्मार्जयित्वा ’ इति ।

तत्र प्रथमामाह—

आपो हि ष्ठीति । हिशब्द एवकारार्थः प्रसिद्ध्यर्थो वा । हे आपो यूय-म्वं मयोभुवः स्थ सुखस्य भावयिष्यो भवत । स्नानपानादिहेतुत्वेन सुखोत्पाद-कत्वं प्रसिद्धम् । तास्तादृश्यो यूयं नोऽस्मानूर्जे रसाय भवदीयरसानुभवार्थं दधा-तन स्थापयत । किञ्च महे महते रणाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय दधातन, अस्मान्परतत्त्वसाक्षात्कारयोग्यान्कुरुतेत्यर्थः ।

(अश्वमेधाहुमन्त्रकथनम्)

अथ द्वितीयामाह-

यो वः शिवतम इति । वो युष्माकं शिवतमः शान्ततमः तुल्यकहे-
तुर्वो रसोऽस्ति, इहास्मिन्कर्मणि नोऽस्मांस्तस्य भाजयत तं रसं पापयत । तत्र
दृष्टान्तः-उशतीरिव मातरः कामयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्वकीर्यं
स्वम्परसं पापयन्ति तददित्यर्थः ।

अथ तृतीयामाह-

तस्मा अरमिति । यस्य रसस्य क्षयाय क्षयेण निवासेन जिन्वथ पूर्व
पीता भवथ, तस्मै रसाय वो युष्मानलं भृशं पाप्नुमः । किं च हे आपो युवं
नोऽस्माञ्जनयथ प्रजोत्पादकान्कुरुथ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक
एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

मूर्ध्वः सुवर्वसवस्त्वाऽञ्जन्तु गायत्रेण छन्दसा
रुद्रास्त्वाऽञ्जन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाऽऽदित्यास्त्वाऽञ्जन्तु
जागतेन छन्दसा यद्वातो अपो अगमदिन्द्रस्य
तनुर्वं प्रियाम् । एतं स्तोत्रेतेन यथा पुनरश्वमा
वर्तयासि नः । लाजीश्छाचीश्न्यशो ममाश्म ।
यथार्ये गव्याया एतद्देवा अन्नमत्तैतदन्नमद्धि प्र-
जापते । युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परि तस्थुषः।
रोचन्ते रोचना दिवि । युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी
विपक्षसा रथे । शोणा धृष्णु नृवाहसा । केतुं
कृण्वन्नकेतवे पेशो मया अपेशसे । समुपद्भिर-
जायथाः (१) ॥

(ब्रध्नं पश्चविंशतिश्च) ।

(अथमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

एकोनविंशोऽथस्य मरणोत्तरकालीन उपचारोऽभिहितः । विंशे तु पूर्वका-
लीन उपचारोऽभिधीयते ।

भूर्भुवः सुवरिति । कल्पः—‘ पत्नयोऽथमलंकुर्वन्ति महिषी वावाता परि-
वृकीति शत* शतमेकैकस्याः सचिवा राजपुत्रीर्धात्रीश्वोऽग्राणामराज्ञां सुतमाव-
प्या इति सहस्रं सहस्रं मणयः सु(सौ)वर्णर(रा)जतसामुद्रां बालेषु मणी-
नाम्भन्ति भूरिति सौवर्णान्महिषी प्राग्वाहाद्भुव इति राजतान्वावाता प्रत्यग्-
वात्प्राक्श्रोणेः सुवरिति सामुद्रान्परिवृकी प्रत्यक्श्रोणेः ’ इति ।

अथोक्ता भूर्भुवः सुवरित्येतास्तिस्त्रो व्याहृतयो लोकत्रयवाचिन्यः । तथा
वृद्धि सौवर्णराजतशङ्खमणयः क्रमेण भूम्यादिलोकत्रयरूपा इति सूत्राणामर्थः ।
हेतुर्विंशोऽथस्य मध्यपाश्चात्यभागेषु महिषी वावाता परिवृक्त्याख्या उत्तममध्यमा-
ख्या राजपत्नयोऽथस्य केशेषु मणीन्योजयेयुः ।

कल्पः—‘ अथास्य स्वदेशानाज्येनाभ्यञ्जन्ति वसवस्त्वाऽञ्जन्तु गायत्रेण
चन्दसति गौलगुल्वेन महिषी रुद्रा इति कौसुम्भेन वावाताऽऽदित्या इति मु-
स्ताकतेन परिवृकी ’ इति ।

पाठस्तु—

वसवस्त्वोति । हेऽथाष्टौ वसवो गायत्रेण च्छन्दसा युक्ता गुग्गुलुजन्येन
वेलेन मुस्तभागे त्वामञ्जन्तु । एकादश रुद्राः कुसुम्भजन्येन तैलेन त्वां मध्यभागे
त्रिष्टुप्छन्दोयुक्ता अञ्जन्तु । द्वादशाऽऽदित्या जागतच्छन्दोयुक्ता मुस्तामूलजन्येन
वेलेन पाश्चात्यभागे त्वामञ्जन्तु । एतदेव तैलं सूत्र आक्यशब्देन व्यवहृतम् ।

कल्पः—‘ यदातो अपो अगमदिति प्रदक्षिणमावर्तते यतः प्रयाति तदवति-
ष्ठते ’ इति ।

१ सं. 'त्रीर्दाराश्वो' । २ च. 'र्धात्र्यश्वो' । ३ स्व. 'ग्राणां रा' । ४ स्व. 'द्वान्वाडे' ।
५ स्व. 'प्राग्वाहा' । ६ स्व. 'त्यग्वाहा' । ७ स्व. 'थाश्वस्य देहाना' । ८ स्व. 'तयते' ।

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

रथयुक्तोऽयमश्वो यतो रथशालायाः प्रयातः पुनः प्रादक्षिण्येनाऽऽवृत्तस्तस्या-
मेव रथशालायामवतिष्ठते ।

पाठस्तु—

यद्वातो अप इति । यद्येन पथा पुरा वातो वायुरपो जलानीन्द्रस्य पियां
तनुवं पर्जन्यरूपामगमत्प्रापयत् । हे स्तोतः स्तुतिकर्तस्त्वमश्वपेरणार्थं शब्दं
कुर्वन्नेतेन पूर्वसिद्धेन पथा मार्गेणैतमश्वं नोऽस्मान्प्रत्यावर्तयास्यावृत्तं कुरु ।

कल्पः—‘ लाजीञ्छाचीऽन्यशो ममाऽमिति पत्नयोऽर्थायान्नपरिशेषानु-
भवन्ति ’ इति ।

पाठस्तु—

लाजीञ्छाचीऽनिति । रात्रौ यैर्दशभिरन्नैर्होमाः कृतास्तदन्नशेषेषु
लाजा अपि विद्यन्ते, तानयमश्वो भक्षयति । अतो लाजा अस्य सन्तीति
लाजी । भक्षयितुं शक्या अन्नविशेषाः शाचास्ता अस्य सन्तीति शाची ।
अश्वो हि स्वामिनो यशः कीर्तिं संपादयति, तद्विवक्षया यशो ममेति वाक्यमे-
तन्नामत्वेन प्रयुज्यते । तैरेतैर्लाज्यादिभिस्त्रिभिर्नामभिरश्वं संबोध्य तिस्रः पत्न्य
आह्वयन्ति । दूरादाह्वातुमते प्लुताः । एवं संबोध्याश्चशरीगतान्देवान्प्रत्येव
ब्रुवते—हे देवा एतदन्नमस्माभिर्दीयमानमश्वरूपेणात्त भक्षयत । हे प्रजापते देव-
स्वामिस्त्वमप्येतदन्नमाद्धि भक्षय ।

कल्पः—‘ युञ्जन्ति ब्रध्नमिति दक्षिणस्यां युगधुर्ये तमश्वं युनक्ति ’ इति ।

पाठस्तु—

युञ्जन्ति ब्रध्नमिति । ब्रध्नमादित्यरूपमरुषमग्निरूपं चरन्तं वायुरूपमिम-
मश्वं तथा परितस्थुषः परितोऽवस्थितांस्त्रील्लोकानेतदश्वस्य (स्व) रूपान्युञ्जन्ति
देवाः सर्वे रथे योजयन्ति । तथा दिवि द्युलोके वर्तमानानि रोचना प्रकाश-
रूपाणि नक्षत्राणि रोचन्तेऽश्वमेतं प्रकाशयन्ति । अयमर्थः सर्वोऽपि ब्राह्मणे
स्पष्टमुच्यते—‘ असौ वा आदित्यो ब्रध्नः । अग्निर्वा अरुषः । वायुर्वै चरन् ।
इमे वै लोकाः परितस्थुषः । नक्षत्राणि वै रोचना दिवि ’ इति ।

कल्पः—‘ युञ्जन्त्यस्य काम्येति प्रष्टी ’ इति ।

तस्याश्वस्य सहायभूतावितरौ द्वावश्वौ युनक्ति ।

पाठस्तु—

युञ्जन्त्यस्येति । अस्याश्वस्य सहायभूतौ हरी द्वावश्वौ युञ्जन्ति देवा इत्ये

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

योजयन्ति । कीदृशा हरी, काम्पा कमनीयौ, विपक्षसा विशेषेण पक्षे रथस्य
पार्श्वे वर्तमानौ, शोणेषल्लोहितौ, धृष्णू शत्रुधर्षणक्षमौ, नृवाहसा मनुष्यवाहेनौ ।

कल्पः— 'केतुं कृण्वन्नकेतव इति रथे ध्वजमुपगूहति ' इति ।

पाठस्तु—

केतुं कृण्वन्निति । मर्या मनुष्या अकेतवे पूर्वं ध्वजरहिताय रथाय केतुं
कृण्वन्ध्वजं कुर्वन्तु । अपेशसे सुवर्णालंकाररहिताय रथाय पेशः सुवर्णालंकारं
कुर्वन्तु । हे रथ त्वमुषद्भिर्ज्वालासदृशैः सुवर्णरश्मिभिः समजावथाः संगतो
जातोऽसि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा
स्लावभ्यः स्वाहा संतानेभ्यः स्वाहा परिसंतानेभ्यः
स्वाहा पर्वभ्यः स्वाहा संधानेभ्यः स्वाहा शरी-
रेभ्यः स्वाहा यज्ञाय स्वाहा दक्षिणाभ्यः स्वाहा
सुवर्गाय स्वाहा लोकाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा
(१) ॥

(प्राणायष्टाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

विंशोऽनुवाके जीवतोऽश्वस्योपचार उक्तः । एकविंशे त्वन्नहोमशेषोऽभिधी-
यते । तथा च ब्राह्मणम्— 'प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहेति संततिहोमाङ्गु-
होति ' इति ।

पाठस्तु—

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

प्राणाय स्वाहेति । स्नावसूत्पन्नाः शाखा नाड्यः संतानाः । तासूत्पन्ना
उपशाखा नाड्यः परिसंतानाः । एतैश्चतुर्दशभिर्मन्त्रैरन्नहोमेषु संतत्यारूपं होमं
कुर्यात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक

एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

सिताय स्वाहाऽसिताय स्वाहाऽभिहिताय स्वा-
हाऽनभिहिताय स्वाहा युक्ताय स्वाहाऽयुक्ताय
स्वाहा सुयुक्ताय स्वाहोद्युक्ताय स्वाहा विमुक्ताय
स्वाहा प्रमुक्ताय स्वाहा वञ्चते स्वाहा परिवञ्चते
स्वाहा संवञ्चते स्वाहाऽनुवञ्चते स्वाहोद्वञ्चते
स्वाहा यते स्वाहा धावते स्वाहा तिष्ठते स्वाहा
सर्वस्मै स्वाहा (३) ॥

(सितायाष्टाविंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

बृहस्पतिः श्रद्धथा वा ऋक्षा वै प्रजापतिर्यनेन द्वे बावाऽऽदित्वा पतिष्ठः
संवत्सराय सुवर्गं ब्रह्मवादिनो ज्योतिष्ठोमं भेषः कूप्याभ्योऽद्भ्यो यो अर्वन्मं
नमो राशे मयोभूः किञ्च स्विदम्भे भूः प्राणाय सिताय द्वाविंशतिः ॥ २२ ॥

बृहस्पतिः पति तिष्ठन्ति वै दशरात्रेण सुवर्गं यो

अर्वन्तं भूस्त्रिपञ्चाशत् ॥ ५३ ॥

(अध्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थः प्रपाठक ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

अथ द्वाविंशोऽन्नहोमेषु प्रमुक्त्याख्या होमा उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—
'सिताय स्वाहाऽसिताय स्वाहेति प्रमुक्तीर्जुहोति' इति ।

पाठस्तु—

सिताय स्वाहेति । सितादीन्यश्वविशेषणानि । :सितासितशब्दाभ्यामारो-
हणकालीनबन्धाबन्धौ विवक्षितौ । अभिहितानभिहितशब्दाभ्यां रशनायुगले
बन्धाबन्धौ । युक्तादिचतुष्टयेन रथयोजनविशेषाः । विमुक्तप्रमुक्तशब्दाभ्यां यो-
चनविशेषौ । वञ्चतादिशब्दपञ्चकेन गमनप्रकारविशेषाः । उपर्याख्येन मेरिवा
वञ्चनादयः । यतादिशब्दैस्तु स्वेच्छाकृता इति विशेषः । एतैरेकोनविंशति-
मन्त्रैः प्रमुक्त्याख्यहोमः कार्यः ।

अत्रास्य प्रपाठकस्य विनियोगसंग्रहः—

चतुर्विंशतिरात्रौ द्वौ चतुर्थाद्यद्वितीययोः ।

त्रिंशद्रात्रस्तृतीये स्याद्द्वात्रिंशद्रात्र उत्तरे ॥ १ ॥

त्रयस्त्रिंशदहोऽन्यस्मिन्त्रिंशद्रात्र उत्तरे ।

एकोनपञ्चाशदहः सप्तमे समुदीरितः ॥ २ ॥

संवत्सराख्यसत्रस्य दीक्षाकालोऽष्टमे श्रुतः ।

दीक्षाश्वोपसदोऽन्यस्मिन्दशमे प्रायणीयकम् ॥ ३ ॥

मासा एकादशेऽथाध्वमेधमन्त्रा उदीरिताः ।

मेषो नवापाव्यहोमा अवन्तीः परियन्ति हि ॥ ४ ॥

कूप्याभ्यो विंशतिश्वाङ्गो द्वादशापां तु होमकाः ।

यो अर्व धप्रहारः स्यात्परोऽध्वस्पदसंस्थितिः ॥ ५ ॥

अहं ब्रह्मा स्वामिहस्ते धृत्वाऽभिक्रेति वाचयेत् ।

एते मन्त्रास्तु चत्वारो यव्यहोमा नमो नव ॥ ६ ॥

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

मयोऽष्टौ स्युर्गव्यहोमाः किं ब्रह्मोद्ये षडीरिताः ।

पत्नीमुदानयेदम्बे सुभेत्याच्छादयेदुभौ ॥ ७ ॥

तौ संपसारयेत्पादान्बृषेत्यध्वर्युर्मन्त्रयेत् ।

उत्सग्दधाति गुह्ये द्वे सन्बे अश्वं विगर्हयेत् ॥ ८ ॥

ऊर्ध्वामन्या बोधयेयुस्त्रिरेवं स्यात्पुनः पुनः ।

दाधि सर्वा जपित्वा हि मार्जयन्ते त्रिभिर्जलात् ॥ ९ ॥

अम्ब इत्यनुवाकेऽस्मिन्मन्त्रा अष्टादशोरिताः ।

भूस्त्रि पत्न्योऽश्ववालेषु कीलेयुस्त्रिविधान्मणीन् ॥ १० ॥

वसाभ्यञ्जन्ति पत्न्योऽश्वमेतमा(श्वं यद्वेत्या)वर्तयेद्गुणा(द्गुहा)न् ।

लाज्यन्तेशेष आहार्यो युञ्जन्त्युञ्ज्याद्रथेऽश्वकम् ॥ ११ ॥

युञ्जान्यौ योजयित्वाऽथ केतुं बन्ध्वो रथे ध्वजः ।

भूर्भुवः सुवरित्यस्मिन्मन्त्रा एकादशोरिताः ॥ १२ ॥

प्राणा संततिहोमाः स्युस्तत्र मन्त्राश्चतुर्दश ।

सिताप्रमुक्तिहोमाः स्युर्मन्त्रा एकोनविंशतिः ॥ १३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्भाजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

सप्तमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(संवत्सरसत्रकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

गावो वा एतत्सत्रमासताशृङ्गाः सतीः शृङ्गा-
णि नो जायन्ता इति कामेन तासां दश मासा
निषण्णा आसन्नथ शृङ्गाण्यजायन्त ता उदंति-
ष्ठन्नरात्स्मेत्यथ यासां नाजायन्त ताः संवत्सर-
माप्तवोदंतिष्ठन्नरात्स्मेति यासां चाजायन्त यासां
च न ता उभयीरुदंतिष्ठन्नरात्स्मेति गोसत्रं वै
(१) संवत्सरो य एवं विद्वांसः संवत्सरमुपय-
न्युध्नुवन्त्येव तस्मात्तूपरा वार्षिकौ मासौ पत्वा
चरति सत्राभिजितं ह्यस्यै तस्मात्संवत्सरसदो
यत्किं च गृहे क्रियते तदाप्तमवर्द्धमभिजितं
क्रियते समुद्रं वा एते प्र प्लवन्ते ये संवत्सरमुप-
यन्ति यो वै समुद्रस्य पारं न पश्यति न वै स
तत् उदंति संवत्सरः (२) वै समुद्रस्तस्यैतत्पारं
यदतिरात्रौ य एवं विद्वांसः संवत्सरमुपयन्त्य-
नाता एवोदचं गच्छन्तीयं वै पूर्वीऽतिरात्रोऽसा-
वुत्तरो मनः पूर्वी वागुत्तरः प्राणः पूर्वीऽपान उ-
त्तरः प्ररोधनं पूर्वं उदयनमुत्तरो ज्योतिष्टोमो वै-
श्वानरोऽतिरात्रो भवति ज्योतिरेव पुरस्ताद्दधते
सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै चतुर्विंशः प्रायणी-
यो भवति चतुर्विंशतिरर्धमासाः (३) संवत्सरः

प्रयन्त एव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्ति तस्य त्रीणि च
 शतानि षष्टिश्च स्तोत्रीयास्तावतीः संवत्सरस्य
 रात्रय उभे एव संवत्सरस्य रूपे आप्नुवन्ति ते
 सः स्थित्या अरिष्ट्या उत्तरैरहोभिश्चरन्ति षडहा
 भवन्ति षड्वा ऋतवः संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे
 प्रति तिष्ठन्ति गौश्वाऽऽयुश्च मध्यतः स्तोमौ भवतः
 संवत्सरस्यैव तन्मिथुनं मध्यतः (४) दधति प्र-
 जननाय ज्योतिरभितो भवति विमोचनमेव त-
 च्छन्दांस्येव तद्विमोकं यन्त्यथो उभयतोज्यो-
 तिषेव षडहेन सुवर्गं लोकं यन्ति ब्रह्मवादिनो व-
 दन्त्यासते केन यन्तीति देवयानेन पथेति ब्रूया-
 च्छन्दांसि वै देवयानः पन्था गायत्री त्रिष्टुब्ज-
 गती ज्योतिर्वै गायत्री गौस्त्रिष्टुगायुर्जगती यदेते
 स्तोमा भवन्ति देवयानेनैव (५) तत्पथा यन्ति
 समानः सामं भवति देवलोको वै सामं देवलो-
 कादेव न यन्त्यन्याऽन्या ऋचो भवन्ति मनुष्य-
 लोको वा ऋचो मनुष्यलोकादेवान्यमन्यं देवलो-
 कमभ्यारोहन्तो यन्त्यभिवर्तो ब्रह्मसामं भवति
 सुवर्गस्य लोकस्याभिवृत्त्या अभिजिद्भवति सुव-
 र्गस्य लोकस्याभिजित्यै विश्वजिद्भवति विश्वस्य
 जित्यै मासिमासि पृष्ठान्युप यन्ति मासिमास्य-
 तिग्राह्या गृह्यन्त मासिमास्येव वीर्यं दधति मासां
 प्रतिष्ठित्या उपरिष्ठान्मासां पृष्ठान्युप यन्ति तस्मा-
 दुपरिष्ठादोषधयः फलं गृह्णन्ति (६) ॥

(संवत्सरसत्रकथनम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
सत्रं संवत्सरान्तं यत्तच्चतुर्थे समीरितम् ।
विशेषः पञ्चमे तस्य वत्सरारूपस्य वर्णयते ॥

तत्राऽऽदौ तावत्संवत्सरसत्रं विधत्ते—

गावो वा एतदिति । यद्यपि गावस्तिर्यक्त्वान्न कर्माविकारिण(पय)स्तथाऽपि
तदभिमानिदेवताऽत्र गोशब्देन विवक्षिता । अभिमन्तव्यानां शृङ्गभावाभावो
स्वस्मिन्नारोप्य गोभिः सह तादृशबुद्ध्या व्यवहरन्ति । पुरा शृङ्गरहिताः
सत्यो गावः शृङ्गेत्पत्तिं कामयित्वैतत्संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा इत्याद्यनुवाकैकं
सत्रमन्वतिष्ठन् । तासां शृङ्गकामोपेतानामनुष्ठाने प्रवृत्तानां गवां दश मासा
निर्गता अभूवन् । अथ मासदशकादूर्ध्वं शृङ्गण्युत्पन्नानि । तदानीं ता गावोऽ-
पेक्षितेन फलेन समृद्धाः स्म इति मत्वा तस्मात्सत्रादुत्थिताः । अथैतस्मिन्काळे
कासांचिद्गवां शृङ्गाणि नोत्पन्नानि, ताः पुनरपि मासद्वयमनुष्ठाय संवत्सरसंपूर्तिं
कृत्वा समृद्धाः स्म इत्येवं मत्वा तस्मात्सत्रादुत्थिताः । तदेवं यासां शृङ्गण्यु-
त्पन्नानि यासां च नोत्पन्नानि ता उभयविधा अपि गावो वयं समृद्धा इत्येवं
मत्वोत्थिताः । यस्माद्गोभिरनुष्ठितं तस्माद्गोसत्रमित्येवायं संवत्सरारूपः कर्म-
विशेषोऽभिधीयते । ये यजमाना एवं विद्वांसः संवत्सरारूपं कर्मविशेषमनुति-
ष्ठन्ति ते समृद्धिं प्राप्नुवन्त्येव ।

यदुक्तमर्थवादे यासां गवां शृङ्गण्यजायन्त, यासां च नाजायन्त ता उभ-
योऽप्युद्धिं गता इति, तत्र जातशृङ्गणां शृङ्गजन्मैवार्धिः । इतरासां तु कथं
सा समृद्धिरित्याशङ्क्य तां दर्शयति—

तस्मात्तूपरा इति । यस्माद्जातशृङ्गस्तूपराः सत्रेण समृद्धिं गतास्त-
स्मादियं वर्षतुसंबन्धिनौ मासौ पत्वां प्रीतिं प्राप्प्यारण्ये चरति । वार्षिकवोर्हि

मासयोररण्ये संचरन्तीनां दीर्घशृङ्गयुक्तानां गवां महान्क्लेशो जायते । प्रबल-
वायुपेतया तीव्रवृष्ट्या मुखे प्रतिहताः सत्यो मुखमर्वाग्भूतं कृत्वा शृङ्गभारेण
पीडयन्ते । तूपरायास्तु नास्त्ययं क्लेशः । यथा केशश्मश्रुपूर्णशिरस्कानां पुरु-
षाणां सत्यपि सौन्दर्याभिमानकृते सुखे नदीस्नानघृतभोजनादौ महान्क्लेशस्तद्वत् ।
यदेतदस्यै तूपराया गोवर्षासु प्रीतिसंपादनं तदेतत्सत्राभिजितं सत्रानुष्ठानल-
ब्धम् ।

अथ प्रकारान्तरेण सत्रानुष्ठानं प्रशंसति-

तस्मात्संवत्सरेति । यस्मात्सत्रं प्रशस्तं तस्मात्संवत्सरसदः संवत्सरसत्रमनु-
ष्ठितवतो यजमानस्य गृहे यत्किंच क्रियते यत्किमप्यग्निहोत्रादिकमङ्गविकल-
मप्यनुष्ठीयते तदाप्तमङ्गसंपूर्णमेव भवति । तथाऽवरोद्धमकाले कृतमपि स्वकाले
कृतं भवति । अभिजितं फलापेक्षाराहित्येऽपि संपादितफलं भवति । अत एव
शास्त्रन्यायाभिज्ञा आहुः— ' तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ' इति ।

अथैतस्य सत्रस्य प्रायणीयोऽदयनीयावहर्विशेषौ विधत्ते-

समुद्रं वा एत इति । ये यजमानाः संवत्सरसत्रमुपक्रमन्त एते यजमानाः
समुद्रमेव बाहुभ्यां तरितुमुद्युञ्जते । सत्रस्य समुद्रवदतिप्रभूतत्वात् । एवं सति यः
पुरुषः समुद्रस्य पारं परतीरं न पश्यति स पुरुषः समुद्रादुद्गन्तुं न शक्नोति ।
अयं च संवत्सरस्तेन समुद्रेण समानः । तस्मादस्य समाप्तिपरिज्ञानाभावे तत
उत्थातुमुत्साहो न भवेत् । तस्मात्समाप्तिरूपमहर्विशेष्यम् । तस्य च समुद्रसमस्य
संवत्सरस्य पारावारतीरभूतावतिरात्रौ । एतदभिज्ञाय यजमाना अनार्ता मनस्यु-
द्देगरहिता एवोद्वचमुत्तमां समाप्तिसंबन्धिनीमृचं गच्छन्ति । तस्मादतिरात्रावुभा-
वनुष्ठेयावित्यर्थः । यदि ब्रह्मवादिनो वदन्त्यतिरात्रः परम इत्यनुवाक एव प्राय-
णीयोऽतिरात्रो विहितः, तर्ह्युदयनीयातिरात्रेण सह निर्देष्टुमत्र पुनरुपन्यासः ।

तावेतावतिरात्रौ बहुधा प्रशंसति-

इयं वै पूर्व इति । पूर्वः प्रायणीयोऽतिरात्रः प्राथम्यसाम्येन पृथिव्यादि-
रूपः । उदयनीयस्तु पश्चाद्भावित्वेन द्युलोकारूपः । प्ररोधनं लौकिकस्य
वैदिकस्य वा व्यापारस्य प्रारम्भः ।

यावेतावतिरात्रौ सामान्येनोक्तौ तयोर्विशेषाकारेण स्वरूपं विधत्ते-

ज्योतिष्टोम इति । योऽयमतिरात्रः स ज्योतिष्टोमरूपः । स च वैश्वानरेण

(संवत्सरसत्रकथनम्)

दृष्टः । तदनुष्ठानेन स्वर्गमार्गे पुरस्ताज्ज्योतिर्दधते । तच्च स्वर्गप्रकाशनाय भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ प्रायणीयमतिरात्रमुपेत्य चतुर्विंशमुक्थ्यमारम्भणीयमुपयन्ति ’ इति, तदिदं विधत्ते—

चतुर्विंश इति । यदेतदारम्भणीयमहस्तदेतत्पूर्वोक्तादतिरात्रादुत्तरभावित्वेऽपि वक्ष्यमाणेभ्योऽभिप्लवषडहावृत्तिरूपेभ्यो मासेभ्यः प्रथमभावित्वत्प्रायणीय इत्युच्यते । स चाहर्विशेषश्चतुर्विंशस्तोमयुक्तः कार्यः । तथा सति संख्यासाम्यादर्धमासद्वारा संवत्सरः संपद्यते । तत्संपत्तौ सत्यां प्रारभमाणा एव यजमानाः संवत्सरसत्रानुष्ठाने स्थिरा भवन्ति । किंचैतस्याह्न उक्थ्यरूपत्वादुक्थ्यस्य च पञ्चदशस्तोत्रयुक्तत्वादेकैकस्मिन्स्तोत्रे चतुर्विंशतिसंख्याकास्वक्षुः स्तोत्रीयासु सतीषु मिलित्वा षष्ट्युत्तरशतत्रयपरिमिताः स्तोत्रीया भवन्ति । एवं सति संवत्सरस्य यद्विदं चतुर्विंशत्यर्धमासात्मकं रूपं यच्च षष्ट्युत्तरशतत्रयरात्र्यात्मकं रूपं ते उभे अपि रूपे संख्यासाम्येन प्राप्नुवन्ति ।

अनन्तरभावीन्यहानि विधत्ते—

ते संस्थित्येति । अनुष्ठितप्रायणीयारम्भणीयास्ते यजमानास्ततः ऊर्ध्वं संस्थित्या अरिष्ट्यै सत्रसमाप्तेरविनाशायोत्तरैर्ज्योतिर्गौरायुरित्यादिभिरहोमि-
रनुतिष्ठेयुः । अत्र यानि पूर्वप्रपाठकविहितानि तेषां स्तुत्यर्थेऽनुवादः । यानि त्वविहितानि तेषामत्र विधिरिति विवेकः ।

ज्योतिरादीनामभिप्लवषडहतां विधत्ते—

षडहा भवन्तीति । ज्योतिर्गौरायुरायुर्गौर्ज्योतिरित्येवं षडहत्वम् ।

उक्ते षडहे मध्यवर्त्यहर्द्वयं प्रशंसति—

गौश्वाऽऽयुश्चेति । योऽयं गोष्टोमो यश्चाऽऽयुष्टोमस्तावुभौ षडहस्य मध्ये कर्तव्यौ । तत्तेन संवत्सरसत्रस्य मध्ये मिथुनं संशंसन्ति । तच्च प्रजननाय भवति ।

षडहस्याऽऽद्यन्तावहर्विशेषो प्रशंसति—

ज्योतिरभित इति । षडहस्याऽऽद्यन्तयोर्ज्योतिष्टोमः कार्यः । तदेतदादौ ज्योतिष्टोममनुष्ठाय पुनरप्यन्ते ज्योतिष्टोमस्थानुष्ठानमुपक्रमे निरुद्धस्य विमोचन-
रूपानं भवति । तेन ज्योतिर्गौरायुरित्येतत्रयरूपाणि च्छन्दांसि गायत्र्यादीन्येव

विमोकं प्राप्नुवन्ति । अपि च पार्श्वद्वये ज्योतिर्युक्तेन द्वीपद्वयसमानेन षडहेन प्रकाशितं स्वर्गं सुखेन प्राप्नुवन्ति ।

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां ज्योतिरादिकं प्रशंसति-

ब्रह्मवादिन इति । ये यजमाना आसते सत्रमनुनिष्ठन्ति ते यजमानाः केन पथा स्वर्गं गच्छन्तीति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञो देवयानेन पथा गच्छन्तीत्युत्तरं ब्रूयात् । येन देवा यान्ति सोऽयं देवयानः पन्थाः । सोऽपि कीदृश इति चेच्छूयताम्-गायत्र्यादीनि च्छन्दांस्येव मार्गसाधनत्वाद्देवयानः पन्था इत्युच्यन्ते । इह तु ज्योतिष्टोमादीन्येव गायत्र्यादीनि । तस्मादेतेषामनुष्ठानेन तत्तेनैव पथा गच्छन्ति ।

अत्र सर्वेष्वहःसु पृष्ठस्तोत्रे सामैक्यं विधत्ते-

समानं सामेति । बृहदेव वा रथंतरमेव वा सर्वेष्वहःस्वेकमेव साम पृष्ठस्तोत्रे गायेत् । देवलोको हि पक्षपातरहित्येन सर्वसमत्वात्सामरूपः । अत एकविधेन साम्ना कदाचिदपि देवलोकान्न निर्गच्छन्ति ।

तस्य साम्न आधारभूतानामुचामेतेष्वहःसु भेदं विधत्ते-

अन्याअन्या इति । ऋचो हि मनुष्यलोकस्वरूपाः । साम्न आधारभूतत्वात् । यथा कर्मानुष्ठानद्वारा देवलोकस्याऽऽधारभूतो मनुष्यलोकस्तद्वत् । अन्यमन्यमिति मन्त्रम्यर्थे द्वितीया । ऋचामन्यत्वे सत्युग्रुपादन्यस्मादन्यस्मान्मनुष्यलोकाद्देवलोकमभ्यारोहन्तो यजमानाः सुखं प्राप्नुवन्ति । नानाविधकर्माधारत्वान्मनुष्यलोकस्य नानाविधत्वम् । यद्वाऽन्यमन्यं देवलोकं कर्मवैचित्र्येण फलवैचित्र्यमित्यर्थः ।

प्राकृतं साम बाधितुं सामान्तरं विधत्ते-

अभिधत्त इति । ब्रह्मणः संबन्धि यत्साम तदभिधत्तनामकं कार्यम् । तच्च स्वर्गलोकस्याभितः प्राप्त्यै भवति ।

अहरन्तरं विधत्ते-

अभिजिद्भवतीति । विषुवदारुणं यत्प्रथममहस्तस्मात्पूर्वं स्वरसापारुण्यात्सोऽहर्विशेषाः तेभ्योऽपि पूर्वमभिजिदारुण्यमेकमहः कर्तव्यम् । तच्च स्वर्गाभिजायाय भवति ।

पुनरप्यन्यदहर्विधत्ते-

(संवत्सरसत्रकथनम्)

विश्वजिद्भवतीति । विषुवदारुणादह्न ऊर्ध्वभाविनो ये त्रयः स्वरसामानोऽहर्विशेषास्तेभ्य ऊर्ध्वं विश्वजिदारुणमहः कर्तव्यम् । तच्च विश्वस्य जयाय भवति ।

प्रतिमासमभिप्लवषडहेभ्य ऊर्ध्वं पृष्ठ्यं षडहमतिग्राह्यनियमं च विधत्ते—
मासिमासि पृष्ठानीति । प्रतिमासानुष्ठानेन तस्मिंस्तस्मिन्मासि वीर्यं संपद्यते ।

पृष्ठ्यस्य षडहस्य मासेषूर्ध्वभागं स्थानत्वेन विधत्ते—
उपरिष्ठादिति ।

अत्र मीमांसा ॥

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयाधिकरणे चिन्तितम्—

गवामयन आद्येऽह्नि प्रायणीयेति नाम यत् ।

तद्द्वादशाहिकादह्नो धर्मानतिदिशेन्न वा ॥

पूर्वन्यायेनातिदेशो मैवं प्रथमता द्वयोः ।

अह्नोस्तुल्येति मुख्यत्वं समं नातिदिशेदतः ॥

द्वादशाहे प्रथमस्याहनः प्रायणीयमिति नाम । तथा गवामयनेऽपि तत्राग्नि-
होत्रनामन्यायेनातिदेश इति चेन्मैवम् । प्रायणीयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य प्राथ-
म्यस्य द्वयोस्तुल्यत्वेनोभयत्र मुख्यत्वेऽप्यनेकार्थत्वाप्रसङ्गात् । प्रारभ्यायति
गच्छति प्रवर्तते कर्मानेनेति प्रायणीयम् । अतो नैतन्नाम धर्मानतिदिशति ।

तत्रैव चतुर्थपादे तृतीयाधिकरणेऽन्याच्चिन्तितम्—

गावामयनिके ज्योतिरादौ किं द्वादशाहिकी ।

एकाहिकी वाऽनुमानादाद्योऽन्त्यो नामबाधनात् ॥

गवामयने ज्योतिर्गौरायुरिति ज्योतिरादिनामकास्त्रयो यागा विहिताः । तेषु
द्वादशाहिकीतिकर्तव्यता युक्ता । कुतः । अनुमितवाक्येन तत्प्रापणात् । गवाम-
यनं हि द्वादशाहविकृतिरिति वक्ष्यति । अतस्तत्संबन्धिलिङ्गेन तदीयधर्मप्राप-
कश्चोदकोऽनुमीयत इति प्राप्ते ब्रूमः—सन्ति ज्योतिरादिनामकास्त्रय एकाहाः ।
तदीयधर्मा गावामयनिकेषु ज्योतिरादिषु ज्योतिरादिभिस्त्रिभिस्त्रिभिर्नामभिः
प्राप्ताः । नाम चाऽऽनुमानिकश्चोदकात्प्रबलं, प्रत्यक्षश्रुतत्वात् । अतश्चोदकस्य
बाधितत्वादेतेष्वैकाहिकीतिकर्तव्यता ग्राह्या ॥

(संवत्सरसत्रस्य दशमाससाध्यप्रयोगेण सह विकल्पकथनम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

गावो वा एतत्सत्रमासताशृङ्गाः सतीः शृङ्गाणि
 सिषासन्तीस्तासां दश मासा निषण्णा आसन्नथ
 शृङ्गाण्यजायन्त ता अब्रुवन्नरात्स्मोत्तिष्ठामाव तं
 काममरुत्स्माहि येन कामेन न्यषदामेति तासामु
 त्वा अब्रुवन्नर्धा वा यावतीर्वाऽऽसामहा एवेमौ
 द्वादशौ मासौ संवत्सरं संपाद्योत्तिष्ठामेति तासाम्
 (१) द्वादशे मासि शृङ्गाणि प्रावर्तन्त श्रद्धया
 वाऽश्रद्धया वा ता इमा यास्तूपरा उभयो वाव
 ता आघ्नवन्याश्च शृङ्गाण्यसन्वन्याश्चोर्जमवारु-
 न्धतध्नोति दशसु मासूत्तिष्ठन्धोति द्वादशसु य
 एवं वेद पदेन खलु वा एते यन्ति विन्दति खलु
 वै पदेन यन्तद्वा एतदृद्धमयनं तस्मादेतद्दोसनि
 (२) ॥

(तिष्ठामेति तासां तस्माद्द्वे च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमोऽनुवाके गवामयननामकं संवत्सरसत्रं कैश्चिद्विशेषैः सह विहितम् ।

सोमयागा द्विविधाः—आवृत्ता अनावृत्ताश्च । ते चानावृत्ता एकाहाः । आवृत्ता

(संवत्सरसत्रस्य दशमाससाध्यप्रयोगेण सह विकल्पकथनम्)

अपि द्विविधाः—अहीनरूपाः सत्ररूपाश्च । द्विरात्रमारभ्यैकादशरात्रपर्यन्ता
अहीनाः । एकादशरात्रद्वादशरात्रौ तु द्विविधौ—अहीनरूपौ सत्ररूपौ च ।
त्रयोदशरात्रमारभ्योपरितनानि सत्राण्येव । तान्यपि द्विविधानि—रात्रिसत्राण्यय-
नात्मकसत्राणि च । तत्र शतरात्रपर्यन्तानि रात्रिसत्राणि । संवत्सरेसत्रमारभ्यो-
परितनान्ययनरूपाणि । तेषां च सर्वेषां प्रकृतिभूतमिदं गवामयनम् । तस्य च
संवत्सरकालसाध्यः प्रयोगः पूर्वानुवाकेऽभिहितः । अथ द्वितीये दशमाससाध्येन
प्रयोगेण सह विकल्पोऽभिधीयते ।

तमेतं विधातुं पूर्वोक्तमेवार्थवादं कस्यचिद्विशेषस्य विवक्षया पुनः पठति—

गावो वा एतदिति । पुरा शृङ्गरहिताः सत्यो गावः शृङ्गाणि सिषा-
सन्तीः सनितुं लब्धुमिच्छन्त्य एतदुच्यमानं सत्रमन्वतिष्ठन् । तासां गवां दश
मासा अनुष्ठिता अभवन् । अथास्मिन्काले शृङ्गाण्युत्पन्नानि । ताश्चोत्पन्नशृङ्गाः
परस्परमिदमब्रुवन्—येन शृङ्गविषयेण कामेन न्यषदाम सत्रानुष्ठानार्थं वयमेकत्र
स्थाने निषण्णास्तं शृङ्गविषयं कामपरुत्स्महि वर्यं संपादितवत्यः । एवमुक्त्वा
काश्चिद्गावः कृतार्थबुद्ध्या सत्रादुत्थिताः । ता उदतिष्ठन्निति पूर्वस्मिन्नर्थवादे
श्रवणात् ।

तत्रैव यदन्यदुक्तम्—‘अथ यासां नाजायन्त ताः संवत्सरमाप्तवोदतिष्ठन्’
इति, तत्र विवक्षितं विशेषं दर्शयति—

तासामु त्वेति । या गावः सत्रमनुतिष्ठन्ति तासामु त्वै तासामेव मध्ये
जातशृङ्गासूत्थाय गतास्ववशिष्टा अर्धा वा काश्चिदेव गावः परस्परमेवमब्रुवन् ।
एतास्वर्धरूपासु गोषु मध्ये राशिद्वयम् । तत्र काश्चिच्छृङ्गकामाः । अपरास्तु
किमेभिः शृङ्गेरूर्जमेवोदरपूरणक्षमां संपादयाम इति मन्यन्ते । एवं सति शृङ्ग-
कामा अशृङ्गकामाश्च यावतीर्वा यावत्यः सन्ति ताः सर्वा अपि मिलित्वा पर-
स्परमेवमब्रुवन् । किमब्रुवन्निति तदुच्यते—इमौ संवत्सरावशिष्टौ द्वादशसंख्या-
पूरणो मासावासासामहा एव सर्वदाऽप्यनुतिष्ठाम । ततः संवत्सरं पूरयित्वा पश्चा-
दुत्तिष्ठामेति । तासां संवत्सरं पूरयन्तीनां गवां मध्ये यासां शृङ्गश्रद्धाऽस्ति
तासां तयैव श्रद्धया द्वादशे मासि शृङ्गाण्युत्पन्नानि । यासां तु श्रद्धा नास्ति
ता अश्रद्धयैवेमाः संपन्ना असंपन्नशृङ्गाः । या लोके तूपराः शृङ्गरहिता

(षष्ठ्यषडहाविषयाविकल्पामिधानम्)

दृश्यन्ते । एवं सति या गावः शृङ्गाण्यलभन्त, याश्चान्यास्तच्छूद्धारहिताः
स्वापेक्षितामूर्जमेवालभन्त, ता उभयविधा अपि स्वस्वप्रयोजनसिद्ध्या समृद्धि-
गताः । अत्र दशमासानुष्ठानेन शृङ्गमात्रम् । द्वादशमासानुष्ठानेन रमणीयशृ-
ङ्गत्वं, कर्मभूयस्त्वात्कलभूयस्त्वामिति न्यायात् ।

तदेवमर्थवादेन दशमासानुष्ठानं द्वादशमासानुष्ठानं च प्रशस्य विकल्पितं
पक्षद्वयं विधत्ते-

ऋध्नोतीति । यो यजमानः प्रकारद्वयं वेत्ति सोऽयं स्वेच्छयाऽन्यतरं प्रका-
रमनुतिष्ठन्समृद्धिं प्राप्नोति ।

ननु द्वादशसु मासेषु संपूर्णानुष्ठानत्वादस्तु फलम् । दशमासपक्षे तु कथमि-
त्याशङ्क्योपपादयति-

पदेन खल्विति । एते दशमासानुष्ठायिनो यजमानाः कालाल्पत्वेऽपि
पदेन खलु वै यन्ति शारुणीयेण मार्गेणानुतिष्ठन्ति । लोकेऽपि पदेन यन्त्राजमा-
र्गेण गच्छन्पुरुषः स्वल्पस्खलनेऽपि ग्रामप्राप्तिं लभत एव । तद्वदत्रापि फलमा-
प्तियुक्ता ।

उपपादितं पक्षद्वयमुपसंहरति-

तद्वा एतदिति । यदेतद्गवामयनं यद्यदि दशसु मासेषु समाप्यते, यदि
वा द्वादशसु, सर्वथाऽप्यृद्धं फलप्रदमेव । यस्माद्यनस्य महिमा भूयांस्तस्मादे-
तदयनं गोसनि गवां तिर्यग्जातीनामप्यभिपत्तलाभहेतुः । किमु वक्तव्यं विशिष्ट-
ब्राह्मणानामित्यभिप्रायः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमपपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमपपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमे मासि पृष्ठान्युप यन्ति मध्यम उप
यष्ट्युत्तम उप यन्ति तदाहुर्या वै त्रिरेकस्याहं
उपसीदन्ति दहं वै साऽपराभ्यां दोहाभ्यां दुहेऽथ

(पृष्ठचषडहविषयविकल्पाभिधानम्)

कुतः सा धोक्ष्यते यां द्वादश कृत्व उपसीदन्तीति
संवत्सरं संपाद्योत्तमे मासि सकृन्पृष्ठान्युपैयुस्त-
द्यर्जमाना यज्ञं पशूनव रुन्धते समुद्रं वै (१)
एतेऽनवारमपारं प्र प्लवन्ते ये संवत्सरमुपयन्ति
यद्बृहद्रथंतरे अन्वर्जैर्यथा मध्ये समुद्रस्य पुव-
मन्वर्जैर्युस्तादृक्तदनुत्सर्गं बृहद्रथंतराभ्यामित्वा
प्रतिष्ठां गच्छन्ति सर्वेभ्यो वै कामेभ्यः संधिर्दुहे
तद्यर्जमानाः सर्वान्कामानव रुन्धते (२) ॥

(समुद्रं वै चतुस्त्रिंशच्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीये दशमासद्वादशमासविकल्पोऽभिहितः । अथ तृतीये पृष्ठचषडहवि-
षयो विकल्पोऽभिधीयते ।

यत्पूर्वं “ विहितं मासिमासि पृष्ठान्युपयन्ति ” इति, तत्र पक्षान्तरं विधत्ते—
प्रथमे मासीति । सर्वेषु मासेषु पृष्ठचः षडहो नानुष्ठेयः, किंतु प्रथममध्य-
मोत्तमेषु त्रिष्वेव मासेष्वित्ययमेकः पक्षः ।

पुनरपि पक्षान्तरं विधत्ते—

तदाहुर्यामिति । लोके दोग्धारः पुरुषा एकस्याहनो मध्ये यां गां दोग्धुं
त्रिवारं प्राप्नुवन्ति सा गौः प्रथमपर्याये प्रभूतं क्षीरं प्रयच्छति । अपराभ्यां
द्वितीयतृतीयदोहनपर्यायाभ्यां दहं वै दुहेऽल्पमेव क्षीरं दोग्धि । एवं सति यां
गामकस्मिन्दिने द्वादशकृत्वो दोग्धुमुपयन्ति सा गौः कुतो धोक्ष्यते । नहि
क्षीराभावे दोहनमुचितम् । तस्माद्दोसमानस्य पृष्ठचषडहस्यापि मासत्रयानुष्ठान-
मनुचितम् । किमु वक्तव्यं द्वादशमासानुष्ठानेऽप्यनुचितत्वमित्येवम् । तदाहुस्त-
स्मिन्पृष्ठचषडहविषयेऽभिज्ञाः कथयन्ति । तस्मात्संवत्सरमनुष्ठायान्ते मासि सकृ-

(उत्तरपक्षःप्रकारविशेषाभिधानम्)

देव पृष्ठयः षडहोऽनुष्ठेयः । इतरेषु तु मासेषु पञ्चमेनाभिप्लवषडहेनैव मासपूर्णं कर्तव्यम् । तथा सति यजमानाः पृष्ठयषडहस्य ससारत्वाद्यज्ञं संपूर्णं प्राप्नुवन्ति ।

वत्पूर्वं विहितं “ समानं साम भवति ” इति तदेतदेवात्र विशेषाकारेण विधत्ते-

समुद्रं वा एत इति । पारावारे परावाची तीरे । ये यजमानाः संवत्सरसप्तमनुतिष्ठन्ति एते तीरद्वयरहितं समुद्रं बाहुभ्यां तरितुमिच्छन्ति, तच्चाशक्यम् । यदि तत्र बृहद्रथंतरे सामनी अनुक्रमेण पृष्ठस्तोत्रे संपादयेयुस्तदानीं यथा समुद्रस्य मध्ये तरणसाधनं प्लवं संपादयेयुस्तादृक्कद्भवति । तस्मादनुत्सर्गं कदाचिदप्यपरित्यज्य बृहद्रथंतराभ्यामित्वा स्तोत्रं प्राप्य प्रतिष्ठां यज्ञसमाप्तिं गच्छन्ति । अन्यदीयेनापि वत्सेन दोग्धुं शक्या गोः संधिरित्युच्यते । सा च संधिः सर्वेभ्यः कामेभ्यो दुहे यथा यथा क्षीरमपोक्षितं तथा तथा यं कांचिद्वत्समाश्रय दोग्धुं शक्यते । तत्तथा सत्यत्रापि यजमाना अन्यदीयाभ्यां प्रकृतिगवाभ्यां बृहद्रथंतराभ्यां तत्तद्दिने प्रयुज्यमानाभ्यां सर्वान्कामान्प्राप्नुवन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

समान्यं ऋचौ भवन्ति मनुष्यलोको वा ऋचौ मनुष्यलोकादेव न यन्त्यन्यदन्यत्सामं भवति देवलोको वै सामं देवलोकादेवान्यमन्यं मनुष्यलोकं प्रत्यवरोहन्तो यन्ति जगतीमग्र उपं यन्ति जगतीं वै छन्दांसि प्रत्यवरोहन्त्याग्रयणं ग्रहा बृहत्पृष्ठानि त्रयस्त्रिंशं स्तोमास्तस्माज्ज्यायांसं कनीयान्प्रत्यवरोहति वैश्वकर्मणो गृह्यते विश्वान्येव तेन कर्माणि यजमाना अव रुन्धत आदि-

(उत्तरपक्षःप्रकारविशेषाभिधानम्)

त्यः (१) गृह्यत इयं वा अदिति रस्यामेव प्रति
तिष्ठन्त्यन्योन्यो गृह्येते मिथुनत्वाय प्रजात्या अ-
वान्तरं व दशरात्रेण प्रजापतिः प्रजा असृजत
यदशरात्रो भवति प्रजा एव तद्यजमानाः सृजन्त
एतां ह वा उदङ्कः शौल्बायनः सत्रस्यर्धिम-
वाच यदशरात्रो यदशरात्रो भवति सत्रस्यर्ध्या
अथो यदेव पूर्वेष्वहःसु विलोम क्रियते तस्यैवैषा
शान्तिः (२) ॥

(आदित्यस्तस्यैव द्वे च) ।

इति ऋषणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीये पृष्ठषडहविषयप्रकारविशेषोऽभिहितः । अथ चतुर्थे उत्तरे पक्षसि
प्रकारविशेषोऽभिधीयते । द्वे हि संवत्सरसत्रस्य पक्षसी । एतच्चान्यत्र सामान्य-
तम्—‘ यथा शालायै पक्षसी । एवञ्च संवत्सरस्य पक्षसी ’ इति । तत्र प्रथम-
षण्मासात्मके पूर्वास्मिन्पक्षसि सामैक्यमृचां नानात्वं [च] पूर्वमभिहितम् ।
इदानीं द्वितीयषण्मासात्मके उत्तरस्मिन्पक्षसि पूर्ववैपरीत्येन ऋगैक्यं सामनानात्वं
चाभिधीयते ।

तत्राऽऽदावृगैक्यं विधत्ते—

सामान्य ऋच इति । मनुष्यलोके हि कर्म कृत्वा पश्चाद्देवलोकं प्राप्नुव-
न्ति । एवमाधारभूतामृचमभ्यस्य पश्चात्तस्यां साम गायन्ति । तस्माद्द्वौ मनु-
ष्यलोकस्वरूपाः । ताश्च सामान्य एकरूपाः कर्तव्याः । एकस्मिन्नहनि या ऋच-
स्ता एवान्यस्मिन्प्रयोक्तव्याः । एवं सति ऋगात्कान्मनुष्यलोकात्कदाचिदपि
नापगच्छन्ति । अपत्यादिसंतानाविच्छेदात् ।

अथ सामनानात्वं विधत्ते—

(उत्तरपक्षःप्रकारविशेषांभिधानम्)

अन्यदन्यदिति । साम्नः पश्चाद्भावित्वसाम्येन देवलोकत्वम् । तादृशं च
ताम पूर्वस्मिन्दिने यद्भवति ततोऽन्यदुत्तरस्मिन्नहनि कर्तव्यम् । लोकेऽपि देव-
लोकाभिर्गच्छन्तः पुरुषा अन्यमन्यं मनुष्यलोकप्रदेशं गच्छन्ति । यद्वाऽन्यम-
न्यमिति पञ्चम्यर्थे द्वितीया । अन्यस्मादन्यस्माद्देवलोकात्कर्मफलानां तारतम्यो-
पेतत्वेन विविधत्वात्तदा तदा विलक्षणाद्देवलोकात्प्रत्यवरोहन्तो यजमाना मनुष्य-
लोकं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।

विशेषान्तरं विधत्ते-

जगतीमग्र इति । पूर्वस्मिन्पक्षसि गायत्री प्रथममनुष्ठिता । उत्तरस्मिन्स्तु
जगती प्रथममनुष्ठेया । तथा सति जगतीं प्रत्यन्यानि सर्वाणि च्छन्दांस्यवरोहं
प्राप्तानि भवन्ति ।

पुनरपि विशेषत्रयं क्रमेण विधत्ते-

आग्रयणमिति । यथा गायत्र्यादिच्छन्दःसु पूर्वस्मात्पक्षसो विपर्ययेणो-
त्तरस्य पक्षसोऽनुष्ठानमेवं ग्रहसामस्तोमेष्वपि द्रष्टव्यम् । तत्राऽऽग्रयणोऽन्ते गृहीत
इह त्वादौ । तथा सति ग्रहाः प्रत्यवरूढा भवन्ति । तथा तत्र रथन्तरं पृष्ठं
पूर्वदिनेऽनुष्ठितम् । इह तु बृहत्पृष्ठं पूर्वमनुष्ठेयम् । तथा सति सर्वाणि पृष्ठस्तो-
त्राणि प्रत्यवरूढानि भवन्ति । तथा तत्र त्रयस्त्रिंशस्तोमोऽन्तेऽनुष्ठितः । इह तु
आदावनुष्ठेयः । तथा सति सर्वे स्तोत्राः प्रत्यवरूढा भवन्ति । यस्माद्त्रयौ-
त्त्रयस्त्रिंशः प्रथमभाव्यर्वाश्चस्त्रिंशद्वैकृषिंशादयः पश्चाद्भावित्वस्मात्लोकेऽपि
ज्यायांसं पितरं पितामहं वा पति कनीयान्पुत्रः पौत्रो वा वाहनादथादेव-
रोहति ।

अथातिग्राह्यद्वयं विधत्ते-

वैश्वकर्मण इति । वाचस्पतिं विश्वकर्माणमित्यनेन गृह्यमाणोऽतिग्राह्यो वैश्व-
कर्मणः । तेनातिग्राह्येण सर्वाण्यपि कर्वाणि यजमानाः प्राप्नुवन्ति । महीषु षु
मातरमित्यनेन गृह्यमाणोऽतिग्राह्य आदित्यः । भूमेरदितित्वात् । तेनातिग्राह्येण
भूमौ प्रतितिष्ठन्ति ।

अत्र सूत्रकारः- 'वैश्वकर्मणमतिग्राह्याणामष्टमं गृह्णाति वाचस्पतिं विश्वक-
र्माणमूतय इति श्वोभूत आदित्यं महीषु षु मातरमिति तावैवमेव व्यत्यासं गृ-
ह्णात्या महाव्रतात् ' इति, तमिमं व्यत्यासं विधत्ते-

(मात्सर्यप्रवृत्तगवामयनद्वयविशेषाभिधानम्)

अन्योन्य इति । अन्योन्य एकैकः । यस्मिन्दिने वैश्वकर्मणो गृह्यते ततः परेद्युरादित्यः । ततोऽपि परेद्युरादित्यः । पुनरपि परेद्युरादित्यः । एवं ऋतिद्वित्वेन मिथुनरूपत्वात्प्रजेभ्यस्तत्रैव संवदते ।

अथ द्वादशाहीयं द्वादशरात्रं विदुः—

अवान्तरमिति । एतच्च वचनं “ द्वे वाव देवसत्रे ” इत्यत्र व्याख्या-

तम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमः षष्ठे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

यदि सोमो ससंतौ स्यातां महति रात्रियै प्रातरनुवाकमुपाकुर्यात्पूर्वो वाचं पूर्वो देवताः पूर्व-
श्छन्दांसि वृङ्क्ते वृषण्वतीं प्रतिपदं कुर्यात्प्रातः-
सवनादेवेषामिन्द्रं वृङ्क्तेऽथो खल्वाहुः सवनमु-
खेसवनमुखे कार्येति सवनमुखात्सवनमुखादेवै-
षामिन्द्रं वृङ्क्ते संवेशायोपवेशाय गायत्रियास्त्रि-
ष्टुभो जगत्या अनुष्टुभः पङ्क्त्या अभिभूत्यै स्वा-
हा छन्दांसि वै संवेशः उपवेशश्छन्दोभिरेवेषाम्
(१) छन्दांसि वृङ्क्ते सजनीयं शस्यं विह-
व्यं शस्यमगस्त्यस्य कयाशुभीयं शस्यमेता-
वद्वा अस्ति यावदेतयावदेवास्ति तदेषां वृङ्क्ते
यदि प्रातःसवने कलशो दीर्यत वैष्णवीषु शिपि-
विष्टवतीषु स्तुवीरन्यद्वै यज्ञः स्यातिरिच्यते विष्णुं
तच्छिपिविष्टमभ्यति रिच्यते तद्विष्णुः शिपिवि-

(मात्सर्यप्रवृत्तगवामयनद्वयविशेषाभिधानम्)

ष्टोऽतिरिक्त एवातिरिक्तं दधात्यथो अतिरिक्तेनै-
वातिरिक्तमाप्त्वाऽव रुन्धते यदि मध्यंदिने दीर्येत
वषट्कारनिधनं सामं कुर्युर्वषट्कारो वै यज्ञस्य
प्रतिष्ठा प्रतिष्ठामेवैनद्रमयन्ति यदि तृतीयसवन
एतदेव (२) ॥

(छन्दोभिरेवैषामवैकान्तविशतिर्ध) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थेऽनुवाक उत्तरे पक्षसि विशेषोऽभिहितः । अथ पञ्चमे मात्सर्येण प्रवृ-
त्तयोर्द्वयोर्गवामयनयोर्विशेषोऽभिधीयते ।

तमिमं विधत्ते-

यदि सोमाविति । यदि कदाचिद्यजमानसंघयोरुभयोः परस्परमात्सर्येण
गवामयनगतौ सोमौ संभूयाभिषुतौ स्यातां तदानीं महारात्रे बुद्ध्वा पातरनुवा-
कनामकस्य शस्त्रस्योपाकरणं कुर्यात् । पातर्यावभ्यो देवेभ्य इत्यादिसंपैषमध्वर्युः
पठेदित्यर्थः । यो यजमानसंघः पूर्वं प्रवृत्तः सन्नुपाकरोति सोऽन्यस्य संघस्य
वागादीन्वृद्ध आदत्ते ।

तस्मिंश्च पातरनुवाक ऋग्विशेषं विधत्ते-

वृषण्वतीमिति । प्रकृतावापो रेवतीः क्षयथा हि वरव इत्येषा प्रथमा ।
इह तु तां परित्यज्य वृषण्वतीमन्यामृचं प्रथमां कुर्यात् । तथा सति स
एवान्येषां यजमानानां देवतारूपमिन्द्रं प्रातःसवनादपनयति ।

पक्षान्तरमाह-

अथो खल्वाहुरिति । त्रयाणामपि सवनानां प्रारम्भे तेषां वृषण्वती पठ-
नीयेत्येवं केचिदाहुः । तथा सति परेषां सर्वसवनारम्भादिन्द्रमपसारयति ।

अथ तत्राभिभूतिहोममन्त्रान्पञ्च पठति-

(मात्सर्यप्रवृत्तगवामयनद्वयविशेषाभिधानम्)

संवेशायेति । संवेशाय गायत्र्यादीनां छन्दासां स्वकीययज्ञे सम्यक्प्रवेशाय । उपवेशाय प्रविष्टानां चात्र स्थिरावस्थितये । गायत्र्या अभिभूत्यै परकीयस्य गायत्रीछन्दसोऽभिभवाय स्वाहुतापिदमस्तु । विष्टुभ इत्यादिभिश्चतुर्भिः पदैरुत्तरे चत्वारो मन्त्रा भिद्यन्ते । तेषु संवेशायोपवेशायेत्येतदनुषञ्जनीयम् । प्रथममन्त्रे त्वभिभूत्यै स्वाहेत्येतदनुषज्यते ।

मन्त्राणां तात्पर्यं व्याचष्टे—

छन्दांसि वा इति । योऽयं संवेशो यश्चोपवेशस्तावभौ छन्दोविषयत्वाच्छन्दांस्येव तथा सति स्वकीयैश्छन्दोभिरितरेषां छन्दांसि विनाशयति ।

अथ शस्त्रविशेषान्विधत्ते—

सजनीयमिति । यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति सूक्ते स जनास इन्द्र इत्येवं सजनशब्दस्य विद्यमानत्वात्तत्सूक्तं सजनीयम् । निष्केवल्यशस्त्र इन्द्रस्य नु वीर्याणीत्यस्य स्थाने सजनीयसूक्तं शंसनीयम् । ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्त्विति सूक्ते विहवशब्दसद्भावात्तद्विहव्यम् । तच्च महावैश्वदेवशस्त्र आ नो भद्रा इत्यस्य स्थाने शंसनीयम् । कया शुभा सवयस इत्येतत्सूक्तमगस्त्येन दृष्टत्वादगस्त्यस्य कयाशुभीयं मरुत्वतीयशस्त्रे जनिष्ठा उग्र इत्यस्य स्थाने शंसनीयम् । यद्वा तत्तच्छादौ शरूात्पुरा यथोक्तं सूक्तजातं पठनीयम् । एतदुक्तं सूक्तत्रयं यावदस्त्येतावदेव सारम् । एतत्पाठे तु परेषां यावत्सारमस्ति तत्सर्वं विनाशयति ।

अथ नैमित्तिकं स्तोत्रविशेषं विधत्ते—

यदि प्रातःसवन इति । यदि प्रातःसवनकाले द्रोणकलशो दीर्येत विदीर्णो भवेत्तदानीं स्तोतारः सामगा विष्णुदेवताकासु शिपिविष्टशब्दयुक्तास्वृक्षुस्तुतिं कुर्युः । यज्ञस्य संबन्धि यदङ्गमतिरिच्यते शास्त्रीयं क्रममुल्लङ्घ्य वर्तते तदङ्गं शिपिविष्टगुणाविशिष्टं विष्णुमभिलक्ष्यातिरिक्तं भवति । पशवः शिपिरिति श्रुत्यन्तराच्छिपिशब्दः पशुवाची । तेषु स्वामित्वेन प्रविष्टः शिपिविष्टः । तच्चातिरिक्तमङ्गं शिपिविष्टो विष्णुरेव । तत्स्वामिकत्वात् । ततो वैष्णवीषु स्तुतौ सत्यामतिरिक्तस्वामिन्येव विष्णावतिरिक्तमङ्गं स्थापयति । अपि चातिरिक्तस्वामिनैव विष्णुनाऽतिरिक्तमथवाशारूामङ्गमाप्त्वा शास्त्रीयं कृत्वा सत्रफलं लभते ।

अथ द्वितीयतृतीयसवनयोर्विशेषं विधत्ते -

यदि मध्यंदिन इति । द्वितीयतृतीयसवनयोर्द्रोणकलशे विदीर्णे सति वषट्कारनिधनं साम कुर्युः । निधनं साम्नः पञ्चमो भागः । वषट्शब्दो निधनं सामभक्तिविशेषो यस्य साम्नस्तादृशं साम कुर्युः । वषट्कारो हि हविष्पदान-साधनत्वाद्यज्ञस्य समाप्तिस्थानम् । तद्युक्तसामगानेनैव प्रतिष्ठामेवैनत्तत्रं गमयन्ति अवैकल्पेन समापयन्ति । यदि तृतीयसवने कलशो भिद्येत तदाऽप्येतदेव । अथ यत्साम तस्यैतदेव वषट्कारनिधनमेव साम कुर्युः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

षड्हेर्मासान्तसंपाद्याहरुत्सृजन्ति षड्हेर्हि मासा-
न्तसंपश्यन्त्यर्धमासैर्मासान्तसंपाद्याहरुत्सृजन्त्यर्धमा-
सैर्हि मासान्तसंपश्यन्त्यमावास्थ्यया मामान्तसंपाद्या-
हरुत्सृजन्त्यमावास्थ्यया हि मासान्तसंपश्यन्ति पौ-
र्णमास्या मासान्तसंपाद्याहरुत्सृजन्ति पौर्णमास्या
हि मासान्तसंपश्यन्ति यो वै पूर्णं आसिञ्चति परा
स सिञ्चति यः पूर्णाद्दृचति (१) प्राणमस्मिन्स
दधाति यत्पौर्णमास्या मासान्तसंपाद्याहरुत्सृजन्ति
संवत्सरायैव तत्प्राणं दधाति तदनुं मन्त्रिणः प्रा-
णन्ति यद्दहर्नोत्सृजेयुर्थथा हृतिस्मान्द्रो विपतत्ये-
व संवत्सरो वि पतेदार्तिमाहं युयत्पौर्णमास्या
मासान्तसंपाद्याहरुत्सृजन्ति संवत्सरायैव तद्दुदानं
दधाति तदनुं मन्त्रिण उतू (२) अनन्ति नाऽऽ-
र्तिमाहंन्ति पूर्णमासे वै देवानां सुतो यत्पौर्ण-

(गवामयनगुणविकाररूपोत्सर्गाभिवानम्)

मास्या मासान्त्संपाद्याहुरुत्सृजन्ति देवानामेव
तद्यज्ञेन यज्ञं प्रत्यवरोहन्ति वि वा एतद्यज्ञं छि-
न्दन्ति यत्षडहसंततः सन्तमथाहुरुत्सृजन्ति प्रा-
जापत्यं पशुमा लभन्ते प्रजापतिः सर्वा देवता
देवताभिरेव यज्ञः सं तन्वन्ति यन्ति वा एते सर्व-
नाद्येऽहः (३) उत्सृजन्ति तुरीयं खलु वा एत-
त्सर्वनं यत्मानाद्यं यत्सानाद्यं भवति तेनैव सर्व-
नान्न यन्ति समुपहूय भक्षयन्त्येतत्सौमपीथा ह्ये-
तर्हि यथायतनं वा एतेषां सवनभाजो देवता
गच्छन्ति येऽहुरुत्सृजन्त्यन्मवनं पुरोडाशान्निर्वप-
न्ति यथायतनादेव सवनभाजो देवता अर्वा रुन्ध-
तेऽष्टाकपालान्प्रातःसवनं एकादशकपालान्मा-
ध्यंदिने सर्वने द्वादशकपालान्कृत्वा तृतीयसवने छ-
न्दांस्येवाऽऽप्त्वाऽर्वा रुन्धते वैश्वदेवं चरुं तृती-
यसवने निर्वपन्ति वैश्वदेवं वा तृतीयसवनं तेनैव
तृतीयसवनान्न यन्ति (४) ॥

(उदचत्युद्येऽहंराप्त्रा पञ्चदश च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽनुवाके गवामयनप्रसङ्गेन सन्नविषये मात्सर्यविशेषोऽभिहितः । अथ
षष्ठे गवामयनस्य गुणविकाररूप उत्सर्गोऽभिधीयते—
पठहैमांसानिति । येऽभिष्टवषडहास्तैः पञ्चकृत्व आवृत्तैरेकं मासमनुष्ठायान-
न्तरे मासे प्रथमदिने कर्तव्यं ज्योतिराख्यमहुरुत्सृजेयुः । यद्वा चतुर्भिरभिष्ट-

(गवामयनगुणविकाररूपोत्सर्गाभिधानम्)

वेरेकेन पृष्ठेन च मासं समाप्योत्तरमहरुत्सष्टव्यम् । यस्माल्लोकेऽपि पञ्चभिः षडहैरिंशद्दिनानि गणयित्वा सावनमासोऽयमिति निश्चिन्वन्ति ।

पक्षान्तरं विधत्ते-

अधमासैरिति । पूर्वस्मिन्पक्षे प्रायणीयारम्भणीयावहर्विशेषौ द्वौ परित्यज्य तृतीयदिने षडहस्याऽऽरम्भः । तदाऽऽरभ्य त्रिंशद्दिनात्मके सावनमासे गते सति तत्र ऊर्ध्वमहरुत्सष्टव्यम् । इदानीं प्रायणीयादिनमारभ्य पञ्चदशदिनात्मकाभ्यां द्वाभ्यामर्धमासाभ्यामेकं मासं समाप्य तदनन्तरमाव्यहरुत्सष्टव्यम् । लोके हि द्वाभ्यामर्धमासाभ्यामेको मासो निष्पद्यत इत्येवमर्धमासैरेव मासस्वरूपं निश्चिन्वन्ति । तदिदं पक्षद्वयं सावनमासाभिप्रायम् ।

अथ चान्द्रमासाभिप्रायेण पक्षद्वयम् । तत्रैकं पक्षमाह-

अमावास्येति । चान्द्रमसदर्शिनः केचिदमावास्यया माससमाप्तिं निश्चिन्वन्ति । अतोऽत्रापि तथैव मासं समाप्य शुक्लपतिपदि यदहरनुष्ठेयं तत्परित्याज्यम् ।

चान्द्रमसमाश्रित्यैव पक्षान्तरमाह-

पौर्णमास्येति । शुक्लपतिपदमारभ्यामावास्यान्तश्चान्द्रो मास इत्यतीतः पक्षः । कृष्णपतिपदमारभ्य पौर्णमास्यन्त इत्ययं पक्षः । एतस्मिन्पक्षे कृष्णपतिपदि यदहः मासं तदुत्सष्टव्यम् ।

एतमेव पक्षं प्रशंसति-

यो वै पूर्णं इति । लोके हि यः कोऽपि पुरुषो घृतक्षीरादिना पूर्णं पात्रे पुनरप्युपरि तद्द्रव्यमासिञ्चति, स भूमौ पातयित्वा तद्द्रव्यं विनाशयति । यस्तु धीमान्पूर्णात्पात्रादुद्वचति स्वल्पमुद्धरति सोऽस्मिन्पात्रे प्राणरूपं वायुं दधाति । सति स्रवकाशे वायुः संचरति । एवं सति यदि यजमानास्तत्तत्पौर्णमास्या तं तं मासं पूरयित्वा कृष्णपतिपदि कर्तव्यमहरुत्सष्टव्यम्, तदानीं संवत्सरसत्ररूपपुरुषार्थं प्राणवायुं तस्मिन्दिने स्थापयन्ति । तत्संवत्सरप्राणस्थापनमनु सत्रिणो यजमाना अपि धासनिरोधाभावेन जावन्ति ।

अथ व्यतिरेकमुखेनै(णै)तमेव पक्षं प्रशंसति-

यदहरिति । उक्तन्यायेनाहन्यनुत्सृष्टे सत्युदकपूर्णो दृतिदृढं बध्यमानोऽपि यथा द्वैधीभावेन नश्यति, एवं संवत्सरात्मकः क्रतुर्विनश्येत्, यजमानाश्च मरणं प्राप्नुयुः । तत्परिहारार्थमहन्युत्सृष्टे सति तेनोत्सर्गेण संवत्सरसत्रस्याविनाशार्थं

(गवामयनगुणविकाररूपांस्तर्गाभिधानम्)

प्राणसंचारस्थानीयमुदानं संपादयन्ति । तत्संपादनमनु सत्रिणोऽप्युदन्ति उ-
च्छ्वसन्ति ततो नाऽऽर्गं गच्छन्ति ।

पुनः प्रकारान्तरेणैतमेव पक्षं पशंसति—

पूर्णमास इति । पौर्णमास्यामेव प्रकृतौ देवानां संबन्धी सोमोऽभिषुतो
भवति । अतः पौर्णमास्यां मासं पूरयित्वा पश्चाद्हरुत्सर्गे सति देवानां संब-
न्धिना तेन पूर्वयागेन(ण) संयोजयितुमिदं यज्ञं यजमानाः प्रत्यवरोहन्ति ।

यस्मिन्दिने कर्तव्यमहरुत्सृज्यते तस्मिन्दिने कर्तव्यमन्यद्विधत्ते—

वि वा एतद्यज्ञमिति । षडहैरभिष्टवपृष्ठ्यरूपैः सातत्येन वर्तमानं यज्ञमु-
पेत्य यद्यहरुत्सृजेयुरेतेन यज्ञं विच्छिन्दन्त्येव, तत्परिहाराय प्राजापत्यं मशुपाल-
भेरन् । प्राजापतिश्च स्रष्टृत्वात्सर्वदेवतात्मकः । अतो देवताभिरेव यज्ञं संततं
कुर्वन्ति ।

अथ तत्र कर्तव्यान्तरं विधत्ते—

यन्ति वा एत इति । ये यजमाना अहरुत्सृजन्ति ते सवनात्पगच्छन्ति ।
प्रातःसवनादेरनुष्ठानाभावात् । तत्र क उपाय इति तदुच्यते—यत्सान्नाय्यमस्ति
तत्प्रातःसवनादिभ्यस्त्रिभ्योऽप्यतिरिक्तचतुर्थसवनस्थानीयम् । अतः सान्नाय्येऽ-
नुष्ठिते सवनात्पगच्छन्ति ।

तस्य सान्नाय्यशेषस्य सोमवदुपाह्वानपूर्वकं भक्षणं विधत्ते—

समुपहूयेति । उत्सृष्टेऽह्नि मुख्यसोमाभावादेतस्मिन्काले यजमाना एतत्सो-
मपीथा एतदेव सान्नाय्यशेषभक्षणं सोमपीथः सोमपानं येषां ते तादृशाः ।
तस्मात्सोमवत्परस्परमभिज्ञाप्य भक्षयेयुः ।

पुनरपि कर्तव्यान्तरं विधत्ते—

यथायतनमिति । ये यजमाना अहरुत्सृजन्ति, एतेषां संबन्धिन्यः सव-
नभाजो देवताः सवनाभावान्निराशाः सत्यः स्वस्वस्थानं गच्छन्ति । अतस्त-
स्मा भूदिति तत्तत्सवनस्थाने पुरोडाशान्निर्वपेयुः । तेन तत्तत्स्थानात्तास्ता
देवताः प्राप्नुवन्ति ।

तेषु पुरोडाशेषु विशेषं विधत्ते—

अष्टाकपालानिति । अष्टत्वादिसंख्यासाम्बाद्गायत्र्यादिच्छन्दःपाप्तिः ।

पुनरपि कर्तव्यान्तरं विधत्ते—

(अहरुत्सर्गविशेषाभिधानम्)

वैश्वदेवं चरुमिति । तृतीयसवनस्य वैश्वदेवत्वमन्यत्र स्पष्टमान्नातम्—‘यद्व-
सूनां प्रातःसवनं रुद्राणां माध्यंदिनं सवनं विश्वेषां देवानां तृतीयसवनम्’
इति । अतो वैश्वदेवचरुणा तृतीयसवनान्नापगच्छन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

उत्सृज्यां इ नोत्सृज्यामिति मीमांसन्ते
ब्रह्मवादिनस्तदाहुरुत्सृज्यामिमेवेत्येवावास्यायां च
पौर्णमास्यां चात्सृज्यामित्याहुरेते हि यज्ञं वहत
इति ते त्वाव नोत्सृज्ये इत्याहुर्ये अवान्तरं यज्ञं
भेजाते इति या प्रथमा व्यष्टका तस्यामुत्सृज्य-
मित्याहुरेष वै मासो विशर इति नाऽऽदिष्टम्
(१) उत्सृजेयर्थेऽदिष्टमुत्सृज्युर्यादृशे पुनः
पर्याप्लावे मध्ये षडहस्यं संपद्येत षडहैमसिन्तसं-
पाद्य यत्सप्तममहस्तस्मिन्नत्सृजेयस्तदग्नये वसु-
मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेयुरेन्द्रं दधीन्द्राय
मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं वैश्वदेवं द्वादश-
कपालमग्नेर्वै वसुमतः प्रातःसवनं यद्ग्नये वसुमते
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपन्ति देवतामेव तद्गा-
गिनीं कुर्वन्ति (२) सवनमष्टाभिरुप यन्ति य-
दैन्द्रं दधि भवतीन्द्रमेव तद्गागधेयान्न रूयावय-
न्तीन्द्रस्य वै मरुत्वतो माध्यंदिनं सवनं यदि-
न्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपन्ति

(अहरुत्सर्गविशेषाभिधानम्)

देवतामेव तद्भागिनीं कुर्वन्ति सर्वनमेकादशमि-
रुपं यन्ति विश्वेषां वै देवानामभुमतां तृतीयस-
वनं यद्वैश्वदेवं द्वादशकपालं निर्वपन्ति देवता
एव तद्भागिनीः कुर्वन्ति सर्वनं द्वादशभिः (३)

उप यन्ति प्राजापत्यं पशुमा लभन्ते यज्ञो वै
प्रजापतिर्यज्ञस्याननुसर्गायाभिवर्त इतः षण्मासो
ब्रह्मसामं भवति ब्रह्म वा अभिवर्तो ब्रह्मणैव त-
त्सुवर्गं लोकमभिवर्तयन्तो यन्ति प्रतिकूलमिव
हितः सुवर्गो लोक इन्द्रं कर्तुं न आ भर पिता
पुत्रेभ्यो यथा । शिक्षा नो अस्मिन्परुहूत यामनि
जीवा ज्योतिरश्मिहीत्यमृत आयताः षण्मासो
ब्रह्मसामं भवत्ययं वै लोको ज्योतिः प्रजा ज्यो-
तिरिममेव तल्लोकं पश्यन्तोऽभिवदन्त आ यन्ति
(४) ॥

(नाऽऽदिष्टं कुर्वन्ति द्वादशभिरिति विश्वतिथिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽनुवाकेऽहरुत्सर्ग उक्तः । सप्तमे तत्रैव विशेषोऽभिधीयते ।

तत्र निर्णयाय कंचिद्विचारं दर्शयति—

उत्सृज्यामिति । उत्सर्गपक्षे यज्ञविच्छेदः, अनुत्सर्गपक्षे श्वात्तनिरोध इति
दोषद्वयं मनसि निधाय ब्रह्मवादिनो विचारयन्ति । प्लुतिर्विचारार्था । तत्रा-
भिज्ञाः प्राजापत्यपथादिभिर्विच्छेदस्य समावातं शक्यत्वाच्छ्वात्तनिरोधपरिहा-
रायोत्सर्जनपक्षमेवात्र निश्चितवन्तः ।

तमेव दिनाविशेषं दर्शयति-

अमावास्यामिति । एतयोरमावास्यापौर्णमास्योर्यज्ञवाहित्वं प्रसिद्धम् । तथाचान्यत्र स्पष्टमास्नायते- ' ते अब्रूतां वरं बृगावहा आवं देवानां भागधे असाव ' इति । अतस्तयोस्तिथ्योर्यदहर्षदहः प्राप्तं तदुत्सृज्यमित्येषां निर्णयः ।

अथान्येषां पक्षमाह-

ते त्वावेति । ये पौर्णमास्यमावास्ये अवान्तरं यज्ञं भेजाते ते सर्वथैव नोत्सृज्ये । न केवलमेते प्रकृतिरूपं दर्शपूर्णमासकर्मैव निष्पादयतः, किं त्वप-
नादिगतमवान्तरं कर्मापि । तस्मात्तयोरुत्सर्गो न युक्त इति ।

तर्हि कस्मिन्दिनेऽहरुत्सर्ग इत्याशङ्क्य तेषां वचनं दर्शयति-

या प्रथमेति । व्यष्टकाशब्देन कृष्णपतिपदुच्यते, राजसूयप्रकरणे व्युष्टि-
द्विरात्रे पौर्णमास्या सह निर्देशात् । तथा चाऽऽस्नायते- ' पौर्णमास्यां पूर्वमह-
र्भवति । व्यष्टकायामुत्तरम् ' इति । तस्यां व्यष्टकायां यत्प्राप्तमहस्तदुत्सृज्यम् ।
एष दिनविशेषो विशरो विशीर्णो मासः, पौर्णमास्यामेव पूर्वमासस्य समाप्त-
त्वात् । अतो मासविच्छेदाभावात्त्र युक्तं उत्सर्गः । तस्यास्तु व्यष्टकायाः
प्राथम्यं कृष्णपतिपदादित्वादुपपद्यते ।

क्वचिदुत्सर्गमपवदति-

नाऽऽदिष्टमिति इति । विष्वान्महाव्रतमिति नामग्रहणपुरःसरं विशेषाका-
रेण यदुच्यते तदादिष्टम् । तन्नोत्सृष्टव्यम् । यत्तु षडहादिद्वारा सामान्यतः प्राप्तं
तदेवोत्सृष्टव्यम् । यदाऽनुत्सर्गपक्षमेव वै मास इत्यादिना स्वी करोति । योऽय-
मुत्सर्गः स एव विशरो मासो भवति । अहरुत्सर्गे सति माससंपूर्तेरभावान्मा-
सस्य विशीर्णत्वम् । इतिशब्दो हेत्वर्थः । यस्मान्मासवैकल्यं प्राप्नोति तस्मादा-
दिष्टं शास्त्रेणोपदिष्टमहरेकमपि नोत्सृजेयुरितिपक्षान्तरस्वीकारः । अत एव सूत्र-
कारः पक्षद्वयस्वीकारमुपन्यस्योत्सर्गपक्षेऽनुष्ठेयविशेषमुदाजहार- ' उत्सृज्यां
३ नोत्सृज्या ३मित्युक्तं यद्यहान्युत्सृजेयुः प्रथमं पृष्ठं संस्थाप्य ' इत्यादिना ।

तन्निमं विशेषं वक्तुमत्राप्युत्सर्गं पाक्षिकं पुनर्विशदयति-

यदादिष्टमिति । यदि शास्त्रोपदिष्टस्याप्युत्सर्गापेक्षा तदानीमपि यादृशे
यादृशमहर्ज्योतिरादिकं पुनः पुनः पर्यावर्तमाने षडहस्य मध्ये संपद्यते, तादृश-
मेवोत्सृजेत् । नतु प्रतिपदोक्तं विषुवदादिकमित्यध्याहरणीयम् । तस्मादभिप्लव-

(अहरुत्सर्गविशेषाभिधानम्)

पृष्ठधारूपैः षड्द्वैर्मांसं पूरयित्वा पृष्ठचषडहादूर्ध्वभावि यत्सप्तममहस्तास्मिन्नहनि
प्राप्तं ज्योतिर्यागमुत्सृजेत् ।

इत्थमुत्सर्गं विशदीकृत्य तत्रानुष्ठेयं विशेषं विशदयति—

तदमये वसुमत इति । तत्तस्मिन्नुत्सर्गादने चत्वारि हवींषि निर्वपेयुः ।

तत्र प्रथमं हविः प्रशंसति—

अग्नेर्वा इति । देवतां वसुमन्तमग्निं, कपालगताष्टत्वसंख्यया गायत्रीद्वारा
सवनप्राप्तिः ।

द्वितीयं हविः प्रशंसति—

यदैन्द्रं दधीति । अथ तृतीयं हविः प्रशंसति—

इन्द्रस्येति । यथा वसुमानग्निः प्रातःसवनस्य स्वामी तथा मरुत्वानि-
न्द्रो माध्यंदिनस्य सवनस्य स्वामी । वसुमतोऽग्नेस्तत्स्वामित्वं श्रुत्यन्तरद्वयादव-
गन्तव्यम्—‘ तस्मै स्तुतं देवतास्त्रया व्यगृह्णत, अग्निः प्रातःसवनम्, इन्द्रो माध्यं-
दिनस्य सवनं, विश्वे देवास्तृतीयसवनम् ’ इत्येका श्रुतिः । ‘ यद्वसुर्ना प्रातःस-
वनम् ’ इत्यपरा श्रुतिः । यस्त्विन्द्रो माध्यंदिनसवनस्वामी स तु मरुत्वान् ।
‘ इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम् ’ इति श्रुत्यन्तरात् । तत्राग्नेर्यथा प्रथमेन
हविषा भागित्वमेवमिन्द्रस्याप्यनेन हविषा भागित्वम् । कपालगतैकादशसंख्यया
त्रिष्टुब्द्वारा सवनप्राप्तिः ।

अथ चतुर्थं हविः प्रशंसति—

विश्वेषां वा इति । विश्वेषां देवानां तृतीयसवनस्वामित्वं पुरोदाहृतम् ।
ऋभुमत्त्वमप्यभूणां तृतीयसवनदेवत्वादवगन्तव्यम् । तच्च तृतीयस्य सवनस्यभुमतो
विभुमत इत्यादिमन्त्रादवगम्यते । ताश्च देवता अनेन हविषा भागिन्यः ।
कपालगतद्वादशसंख्यया जगतीद्वारा सवनप्राप्तिः ।

अथ पूर्वानुवाकोक्तं प्राजापत्यं प्रशंसति—

प्राजापत्यामिति । यज्ञस्य प्राजापतिसृष्टत्वात्तद्रूपत्वम् । अननुसर्गोऽपरित्या-
गः । उत्सृष्टेऽप्यहनि प्राजापत्येन यज्ञोऽपरित्यक्तो भवति ।

अथ पूर्वस्मिन्पक्षसि ब्रह्मसाम विधत्ते—

अभिवर्त इत इति । गवामयनविकृतित्वादस्याप्युत्सर्गिणामयनस्य द्वे पक्ष-
सि । तत्र प्रथमेन पक्षसा स्वर्गप्राप्तिः । द्वितीयेन पक्षसा पुनर्भूलोकप्राप्तिः ।

(सामविशेषकथनम्)

एवं व्यवस्थायां सत्यापितो भूलोकान्निर्गत्य स्वर्गं गच्छतां यजमानानामानुकू-
ल्येन पूर्वं पक्षसि षडपि मासान्नैरन्तर्येण प्रतिदिनमभिवर्तारुचं ब्रह्मसामं भवेत् ।
तथा सत्यभिवर्तसाम्नो ब्रह्मरूपत्वाद्ब्रह्मसामधर्मेण च स्वर्गाभिमुख्यं गच्छन्तः
स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ।

अथोत्तरस्मिन्पक्षस्यन्यद्ब्रह्मसाम विधत्ते-

इन्द्रं क्रतुं न इति । अमुतः स्वर्गलोकादायतां भूलोकं प्रत्यागच्छतां
यजमानानामानुकूल्येनोत्तरस्मिन्पक्षसि षडपि मासान्नैरन्तर्येण प्रतिदिनमिन्द्र-
क्रतुं न इत्यस्यामृचि यदुत्पन्नं तद्ब्रह्मसामं भवेत् । तस्या क्रवोऽयमर्थः--हे
इन्द्र नोऽस्मदर्धमिमं क्रतुमाहर । तत्र दृष्टान्तः--यथा लोके पिता पुत्रेभ्यो भाग-
माहृत्य प्रयच्छति तद्वत् । हे पुरुहूतेन्द्रास्मिन्ननुष्ठीयमाने यामनि क्रतुविशेषरूपे
नियमे शिक्ष हितोपदेशं कुरु । वयं त्वत्प्रसादाज्जीवा जीवन्तो ज्योतिः प्रका-
शरूपं मनुष्यलोकमशीमहि प्राप्नुयामेति । अस्यामृचि ज्योतिःशब्देन भूलोक-
स्तस्यप्रजाश्वविवक्षिताः । तथा सत्येतदीयसामप्रयोगेणैवं भूलोकं ज्योतिषा
पश्यन्तः प्राप्नुयामेति वाचा वदन्तश्चाऽऽगच्छन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

देवानां वा अन्तं जग्मुषामिन्द्रियं वीर्यमपा-
क्रामत्तत्क्रोशेनावारुन्धत तत्क्रोशस्य क्रोशत्वं
यत्क्रोशेन चात्वालस्यान्ते स्तुवन्ति यज्ञस्यैवान्तं
गत्वेन्द्रियं वीर्यमव रुन्धते सत्रस्यर्ध्याऽऽहवनीय-
स्यान्ते स्तुवन्त्यग्निमेवोपद्रुष्टारं कृत्वर्धिमुप यन्ति
प्रजापतेर्हृदयेन हविर्धानेऽन्तः स्तुवन्ति प्रमाणमे-
वास्य गच्छन्ति श्लोकेन पुरस्तात्सदसः (१)
स्तुवन्त्यनुश्लोकेन पश्चाद्यज्ञस्यैवान्तं गत्वा श्लो-

(सामविशेषकथनम्)

कभाजो भवन्ति नवभिरध्वर्युरुद्गायति नव वै
 पुरुषे प्राणाः प्राणानेव यजमानेषु दधाति सर्वा
 ऐन्द्रियो भवन्ति प्राणेष्वेकेन्द्रियं दधत्यप्रतिहता-
 मिरुद्गायति तस्मात्पुरुषः सर्वाण्यन्यानि शीर्णोऽ-
 क्तानि प्रत्यचति शिर एव न पञ्चदश* स्थंतरं
 भवतीन्द्रियमेषां रुन्धते सप्तदशम् (२) बृहद्-
 आद्यस्यावरुद्ध्या अथो प्रव तेन जायन्त एक-
 विंशं भद्रं द्विपदासु प्रतिष्ठित्यै पत्नय उप गाय-
 न्ति मिथुनत्वाय प्रजात्यै प्रजापतिः प्रजा असृ-
 जत सोऽकामयताऽऽसामह* राज्यं परीयामिति
 तासां* राजनेनेव राज्यं पर्येतद्राजनस्य राजन-
 त्वं यद्राजनं भवति प्रजानामेव तद्यजमाना राज्यं
 परि यन्ति पञ्चविंशं भवति प्रजापतेः (३)
 आप्त्यै पञ्चाभस्तिष्ठन्तः स्तुवन्ति देवलोकमेवाभि
 जयन्ति पञ्चभिरासीना मनुष्यलोकमेवाभि जय-
 न्ति दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराड्-
 विराजैवाज्ञायमव रुन्धते पञ्चधा विनिषद्य स्तु-
 वन्ति पञ्च दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्येकैकयाऽ-
 स्तुतया समायन्ति दिग्भ्य एवाज्ञाय* सं भरन्ति
 तामिरुद्गातोद्गायति दिग्भ्य एवाज्ञायम् (४)
 संसृत्य तेज आस्पन्दधते तस्मादेकः प्राणः सर्वा-
 ण्यङ्गान्यवत्यथो यथा सुपर्ण उत्पतिष्यञ्छिरं
 उत्समं कुरुत एवमेव तद्यजमानाः प्रजानामु-

(सामविशेषकथनम्)

समा भवन्त्यासन्दीमुद्गाताऽऽरोहति साम्राज्यमेव
 गच्छन्ति प्लेङ्खं होता नाकस्यैव पृष्ठं रोह-
 न्ति कूर्चावध्वर्युर्बध्नस्यैव विष्टपं गच्छन्त्येता-
 वन्तो वै देवल्लोकास्तेष्वेव यथापूर्वं प्रति तिष्ठन्त्य-
 थो आक्रमणमेव तत्सेतुं यजमानाः कुर्वते सुव-
 र्गस्य लोकस्य समष्ट्यै (५) ॥

(सप्तदशं प्रजापतेर्गायति दिग्भ्य एवान्नाद्यं

प्रत्येकादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

उत्सर्गिणामयनं सप्तमे मीमांसया निर्णीतम् । तावता विकृतिं समाप्याथ
 प्रकृतावेव गवामयने यन्महाव्रतमस्ति तस्मिन्ननेनानुवाकत्रयेण विशेषः केचिदु-
 च्यन्ते । तत्रास्मिन्नष्टमे सामविशेषः केचिदुच्यन्ते ।

प्रथमं तावत्क्रोशाख्यं साम विधत्ते-

देवानां वा अन्तमिति । पुरा कदाचिद्देवानां सत्रसमाप्तिं प्राप्तवतामि-
 न्द्रियं तत्सामर्थ्यं चापक्रान्तम् । तच्च देवाः क्रोशाख्येन साम्ना पुनः प्राप्तवन्तः ।
 कुश आह्वान इत्यस्माद्धातोरुत्पन्नः क्रोशशब्द आह्वानसाधनमाचष्टे । तस्माद्-
 पगतवीर्यस्याऽऽह्वानसाधनत्वाद्देतस्य साम्नः क्रोश इति नामधेयम् । तेन क्रो-
 शाख्येन साम्ना चात्वाल्लसमीपे स्तुतिं कुर्युः । तेन यज्ञसमाप्तिं प्राप्येन्द्रिय-
 सामर्थ्यं प्राप्नुवन्ति ।

अथ सत्रस्य ऋद्धिनामकं सामान्तरं विधत्ते-

सत्रस्यर्घ्येति । यत्सत्रस्यर्घिनामकं साम तेनाऽऽहवनीयसमीपे स्तुतिं
 कुर्युः । तथा सत्यग्निमेव स्तुतेः साक्षिणं कृत्वा समृद्धिमेव प्राप्नुवन्ति ।

सामान्तरं विधत्ते-

प्रजापतेरिति । प्रजापतेर्हृदयमिति कस्यचित्साम्नो नामधेयम् । तेन हवि-

(सामविशेषव्यथनम्)

धीनस्यान्तः स्थित्वा स्तुतिं कुर्युः । तेन च स्तोत्रेणास्य प्रजापतेः प्रीतिं गच्छन्ति ।

अन्यत्सामद्वयं विधत्ते—

श्लोकेन पुरस्तादिति । श्लोकानुश्लोकशब्दौ सामविशेषनामनी । ताभ्यां

सदस उभयतः स्तुतिं कुर्युः । तेन च यज्ञमाप्तिं प्राप्य कीर्तिभाजो भवन्ति ।

तवानुश्लोके कंचिद्विशेषं विधत्ते—

नवभिरिति । अस्य साम्न आधारभूताः स्तोत्रिया ऋचो नवसंख्याकाः ।

गानकर्ता चाध्वर्युर्न तूद्गाता । पुरुषशरीरे नवच्छिद्रवर्तित्वेन प्राणानां नवसं-

ख्याकत्वात्तान्सर्वान्यजमानेषु स्थापयति ।

तास्वक्षुः कंचिद्विशेषं विधत्ते—

सर्वा ऐन्द्रिय इति । इन्द्रो देवता यासां ता ऐन्द्रियः । तथाविधा एव

नवसंख्याकाः सर्वा अपि कार्याः । तेन प्राणेषु सामर्थ्यं स्थापयन्ति ।

तास्वक्षुः प्रतिहारभागं निषेधति—

अप्रतिहृताभिरिति । ऋचि गीयमानस्य साम्नः पञ्च भागा हिंकारमस्ता-

बोद्गीथमतिहारनिवनाख्याः । तेषु प्रतिहारभागं वर्जयित्वा तत्रहिताभिरेव

पूर्वोक्तोभिर्नवभिर्गायेत् । यस्मादत्र प्रतिहारो वर्जितस्तस्माच्छ्लोकेऽपि पुरुषः शि-

रोव्यतिरिक्तानि हस्तपादादीद्यङ्गानि प्रत्यचति प्रत्याहृतानि संकुचितानि क-

रोति । शिर एव त्वेकं संकुचितं न करोति । न हि हस्तपादवदङ्गुलीवश्च

शिरः प्रतिहर्तुं शक्यते । तस्माच्छिरस्थानीयाध्वर्युर्गाने प्रतिहारो वर्जनीयः ।

अथ तस्य गानस्यामितः स्तोमद्वयविशिष्टं सामद्वयं विधत्ते—

पञ्चदशमिति । पञ्चदशस्तोत्रकं रथंतरं सामैकतो गायेयुः । तेन पञ्चदश-

स्येन्द्रेण सहोत्पन्नत्वादिन्द्रियप्राप्तिर्भवति । तथा सप्तदशसोमयुक्तं बृहदस्यतो

गायेयुः । सप्तदशस्यान्नप्रजाहेतुत्वात्तत्प्राप्तिः । यथा पक्षिणो द्वौ पक्षावेवमे-

तद्गानद्वयं द्रष्टव्यम् । अत एवान्यत्राऽऽम्नातम्—‘पञ्चदशोऽन्यः पक्षो भवति ।

सप्तदशोऽन्यः’ इति ।

अथ स्तोमसामविशेषमृग्विशेषेषु विधत्ते—

एकविंशं भद्रमिति । एकविंशः स्तोमविशेषः । भद्रशब्दः सामविशे-

षस्य नामधेयम् । पादद्वयोपेता ऋचो द्विपदाः । तेन पादद्वित्वेन प्रतिष्ठा

भवति ।

एतस्य भद्रसाम्नः समीपे पत्नीगानं विधत्ते-

पत्नय उपेति । यजमानानां याः पत्नयस्ताः सर्वा भद्रारूपसायमानस्य समीपे स्वयमपि गायेयुः । पुरुषाणां पत्नीनां च गानेन मिथुनं(नखे) पत्न्याः प्रकीर्त्यतिर्भवति ।

अथ सामान्तरं विधत्ते-

प्रजापतिरिति । राजनमिति सामविशेषस्य नामधेयम् । राज्यसाधनत्वात्तस्य राजनत्वम् । तत्सामपयोगेण यजमाना राज्यं प्राप्नुवन्ति ।

तत्रैव स्तोमविशेषं विधत्ते-

पञ्चविंशमिति । प्रजापतेः पञ्चविंशस्तोमस्रष्टृत्वात्तेन तत्प्राप्तिः ।

तस्मिन्नेव पञ्चविंशस्तोमे कंचिद्विशेषं विधत्ते-

पञ्चभिरिति । पञ्चविंशसंख्यस्तोमे या आद्याः पञ्च स्तोत्रियास्ता कृत्विभिरुत्थितैः पठनीयाः । याश्चानन्तरभाविन्य पञ्चसंख्यास्ता आसीनैर्गातव्याः । तेन लोकरूपप्राप्तिः । दशसंख्यया विराड्द्वाराऽन्नप्राप्तिः ।

आसीनगाने कंचिद्विशेषं विधत्ते-

पञ्चधेति । पञ्चभिः प्रकारैः स्थानविशेषेषुपविश्य स्तुवन्ति । ऊर्ध्वया सह दिशां पञ्चत्वादिक्षु प्रतिष्ठा ।

तत्रैवान्यं विशेषं विधत्ते-

एकैकयेति । पञ्चसु स्थानेषूपवेशनकाले कंचिदुद्गाता प्रथममुपविशति । तदानीमितरे सर्वेऽप्यस्वतया स्तोत्रियया समुद्गातारं समागत्योपविशन्ति । एवं तत्तत्स्थानेषु प्रथममेवोद्गातर्थुपविष्टे सति तत्तद्दृचां स्तुतेः प्रागेव सर्वेऽप्युद्गातारमुपगच्छेयुः । तथा सति सर्वाभ्यो दिग्भ्योऽन्नं संपादयन्ति ।

इतरेष्वगतेषुद्गातृकृत्यं विधत्ते-

ताभिरुद्गातेति । यां स्तोत्रियां पुरस्कृत्योद्गातारमागच्छन्ति तथा स उद्गाता गायेत् । तथा सति दिग्भ्यः संपादितमन्नं तेजोरूपं सर्वेऽपि स्वात्मन्येव स्थापयन्ति । यस्मादत्र सर्वेषु स्थितेष्वेक एवोद्गाता गायति तस्माच्छरीरमध्येऽप्येक एव प्राणः सर्वाण्यङ्गानि रक्षति । अपि च यथा कश्चित्पक्षिविशेष आकाश उत्पतिष्यन्स्वकीयं शिर ऊर्ध्वं कुरुते, एवमेव तेनोद्गातृगानेन यजमाना मध्ये यजमाना उत्तमा भवन्ति ।

अथ त्रयाणामृत्विजामाधारविशेषान्विधत्ते-

(सामविशेषकथनम्)

आसन्दीभिति । आसन्दी चतुर्भिः पादैरुन्नतैरुपेता खट्वाकारा । उद्गा-
तुस्तदारोहणेन सर्वं यजमानाः साम्राज्यं देशाधिपत्यं गच्छन्ति । प्लेह्वो
दोला, तां होता समारोहति । तेन सर्वेऽपि स्वर्गमारोहन्ति । कुर्वौ दर्भविशेषौ,
तावध्वर्युरारोहति । तेन ब्रध्नस्याऽऽदित्यस्य निष्ठपं स्थानं गच्छन्ति । साम्रा-
ज्यस्वर्गादित्यस्थानरूपा ये लोका एतावन्त एवापेक्षिता देवल्लोकास्तेष्वनुक्रमेण
प्रतितिष्ठन्ति । अपि च तेनाऽऽरोहणेन स्वर्गसमुद्रस्याऽऽक्रमणसाधनं सेतुं यज-
मानाः कुर्वते । तच्च स्वर्गप्राप्त्यै भवति ।

अत्र भीमांसा । दशमाध्यायस्य चतुर्थ्यादे पष्ठाधिकरणे चिन्तितम्—

* मत्नीनामुपगानं किमुत्विजां तन्निवर्तयेत् ।

समुच्चितं वा गानस्य शरीरत्वात्निवर्तनम् ॥

स्वराभिव्यञ्जनं गानं ग्रहवत्तद्विधीयते ।

वादित्रोपचयः साम्यात्संनिध्याच्च समुच्चयः ॥

महाव्रते श्रूयते—‘ पत्नय उपगायन्ति ’ इति । प्रकृतौ श्रूयते—‘ ऋत्विज
उपगायन्ति ’ इति । तदेतदृत्विगुपगानं पत्न्युपगानेन निवर्तयेत् । ननु प्रकृता-
बुद्गात्रा साम्नि गीयमाने सत्पृत्विजोऽन्ये सामोपगायन्ति । इह तु पत्नयो
वादित्रं वादयन्तीति भिन्नविषयत्वान्नास्ति निवृत्तिः । नैवं, गानशब्दस्य शा-
रीरे प्रसिद्धत्वात् । तस्माद्दृत्विजो निवर्तयेत् पत्नयः सामोपगायेयुरिति प्राप्ते ब्रूमः—
मानशब्दस्य नाक्षरोच्चारणमर्थः, किंतु स्वराभिव्यञ्जनं, तच्च शरीरेण वादि-
त्रेण वा सिध्यति । अत एव गानतत्त्वज्ञा आहुः—‘ दारवी गात्रवीणा च द्वे
वीजे गानजातिषु ’ इति । तच्च गानं ग्रहन्यायेनापूर्वक्रियाविधानान्न प्रकृ-
तिलिङ्गं स्यात् । एवं तर्हि गानोपचयवाचिन उपशब्दस्य वैयर्थ्यमिति चेन्न ।
वादित्रोपचयसंभवात् । अस्ति हि तत्र वादित्रनादः, ‘ दिक्षु दुन्दुभयो नद-
न्ति ’ इति श्रुतेः । पत्न्युपगानं च वादित्रनादः । ‘ काण्डवीणाभिरुपगायन्ति ’
इति श्रुतेः । अतः सादृश्यात्संनिधानाच्च तदुपचयो युक्तः । तस्मादनिवृत्तेरु-
पगानयोः समुच्चयः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

वाध्यं श्लोकादिनाऽऽज्यादि न वाऽऽद्यः स्तुतिलिङ्गन्तः ।

देशसाम्नोर्विधौ भेदो वैशिष्ट्यात्स्यात्समुच्चयः ॥

* न्यायमालाविस्तरे त्वेतादृश्यानुपूर्वी न मिलति ।

(शततन्तुवीणादिकथनम्)

महाव्रते श्रूयते—' श्लोकेन पुरस्तात्सदसः स्तुवन्त्यनुश्लोकेन पश्चात् ' इत्यादि । तत्र श्लोकानुश्लोकनामकैः सामभिः प्राकृतान्याज्यपृष्ठादिस्तोत्रगतानि रथंतरवामदेव्यादिनामकानि सामानि बाध्यानि । कुतः, स्तुवत इति प्रकृतिलिङ्गदर्शनात् । प्रकृतावाज्यैः स्तुवते पृष्ठैः स्तुवत इति हि श्रुतम् । नैतत्सारम् । किमत्र स्तुतिमनूद्य देशसामगुणौ विधीयते, किंवा गुणद्वयविशिष्टा स्तुतिः । नाऽऽद्यो वाक्यभेदापत्तेः । द्वितीये तु कार्यभेदेन बाधाभावात्समुच्चयः स्यात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अ॒र्क्येण॑ वै स॒हस्रा॑शः प्र॒जाप॑तिः प्र॒जा अ॑सृजत
ताभ्य॑ इ॒न्द्रान्दे॒नेरां॑ लू॒ताम॑वा॒रुन्ध॑ यद॒र्क्यं॑ भवति
प्र॒जा ए॒व यद्य॑ज॒मानाः॑ सृजन्त॒ इन्द्रा॑न्दं भवति
प्र॒जाभ्य॑ ए॒व सृष्टा॑भ्य॒ इरां॑ लू॒ताम॑व॒ रुन्धते॑ तस्मा॒-
द्या॑ स॒मा स॒त्र स॒मृद्धं॑ क्षो॒धुका॑स्ता॒ समां॑
प्र॒जा इष॑ स॒ ह्यासा॑मूर्ज॒माद॑दते या॑ स॒मा व्यृद्ध॑-
मक्षो॑धुका॒स्ता स॒मा प्र॒जाः (१) न ह्यासा॑-
मिष॑मूर्ज॒माद॑दत॒ उत्क्रो॑दं कुर्वते यथा॑ ब॒न्धान्मु॑मु॒-
चाना॑ उत्क्रो॒दं कुर्व॑त॒ एवमे॒व तद्य॑ज॒माना॑दे॒वब॒न्धा॒-
न्मुमु॑चाना॒ उत्क्रो॑दं कुर्व॒त इष॑मूर्ज॒मात्म॑न्दधाना
घा॒णः श॒तत॑न्तुर्भवति श॒तायः॑ पुरु॒षः श॒तेन्द्रि॑य
आयु॑भ्ये॒वेन्द्रि॑ये प्रति॑ तिष्ठन्त्याजि॒ धाव॑न्त्यनभि-

(शततन्तुवीणादिकथनम्)

जितस्याभिजित्यै दुन्दुभीन्तसमाध्नन्ति परमा वा
 एषा वाग्या दुन्दुभौ परमामेव (२) वाचमव
 रुन्धते भूमिदुन्दुभिमा ध्नन्ति यैवेमां वाक्प्रविष्टा
 तामेवाव रुन्धतेऽथो इमामेव जयन्ति सर्वा वाचो
 वदन्ति सर्वासां वाचामवरुद्ध्या आर्द्रं चर्मन्व्या-
 यच्छेते इन्द्रियस्यावरुद्ध्या आऽन्यः क्रोशति
 प्रान्यः शंसति य आक्रोशति पुनात्येवैनान्तस
 यः प्रशंसति पुतेष्वेवात्रार्थं दधात्याषिक्तं च
 (३) वा एते देवकृतं च पूर्वैर्मासैरव रुन्धते
 यद्भूतेच्छदां सामानि भवन्त्युभयस्यावरुद्ध्यै
 यन्ति वा एते मिथुनाद्ये संवत्सरमुपयन्त्यन्तर्वेदि
 मिथुनौ सं भवतस्तेनैव मिथुनान्न यन्ति (४) ॥

(व्यृद्धमक्षोधुकास्तां समां प्रजाः परमामेव च त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे क्रोशसामादीन्युक्तानि । नवमे शततन्तुवीणादिकमुच्यते ।

तत्राऽऽदौ तावत्सामद्वयं विधत्ते—

अकर्षेण वा इति । अकर्षमिति कस्यचित्साम्नो नामधेयं तेन प्रजापतिः
 पुरा बहुविधाः सहस्रसंघरूपाः प्रजा असृजत । इलान्दमिति सामान्तरस्य नाम-
 वैयम् । तेन साम्ना स्वसृष्टप्रजार्थं लूतामिरां पूर्वं विच्छिन्नमन्नमवारुन्ध पुनर-
 व्यविच्छेदेन संपादितवान् । तद्वद्यजमाना अपि सामद्वयेन प्रजाः सृष्ट्वा तद-
 थंमन्नं संपादयन्ति । यस्माद्दस्मिन्सत्रे साम्नाऽन्नं संपाद्यते तस्माद्यां समां सत्रं
 समृद्धं यस्मिन्संवत्सरे नैरन्तर्येण सत्रं समृद्धं प्रवृत्तं तां समां प्रजाः क्षोधुकास्त-

(शततन्तुवीणादिकथनम्)

स्मिन्संवत्सरे नैरन्तर्येण क्षुधिताः प्रजाः सत्रिणां समीपे सर्वदिग्भ्यः समागच्छन्ति । सत्रिणो ह्यसां प्रजानां नानाविधपन्नं रसं च समादाय प्रयच्छन्ति । यस्मिंस्तु संवत्सरे सत्रं व्यृद्धं न प्रवृत्तं तस्मिन्संवत्सरे प्रजा अक्षोभुकाः क्षुधिताः काश्चिदपि नाऽऽगच्छन्ति । यस्मादासां प्रजानां ब्रीह्याद्यन्नं क्षीरादिरसं च नैवाऽऽदाय प्रयच्छन्ति तस्मादनागमनम् ।

अथान्यदनुष्ठेयं विधत्ते-

उत्क्रोदं कुर्वत इति । हर्षनिमित्तो ह्यत्युच्चध्वनिरुत्क्रोदः । सर्वे यजमानाः सत्रसमाप्त्या संतुष्टा उत्क्रोदं कुर्युः । यथा लोके चिरं शृङ्खलाबद्धाः पुरुषास्तौद्विमोकं गच्छन्तो हर्षेणोत्क्रोदं कुर्वन्ति, एवमेव यजमानाश्चिरकालानुष्ठेयसत्ररूपाद्देवबन्धाद्विमोकं प्राप्नुवन्तः सत्रसामर्थ्येनान्नं रसं च स्वात्मानि संप्रादयन्ति । अत उत्क्रोदं कुर्वते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ औदुम्बरस्य वीणादण्डस्य दशातिमथितान्येकैकस्मिन्नातिमथिते दश दश मौञ्जास्तन्तून्प्रवयति स वाणः शततन्तुः ’ इति, तदेतद्विधत्ते-

वाणः शततन्तुरिति । दशेन्द्रियाणां दशसंख्याकासु नाडीषु वृत्तिभेदेन शतसंख्या ।

उत्साहोपेतानां यजमानानां कांचिन्मर्यादां कृत्वा तत्पर्यन्तं धावनं विधत्ते—
आजिं धावन्तीति । यत्पूर्वमनभिजितमसंपादितं फलं तस्य संपादनायेदं धावनम् ।

उत्साहद्योतकमन्यद्विधत्ते-

दुन्दुभीनिति । दिक्षु स्थापिता ये दुन्दुभयस्तान्सम्यगाहन्युः । तौऽयं दुन्दुभिध्वनिः सर्वध्वनीनामुत्तमोऽत्युच्चत्वात् । तद्वादनेन सभारञ्जनक्षमां परमां वाचं प्राप्नुवन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ अपरेणाऽऽग्नीध्रपण्डपं भूमिदुन्दुभिमवटं खनन्त्यर्धमन्तर्वेद्यर्धं बहिर्वेदि तमार्द्रेण चर्मणोत्तरलोम्ना वितत्य शङ्कुभिः परिनिहत्यात्रैतत्पुच्छकाण्डमाहननार्थं निदधाति ’ इति । तत्र तेन पुच्छकाण्डेनाऽऽहननं विधत्ते-

(शततन्तुवीणादिकथनम्)

भूमिदुन्दुभिमिति । भूमिदुन्दुभ्याधतेन पार्थिवेषु द्रव्येषु परस्परसंघटनेन
जन्याः शब्दविशेषाः स्वाधीना भवन्ति ।

षड्गं सूत्रकारेण—‘ उपाकृते माहेन्द्रस्य स्तोत्रे सर्वा वाचो वदन्त्युत्कोइं
व्यमानाः कुर्वन्तेऽपाघाटलिकास्तुम्बुरुवीणाः पिच्छोला इति पत्नयो वादयन्ति
वीणाः शङ्खा नालोरुपाहिताः ’ इति, तदेतद्विधत्ते—

सर्वा वाच इति । अपाघाटलिकादिवाद्यविशेषजन्या मनुष्यगवाधादिश-
ब्दजन्याश्च ये शब्दविशेषास्ते सर्वेऽपि प्राप्यन्त इत्यर्थः ।

अथ ब्राह्मणशूद्रयोश्चर्मनिमित्तं कलहं विधत्ते—

आर्दे चर्ममिति । तेनाऽऽर्दचर्मनिमित्तेन कलहेन सामर्थ्यसंपत्तिर्भवति ।
कलहप्रकारस्तु सूत्रे विस्पष्टमुक्तः—‘ शूद्रार्थो चर्मकर्ते व्यायच्छेते आर्दे भेते
परिमण्डलेऽन्तर्वेदि ब्राह्मणो बहिर्वेदि शूद्र आक्रोशति शूद्रः प्रशंसति ब्राह्मण
इवेऽरात्सुरिमे सुभूतमक्रन्निति ब्राह्मण इम उद्दासीकारिण इमे दुर्मतमक्रन्निति
शूद्रस्तं ब्राह्मणः संजित्याऽऽग्ने चर्माध्यस्यति ’ इति ।

तथाऽऽक्रोशं प्रशंसां च क्रमेण विधत्ते—

आऽन्यः क्रोशतीति । इमे सत्रानुष्ठायिनो यजमाना द्रव्यव्ययं कृत्वा
सर्वशून्यकारिणोऽतो दुर्व्यापारमकुर्वन्नित्येवमन्य एकः शूद्र आक्रोशति निन्देत् ।
इमे यजमानाः समृद्धिं गताः सद्द्व्यापारमकुर्वन्नित्येवमन्य एको ब्राह्मणः प्रशं-
सेत् । तयोर्मध्ये शूद्र आक्रोशति स एनान्यजमानाञ्जशोधायित्वा निष्पापान्क-
रोति । यो ब्राह्मणः प्रशंसति स च पूतेषु यजमानेष्वन्नाद्यं संपादयति ।

अथ कांश्चित्सामविशेषान्विधत्ते—

ऋषिर्कृतं चेति । योऽयमृषिभिर्मनुष्यैः कृत उपकारो यश्च देवः क्व उप-
कारस्तदुभयमप्यस्मान्महाव्रताद्गवामयनगतादुपान्त्यादह्नः पूर्वमनुष्ठितैर्मासैर्यजमा-
नाः प्राप्नुवन्ति । अतो महाव्रतेऽपि तदुभयप्राप्त्यर्थं भूतेच्छन्नामकानामृषीणां
संबन्धीनि तेर्दृष्टानि सामानि गातव्यानि ।

अथ ब्रह्मचारिपुंश्चल्योर्मिथुनीभावं विधत्ते—

यस्मि वा एत इति । ये यजमानाः संवत्सरसत्रमनुतिष्ठन्ति ते विरकात्त-

(दासीनृत्यकथनम्)

ब्रह्मचर्याभ्यासान्मिथुनशक्तेरपगच्छन्ति । अतः पुनस्तच्छक्तिमाप्त्यर्थं वेदिमध्ये ब्रह्मचारिभुंश्वलीरूपौ मिथुनावयवौ संभवं कुर्यातां, तेन संभवेन यजमाना मिथुनशक्तेर्नापगच्छन्ति । अन्तर्वेदिदेशश्च सूत्रकारेण दर्शितः—‘ उत्तरस्यां वेदिभोप्यां भुंश्वत्यै मागधाय च परिश्रयन्ति ’ इति । मगधदेशोत्पन्नो ब्रह्मचारी मागधः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

चर्माव भिन्दन्ति पाप्मानमेवैषामव भिन्दन्ति
माऽप रात्सीर्माऽति व्यात्सीरित्याह संप्रत्येवैषां
पाप्मानमव भिन्दन्त्युदकुम्भानधिनिधाय दास्यो
मार्जालीयं परि नृत्यन्ति पदो निघ्नन्तीरिदंमधुं
गायन्त्यो मधुवै देवानां परममन्नाद्यं परममेवान्ना-
द्यमव रुन्धते पदो नि घ्नन्ति महीयामेवैषु
दधति (१) ॥

(चर्मैकान्नपञ्चाशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमकाण्डके

पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

नवमेऽनुवाक उत्क्रोदादिकमुक्तम् । अथ दशमे दासीनृत्यमुच्यते ।

तत्राऽऽदौ तावच्चर्मवेधनं विधत्ते—

चर्माव भिन्दन्तीति । अत्र भेद्यं चर्म सूत्रकारेण विस्पष्टमुक्तम्—‘ उत्तरे-
णाऽऽग्नीध्रं कटसंघाते तेजनसंघाते वाऽऽर्द्रं चर्मं वेधनार्थं वितत्योच्छ्रयन्ति ’

१ क. घ. ड. च. °ते-च° । २ ख. वेध्यं । ३ क. ड. °र्म व्यध° । घ. च °र्म व्यधना ।

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

इति । वेधनप्रकारश्च तेनैव स्पष्टमुक्तः—‘ विपरियान्त्येतच्चर्म क्वचिनस्तेषामे-
कैकं संशास्ति माऽपरात्सीर्माऽतिव्यात्सीरिति तत्रे विद्धा नातिपादयन्ति ’ इति ।
तेन चर्मवेधनेनैषां यजमानानां पाप्मानमेव भिन्दन्ति ।

अथ वेधनात्पूर्वं क्वचिष्वध्वर्योः शासनं विधत्ते—

माऽप रात्सीरिति । हे क्वचिश्चर्मवेधनायं प्रवृत्तास्य बाणस्य स्वलनरू-
पमपराधं मा कार्षीः । अस्वलन्नपि चर्म भित्त्वा परतो बाणगमनरूपमतिव्यथनं
मा कार्षीरित्येवमध्वर्युर्ब्रूयात् । एवं सत्येषां यजमानानां पाप्मानं सम्यगेव
भिन्दन्ति ।

अथ नृत्यं विधत्ते—

उदकुम्भानिति । अत्र दासीसंख्यां सूत्रकारो दर्शयति—‘ मार्जालीय-
स्यान्तेऽष्टौ दासकुमार्य उदकुम्भैर्विकम्पन्ते ’ इति । ता एतास्तान्कुम्भाञ्छिरसि
धृत्वा मार्जालीयस्य धिष्ण्यस्य परितो नृत्यन्ति नृत्यं कुर्वन्ति । कीदृशयो
दास्यः, पदो निधनीर्दक्षिणान्पादान्भूमौ ताडयन्त्यः । इदं मध्वित्येतं शब्दं
गायन्त्यः । अथवा इदमेव सारधं मध्वित्यादिमन्त्रं गायन्त्यः । मधु च देवाना-
मत्यन्तं प्रियमन्नम् । अतस्तद्गानेन परममन्नं प्राप्नुवन्ति । योऽयं पादघातस्ते-
नैषु यजमानेषु महीयां पूजां संपादयन्ति ॥

इति श्रीभक्तसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा
संप्लोष्यते स्वाहा संप्लवमानाय स्वाहा संप्लु-
ताय स्वाहा मेघायिष्यते स्वाहा मेघायते स्वाहा
मेघिताय स्वाहा मेघाय स्वाहा नीहाराय स्वाहा
निहाकायै स्वाहा प्रासचाय स्वाहा प्रचलाकायै

स्वाहा विद्योतिष्यते स्वाहा विद्योतमानाय स्वाहा
 संविद्योतमानाय स्वाहा स्तनयिष्यते स्वाहा स्तन-
 र्यते स्वाहोग्रं स्तनर्यते स्वाहा वर्षिष्यते स्वाहा
 वर्षते स्वाहाऽभिवर्षते स्वाहा परिवर्षते स्वाहा संव-
 र्षते (१) स्वाहाऽनुवर्षते स्वाहा शीकायिष्यते
 स्वाहा शीकायते स्वाहा शीकिताय स्वाहा प्रो-
 पिष्यते स्वाहा प्रुष्णते स्वाहा परिप्रुष्णते स्वाहो-
 द्ग्रहीष्यते स्वाहोद्गृह्णते स्वाहोद्गृहीताय स्वाहा
 विप्लोष्यते स्वाहा विप्लवमानाय स्वाहा विप्लु-
 ताय स्वाहाऽऽतप्स्यते स्वाहाऽऽतपते स्वाहोग्रमा-
 तपते स्वाहर्भ्यः स्वाहा यजुर्भ्यः स्वाहा साम-
 भ्यः स्वाहाऽङ्गिरोभ्यः स्वाहा वेदैभ्यः स्वाहा
 गाथाभ्यः स्वाहा नाराशंसिभ्यः स्वाहा रैभीभ्यः
 स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (२) ॥

(संवर्षते रैभीभ्यः स्वाहा द्वे च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमे दासीनृत्यमुक्तम् । तावता महाव्रतं समाप्तम् । अथोत्तरेष्वनुवाकेष्व-
 अश्वमेधाङ्गमन्त्रा उच्यन्ते । तत्रापि द्वयोरनुवाकयोरन्नहोममन्त्राः ।

तन्मध्ये प्रथमानुवाकगतान्मन्त्रानाह-

पृथिव्यै स्वाहेति । पृथिव्याइयस्त्रयो लोकाः । मेघोत्पादनाय धूमव्योविः-
 तल्लिप्तमरुतां तानिपातः संप्लवः । स च त्रिविधः-आगामी वतमानो भूतश्च ।
 अथ एव सर्वात्मकप्रजापत्यभिन्नत्वात्तद्द्रुपेण निर्दिश्यते । धूमादिसप्तवाद्भूर्भ-
 भविष्प्रद्वर्तमानातीतदशापन्ना मेघोत्पत्तिस्त्रिविधा । त्रिष्वप्यनुगताकारो मेघः ।

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

मेघनिष्पत्तेरूर्ध्वं द्रप्सपतनं नीहारः । द्रप्सानां बाहुल्येनेषदन्धकारापादनं नि-
हाका । तदीयशैत्येनावयवसंकोचः प्रासचः । संकोचादूर्ध्वं पलायनं प्रचलाका ।
तत ऊर्ध्वं भविष्यदादिरूपेण त्रिविधा विद्युत् । तथा मर्जनस्याप्यवस्थात्रयम् ।
वृष्टेरपि तद्वदवस्थात्रयम् । तत्र तृतीयस्यामवस्थायां चत्वारो भेदाः—वायुवशा-
दाभिर्मुख्येन वर्षणमभिवर्षणं, परितो मण्डलाकारेण वर्षणं परिवर्षणम्, ऋजु-
धारारूपं संवर्षणम्, गच्छतः पुरुषस्य पृष्ठतो वर्षणमनुवर्षणं चेति वृष्टिक्रिन्नास्य
पुरुषस्य त्रिविधा शैत्यावस्था शीकायनम् । घर्मकाले संतप्तायां भूमौ पथम-
वृष्टेरवसाने समुत्थित उष्णा मोषः । सोऽपि दशात्रयापन्नाः । वृष्टेरुपरम उद्ग्र-
हणं, तदपि त्रिविधम् । तत उर्ध्वं मेघलेशानामपगमनं विष्टवः । सोऽपि त्रि-
विधः । मेघलेशेष्वपगतेषु सूर्यप्रकाशसंचारं आतपः । सोऽपि त्रिविधः । पाद-
बद्धा मन्त्रा ऋचः । प्रस्त्रिष्टेपाठितानि यजूंषि । गीत्यात्मकानि सामानि । अ-
ङ्गिरोभिर्मुनिभिर्दृष्टाश्चतुर्थवेदोत्पन्ना अङ्गिरसः । विधिभागैः संहितास्ते सर्वे
वेदाः । देवताविषयारूपानपरा मन्त्रा गाथाः । मनुष्याविषयारूपानपरा ऋची
नाराशंस्यः । रेभः शब्दकृदग्निस्तद्विषया ऋचो रैम्यः । अनुक्तसंग्रहार्थः सर्व-
शब्दः । एतैः पञ्चाशन्मन्त्रै रात्रावन्नहोमाः कार्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीने वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

इ॒स्वते॒ स्वाहा॑ऽद॒न्तका॑य॒ स्वाहा॑ प्रा॒णिने॒
स्वाहा॑ऽप्रा॒णाय॒ स्वाहा॑ मु॒खव॑ते॒ स्वाहा॑ऽमु॒खाय॒
स्वाहा॑ ना॒सिक॑वते॒ स्वाहा॑ऽना॒सिका॑य॒ स्वाहा॑ऽक्ष-
प॒वते॒ स्वाहा॑ऽन॒क्षिका॑य॒ स्वाहा॑ क॒र्णिने॒ स्वाहा॑ऽ-
क॒र्णका॑य॒ स्वाहा॑ शी॒र्षिण॑वते॒ स्वाहा॑ऽशी॒र्षका॑य॒
स्वाहा॑ प॒द्वते॒ स्वाहा॑ऽपा॒दका॑य॒ स्वाहा॑ प्रा॒णते॒

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

स्वाहाऽप्राणते स्वाहा वदते स्वाहाऽवदते स्वाहा
 पश्यते स्वाहाऽपश्यते स्वाहा शृण्वते स्वाहाऽशृ-
 ण्वते स्वाहा मनस्विने स्वाहा (१) अमनसे
 स्वाहा रेतस्विने स्वाहाऽरेतस्काय स्वाहा प्रजा-
 भ्यः स्वाहा प्रजननाय स्वाहा लोमवते स्वाहाऽ-
 लोमकाय स्वाहा त्वचे स्वाहाऽत्वकाय स्वाहा
 चर्मण्वते स्वाहाऽचर्मकाय स्वाहा लोहितवते
 स्वाहाऽलोहिताय स्वाहा मांसवते स्वाहाऽमा-
 ंसकाय स्वाहा स्नावभ्यः स्वाहाऽस्नावकाय
 स्वाहाऽस्थवते स्वाहाऽनस्थिकाय स्वाहा मज्ज-
 न्वते स्वाहाऽमज्जकाय स्वाहाऽङ्गिने स्वाहाऽन-
 ङ्गाय स्वाहाऽऽत्मने स्वाहाऽनात्मने स्वाहा सर्वस्मै
 स्वाहा (२) ॥

(मनस्विने स्वाहाऽनात्मने स्वाहा द्वे च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

अथ शरीरहोममन्त्रा उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्— ' दत्त्वते स्वाहाऽश्व-
 काय स्वाहेति शरीरहोमाञ्जुहोति ' इति ।

पाठस्तु—

दत्त्वते स्वाहेति । दन्ता अस्य सन्तीति दत्वान् । न विद्यन्ते दन्ता व-
 स्पात्तावदन्तकः । एवं सर्वत्र निधिनिषेधौ योजनीयौ । जगति हि बीजा दि-
 विधाः—वृत्तद्वयवोपेतास्तत्तद्विकलाश्चेति । अथस्य प्राजापत्यत्वेन सर्वात्मकता-
 नभिप्रेत्येतानि विशेषणान्युच्यन्ते । तत्र दन्तयुक्ता जीवाः प्रसिद्धाः । अत्यन्तं
 बाला वृद्धास्तद्रहिताः । प्राणिनो जङ्गमा अप्राणिनः स्थावराः । वक्ष्यमाणाना

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

निषेधात्सचदवयवराहित्येन वा सत्यप्यवयवे तदसौकर्येण वोदाहरणीयम् । त्व-
गिभिरं, चर्म तदाधारभूतं गोलकम् ।

इति भीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तु विष्णुस्त्वा
युनक्तवस्य यज्ञस्यर्ध्वं मह्यं संनत्या अमुष्मै
कामायाऽऽयुषे त्वा प्राणाय त्वाऽपानाय त्वा
व्यानाय त्वा व्युष्ट्यै त्वा रथ्यै त्वा राधसे त्वा
घोषाय त्वा पोषाय त्वाऽऽराद्घोषाय त्व प्रच्यु-
त्यै त्वा (१) ॥

(कौऽष्टात्रिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

अपीतधोरनुवाकयोः पञ्चाशन्मन्त्रैरेकपञ्चाशन्मन्त्रैश्च सहान्नहोमा उक्ताः ।

अथ परिधिपन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—‘ कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तिवति परिधिन्युनक्तवस्य यज्ञस्यर्ध्वं
मह्यं संनत्या इति सर्वत्रानुषजति ’ इति ।

पाठस्तु—

कस्त्वा युनक्तीति । हे मध्यमपरिधे कः प्रजापतिस्त्वां युनक्ति वक्ति-
वतीति बोधयति । हे दक्षिणपरिधे स प्रजापतिस्त्वां युनक्तु । हे उत्तरपरिधे
विष्णुस्त्वां युनक्तु । किमर्थम्, अस्य यज्ञस्य समृद्ध्यर्थम् । तथा मह्यं संनत्यै
र्वा पति सर्वेषां प्राणिनां संनमनाय, अमुष्मै प्रजादिरूपाय कामाय, आयुष

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

आयुर्वृद्धये त्वामहं युनक्ति । एवं सर्वत्राध्याहारः । प्राणापानव्यानाः पत्तिदाः ।
 वृष्टिः प्रभातम् । रयिर्धनम् । राधोऽन्नम् । घोषः कीर्तिः । पोषः पश्चादिपुष्टिः ।
 आराद्धोषो दूरशब्देवाचित्वम् । पच्युतिः सर्वदुःखनिवृत्तिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अ॒ग्नये॑ गाय॒त्राय॑ त्रि॒वृते॑ रा॒थेतराय॑ वास॒न्ताया॑-
 द्वा॒कपाल॑ इन्द्रा॒य त्रैष्टु॑भाय पञ्चद॒शाय॑ बा॒ह्वताय॑
 त्रैष्मा॒यैका॑दशकपालो विश्वे॒भ्यो दे॒वेभ्यो॑ जा॒गते॑-
 भ्यः सप्तद॒शेभ्यो॑ वैरू॒पेभ्यो॑ वा॒र्षिके॑भ्यो द्वाद॒शक॑-
 पालो मि॒त्रावरु॑णाभ्या॒मानु॑ष्टुभाभ्यामेकविं॒शाभ्यां॑
 वैरा॒जाभ्यां॑ शार॒दाभ्यां॑ पय॒स्या बृ॒हस्प॑तये पा-
 इ॒क्ताय॑ त्रिणवा॒य शक॑राय हैम॒न्तिका॑य च॒रुः
 स॒वित्र॑ आ॒तिच्छ॑न्दसाय त्रयस्त्रिं॒शाय॑ रैव॒ताय॑
 शै॒शिरा॑य द्वाद॒शक॑पालोऽदित्यै विष्णु॑पत्न्यै च॒रु-
 र॒मये॑ वैश्वान॒राय॑ द्वाद॒शक॑पालोऽनु॑मत्यै च॒रुः
 का॒य एक॑कपालः (१) ॥

(अ॒ग्नये॑ गाय॒त्राया॑दित्या अनु॒मत्यै॑ च॒रुः सप्त॑चत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

यदुक्तं सूत्रकारेण अग्नये गायत्रायेति दशहविषः सर्वपृष्ठां निर्वपति इति, तदिदं विधत्ते-

अग्नये गायत्रायेति । अत्र षट्सु हविःषु च्छन्दसा स्तोमेन साम्भर्तुना च देवता विशेष्यते । पयसि भवाऽऽपिक्षा पयस्या ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

यो वा अग्नावग्निः प्रहियते यश्च सोमो राजा तयोरेष आतिथ्यं यद्दक्षीणामीयोऽथैष रुद्रो यश्चीयते यत्संचितेऽग्नावेतानि हवींषि न निर्वपेदेष एव रुद्रोऽशान्त उपोत्थार्य प्रजां पशून्यजमानस्याभि मन्येत यत्संचितेऽग्नावेतानि हवींषि निर्वपति भागधेनेनैवैनं शमयति नास्य रुद्रोऽशान्तः (१) उपोत्थार्य प्रजा पशूनभि मन्यते दश हवींषि भवन्ति नव वै पुरुषे प्राणा नार्भिर्दशमी प्राणानेव यजमाने दधात्यथो दशाक्षरा विराडन्नं विराड्विराज्येवान्नाद्ये प्रति तिष्ठत्युतुमिर्वा एष छन्दोभिः स्तोमैः पृष्ठैश्चेतव्य इत्याहुयदेतानि हवींषि निर्वपत्युतुभिरेवैनं छन्दोभिः स्तोमैः पृष्ठैश्चिनुते दिशः लषवाणेन (२) अभिजित्या इत्याहुयदेतानि हवींषि निर्वपति दिशामभिजित्या एतया वा इन्द्रं देवा अयाजयन्त-

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

स्मादिन्द्रसव एतया मनु मनुष्यास्तस्मान्मनुसवो
 यथेन्द्रो देवानां यथा मनुर्मनुष्याणामेवं भवति
 य एवं विद्वानेतयेष्ट्या यजते दिग्वतीः पुरोनुवा-
 क्क्या भवन्ति सर्वासां दिशामभिजित्यै (३) ॥

(अशान्तः सुषुवाणेनैकचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

एतेषां हविषामुत्पत्तिमभिधाय प्रयोगं विधत्ते-

यो वा इति । आधानसिद्धेऽग्नौ योऽन्योऽग्निर्मथित्वा प्रहियते, योऽपि
 सोमो राणा बलीरूपः स्थापितस्तयोरुभगोर्योऽयमग्नीषोमीयः पशुरेष एवाऽऽति-
 ष्यम् । तेन सत्कारेण तावुभौ तुष्टौ । अथ योऽयमग्निश्चयनेन निष्पाद्यते स
 एव क्रुः कूरो वर्तते । यदि तस्मिन्संचितेऽग्नावेतानि यथोक्तानि हवींषि न
 निर्वपेत्तदानीमेव क्रुरोऽतिक्रुद्धः सन्समीपमागत्य यजमानस्य प्रजां पशून्निहस्यात् ।
 अथिर्वापि तु स्वकीयभागेन तुष्टो न हिनस्ति ।

पाठपाप्तां हविःसंख्यां प्रशंसति-

दश हवींषीति । देवताविशेषणानि प्रशंसति-

ऋतुभिर्वा एष छन्दोभिरिति । ऋतवो वसन्ताद्याः । छन्दांसि गाय-
 त्वादीनि । स्तोमास्त्रिवृदादयः । पृष्ठानि रथंतरादीनि । एतेषां देवताविशेषण-
 त्वेनोपासत्वाद्देवादिभिरेवाग्निश्चितो भवति ।

अथ हवींषि प्रशंसति-

दिशः सुषुवाणेनेति । सुषुवाणेन सोमं सुषुवाणेन दिशो जेतव्याः । पा-
 ष्पादीनां चतुर्दिशामाग्नेय्यादीनां चतुर्दिशामूर्ध्वाधोदिशोश्च मिलित्वा दशसं-
 ख्योपेतत्वादशभिर्हविर्भिस्तासामभिजयः ।

अथ दशहविःसंघातरूपामेतां सर्ववृष्टेष्टिं प्रशंसति-

एतया वा इति । सूयत ऐश्वर्यं प्राप्यते येनासौ सवः । इन्द्रस्यैश्वर्यहेतु

पपा० ५ अनु० १६] ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

रिन्द्रसवः । एवं मनुसवोऽप्ययं यज्ञः । तेन यजमानस्ताभ्यामुभाभ्यां सवो-
धर्मं मामोति ।

एतेषु दशसु हविषु समिद्दिशामाशया न इत्यनुवाकोक्ता दिक्शब्दोक्त-
याऽनानुवाक्या विधत्ते—

दिग्बतीरिति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चम-

प्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ।

यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा ज-
गतो बभूव । य ईशो अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै
देवार्य हविषां विधेम । उपयामगृहीतोऽसि प्र-
जापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि तस्य ते द्यौर्महिमां
नक्षत्राणि रूपमादित्यस्ते तेजस्तस्मै त्वा महिम्ने
प्रजापतये स्वाहा (१) ॥

(यः प्राणतो द्यौरादित्योऽष्टाविंशत्) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः)

कल्पः—‘ यः प्राणतो य आत्मदा इति महिमानौ जुहोति राजतेन पूर्व-
सौवर्णेनोत्तरम् ’ इति ।

तत्र पूर्वस्य महिमाख्यग्रहस्य मन्त्रं दर्शयति—

यः प्राणत इति । यः प्रजापतिरेक इत्स्वयमेक एव प्राणतः आत्मा

निमिषतश्चक्षुर्निमेषयुक्तस्य च जगतो महित्वा स्वमहिम्ना राजा बभूव, यः
प्रजापतिरस्य द्विपदो मनुष्यादेश्चतुष्पदो गवादेश्चेशे स्वामी भवति, कस्मै देवस्य

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

वस्ते कस्येचित्पाकृतप्राणिभिरनिश्चितरूपाय तादृशाय प्रजापतिरूपाय देवाया-
मेन हविषा परिचरेम । हे प्रजापते तस्य ते तादृशस्य तव द्योर्महिमा घुञ्जोक
इवापं महिमाख्यग्रहो दृश्यमानानि नक्षत्राणि तव रूपम् । आदित्यस्वदीर्घं
तेषः । हे ग्रह त्वां तस्मै तादृशाय महिम्ने महिमयुक्ताय प्रजापतये स्वाहा
ब्रह्मोमि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

य आत्मदा बलदा यस्य विश्वं उपासते प्र-
शिषं यस्य देवाः । यस्य छायाऽमृतं यस्य मृत्युः
कस्मै देवाय हविषा विधेम । उपयानगृहीतोऽसि
प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि तस्य ते पृथिवी मं-
हिमौषधयो वनस्पतयो रूपमग्निस्ते तेजस्तस्मै
त्वा महिम्ने प्रजापतये स्वाहा ॥ १७ ॥

(य आत्मदा यः पृथिव्यग्निरेकान्तत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

अथ द्वितीयग्रहमन्त्रं पठति—

य आत्मदा इति । यः प्रजापतिरात्मदाः सर्वेषां शरीरपदः, यश्च तस्मि-
न्शरीरे बलपदः, यस्य प्रजापतेः प्रशिषं प्रकृष्टं शासनं विश्वे सर्वेऽप्युपासते
तेषन्ते, देवा अपि यस्य प्रशिषमुपासते, यस्यामृतं छायेव स्वाधीनं, तथा
प्राणिनां मृत्युरपि यस्य स्वाधीनस्तादृशाय कस्मै केनाप्यावेज्ञातस्वरूपाय देवाय
प्रजापतये हविषा परिचरेम । हे ग्रह त्वमुपयामेन पार्थिवपात्रेण गृहीतोऽसि

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

प्रजापत्यर्थं त्वां गृह्णामि । हे प्रजापते तादृशस्य ते तव पृथिवीरूपो महि-
माख्यो ग्रहः । ओषधयो वनस्पतयश्च तव विचित्रं रूपम् । अग्निस्त्वदीयं तेजः ।
हे ग्रह त्वां तस्मै महिमयुक्ताय प्रजापतये जुहोमि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चम-

प्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ।

आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामाऽस्मि-
न्राष्ट्रे राजन्य इषव्यः शूरो महारथो जायतां
दोग्धरी धेनुर्वोढाऽनड्वानाशुः सप्तिः पुरन्धिर्योषा
जिष्णु रथेष्ठाः सभेयो युवाऽस्य यजमानस्य वीरो
जायतां निकामेनिकामे नः पर्जन्यो वर्षतु फ-
लिन्यो न ओषधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः क-
ल्पताम् (१) ॥

(आ ब्रह्मन्नेकचत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

अथान्नहोममन्त्राः । तथा च ब्राह्मणम्—‘ आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी
जायतामिति समस्तानि ब्रह्मवर्चसानि जुहोति ’ इति ।

पाठस्तु—

आ ब्रह्मन्ब्राह्मण इति । ब्रह्मन्ब्राह्मणजातौ ब्रह्मवर्चसी श्रुताध्ययनसं-
पन्नो ब्राह्मण आजायतां सर्वत उत्पद्यताम् । एतदेकं वाक्यमेको मन्त्रः । एव-
मुत्तरत्रापि । इषव्यो बाणाद्यायुधेषु कुशलः । धेनुरित्यादिष्वाजायतामित्यनु-

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

वर्तते । सप्तिरधः । आशुः शीघ्रगामी । पुरवासिभिर्ध्यायत इति पुरन्धिः,
रूपवतीत्यर्थः । अस्मि यजमानस्य जिष्णुत्वादिगुणविशिष्टः पुत्र आजायताम् ।
नोऽस्माकं यदा यदाऽपेक्षा तदा तदा पर्जन्यो वर्षतु । ओषधयश्च बहुफलयुक्ताः
पच्यन्ताम् । अलब्धस्य लाभो योगः । लब्धस्य परिपालनं क्षेमः । योगस-
हितः क्षेमो योगक्षेमः । सोऽस्माकं संपद्यताम् । एतैर्दशभिर्पन्त्रैर्ब्रह्मवर्चसनामकं
होमं कुर्यात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठके ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

आऽक्रान्वाजी पृथिवीमग्निं युजमकृत वाज्य-
र्वाऽक्रान्वाज्यन्तरिक्षं वायुं युजमकृत वाज्यर्वा द्यां
वाज्याऽक्रान्वास्त सूर्यं युजमकृत वाज्यर्वाऽग्निस्ते
वाजिन्युङ्ङनु त्वाऽऽरभे स्वास्ति मा सं पारय
वायुस्ते वाजिन्युङ्ङनु त्वाऽऽ रभे स्वास्ति मा
सम् (१) पारयाऽऽदित्यस्ते वाजिन्युङ्ङनु त्वाऽऽ
रभे स्वास्ति मा सं पारय प्राणधृगांसि प्राणं मे
दृह व्यानधृगांसि व्यानं मे दृहापानधृगस्यपानं
मे दृह चक्षुरसि चक्षुर्मयि धेहि श्रोत्रमसि
श्रोत्रं मयि धेहायुरस्यायुर्मयि धेहि (२) ॥

(वायुस्ते वाजिन्युङ्ङनु त्वाऽऽ रभे स्वास्ति मा सं
त्रिचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

अथाश्वानुमन्त्रणम् । तथा च ब्राह्मणम्—‘ आऽक्रान्वाजी क्रमैरत्यक्रमी-
द्वाजी द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थमित्यश्वमनुमन्त्रयते ’ इति ।

एतेषु त्रिषु मन्त्रेषु प्रथमं मन्त्रं पठति—

आऽक्रान्वाजीति । वाजी वेगवानयमश्वः पृथिवीमाक्रानाक्रान्तवान् ।
सोऽर्वा तस्यां पृथिव्यामग्निं युजं योजयितारं व्यवहारनिर्वाहकमकृत । एवमुत्तर-
त्रापि योज्यम् । हे वाजिन्नग्निस्ते युङ्त्व योजयिता सहायभूतः । तस्मात्त्वा-
मन्वारभे । त्वं स्वस्ति विनाशराहित्येन मां संपारय सम्यक्कर्मसमाप्तिं प्रापय ।
एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । प्राणं दृहति दृढी करोतीति प्राणधृक् । हेऽश्व त्वं
तादृशोऽस्यतो मे प्राणं दृढी कुरु । एवमुत्तरत्रापि । हेऽश्व त्वं चक्षुरस्यतो
मयि चक्षुः स्थापय । एवमुत्तरत्रापि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

जज्ञि बीजं वर्ष्टा पर्जन्यः पक्ता सस्यः सुपि-
प्पला ओषधयः स्वाधिचरणेयः सूपसदनोंऽग्निः
स्वध्यक्षमन्तरिक्षः सुपावः पवमानः सूपस्थाना
द्यौः शिवमसौ तपन्यथापूर्वमहोरात्रे पञ्चदशिनो-
ऽर्धमासास्त्रिंशिनो मासाः कल्पता ऋतवः
शान्तः सैवत्सरः (१) ॥

(जज्ञेर्कत्रिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः)

अथान्येऽन्नहोममन्त्रा उच्यन्ते ।

तथा च ब्राह्मणम्—‘ जज्ञि बीजमिति जुहोत्यनन्तरित्यै ’ इति ।

पाठस्तु—

जज्ञि बीजमिति । यदेतद्वीह्यादि बीजं तज्जज्ञि जननस्वभावमस्तु । अग्नित्विति सर्वत्राध्याहारः । पर्जन्यो वर्षा वृष्टिकारोऽस्तु । सस्यं पक्ता पाकशीलम् । ओषधयश्च सुपिप्पलाः शोभनफलाः । इयं पृथिवी स्वधिचरणा सुखेनाधिष्ठाय चरितुं शक्या । अग्निः सूपसदनः सुखेनोपसत्तुं परिवारितुं शक्यः । अन्तरिक्षं स्वध्यक्षं सुखेनाध्यक्षितव्यं धूमकेत्वाद्युत्पातरहितमित्यर्थः । पवमानो वायुः सुपावोऽनुपद्रवकारिसंचारयुक्तः । द्यौः सूपस्थाना सुखेनावस्थातुं शक्या, दैविकोपद्रवरहितेत्यर्थः । असावादित्यः शिवमुपद्रवराहित्यं यथा भवति तथा तपन्वर्तताम् । अहोरात्रे यथापूर्वं कल्पादेवाऽऽरभ्य येन क्रमेण प्रवृत्ते तथैवाद्यापि प्रवर्तेताम् । अर्धमासा न्यूनाधिकराहित्येन पञ्चदशदिनयुक्ताः । तथा मासास्त्रिंशदिनयुक्ताः । ऋतवः क्लृप्तास्तत्तल्लक्षणोपेताः । संवत्सरः शान्तः प्रजापीडारहितः । एतैः पञ्चदशभिर्मन्त्रैरन्नहोमाः कर्तव्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः) ।

आग्नेयोऽष्टाकपालः सौम्यश्चरुः सावित्रोऽष्टा-
कपालः पौष्णश्चरुः रौद्रश्चरुः अग्नये वैश्वानराय
द्वादशकपालो मृगाखरे यदि नाऽऽगच्छेद्अग्नयेऽ-
होमुचेऽष्टाकपालः सौर्ये पयो वायव्ये आज्य-
भागः (१) ॥

(आग्नेयश्चतुर्विंशतिः) ।

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः) ।

यथाश्वस्य रोगादिनिमित्ते प्राप्ते प्रायश्चित्तेष्टय उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मण-
म्— ' यद्यश्वमुपतपद्विन्देत् । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् ' इत्यादि ।

इष्टीनां पाठस्तु—

आग्नेयोऽष्टाकपाल इति । मृगारवरेऽधनिवासस्थाने यदि नाऽऽगच्छेत्,
तत्रानागमनमेकं निमित्तम् । निमित्तान्तराणि तु ब्राह्मणे द्रष्टव्यानि । तान्येतानि
नव हवींषि प्रायश्चित्तरूपाणि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

अ॒ग्नये॑ऽहो॒मुचे॑ऽष्टाक॒पाल इन्द्रा॑याऽहो॒मुच॑
एका॑दशकपालो मि॒त्रावरु॑णाभ्यामागो॒मुग्भ्यां
पय॑स्या वायोसावि॒त्र आ॒गोमु॒ग्भ्यां च॒रुरा॑श्विभ्या-
मागो॒मुग्भ्यां धा॒ना म॒रुद्भ्य ए॒नोमु॒ग्भ्यः सप्तक॑-
पालो विश्वे॑भ्यो दे॒वेभ्य॑ ए॒नोमु॒ग्भ्यो द्वाद॑शकपा-
लोऽनु॑मत्यै च॒रुर॒ग्नये॑ वैश्वान॒राय॑ द्वाद॑शकपालो
द्यावा॑पृथि॒वीभ्या॑म॒होमु॒ग्भ्यां द्विक॑पालः (१) ॥

(अ॒ग्नये॑ऽहो॒मुचे॑ त्रि॒ंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

यदुक्तं सूत्रकारेण— ' अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इति दशहविषं मृगरेषि-
मनुनिर्वपति ' इति, तदेतद्विधत्ते—

अग्नय इति । अंहसो मोचयतीत्यंहोमुक् । आगसो मोचयत इत्यागोमुचौ ।
वायुश्च सविता च वायोसावित्रः, वायुसावितृभ्यामित्यर्थः । धाना भृष्टयवाः ।
एनसो मोचयन्तीत्येनोमुचः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

अग्नये समनमत्पृथिव्यै समनमद्यथाऽग्निः
पृथिव्या समनमदेवं मह्यं भद्राः संनतयः सं
नमन्तु वायवे समनमदन्तरिक्षाय समनमद्यथा
वायुरन्तरिक्षेण सूर्याय समनमद्विवे समनमद्यथा
सूर्यो दिवा चन्द्रमसे समनमन्नक्षत्रेभ्यः समनमद्य-
था चन्द्रमा नक्षत्रैर्वरुणाय समनमदद्भ्यः समन-
मद्यथा (१) वरुणोऽद्भिः साम्ने समनमदृचे
समनमद्यथा सामर्चा ब्रह्मणे समनमत्क्षत्राय
समनमद्यथा ब्रह्म क्षत्रेण राज्ञे समनमद्विशे
समनमद्यथा राजा विशा रथाय समनमदश्वेभ्यः
समनमद्यथा रथोऽश्वैः प्रजापतये समनमद्भूतेभ्यः
समनमद्यथा प्रजापतिभूतैः समनमदेवं मह्यं भद्राः
संनतयः सं नमन्तु (२) ॥

(अद्भ्यः समनमद्यथा मह्यं चत्वारि च) ।

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

अथ संनतिहोमा उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—‘ अग्नये समनमत्पृथिव्यै
समनमदिति संनतिहोमाञ्जुहोति ’ इति ।

पाठस्तु—

अग्नये समिति । सर्वोऽपि यजमानोऽग्नये समनमत्संनतिं परिचर्यामकरोत् ।
तथा पृथिव्यै समनमत्परिचर्यामकरोत् । स च पृथिव्या सहितोऽग्निर्वथा सम-
नमद्येन प्रकारेण तस्मै यजमानाय संनतिमुपकारमकरोत्, एवमनेन प्रकारेण
मह्यं मर्त्यं भद्राः संनतयः कल्याणा उपकारा देवकृताः संनमन्तु प्राप्नुवन्तु ।
एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योजनीयम् । समनमदेवं मह्यमित्यादिकं सर्वत्रानुषज्यते ।
तदर्थमेवान्ते पुनः पाठः । एतैर्दशभिर्मन्त्रैरन्नहोमेषु संनतिनामका होमाः
कर्तव्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

ये ते पन्थानः सवितः पूव्यासोऽरेणवो वितता
अन्तरिक्षे । तेभिर्नो अद्य पृथिविः सुगेभी रक्षा
च नो अधि च देव ब्रूहि । नमोऽग्नये पृथिवि-
क्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि नमो
वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमा-
नाय देहि नमः सूर्याय दिविक्षिते लोकस्पृते
लोकमस्मै यजमानाय देहि (१) ॥

(ये ते चतुश्चत्वारिंशत्) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—‘ ये ते पन्थानः सवितः पूव्यास इत्यध्वर्युर्यजमानं वाचयति’ इति ।

पाठस्तु—

ये ते पन्थान इति । हे सवितर्देव ते तव संबन्धिनः पूव्यासः पूर्वसिद्धा
अन्तरिक्षे वितता विस्तृता अरेणवो धूलिरहिता ये मार्गाः सन्ति, सुगेभिः सुष्ठु
गन्तुं शक्यैस्तेभिस्तेमार्गैरागत्याद्यास्मिन्कर्माणि नोऽस्मान् रक्ष । तथा नोऽस्मान-
धिब्रूहि चाधिकोऽयं यजमान इति देवानामग्रे कथय च ।

कल्पः—‘ नमोऽग्नये पृथिविक्षित इत्येतैश्च यथालिङ्गम् ’ इति । उपतिष्ठत
इत्यनुवर्तते ।

पाठस्तु—

नमोऽग्नय इति । पृथिविक्षिते भूनिवासिने लोकस्पृते लोकस्य प्रीणयि-
त्रेऽग्नये नमोऽस्तु । अस्मै यजमानाय लोकमुत्तमस्थानं देहि । एवमुत्तरयोरपि
योज्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः) ।

यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरो वेदं शीर्षणवा-
न्मेध्यो भवत्युषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः
सूर्यश्चक्षुर्वर्तिः प्राणश्चन्द्रमाः श्रोत्रं दिशः पादा
अवान्तरदिशाः पशवोऽहोरात्रे निमेषोऽर्धमासाः
पर्वाणि मासाः संधानान्यृतवोऽङ्गानि संवत्सर
आत्मा रश्मयः केशा नक्षत्राणि रूपं तारका

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

अस्थानि नभो मांसान्योषधयो लोमानि वन-
स्पतयो वाला अग्निर्मुखं वैश्वानरो व्यात्तम् (१)
समुद्र उदरमन्तरिक्षं पायुर्द्यावापृथिवी आण्डौ
ग्रावा शेषः सोमो रेतो यज्जंजभ्यते तद्वि द्योतते
यद्विघ्नते तत्स्तेनयति यन्मेहति तद्वर्षति वागे-
वास्य वागहवां अश्वस्य जायमानस्य महिमा
पुरस्ताज्जायते रात्रिरनं महिमा पश्चादनु जायत
एतौ वै महिमानावश्वमभितः सं बभूवतुर्हयो दे-
वानवहदवाऽसुरान्वाजी गन्धर्वानश्वो मनुष्या-
स्तसमुद्रो वा अश्वस्य योनिः समुद्रो बन्धुः *

(१) ॥

(व्यात्तमवहद्द्वादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

गावो गावः सिषासन्तीः प्रथमे मासि समान्यो यदि सोमो षडहै-
रुत्सुष्यां देवानामकर्षेण चर्माव पृथिव्यै दत्वते कस्त्वाऽग्नये यो वै यः प्राणतो
व आत्मदा आ ब्रह्मनाऽक्रान्वाजी जज्ञिवीजमाग्नेयोऽष्टार्कपालोऽग्नयेऽहोमुचेऽ-
ष्टार्कपालोऽग्नये समनमद्ये ते पन्थानो यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः पञ्च-
विंशतिः ॥ २५ ॥

मार्बः समान्यः सर्वनमष्टाभिर्वा एते देवकृतं चाभिजित्या इत्या-

हुर्वरुणोऽग्निः साम्ने चतुःपञ्चाशत् ॥ ५४ ॥

* यद्यप्यत्र संहितायां पदपाठ च बन्धुरिति पदं वैदिका न पठन्ति तथाऽपि भाष्य-
कारसंमतत्वात् ' व्यात्तमवहद्द्वादश च ' इतिवैदिकसंप्रदायानुरोधिप्रतीकवाक्योक्तद्वादश-
संख्यापूरणार्थमावश्यकत्वाच्च स्थापितम् ।

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमपपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः) ।

अथान्तिमेऽनुवाके सर्वजगदात्मकत्वेनाश्वः स्तूयते । अथवा विराड् रूपेणा-
श्वोपासनप्रतिपादकोऽयमनुवाकः प्रकरणादुत्कृष्योपनिषदादौ ब्रह्मव्यः । अत एव
वाजसनेयिन एतदर्थप्रतिपादकं ब्राह्मणमुपनिषदादावामनन्ति ।

पाठस्तु-

यो वा अश्वस्येति । यः पुमान्मेध्यस्य यागयोग्यस्याश्वस्य शिरो वेद
शिरःप्रभृतीनवयवान्विराडवयवभूतोषःकालादिरूपेणोपास्ते सोऽयं शीर्षणवानुषः-
कालादिरूपैः शिरःप्रभृतिभिर्विराडवयवैर्युक्तो मेध्यो यागफलयोग्यो भवति ।
ऋत्वनुष्ठानस्य चोपासनस्य च समानं फलम् । तथा च पञ्चमकाण्डे सप्ताम्ना-
तम्- 'सर्वे पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं
वेद' इति । तत्र कस्मिन्नश्ववयवे को विराडवयवो ध्यातव्य इति तत्सर्वमु-
च्यते-मेध्यस्याश्वस्य यच्छिरस्तदुषा उषःकालरूपम् । यदश्वस्य चक्षुस्तत्सूर्यः ।
यस्तदीयः प्राणः सोऽयं वास्यो वायुः । यत्तदीयं श्रोत्रं सोऽयं चन्द्रमाः । ये
तदीयाः पादास्ताः प्राच्या दिशः । ये पर्शवः पार्श्वास्थिविशेषास्ता इमा आग्ने-
व्याद्यवान्तरदिशाः । यस्तदीयो निषेव उन्मेषसहितस्ते उभे अहोरात्रे । यानि
तदीयहस्तपादगतपर्वाणि ते शुक्लकृष्णपक्षरूपा अर्धमासाः । यानि च पर्वणां
संधानानि ते चैत्राद्या मासाः । यानि चानुक्तविशेषाणि खराद्यङ्गानि ते वस-
न्ताद्या ऋतवः । य आत्मा मध्यदेहः स संवत्सरकालः । ये तदीयाः केशास्ते
सूर्यरश्मयः । यदश्वस्य भास्वररूपं तानि कृत्तिकादिनक्षत्राणि । यान्यनुक्तान्य-
स्थानि तानि बृहस्पतिशुक्रध्रुवाद्याः प्रौढतारकाः । यानि तत्र तत्र स्थितानि
मांसखण्डानि तदेतन्नभः । यानि क्षुद्रलोमानि ता ओषधयः । ये बालाः
पुच्छगता दीर्घकेशास्ते वनस्पतयः । यदेतन्मुखं संपद्यतेऽयं लोकप्रतिद्योऽग्निः ।
यद्द्व्यात्तं मुखविदारणं सोऽयं वैश्वानरनामको देवताविशेषः । यदुदरं सोऽयं
समुद्रः । यः पाशु तदन्तरिक्षम् । यात्राण्डौ ते द्यावापृथिव्यौ । यः शेषः

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

सोऽयमभिषवाथो आवा । यदेतः स सोमरसः । यज्जम्भ्यते गात्राणि विना-
मयति सेयं विद्युत् । याद्विधूनुवे सशब्दं शरारं कम्पयति तदेतद्गर्जनम् । यदेत-
न्मेहनं सेयं वृष्टिः । अस्य हेवाशब्दरूपा या वाक्सेयं वेदरूपा वागेव । जाय-
मानस्य क्रतौ प्रयुज्यमानस्याश्वस्य यः संज्ञपनात्पुरस्तान्महिमाख्यो राजतग्रह-
स्तादिदमहरेव । एनं पश्चादतस्याश्वस्य संज्ञपनादूर्ध्वं यो महिमाख्यः सौवर्णग्रहः
सेयं रात्रिः । एतावेवाभौ महिमानी ग्राहावधमभितः संबभूवतुरश्वस्य संज्ञपना-
त्पूर्वं पश्चाच्च व्यवस्थितौ । हयार्वाज्यथा अवान्तरजातिविशेषास्तत्तद्रूपेण देवा-
दीन्वहन्ति । एवंविधस्य विराड् रूपस्याश्वस्य समुद्र एव योनिः कारणम् । तस्य-
गुद्रवत्पृथग्यते जगदस्मादिति समुद्रः परमात्मा । नह्यन्यस्मादयं विराडुत्पत्तुम-
र्हति । स एवास्य बन्धुः स्तम्भः स्थितिहेतुरित्यर्थः । एवमुपासिता पापक्षयद्वारा
विराड् रूपं प्राप्नोति । ' तं यथा यथोपासते तथैव भवति ' इति श्रुत्यन्तरात् ।
विराट्प्राप्तिश्च क्रममुक्तिहेतुः । तत्र ज्ञानोत्पत्तौ सत्यां तेन विराजा सह मुच्य-
मानत्वात् । तथा च स्मृतिः—

‘ ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ।

परस्थान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ’ इति ॥

एतच्च भगवान्व्यासः ‘ कार्यात्यये तद्ध्यक्षेणातः परमभिधानात् ’ इत्यस्मि-
न्निधिकरणे महता प्रबन्धेन प्रतिपादयामासेत्यशेषमतिमङ्गलम् ।

अथास्य प्रपाठकस्य विनियोगसंग्रहः—

विहितं पञ्चमस्याऽऽद्ये गवामयनसत्रकम् ।

तद्द्वैविध्यं द्वितीये स्यात्तृतीये पृष्ठनिर्णयः ॥

चतुर्थे व्यत्ययः पूर्वपक्षस्यान्त्यस्य पक्षसि ।

पञ्चमे संसवः षष्ठे भवेदुत्सर्गसत्रकम् ॥

तन्मीमांसा सप्तमे स्यादष्टमे तु महाव्रतम् ।

सामानि नवमे प्रोक्ता वीणाद्या दशमे पुनः ॥

दासीनृत्यं ततस्तूर्ध्वं मन्त्राश्चैवाश्वमेधगाः ।

पृथय(थ्व्य)न्नहोमाः पञ्चाशदेकपञ्चाशदीरिताः ॥

दत्वते परिधीनां तु कस्त्वामन्त्रत्रयं भवेत् ।

अग्नये सर्वपृष्ठोष्टिः प्रयोगोऽनन्तरे श्रुतः ॥

यः प्राणतो य आत्मेति तावुभौ महिमग्रहौ ।
 आ ब्रह्मन्दशभिर्मन्त्रैर्ब्रह्मवर्चसहोमकः ॥
 आऽक्रानधं मन्त्रयेत् जज्ञीति(पञ्च)दशभिर्हुतिः ।
 आग्ने नैमित्तिका यागा मृगारेष्टिरथामये ॥
 अग्न संनतिहोमाः स्युर्दश ये स्वामिवाचनम् ।
 [* नमस्त्रिभिरुपस्थानं यो वै विधिरुपासने ॥
 क्रतुराडश्वमेधोऽयं विराड्ध्यानमुपास्तिराद्] ।
 ताभ्यामुत्पद्यते ज्ञानं कृतकृत्यो भवत्यतः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
 पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराज-
 परमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन
 सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे
 पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराज-
 परमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपाल-
 केन सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-
 प्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता
 भाष्ये सप्तमः काण्डः ॥ ७ ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतस्याने क. पुस्तके ' यो वा अश्वोपास्तिरिथं कर्मविद्ये प्रप्रच्छिते '
 इत्यर्थमेव विद्यते ।

मूलक्रमेण सप्तमाष्टके--प्र० ५ अ० ९७

भाष्यक्रमेण सप्तमकाण्डे-प्र० ५ अ० ९७

मूलक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्काः--अष्ट० ७ प्र० ४४ अ० ६३१

भाष्यक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्काः--का० ७ प्र० ४४ अ० ३२६

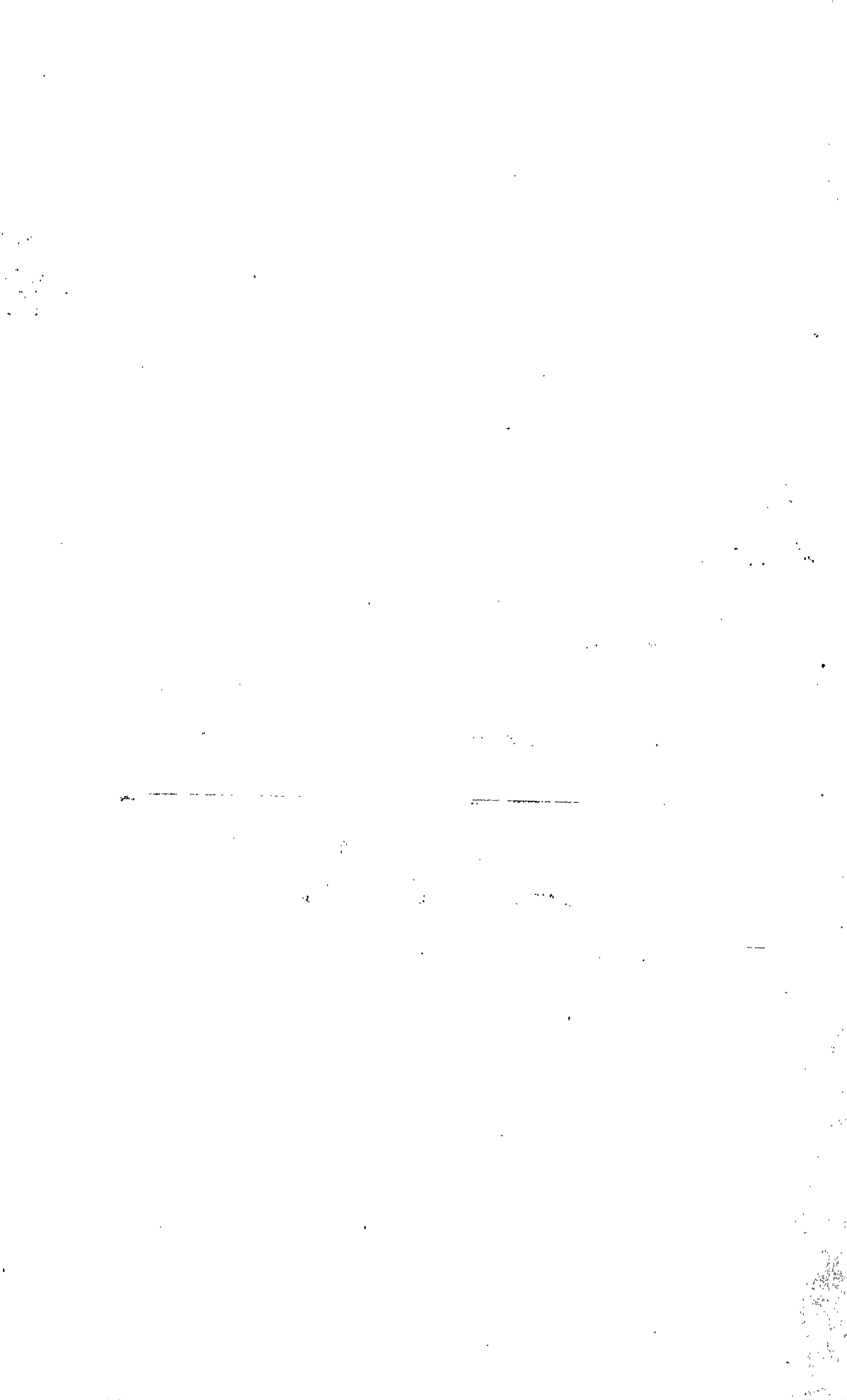
समाप्तेयं श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ॥

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

1900

Call No. Sa2V22
Tai/Agashe

Author— Taittiriya Samhita
Agashe, K. amended.

Title— Krsnayajurvediya-
Taittiriya-Samhita .

Part. VIII.

Borrower No.

Date of Issue

Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY

GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.